

DOKTORI (PhD) ÉRTEKEZÉS

**GULYÁS ÉVA
2018**

Nemzeti Közszołgálati Egyetem
Közigazgatás-tudományi Doktori Iskola

GULYÁS ÉVA

ETNIKAI KONFLIKTUSOK
ÉS VÁLSÁGHELYZETEK A NEMZETÁLLAMBAN

ÁLLAM, XENOFÓBIA, GENOCÍDIUM

DOKTORI (PhD) ÉRTEKEZÉS

TÉMAVEZETŐ:

Prof. Dr. Egedy Gergely
egyetemi tanár

Budapest, 2018

TARTALOMJEGYZÉK

<i>ELŐSZÓ:</i>	A TÉMAVÁLASZTÁSRÓL	1
<i>BEVEZETŐ:</i>	A KUTATÁS TÁRGYA, CÉLJA, MÓDSZEREI ÉS PREMISSZÁI	5
<i>I. fejezet:</i>	A NEMZETÁLLAM VÁLTOZÁSAI	11
	<i>A homogenitástól a sokféleségig</i>	
	1. Nemzet és állam: egy megbonthatatlanul tűnő kapcsolat	11
	2. A nemzetállami fejlődés első korszaka	15
	A. A homogén nemzetállam	16
	B. A „homogenizáló állam” – általában	21
	3. A polietnikus politikát folytató nemzetállam	26
	4. Polietnikus nemzetállam a multikulturalizmus viszonyai között	30
<i>II. fejezet:</i>	NEMZET, ETNIKUM, RASSZ	37
	<i>A közösségek történelmi meghatározottságáról és természetadta gyökereiről</i>	
	1. Nemzet és nemzetiség	38
	A. A nemzet mint történelmi konstrukció	38
	B. A nemzetiségekről	43
	2. Az etnikum	47
	3. A rassz	52
<i>III. fejezet:</i>	A XENOFÓBIA	59
	<i>Az idegenellenesség fokozatai</i>	
	1. A xenofóbia	59
	A. Az idegenellenesség szűk és tág felfogása	62
	B. A xenofóbia fokozatai	66
	1. A „mátság érzékelésétől” a „másik gyűlöletéig”	67
	2. Gyűlöletincidens, gyűlöletbeszéd, gyűlölet-bűncselekmény	69
	3. Diszkrimináció, apartheid és a másfajta „másik elpusztítása”	71
	2. Idegenellenesség, migráció, integráció	73
<i>IV. fejezet:</i>	ÁLLAM, ERŐSZAK, ETNIKUM	78
	<i>Az etnikai célok érvényesítésének eszközeként használt politikai represszió és állami erőszak főbb formái, funkciói és következményei</i>	
	1. KÉNYSZERÍTETT ASSZIMILÁCIÓ ÉS ETNOCÍDIUM	79

2. AZ ETNIKAI TISZTOGATÁSOKRÓL	89
A. A kifejezés eredete	90
B. A fogalom jellege	94
C. Az etnikai tisztogatást jelentő magatartások köre	97
D. Az etnikai tisztogatások történelmi példái	102
a. Előzmények	102
b. A XX. század három tisztogatási hulláma	105
E. A szélsőséges állami erőszak típusai	112
F. Paradoxonok	114
3. A NÉPIRTÁS (GENOCÍDIUM)	116
A. A terminus általános jellege	116
B. A népiirtás jogi fogalmának megszületése és elfogadottá válása	125
C. A fogalom tartalma, ellentmondásai és alternatívái	137
D. Holokauszt	148
1. A holokauszt megítélésének főbb vitapontjai	149
2. A holokauszt egyedisége és egyetemessége	151
3. A közigazgatás szerepe a holokausztban	163
a. A bürokrácia szerepével kapcsolatos magyarázatok	163
b. Döntés és végrehajtás	169
c. A magyarországi holokauszt és a „bürokratikus antiszemitizmus”	176
E. A népiirtások általános magyarázó elméletei	185
4. A „BŰNÖZŐ ÁLLAMRÓL” ÉS AZ „ÁLLAMI BŰNCSELEKMÉNYEKRŐL” (Lehet-e „állami bűncselekménynek” tekinteni az erőszak etnikai célok érdekében történő jogtalan felhasználásának eseteit?)	195
V. fejezet: KÖVETKEZTETÉSEK	208
<i>Új tudományos eredmények, javaslatok és felvetések</i>	
FELHASZNÁLT SZAKIRODALOM	211
<i>A SZERZŐNEK AZ ÉRTEKEZÉS TÉMAKÖRÉBEN MEGJELENT PUBLIKÁCIÓI</i>	238

„Nézzétek, milyen hatékony,
milyen jó erőben van
a gyűlölet századunkban.”

*Wisława Szymborska**

* Wisława Szymborska: *Gyűlölet* (részlet). Fordította: Gömöri György. Megjelent: *Vigilia*. 62. évf. 1997/5. szám, 357. Wisława Szymborska lengyel költőnő és esszéíró, irodalomkritikus és műfordító (1923–2012); költészetének értékeit 1996-ban irodalmi Nobel-díjjal ismerték el.

ELŐSZÓ: A TÉMAVÁLASZTÁSRÓL

Mindenekelőtt a dolgozat témájának fontosságával kapcsolatban szeretnék egy szubjektív – tartalmi értelemben még nem a kifejtéshez tartozó – észrevételt tenni, ami rámutat az évekkel ezelőtti témaválasztásom mai aktualitására, és felvillantja annak indokát.

E dolgozatot – három év kutatómunka és több előzetes publikáció után – 2017 nyarának végén kezdtem el megszövegezni: akkor, amikor a sajtó épp hírül adta, hogy „az elmúlt hetekben” Mianmarból (Burmából) százezer rohingja menekült át Bangladesbe. Amint a fejezetek szaporodtak, változó intenzitással, de folyamatosan érkeztek a hírek e szerencsétlen sorsú etnikum erőszakos elűldözéséről: hol arról, hogy a helyi hatóságok felgyújtották falvaikat, hol arról, hogy bulldózerekkel tüntetik el az ellenük elkövetett tömeggyilkosságok nyomait, hol pedig arról, hogy a katonaság körbekerítette őket, és csak a Bengáli-öböl felé menekülhetnek el, ami egyet jelent a Burmából való kiűzésükkel. Amikor 2018 nyarán a dolgozat befejezéséhez közeledek, és ezt az *Előszót* írom, a bangladesi hatóságok adatai szerint a menekültek száma meghaladja az *egymilliót*. Az elmúlt évben, miközben én könyvtárba jártam, átlagosan napi 5 ezer, de volt olyan időszak, amikor napi 15-20 ezer embert űztek el vagy gyilkoltak meg, mert etnikai értelemben nem bamár, hanem rohingja volt, s ebbéli minőségében a buddhista többséggel szemben muzulmán. Burma északkeleti részéből ugyanebben az időszakban tízezzrel menekültek el a keresztény kacsinok is, hogy elkerüljék a kormány és a lázadó gerillák fegyveres összecsapásait. Vagyis amíg ez a dolgozat megszületett, egy *komplett népirtás zajlott le*, annak immár évszázados „szabályai” szerint.¹ Kell-e ennél nyomósabb indok arra, hogy miért fontos ezzel a témával foglalkozni?

Minderre persze mondhatja az Olvasó, hogy ez tőlünk 10.000 kilométerre történt és történik, s az „igencsak messze van”.

¹ A népirtásoknak meghatározott szakaszai, lefolyásának pedig sajátos törvényszerűségei vannak, s ezek – bár ez esetben a tények pontos feltárása még várat magára – valószínűleg a rohingják esetén is kimutathatók. Ez a nép évtizedek óta jogfosztottan él Burmában, s helyzete fokozatosan rosszabbodott: a közéjük született embereknek már az 1947-es burmai alkotmány szerint speciális státuszuk volt, később, 1982-ben, nem személyi, hanem csak „idegen igazolványt” kaptak, vagyis nem lehettek teljes jogú állampolgárok. Helyzetüket a 2008-as alkotmány tovább rontotta; a 2014-es népszámláláson a választaniuk kellett, hogy „bengálinak” vallják-e magukat (s így sosem szerezhetnek állampolgárságot), vagy kiutasítják őket az országból. A 2015-ös választásokon, mivel a legtöbben az előbbi választották, nem vehettek részt, sőt izolálták őket: sokukat internáló táborokba zárva. A család- és egészségügyi törvény szerint a buddhista többséghez tartozók nem köthettek és köthetnek velük házasságot, egymás közötti házasságaikban pedig kettőre korlátozták a vállalható gyerekeik számát, amit ők persze nem tartottak be. A burmai hivatalos politika 10-12 éve gyűlöletkampányba kezdett ellenük, amit már 2012-től pogromok követtek. Az éves gyakorisággal előforduló pogromokat 2017-től tömeggyilkosságok kísérték.

A távolság azonban az ilyen ügyekben nem perdöntő, s nemcsak a globális média jelenléte miatt. Ha valamilyen véletlen folytán valaki 10-12 évvel korábban írt volna ilyen dolgozatot, annak bizonyára az innen „csak” 5.000 kilométerre zajlott történések tűntek volna fel (az afrikai Darfur ugyanis kb. ilyen távol van Budapesttől), ha pedig ezt 20-22 évvel ezelőtt teszi, akkor a szenvedés hangjait szinte a „szomszédból” hallhatta volna. Hiszen Srebrenica, Prijedor vagy Szarajevó, hogy csak néhányat említsek az egykori Jugoszlávia felbomlásával összefüggő háború során etnikai alapon elkövetett kegyetlenségek helyszínei közül, csupán 4-500 kilométerre fekszik Budapesttől. S hogy folytassam a sort, és áldhassam a sorsomat, megjegyzem: néhány évtizeddel a boszniai genocídium előtt egy magyar kutatónak még a szomszédba sem kellett volna átmennie, hogy szembesüljön témája fájó aktualitásaival. Azt hiszem, ilyen körülmények között nincs szükség további indokok felsorolására tekintetben, hogy miért fontos dolog az etnikai konfliktusok vizsgálata. Az e konfliktusokból kibomló üldözések, diszkriminációk és más jogtalanságok ugyanis minden nap „a szemünk előtt” zajlanak.

Annak megmutatásához, hogy a nemzet és etnikum tényei és az azokkal járó problémák mennyire jelen lévőek mindennapjainkban, a média által közvetített *globális* perspektíva helyett választhatunk valamilyen *lokális* szintet is: saját mikrokörnyezetünket a mai Magyarországon. Itt nem bamárokkal, kacsinokkal és rohingjakkal találkozunk, hanem magyarokkal, németekkel (svábokkal), szlovákokkal (tótokkal), horvátokkal, zsidókkal, cigányokkal, örményekkel és ruszinokkal, s ha a „kunfajta nagyszemű legények” vagy a jászok, besenyők és bunyevácok leszármazottaira is gondolunk, ki tudja, hányféle néppel még. Ám az etnikai és nemzeti szempontok – a fenti példánál békésebb körülmények között, igaz, bizonyos artikulációs elfojtásokkal, s e dolgozat *tematikájából* egy *másik metszetet* mutatva – itt is rajta hagyják nyomukat mindennapjainkon.

Szülővárosomban például „három nemzet” él, amely „négy templomba jár”. Ám ez csak azért van így, mert a negyedik nép és az ötödik „templom” ottani múltját ma már csak egy temető – a zsidó temető – őrzi; az „ötödik nép”, a cigány pedig gazdasági erő híján és egyébként is a város peremére szorulva nem épített magának egy hatodik templomot. E furcsa képpel arra utalok, hogy e magyarországi kisvárosban a szlovák és a német evangélikusoknak külön temploma van, a magyarok pedig – akiknek jelentős részét egyébként a Beneš-dekrétumok következtében telepítették át ide Csehszlovákiából – vagy reformátusok, akik a református templomba járnak, vagy katolikusok, akiknek egy idő után ugyancsak temploma lett. A szlovákok és a németek nagy része – miként az ország más tájain – ma már nem beszél tótul és svábul, de megtartotta nemzeti önazonosságából azt, amit a történelem megengedett ne-

ki. A magyarok, szlovákok és németek egyébként valamikor „három falut” alkotva telepedtek itt meg. Ennek nyomát jelzi a *tótvég*, *magyarvég* és *németvég*, valamint az azokat elválasztó *magyar gát*, *német gát*, *tót gát*. E „városi nemzetek” egészen a XX. századig fenntartották elkülönülésüket. Jellemzi azonban e kisvárost az is, hogy „a törzsökös lakosság köréből megkérdezettek még az 1970-es évek elején is csak a »három nemzetiséghez« tartozók »szép egyetértéséről« beszéltek” a néprajzkutatónak. Amint a *Magyar néprajz* című kötet fogalmaz, „elhanyagolhatónak vélték mind a néhány száz főnyi, lassan beszivárgó, s vagy a »szegények«, vagy a tisztviselők számát szaporító római katolikust, illetve görögkeletit; mind a kereskedelmet és a városias szolgáltatást szervező zsidókat (akik 1861-ben 141-en, 1910-ben 280-an voltak); mind pedig a két világháború között 30–35 népes családot kitevő, a *Páris* és *London* nevű cigánytelepeken lakó, tapasztással, zenéléssel, kéregetéssel foglalkozó cigányságot.”²

Nos, aki ilyen környezetben nőtt fel, s akinek családjában – József Attilát idézve – keveredik a „kún” és a „félíg székely, félíg román”, szívében pedig „török, tatár, tót, román [is] kavarg”, az érzékeny lesz a nemzeti és etnikai problémákra, s elkerülhetetlenül odafigyel az ilyen jellegű konfliktusokra és állami „kezelésükre”. Abban bízok, hogy e dolgozat olvasói között is sok hasonló akad, s tudok nekik olyasmit mondani, amit továbbgondolhatnak, vagy amivel vitatkozhatnak, s ezzel hozzájárulhatnak a tárgyként választott témának a XX. századnál békésebb és harmonikusabb alakulásához.

*

Köszönetnyilvánítás

Szeretném még tudatni e sorok Olvasójával, hogy a dolgozat megírásához szükséges előzetes tanulmányokat és kutatómunkát három éven át az NKE Közigazgatás-tudományi Doktori Iskolájának ösztöndíjas támogatása tette lehetővé, melyért köszönettel tartozok.

A szöveg megírásának utolsó egy éves időszakában az (e dolgozat tárgyától eltérő témájú pályázattal nyert) Új Nemzeti Kiválóság Program ösztöndíja biztosította számomra a megélhetés feltételeit. A disszertáció az NKE Concha Győző Doktori programjának keretei között készült, mely annak egyes részeredményeit befogadta és szerény mértékben díjazta, s két rövid külföldi kutatóutat biztosított számomra. Szerencsémre az elmúlt négy évben más módon,

² Vö. *Magyar néprajz nyolc kötetben*. (1-7. kötet; az első kötet nem jelent meg). Szerk.: Paládi-Kovács Attila és mások. 8. kötet: *Társadalom*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet, 2011. 317.

néha családi segítséggel, ennél jóval több alkalmam volt külföldi könyvtárakban kutatni a témát.

Megköszönöm a műhelyvita előbírálóinak, valamint az értekezésről véleményt formáló szakembereknek a korábbi változathoz fűzött kritikai észrevételeit. Végül, itt ragadom meg az alkalmat, hogy a korábbi tanulmányaim, az e dolgozatot megelőző kutatómunka és magának a dolgozatnak a megírása során nyújtott segítségükért köszönetemet fejezzem ki több egykori tanáromnak, témavezetőmnek, és – utoljára említve, ám valójában elsősorban gondolva rájuk – a családomnak.

2018. augusztus 20-án

Gulyás Éva

BEVEZETŐ: A KUTATÁS TÁRGYA, CÉLJA, MÓDSZEREI ÉS PREMISSÁI

Ebben az értekezésben az állam és nemzet, illetőleg az állam és etnikum közötti összefüggések, kapcsolatok és hatások közül vizsgálom meg néhányat. Az említett jelenségek között olyan sokféle, sokrétű és bonyolult összefüggésrendszer létezik, hogy érdemes vizsgálatuk csakis valamilyen tematikus szempont köré szervezve képzelhető el. E tematikus fókuszpont a nemzetállamokon belüli etnikai konfliktusok és válsághelyzetek jellege, kialakulása és kimenetele, jellegzetes megoldási módjai és mindaz, ami ezekkel összefügg: társadalmi okai, háttere, történelmi dinamikája és így tovább.

E fogalmak itt, vagyis a téma meghatározásánál még viszonylag kötetlenül értelmezhetők. Az *etnikai* konfliktus jelenthet egyfelől nemzeti, nemzetiségi vagy a rassz értelmében vett „faji” összeütközést, a *konfliktus* pedig viszálykodást, villongásokat, harcokat, sőt válsághelyzetig elmenő elnyomást, kiűzést, annak történelmi mélypontján pedig megsemmisítést is. Ugyanígy: a *nemzetállam* itt még csak az újkori történelmi fejlődésben létrejött legjellegzetesebb állami formát jelenti, ami – mint neve sugallja – valahogyan kötődik a nemzeti, újabban pedig – legalábbis globális szinten és bizonyos országokban – egyre inkább az etnikai közösségekhez. E tág értelemben vett nemzetállam-fogalomba nemcsak a nemzeti érdekeket érvényesítő vagy nemzeti kultúrát teremtő XIX. századi államok férnek bele, de a XX. századi totalitárius államok és a gyarmatok felszabadulása után létrejött, nyugati mintázatokat követő, bár tartalmilag üres, mert egy másik politikai kultúrából pusztán átvett közjogi kereteket jelentő „váz-államok” is.

A témának mint a kutatás, s így e dolgozat tárgyának e meglehetősen általános és rugalmas meghatározásán belül a dolgozat alcíme sajátos, és immár konkrétabb irányt jelöl ki: a kutatás során elsősorban azok a folyamatok érdekeltek, amelyek az etnikaiban és a nemzetiben a másik csoport „más” voltát határozzák meg, ennek következményeit jelölik ki és erre reagálnak. Vagyis azok, amelyek keretei között az egyének saját csoportjának külső viszonyaiban megjelenik a *másik*, tőle *különböző* csoport, végül a társadalom. Ennek során azonban nem e csoportviszonyok szociális vagy kulturális konstrukciója iránt érdeklődtem, hanem a csoportközi folyamatoknak az egyén felőli megindulása és valóságos lefolyása iránt, melyben a „szociális és kulturális” „politikaivá és államivá” válik. A csoportközi folyamatok „egyen felőli megindulását” jelzi például a másik másságának realizálása (érezkelése) és az arra adott reakció: elfogadása vagy elutasítása. Mivel az emberek közötti különbségek, valamint a közösségképződés jellegzetes módjai alapján (például azért, mert a „mi”-t rendszerint az „ők”-re vonatkozta-

tottan határozzuk meg) ezen a területen jellegzetesebbnek tartom a mássággal kapcsolatos fenntartásokat, a politikaivá és államivá váló folyamatokat is inkább az idegenség egyéni-közösségi észlelése, és az el nem fogadás, végső soron a *xenofóbia* mint idegenellenesség felől közelítettem meg. Vagyis *egyéni szinten* inkább az idegenség el nem fogadásából indultam ki, semmint a másikkal való feltétlen azonosulásból vagy az emberek valamilyen általános, ténszerűségként elgondolt, valójában azonban pusztán így tételezett (konstituált) egymás iránti elfogadásából. Ezt a megközelítést nem valamilyen általános filozófiai vagy antropológiai meggyőződés motiválta,¹ hanem a közösségek egymás közötti viszonyaira és az e viszonyok politikaivá és államivá válásának folyamataira rávetülő *történelmi tapasztalat*.

Ez a tapasztalat ugyanis azt mutatja, hogy a konkrét történelmi-társadalmi viszonyok között élő emberek csoportjai nemzeti és etnikai területen inkább viszálykodnak, ellenségeskednek, sőt harcolnak egymással, semmint feloldódnának egymás közösségeiben. S ha olykor tendencia szerűen fel is oldódnak, azaz történelmi mértékben keverednek egymással, ahogyan arra az Illyés Gyula által nevesített „páratlan Tekenőben” készült „pompás gyuromány”² utal, akkor is akadnak olyanok, akik ezt hangosan ellenzik és meg akarják akadályozni. Ez a megközelítés a vizsgálati lehetőségek skálájának másik végére, *állami-politikai szinten* a nemzetek és etnikumok közötti háborúskodást, s annak legszélsőségesebb formáját, a valamely nép megsemmisítésének szándékát és valóságát, a *genocídiumot* helyezi. Ez is történelmi tapasztalat, sőt a XX. század legijesztőbb tapasztalata.

E két fogalom – *xenofóbia* és *genocídium* – mint kiinduló- és végpont tehát valóságosan is, és metaforikusan is kijelöli azokat a határokat, amelyek között eddigi kutatásaim mozogtak, és amiről ez a dolgozat szól. E két terminus a vizsgált tárgy – *nemzeti és etnikai konfliktusok politikai-állami összefüggésben, történelmi tapasztalatok alapján* – lehetséges szélső pontjait (egyéni és közösségi, mérsékelt és radikális, elutasítás és megsemmisítés) jelöli ki, s egyben teremt azok között kapcsolatot, miként olykor – nagyon átvitt értelemben – a Wisława Szymborska által költeménybe foglalt, s a dolgozat mottójának választott gyűlölet. A kutatás általános célja így a vizsgált tárgy *e két fogalom által jelzett spektrumban* történő feltérképezése, elemzése és fogalmi megragadása.

¹ Az ilyen filozófiai és antropológiai kérdésekben szerintem állást foglalhatunk ugyan, de aki nem képes a filozófia vagy az antropológia által megkövetelt módon és színvonalon szakszerűen érvelni álláspontja mellett, az legfeljebb a *konyhafilozófiák* szintjére jut el. Ezt mindenképpen szerettem volna elkerülni. A nemzeti és etnikai viszonyok értelmezésének és rekonstruálásának történetéből ugyanis – ami nem tárgya e dolgozatnak – teljesen nyilvánvaló, hogy ezen a területen a konyhafilozófiák nagyon veszélyesek.

² Lásd a II. fejezethez mottóként választott versét (Illyés Gyula: *A faj védői*, 1961).

Milyen tudományrendszertani keretben teszem ezt? Dolgozatom lényegében *állam- és politikaelméleti* jellegű, amennyiben egy államtípuson, a nemzetállamon belüli konfliktusokat vizsgálja az e tudományterületre jellemző, hangsúlyosan *társadalomelméleti és szociológai*, valamint kisebb részben *normatív és értékelő* (axiológiai) módszerekkel. Mind az államelméletet, mind a politikatudományt vegyes jellegű, társadalmi és jogi vonatkozású tárgyakat vizsgáló tudományoknak gondolom, melyek rendszertanilag összevonják: interdiszciplinárisan hasznosítják, majd szintetizálják más tudományok eredményeit. A társadalomelmélet és a szociológia terén egy ilyen *összefoglaló-áttekintő* dolgozatnak szerintem nem elsődleges feladata az empirikus adatgyűjtés, esetleg csak az ilyen adatok felhasználása. Egy ilyen jellegű dolgozat szerzőjének be kell érnie a mások által végzett adatokra épülő elméletek alapján zajló kritikai elméletképzéssel. Ehhez azt teszem még hozzá, hogy ez nem is kevés.

Az államelméleti megközelítést a *nemzetállami* keret, a politikaelméletit pedig az annak középpontjába állított *konfliktus* indokolta.

A tárgy vizsgálatának eszközeit illetően az *analitikus módszereket és tudásszociológiai megközelítéseket* részesítettem előnyben, a jelenségek fogalmi megragadásától a történelmi tendenciákból felsejlő főbb fejlődési irányok összehasonlításán át a különböző kontrasztok kiemeléséig. A tudásszociológiai szemlélet diskurzusok feltárására, továbbá fogalmak keletkezésének, változásának és alkalmazásának a vizsgálatára, valamint értelmezési keretek, modellek és érvelésmódok analizálására vonatkozik. Az analitikus elemzéseket *történeti* perspektívába helyeztem, noha semmiképpen sem szerettem volna, s nem is tudtam volna történettudományi jellegű vagy a történettudomány szemszögéből értékelhető dolgozatot írni. Ahogy nem végeztem empirikus szociológiai adatgyűjtést, úgy nem tartottam feladatomban a levéltári kutatások folytatását vagy más empirikus adatok történészi feltárását sem, nem tanulmányoztam régi jegyzőkönyveket és így tovább, de – az ilyen módszerekre építő történészekkel folytatott beszélgetések során olykor kialakuló komplexusokat legyőzve – ebből még nem következtettem arra, hogy nem szólhatnék hozzá okfejtéseikhez. A fogalmi-analitikus és a konkrét folyamatok leírását adó történeti módszerek alkalmazása között igyekeztem egyensúlyt tartani; s a történeti elemzéseket a fogalomelemzés támogató eszközeként kezeltem.

Amint az a tartalomjegyzékből egy futó pillantással megállapítható, a dolgozatban vizsgáltam a nemzetállam alapjait, változásait és történeti perspektíváit. A kutatások során kitértem a nemzet és etnikum különböző politikai konstellációira; a problémát ugyanakkor megvizsgáltam a másik irányból, nevezetesen az egyén és a kisebb csoportok felől kiindulva is. E tekintetben a kutatás az egyéni előítéletek, sztereotípiák, értékítéletek, attitűdök irányából megformálódó közösségekkel és azok konfliktusával is foglalkozik. Mivel hangsúlyt helyeztem az

idegenellenesség bizonyos aspektusaira, dolgozatom egyes részletei *társadalomlélektani* és *interkulturális* ismeretanyagot is hasznosítottak. A kutatás és a dolgozat leghangsúlyosabb témája – s a fentebb jelzett premisszák alapján³ ezen talán senki sem csodálkozik – az etnikai célok érvényesítésének eszközeként használt *politikai elnyomás* és *állami erőszak* főbb formáinak elemzése. A diszkrimináció, az etnocídium és az etnikai tisztogatás, különösen pedig a népirtásokkal rendszerint együttjáró tömeggyilkosságok vizsgálata – túl azon, hogy nem teszi lehetővé a könnyed okfejtéseket – e dolgozatnak elkerülhetetlenül borús tónust kölcsönöznek. Ennek esetleges hatásait nemcsak a naturalisztikus részletek leírásnak mellőzésével próbáltam ellensúlyozni, hanem azzal is, hogy arra törekedtem: a szakirodalom lehető legteljesebb körére épülő, s az abban foglaltakat hasznosító szakszerűséggel közelítsem meg a kérdéseket. Egy ilyen komplex téma szakirodalmának feldolgozására azonban, azt hiszem, csak törekedni lehet.

*

A kutatás megkezdésekor az alábbi *kérdéseket* és *előfeltevéseket* fogalmaztam meg. Egy empirikus adatgyűjtésen alapuló kutatásban ezeket, vagy az ehhez hasonló előfeltevéseket hipotézisnek nevezik, pontosabban: a velük kapcsolatban álló axiómákból hipotéziseket alakítanak ki, amelyeket azután kvantitatív és kvalitatív adatgyűjtés révén ellenőriznek, e dolgozatot azonban – amint arról az ezzel kapcsolatos előzetes szakmai viták meggyőztek – nem az ilyen értelemben vett hipotézisekkel kell indítani. Mivel e dolgozat, mint fentebb jeleztem, fogalmakat és tudásmódokat elemez, elméleteket ütköztet, sőt lehetőség szerint szintetizál, kérdései

³ Természetesen nem kizárt, hogy a nemzetállamon belüli konfliktusoknak valaki – más premisszák alapján – másféle elemzését adja, és az ittenitől *teljesen* eltérő tematika szerint közelítse meg e kérdést. Ez esetben arra helyezheti a hangsúlyt, hogy az etnikai és nemzetiségi konfliktusok milyen intézményi keretek között oldódhatnak meg jellegzetes módon. Hiszen az *alkotmányos demokráciák* viszonyai között léteznek ilyen intézmények, példának okáért, etnikai pártok, melyek (ma már) elfogadják az alkotmányos demokráciák feltételeit, nemzeti szószólók, és a nemzeti érdekérvényesítésnek is vannak a népek közötti megegyezést lehetővé tévő formái. Amikor egy politológus – közismert és klasszikus módon például Arend Lijphart – ún. konszenzusos demokráciaként jellemzi Belgiumot vagy Hollandiát, s leírja intézményrendszerüket, akkor ezen az úton jár. A flamandok és a vallonok mai viszonyait nem a „diszkrimináció” vagy az „etnikai tisztogatás” keretei között elemzi, hanem a „nemzeti alapú vétőjogok”, a „kormányzaton belüli kötelező etnikai kvóták” és hasonló fogalomrendszerében. Mi több, ma már az is lehetséges, hogy aki egy ilyen tematika alapján akarja megragadni a nemzetállamon belüli konfliktusokat, eközben ne adja fel az általam fentebb jelzett analitikus igény és történelmi perspektíva együttes alkalmazását. A XX. század második felében ugyanis a nyugati civilizáció – épp az e dolgozatban tárgyalt tendenciákból tanulva – áttért a nemzeti és etnikai konfliktusok kezelésének egy másfajta módjára, s ennek ott már több mint egy fél évszázados története van. A jellegzetes nyugat-európai (például katalán, baszk, vallon stb.) nemzeti és etnikai problémák összességében csak másodlagosak azokhoz kisebb jelentőségű problémákhoz képest, amelyeket ez az intézményrendszer állít elő, egyben konszenzust és békét is eredményezve. Ennek leírása egy másik történet lenne.

mellett előfeltevéseket, vagyis premisszákat kell kiindulópontként megfogalmaznia. Ezek a következők.

1.

Vannak-e a nemzetállamnak fejlődési korszakai, s ha igen, melyek azok? Kijelenthető-e, hogy annak első korszaka a homogenizáló állam, mely nemzetileg is egységesíti a társadalmat, a második pedig a politetnikus politikát követő nemzetállam, melyen belül különböző irányok és jelenleg is formálódó szakaszok különböztethetők meg? Mit jelent a nemzetállam szempontjából a multikulturalizmus, ha azt nem programként, hanem valóságként fogjuk fel?

2.

A nemzetállamok fogalmi elemzésében a *nemzet* mellett milyen szerepet játszik az etnikum? A nemzet történelmi konstrukció. Mit érthetünk „etnikum” alatt? Használható-e a mai elemzésekben a rassz fogalma? A nemzet és a nacionalizmus – szakirodalom által gyakran jelzett – „etnicizálódása” nem egyszerűen a nemzetek újszerű megközelítésére utal, hanem a nemzetnek nem minősülő származásközösségekre is vonatkozik?

3.

Az idegenellenességgént felfogott xenofóbiától az ún. gyűlöletincidensen, a gyűlöletbeszéden és a gyűlölet-bűncselekményen át fogalmi út vezet a kényszer és állami erőszak szélsőségeibb formáihoz, így az etnocídiumhoz, a diszkriminációhoz, majd az apartheidhez, az etnikai tisztogatáshoz és a „másfajta mások” elpusztításához. Ez az út nem „történelmi dinamika” vagy társadalmi törvényszerűség, hanem fokozatok rendszere.

4.

A kényszerített asszimiláció és etnocídium – az egyes intézkedések bevezetése során megfogalmazott vagy követett cél alapján – megkülönböztethető egymástól. A másik nép megsemmisítésére vonatkozó cél a formailag kényszerített (erőszakos) asszimiláció körébe sorolható eszközök alkalmazását etnocídiummá teszi.

5.

Az „etnikai tisztogatás” az etnikai célokat követő politikai represszió és szélsőséges állami erőszak rendszerében önálló fokozatot jelent, s bár meglehetősen különböző magatartások

összefoglaló neve. Annak ellenére is önálló kategóriaként kezelhető, hogy nem jogi fogalom, és jogilag az egyes elemeit jelentő magatartások nagyobb része tiltott.

6.

Az etnikai tisztogatás alatt összefoglalt magatartások vegyes jellege más okok mellett azért sem oldható fel, mert az etnikai homogén területek megteremtését célzó erőszak sok esetben népiirtássá változik. Az etnikai tisztogatás és a genocídium közötti határok ezért rendszereint képlékenyek.

7.

Az 1948-ban nemzetközi egyezményben megtiltott és büntetni rendelt genocídium az azóta eltelt 70 évben komplex fogalommá vált. A jogi jelentés mellett kialakult a politikai genocídium-fogalom. A fogalmak változása által felvetett elméleti problémákat a szakirodalom alternatív kategóriák alkalmazásával próbálta meg áthidalni, de ezek a kísérletek többnyire sikertelenek voltak.

8.

A közigazgatás holokausztban játszott szerepét illetően az egyes szociológiai elméletek különbségei lényegében hangsúlybeli különbségek, melyek a történettudomány nagy koncepcionális vitáival állnak kapcsolatban.

9.

Az etnikai ellenségeskedés nagyobb valószínűséggel bontakozik ki ott, ahol az etnicitás az osztályszempontok elé vagy esetleg egyenesen azok helyébe kerül, s a társadalmi tagozódást sokan etnikai kategóriákban érzékelik.

10.

Az erőszak etnikai célok érdekében történő jogtalan felhasználásának legsúlyosabb esetei, így az apartheid, az etnikai tisztogatás és népiirtás esetén történeti, általános szociológiai, később kriminológiai értelemben lehet „bűnöző államról” és „állami bűncselekményekről” beszélni, jogi és nemzetközi jogi értelemben azonban nem. E különbségek a jelenség vizsgálatában lehetséges perspektívák különbségei.

I. FEJEZET

A NEMZETÁLLAM VÁLTOZÁSAI

A HOMOGENITÁSTÓL A SOKFÉLESÉGIG

A nemzetállam mihaszna,
Jobb talán a globál massa?

(Az a jövő?
Nemigen!)

Pete László*

Dolgozatom fő témájának, az államon belüli nemzeti és etnikai konfliktusoknak az elemzéséhez mindenekelőtt a nemzetállam fogalmát kell tisztázni. E fogalom, miként maga a jelenség, az elmúlt évszázadokban folyamatosan változott: alkalmazkodott a változó feltételekhez, s maga is alakította azokat. Ebben a fejezetben ezt a változást tekintem át.

Először a *nemzet* és *állam* fogalmi kapcsolatának erejére mutatok rá, majd a nemzetállamok két fő történeti típusa között teszek különbséget. Ezt követően megvizsgálom, hogy milyen következményei lehetnek a nemzetállamra nézve, ha abban *több nemzet*, sőt többféle *etnikum* kap helyet. Végül azt vetem fel, hogy a XXI. század elején van-e összefüggés a *multi-etnikus* és a *multikulturális* jelenségek között, s ha igen, azok érintik-e a nemzetállam kérdéseit.

Mindhárom síkon azt a kérdést tartom szem előtt, hogy a nemzetállam miként viszonyul a társadalmak sokféleségéhez és homogenitásához. A három elemzési sík és a kiemelt fókuszpont a nemzetállam jelenével és jövőjével áll kapcsolatban, ám úgy vélem, hogy azt érdemben csak múltja figyelembevétele mellett lehet megítélni.

1. NEMZET ÉS ÁLLAM: EGY MEGBONTHATATLANNAK TŰNŐ KAPCSOLAT

A nemzetállam lehetséges jövője több évtizede viták tárgya. Az egyik oldalon azt állítják, hogy a globalizáció és a regionalizmus miatt „a nemzetállamnak vége!” – amire a másikon azzal válaszolnak, hogy épp ellenkezőleg: az állam e formája, ahogyan kétszáz éve, ma is a politika legfontosabb intézményesült kerete, és a jelek szerint az is marad.¹ Mint lenni szo-

* Pete László Miklós: “Elavult” a nemzetállam? (részlet). In: *Pete László Miklós versei* (2017).

Elérhető az interneten: <http://lnpetersversei.cafeblog.hu/2017/07/29/elavult-a-nemzetallam/>

¹ A „nemzetállam vége”-konceptiót illetően lásd Ohmae, Kenichi: *The End of the Nation State. The Rise of Regional Economies*. New York, Free Press. 1995. (gazdasági elemzésekkel) és Guéhenno, Jean-Marie: *The End*

kott, mindkét szélső álláspont túloz: az előbbi ugyanolyan naivan hangzik, mint Fukuyamának „a történelem végéről” alkotott elhamarkodott, majd gyorsan vissza is vont híres tétele, a „semmi sem változott” állítást pedig megkérdőjelezte a globalizáció, a nemzetközi integráció, újabban pedig a tömeges migráció. Itt most nem az az érdekes, hogy pontosan hol is van az igazság a két álláspont között, erre később térek vissza, hanem az, hogy e vita a nemzetállam természetével és belső logikájával áll összefüggésben. E logika szerint a nemzet és az állam kapcsolata *szükségszerű*. Ennek megkérdőjeleződése esetén ugyanakkor nem csupán azt kell felvetni, hogy milyen a nacionalizmus és a nemzetállam közötti viszony,² hanem azt is, hogy lényegi vagy másodlagos, illetőleg szükségeszerű vagy kontingens-e a nemzet és az állam kapcsolata.

Annak megítélése, hogy az állam és a nemzet közötti kapcsolat mennyire szükségeszerű, s azok mennyire képeznek megbonthatatlan egységet,³ részben attól függ, hogy milyen tartalommal bír a nemzeti eszme érvényesítésére irányuló mozgalom, a nacionalizmus.⁴ A nemzetelvű politikai gondolkodás alaptételei közül, melyeket Anthony D. Smith megfogalmazásában szokás idézni, az egyik azt hangsúlyozza, hogy „a világ nemzetek mozaikjából áll”, egy másik pedig azt, hogy „a nemzetek csak saját szuverén államaikban lehetnek »szabadok«”,⁵ csak saját államaikban élvezhetik a szabadságukat. Szabadságukhoz tehát államban kell létezniük. Érdeemes megjegyezni, hogy a szóban forgó alaptételek szövegét a vonatkozó szakirodalom is, s maga Anthony D. Smith is gyakran változtatja és variálgatja. A *Nacionalizmus. El-*

Lábjegyzet folytatása az előző oldalról.

of Nation-State. Transl.: Victoria Elliott. Minneapolis, University of Minnesota Press, 1995. (nemzetközi-diplomáciai elemzésekkel). A másik oldal álláspontjához lásd Hirst, Paul – Thompson, Grahame – Bromley, Simon: *Globalization in Question. The International Economy and the Possibilities of Governance*. Polity Press, Polity Press, 1996, ³2009. Mértéktartó köztes álláspont *The fate of the nation-state*. Szerk.: Seymour, Michael. Montréal, McGill-Queen's University Press. 2004. különösen 19-37. és 153-172.

² Vö. Papp András László: Nacionalizmus és nemzetállam: esszenciális vagy esetleges kapcsolat? *Nemzetfogalmak és etnopolitikai modellek Kelet-Közép-Európában*. Szerk.: Szarka László – Vizi Balázs – Majtényi Balázs – Kántor Zoltán. Budapest, Gondolat, 2007. 40–52.

³ A kifejezés („megbonthatatlan kapcsolat”) az 1982-es, ma is hatályos, bár többször módosított török alkotmányra utal. Eszerint „a török állam megbonthatatlan egységet képez területével és nemzetével” (Törökország 1982. évi, azóta többször módosított alkotmánya, 3. cikk).

⁴ A nacionalizmusról lásd Bihari Mihály: A nacionalizmus. In: Bihari M.: *Politológia. A politika és a modern állam. Pártok és ideológiák*. Budapest, Nemzedékek Tudása Tankönyvkiadó, 2013. 189–209.

⁵ Vö. Bihari: idézett mű, 190. (6. pont), A. D. Smithre hivatkozva. Lásd még ehhez (A. D. Smith: *Nations and nationalism in a Global Era*. Cambridge, Polity Press, 1995. 149. oldalára hivatkozva) Egedy Gergely összegzését: Smith szerint „... 4. A nemzetek csak saját szuverén államaikban lehetnek igazán szabadok. Vagyis a nemzetek csak önálló állam révén élvezhetik a szabadságot. 5. A világ békéje és szabadsága a nemzetek összességének a szabadságán és biztonságán alapul”; vö. Egedy Gergely: Gondolatok a nemzetről. A politikai és a kulturális megközelítés. In: *Nemzetfogalmak és etnopolitikai modellek Kelet-Közép-Európában*. Szerk.: Szarka László – Vizi Balázs – Majtényi Balázs – Kántor Zoltán. Budapest, Gondolat, 2007. 74.

mélet, ideológia, történelem (2010) című könyvének 2. kiadásában⁶ például így fogalmazta meg azokat:

- „(1) a világ nemzetekre oszlik, mindegyik saját jellemzőkkel, történelemmel és sorssal rendelkezik,
- (2) a politikai hatalom egyedüli forrása a nemzet,
- (3) a nemzet iránti hűség minden más lojalitás felett áll,
- (4) ahhoz, hogy szabad legyen, mindenkinek egy nemzethez kell tartoznia,
- (5) minden nemzet teljes önkifejezést és autonómiát kíván, és
- (6) a világ békéje és az igazságosság autonóm nemzeteket kíván”.⁷

Az ilyen és ehhez hasonló gondolatok elterjedt és általánosan elfogadott volta miatt az állam és a nemzet fogalmi összekapcsolódását ma már annak ellenére is szükségszerűnek, létrejötté után pedig sokan megbonthatatlanak is tartják, hogy e kapcsolat olykor kifejezetten *töredezett*, hogy a nemzet mint történelmi közösség sok esetben „csak” etnikumot, azaz származási, illetőleg arra épülő kulturális közösséget jelent, vagy hogy egy nemzet számára közjogi kereteket adó állami formákat kellő *rugalmasság* esetén más kultúrákból származó népek is felhasználhatják.

Bár ma is vannak nemzet nélküli államok (például Vatikán, Grenada), azok kivételszámba mennek. A nemzeti alapon regionálissá alakuló ún. asszimmetrikus szövetségi állam (Belgium) és az etnikai alapon a szövetségi államiság felé közeledő, bár abba az állapotba a közeljövőben vélhetően nem eljutó regionális állam (Spanyolország) ma már ugyanolyan magától értetődő, mint a több népet és nemzetet organikusan egyesítő régi föderációk (például Svájc). Arra, hogy a nemzet és az állam fogalma milyen szorosan tartozik össze, jó példa az Amerikai Egyesült Államok, amely – bár eredetileg nem nemzeti alapon jött létre és később sem így határozta meg történeti előzményeit – létezésének első évszázada során maga teremtette meg saját nemzetét, az amerikaiakat, melyet olykor a világ „első új nemzetének”⁸ mondanak. E nemzetteremtő politika sikerét látva nem kell csodálkoznunk azon, ha más államok is valami hasonlóval kísérletezgetnek. Bolívia például 2009-es alkotmányának elfogadása óta *plurinacionális*,

⁶ Smith, Anthony D.: *Nationalism. Theory, Ideology, History*. Cambridge, Polity, Key Concepts, ²2012.

⁷ Smith, 2010. 74. E folklorisztikus változatosság általában véve nem okoz problémát; érdekes viszont, hogy az 1995-ös és a 2010-es szöveg épp a nemzetállam tekintetében tér el: a 2010-es változat – mivel az „autonóm nemzet” még nem értelmezhető államként vagy nemzetállamként – *nem tartalmazza*, hogy a nemzetek csak saját szuverén *államaikban* lehetnek szabadok. (E tételek egyes elemei egyébként Elie Kedourie híres könyvének első, 1960-as kiadásáig vezethetők vissza; például ebben olvasható először, hogy „a világnak államok mozaikjából kell állnia”, stb. Lásd Kedourie, 1960, 53.)

⁸ Vö. Lipset, Seymour Martin: *The First New Nation. The United States in Historical and Comparative Perspective*. New Brunswick, Transaction, 1979.

azaz „többnemzetiségű” államnak nevezi magát, miközben népessége nagyjából indiókból és meszticekből, kisebb részt pedig kreolnak és „fehéreknek” mondott csoportokból áll. A mesztic és kreol – bolíviai kontextusban – nemzetnek számít, vagy legalábbis használói arra számítanak, hogy az lesz belőle. Azt, hogy mire való a *plurinacionalis* kifejezés, – a szó eredeti,⁹ koncepcionális hátterét jelentősen módosítva – plasztikusan érzékelteti (Ecuador tekintetében, ahol az ugyancsak elterjedt gondolat) egy emberi jogokról szóló munka: „Valódi ecuadori nemzet nem létezik. Csak annyit tudunk tenni, hogy megkonstruáljuk. Azaz meghatározzuk. A nemzetet valójában akkor leszünk képesek meghatározni, amikor ezt [ti. az ecuadori nemzetet] minden Ecuadort alkotó népcsoportra tekintettel határoztuk meg.”¹⁰ S történik ez mindannak ellenére, hogy a *nemzeti* elv ma már minden további nélkül meghatározható *etnikai* kontextusban is, akár hagyományos módon önállóan (amikor például egy államot „arab államnak” tekintünk; vö. Egyesült Arab Emírségek), akár valamilyen kombinációban (például amikor egy államot „zsidó államnak”¹¹ nevezünk; vö. Izrael).

S nemcsak a nemzet és az etnikum fogalmak határai változnak, hanem az azokkal kapcsolatos közjogi formák funkciói is. Ma már azon sem lepődünk meg, ha a lényegében unitárius közjogi egységek – például „Nagy-Britannia” vagy „Egyesült Királyság” – speciális formák keretében helyt adnak a *nemzetek*, *nemzetiségek*, *etnikumok* és *népek* elasztikus halmazának. Az egyiknek (a skótoknak) így, a másiknak (a walesieknek) úgy, a harmadiknak (Észak-Írország lakossága) pedig amúgy, hogy a negyediket (a nagyvárosokban koncentrálódó, etnikailag igen változatos eredetű népességet) itt ne is említsem. Anglia, Nagy-Britannia és az Egyesült Királyság nemzetállam voltát illetően olykor eltérnek a vélemények. Amíg például

⁹ A kifejezés eredetileg európai gyökerű, és pusztán soknemzetiségűt jelentett. Ismereteim szerint először Michael Keating fejtette ki a ma már inkább „regionálisnak” nevezett államok nemzeti és etnikai viszonyainak leírásakor. Lásd Keating, Michael: *Plurinational Democracy in a Post-Sovereign Order. Queen's Papers on Europeanisation* [Belfast] 2002. 1. füzet, később átdolgozva Keating, Michael: *Plurinational Democracy. Stateless Nations in a Post-Sovereignty Era*. Oxford, Oxford University Press, 2004. E kötet az Egyesült Királyság, Belgium, Spanyolország és Franciaország állítólag „állam nélküli nemzeteinek” politikai viszonyait mutatja be.

¹⁰ Viteri, Alfredo: *Derechos del Pueblo* (1983), idézi Pallares, Amalia: *From Peasant Struggles to Indian Resistance. The Ecuadorian Andes in the Late Twentieth Century*. Norman, University of Oklahoma Press, 2002. 184.

¹¹ Izrael nemzetállami jellege olykor viták tárgya. Egy mértékadó nyilatkozat szerint Izrael zsidó állam, s „a »zsidó állam« kifejezés elsősorban nemzetiségre és nem vallásra vonatkozik”; vö. Izrael budapesti Nagykövetségének nyilatkozata, 2011. október 24. Amikor viszont 2014 novemberében Izrael kormánya (14-6 arányú szavazás mellett) elfogadta azt a törvényjavaslatot, amely szerint Izrael „zsidó nemzetállam”, az a nemzetállami jelleg miatt heves politikai viták tárgya lett, melyek során a javaslat már a Knesszethez való beterjesztése előtt elbukott. Négy évvel később viszont beterjesztették, s 2018. július 18-án – pár héttel azután, hogy az ENSZ egyik szervezete a Jeruzsálemet érintő izraeli intézkedéseket „megszálló hatalomként” hozott döntéseknek nevezte – nyolc órás vita után, 62:55:2 szavazati aránnyal elfogadták. A törvény szerint Izrael – ahol a lakosság 20%-a arab – a zsidó nép történelmi otthona, melynek kizárólagos joga van az önmeghatározásra, az állam hivatalos nyelve a héber, fővárosa pedig (az egységes) Jeruzsálem. A törvényt azóta is vitatják.

Hannah Arendt valamikor úgy vélte: „Anglia nem nemzetállam a francia forradalom által meghatározott modell értelmében”, addig a ma uralkodó álláspont az, hogy az Egyesült Királyság nemzetállam. Így fogalmazott például a Brexit kapcsán az Európai Parlament állásfoglalása is, sőt Roger Scruton már 2015-ben azt fejtegette, hogy azért Brexit-párti, mert sürgető feladatnak tekinti „újra megállapítani a nemzetállam határait”.¹²

Az állam és nemzet ilyen szétválaszthatatlannak tűnő kapcsolatának árnyékában a valóban állam nélküli népekről (cigányok, beludzok, kurdok, tamilok) politika- és államelméleti kontextusban alig esik szó, vagy csak akkor, ha törekvéseik világpolitikai konfliktusok részei.

Összességében tehát a nacionalizmus két évszázada után szükségszerűnek tűnik, hogy a (valamilyen értelemben vett) „nemzet” és a (valamilyen értelemben vett) „állam” legalább egy eleme összekapcsolódjon egymással. Ha ez megtörténik, nemzetállamokról beszélünk. Ilyen körülmények között az a valószínű, hogy a nemzetállam nem eltűnik, hanem – ha más területeken, például a gazdaságban vagy a népesedés terén elkerülhetetlenek a változások, akkor – új ruhát ölt magára, vagy jelentősen átalakul és átértelmeződik: etnicizálódik, multikulturalizálódik, nemzetközibbé vagy éppen lokálisabbá válik¹³ és így tovább.

2. A NEMZETÁLLAMI FEJLŐDÉS ELSŐ KORSZAKA

A nemzet és az állam közötti szoros, megbonthatatlannak tűnő kapcsolatnak több oka van; én kettőre utalok itt. Az egyik „logikai”, a másik történeti.

Az előbbi abban áll, hogy komplex jellege miatt mindkét fogalom lehetőséget ad a többféle összekapcsolódásra. Mindkettőnek számos „szabad vegyértéke” van, ezért könnyen kapcsolódnak a környezetükben lévő másik erre alkalmas elemeihez. A legelemibb hagyományos kapcsolódási pontok például a terület (államterület és a nép letelepedési területe), a népesség

¹² Lásd Arendt, Hannah: Nemzetállam és demokrácia [1963]. In: *Fogódzó nélkül. Hannah Arendt olvasókönyv*. Szerk.: Balogh László Levente – Bíró-Kaszás Éva. Pozsony, Kalligram, 2008. 152. Lásd továbbá az Európai Parlament 2017/2593 (RSP) számú, 2017. április 5-i állásfoglalását (elérhető az interneten: <http://www.euro-parl.europa.eu>, azon belül: /sides/getDoc.do?pubRef=-//ep/text+ta+p8-ta-2017-0102+0+ doc+xml+v0//hu. Scruton álláspontját idézi Egedy Gergely: Nagy-Britannia válaszáton. „Kemény” vagy „puha” Brexit? *Magyar Szemle*. 25. évf. 2016/7-8. szám, 9. A kérdéstről lásd még Parekh, Bhikhu: *The Future of Multi-Ethnic Britain. Report of the Commission on the Future of Multi-Ethnic Britain*. London, Profile Books, 2000.

¹³ A szakirodalom folyamatosan „rajta tartja a szemét” e folyamatokon, ezért az átalakulás nyilvánvaló, bár annak irányát illetően nincs egyetértés. Lásd e tekintetben – példaként – Majtényi Balázs: *A nemzetállam új ruhája. Multikulturalizmus Magyarországon*. Budapest, Gondolat, 2007., mely elsősorban a kisebbségvédelem jelentőségét hangsúlyozza; valamint Goldmann, Kjell: *Transforming the European Nation-State. Dynamics of Internationalization*. Thousand Oaks, Sage, 2001., ami a nemzetközi integrációkra helyezi a hangsúlyt, továbbá az *Expansion and Fragmentation. Internationalization, Political Change and the Transformation of the Nation State*. Szerk. Kersbergen, Kees van. Amsterdam, Amsterdam University Press, 1999. című kötet több tanulmányát.

(állampolgárság a *ius sanguinis* vagy a *ius soli* alapján) és a nyelv (nemzeti nyelv és az állam hivatalos nyelve). Ezekhez számos újabb „reakcióképes” kapcsolódási pont is társulhat, például a kultúra vagy a gazdasági érdekek terén. A nemzet és az állam kapcsolata állhat azon funkciók meghatározásában is, amelyet az állam láthat el egy vagy több nemzet számára: egy már létező nemzet politikai kereteinek kialakításában, a nemzetépítésben, a nemzet valós vagy vélt érdekeinek érvényesítésében, területének védelmében, a „nemzetgazdaság” megteremtésében, és annak fejlődése előmozdításában, a nemzet kultúrájának gazdagításában, vagy egyszerűen csak abban, hogy az állam egy vagy több nemzet nyelvén kommunikál.

Bonyolultabb ennél a történeti ok meghatározása. E kérdésben egy amerikai kutató, Walker Connor így fogalmazott: „Nagyon valószínű, hogy a nemzet és az állam fogalmának szinonimaként való használata összefügg a nemzetállam kifejezés megjelenésével. A nemzetállam fogalmának megalkotásakor éppen azokat az alapvető különbségeket akarták kifejezni, amelyek a nemzet és az állam között fennállnak. A nemzetállam fogalma egy olyan területi-politikai egységet (állam) hivatott jelölni, melynek határai egybeesnek (vagy majdnem egybeesnek) egy nemzet területi elterjedtségének a határaival. Még rövidebben: azt a helyzetet fejezi ki, amelyben egy nemzetnek *saját állama van*. Sajnos azonban a nemzetállam fogalmát minden megkülönböztetés nélkül valamennyi államra elkezdték alkalmazni.”¹⁴ Connor tehát azt hangsúlyozza, hogy a *nemzetállam* szónak van egy hagyományos jelentése, s ez történelmileg esetleges módon alakult ki. Eszerint egy nemzet alkot egy államot, és megfordítva: egy adott állam egyetlen nemzetnek az állama.

A. A HOMOGÉN NEMZETÁLLAM

Ez a *homogén nemzetállam* fogalma. E fogalomban az államhatalom, az államterület és a nemzet szerves egységet képezett, sőt egymás nélkülözhetetlen feltételei voltak. E fogalom a francia forradalom idején született, de a „nacionalizmus évszázada” folyamán, vagyis a XIX. században vált dominánssá. Egyszerre voltak francia, német és angol gyökerei; leghangosabban persze a németek visszhangozták.

¹⁴ Lásd Connor, Walker: Nemzet, állam, nemzetállam. *Világosság*. 1998/8–9. szám, 645–646., megjegyezve, hogy Connor ezt *sajnálatos* tendenciaként írta le. Írása eredetileg egy különös című tanulmányként jelent meg: Connor Walker: Nation is a Nation, is a State, is an Ethnic Group, is ...” *Ethnic and Racial Studies*. 1978/1. szám, 377–400. (ennek részletén alapul a magyarul is megjelent szemelvény), amit aztán egy gyűjteményes kötetben „Terminológiai káosz” cím alatt közölt újra; vö. Connor, Walker: *Ethnonationalism. The quest for understanding*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1994. 95–96.

A franciáknál a nemzetállamiság elvont megfelelője lett. „A modern »nemzetállam«, ahogyan a XVIII. század végén Franciaországban létrejött, s a XIX. század folyamán Nyugat-Európában elterjedt, azon az eszmén nyugszik, mely szerint a nép nemzetként saját államában jelenik meg: »Minden nemzet egy állam«, »Minden állam egy nemzet«.”¹⁵ A francia elgondolás a nép- illetve a nemzetszuverenitás tanával függött össze: a nép ugyanis a franciáknál formátlan és szervezetlen tömeg, mely az általa lesz nemzetté, hogy alkotmány megszervezi és formát ad neki. A németeknél a dolog másként alakult: azzal kezdődött, hogy amikor Leopold von Ranke 1824-ben először három „latin” és három „germán” nemzet viszonyában akarta értelmezni az európai történelmet, akkor az nem mindenben sikerült neki. Ennek okát keresve azt találta, hogy amíg a „latin nemzetek” (a franciák, olaszok és spanyolok) kulturálisan homogének, addig a „germán nemzetek” (németek, angolok és skandinávok) fragmentáltak, s különösen politikai-állami vonatkozásban azok. Ezért aztán áttért a „nagy hatalmak” szerinti elemzésre: Európa történetét 1833 után már nem nemzetek, hanem nagyhatalmak rendszereként értelmezte.¹⁶ Ebből aztán sok német politikus és véleményformáló arra következtetett, hogy a fragmentált nemzeteket is egységesíteni kell, s ha a németek fel akarják venni a versenyt a franciákkal és az angolokkal, akkor mindenekelőtt homogénné kell válniuk.¹⁷ A homogén nemzetállam elgondolását melleleg a XIX. század végi és XX. századi eleji német államelméleti irodalom is erősítette, amely szerint az állam nélkülözhetetlen feltétele az „államnép” (*Staatsvolk*). Egy „államnép” esetén ugyanis természetes feltételezés, hogy az egységes. Végül, a XX. századi általános demokratizálódási tendencia is hozzájárult ehhez, amennyiben a *démoszt* etnikai alapon, tehát *ethnoszként* határozták meg.¹⁸ Ne gondoljuk azonban, hogy a homogén nemzetállam víziója csak a nacionalista német gondolkodásban volt jelen. John Stuart Mill például (akit egyébként angol filozófusnak tartanak, miközben édesapját skót közgaz-

¹⁵ Brunner, Georg: *Nemzetiségi kérdés és kisebbségi konfliktusok Kelet-Európában*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 1995. 12.

¹⁶ Lásd Ranke, Leopold von: *Geschichten der romanischen und germanischen Völker von 1494 bis 1514*. Lipcse, Duncker und Humblot, 2. kiadás: 1884. (eredetileg: 1824) és Ranke, Leopold von: *Die großen Mächte*. Lipcse, Inzel-Verlag, 1916 (eredetileg 1833, elérhető az interneten: <http://gutenberg.spiegel.de/buch/3017/1>), ugyanott Friedrich Meinecke bevezetője. Szemelvények műveiből angolul Ranke: *The Theory and Practice of History*. London, Routledge, 2011. (G. Iggers bevezetőjével). A kérdéssel kapcsolatban lásd még Georg G. Iggers bevezetőjét, *ugyanott*, 2011. XI–XLVII., különösen XXXI–XXXVII.

¹⁷ Ennek ideológiai következményeit a statisztikus és népesedéspolitikus Ernst Hasse fogalmazta meg: a nemzetállam szerinte olyan állam, „amelyben teljes megegyezés van az állam határai és azon nemzet letelepedési határai között, amely ezt az államot létrehozta”, Hasse, Ernst: *Das deutsche Reich als Nationalstaat* [a *Deutsche Politik* részeként: a *Heimatspolitik* c. kötetben, 1. füzet]. München, J. F. Lehmann, 1905; idézi Takács Péter: A nacionalizmus és a nemzetállam eszméje. In: *Államelmélet I.* Szerk.: Takács Péter. Szent István Társulat, Budapest, 2008, 337–338.

¹⁸ Lásd ennek egynemely aspektusáról Demeter M. Attila: *Ethnosz és démosz*. *Korunk*. 7. évf. 2006/4. szám, 9–17., továbbá Demeter M. Attila: *Ethnosz és démosz*. Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, 2013.

dásként ismerik) így fogalmazott: „Szabad intézmények majdhogynem lehetetlenek a több-nemzetiségű államban. A képviseleti kormányzat működéséhez szükséges egységes közvélemény (*united public opinion*) olyan emberek között, akikből hiányzik a kölcsönös vonzalom, különösen akkor, ha más nyelveket beszélnek, és más nyelveken olvasnak, nem létezhet. A véleményt kialakító és a politikai cselekvést elhatározó befolyás az ország különböző területein így különböző lesz.” Ezért – vonta le végkövetkeztetését (egyébként az Osztrák-Magyar Monarchia nemzetiségeire utalva és velük is példálózva) – a szabad intézmények „általános és szükségszerű feltétele”, hogy „a kormányzat határai és a nemzetiségek határai nagyjából egybeessenek.”¹⁹

Teljesen homogén nemzetállam persze a valóságban sosem, vagy csak nagyon szűk körben létezett, hiszen a ténylegesen létező államoknak csak mintegy 5-7%-a, más becslések szerint mintegy 10%-a ilyen.²⁰

A fent már idézett írásában W. Connor is utalt arra, hogy egy régi, 1971-es felmérés szerint, amelynek keretében az egy milliót meghaladó népességű államokat vizsgálták, az államok többsége nemzetileg heterogén. E felmérés a következő képet mutatta: a 132 megvizsgált állam közül

- „(a) csupán 12 állam (9,1%) tekinthető bizonyítottan [homogén] nemzetállamnak,
- (b) 25 állam (18,9%) esetében az állam teljes lakosságának több mint 90 százaléka tartozott a nemzethez vagy potenciális nemzethez, s ugyanakkor jelentős számú kisebbség is élt az államhatárokon belül.
- (c) További 25 államban (18,9%) a lakosság 75–89 százaléka tartozott a nemzethez vagy potenciális nemzethez,
- (d) 31 államban (23,5%) a lakosság 50–75 százaléka tartozott a legnagyobb etnikai csoporthoz,
- (e) 39 államban (29,5%) a lakoságnak kevesebb, mint a fele tartozott a legnagyobb etnikai csoporthoz.”²¹

Ezen a ponton több irányban folytathatjuk az elemzést. Megvizsgálhatjuk, hogy miként reagáltak erre a helyzetre a nemzetállammal foglalkozó ideológiák és tudományos elméletek, valamint, hogy mi történt, illetve mi történik a gyakorlatban az államok fennmaradó 90%-a esetén.

¹⁹ Mill, John Stuart: *Considerations on Representative Government*. London, Parker, ²1861. 296-301.

²⁰ Lásd erről például Gángó Gábor: *Mi a nemzet? A népek életéről és haláláról*. Előadás a *Mindentudás Egyetemén* (mindentudas.hu) 2003. március 17.

²¹ Lásd Connor: *idézett mű* (1998) 646.

1. Ami az *ideológiákat* illeti, azzal – tekintve ezen írás jellegét – nem kell sokat foglalkoznunk, elég annyit megjegyezni, hogy a nemzeti és az állami határok egybeesésére utaló rendszerekben a tényekkel szembesülve (ti. azon tényekkel szembesülve, hogy az államhatárokon belül több nép és nemzet is él), megjelenik a nemzetek rangsora, valamely nép kulturális fölénye („kultúrfölény”),²² „civilizációs hegemoniája” és hasonlók.

2. Az *elméletek* terén azt látjuk, hogy az „egy állam – több nép” problémát a különböző tudományok képviselői különbözőképpen akarják megoldani. Az egyik az, hogy a nemzetállamisághoz szükséges homogenitás *mértékéről* vitatkoznak. Ez annak hallgatólagos feltételezését jelenti, hogy a nemzetállamnak ideáltipikus értelemben homogénnek kellene lennie; mivel azonban nem az, számoljunk a valósággal, alakítsunk ki fokozatokat, s az eredetileg *duális* lehetőséget (nemzetállam – nem nemzetállam) alakítsuk át *skaláris*, fokozatokat elismerő (s az egyes fokozatok mentén új kategóriákat bevezető) típusokká. Ezzel próbálkozott például Georg Brunner, aki úgy vélte, hogy *nemzetállam* az, ahol a kisebbségek aránya a lakosság 10%-a alatt van. Ahol a kisebbségek aránya ennél nagyobb, az szerinte ún. *nemzetiségi állam*.²³ Romsics Ignác, konkrét helyzetet (a közép- és délkelet-európai nemzetiségi viszonyokat) elemezve, vitatta ezt: „Az objektív és szubjektív faktorokra egyaránt tekintettel... ezért minden olyan államot nemzetállamnak tekintünk, amelyben az államalkotó domináns többség aránya eléri az össznépesség *legalább kétharmadát*, a másik *egyharmad* pedig kisebbségi és nem társnemzeti helyzetben van. A Brunner által javasolt 10%-os küszöbértéket annyiban fogadjuk el, hogy ha a nemzetállam fogalmán belül differenciálni akarunk, akkor a 90%-os homogenitást elérő vagy meghaladó államokat *homogén nemzetállamok*nak, a 37 és 10% közötti kisebbségeket magukba záró államokat viszont egyszerűen csak *nemzetállamok*nak illetve *nemzeti államok*nak nevezzük”.²⁴

Egy ugyanezen a vonalon haladó, bár azt némileg kiegészítő elemzésben a nemzetállam-típusok meghatározása során a következő kategóriákkal találkozunk:

- *homogén nemzetállam*: amelyben a kisebbségek aránya nem éri el a 10%-ot és azok szétszórtan élnek, s az államban nincs olyan területi-közigazgatási egység, ahol valamely kisebbség lokálisan többségben lenne;
- *nemzetállam*: ahol a kisebbségek aránya nem éri el a 10%-ot, de van olyan területi-közigazgatási egység, ahol többségben vannak.

²² Lásd például Klebersberg Kunó munkásságát.

²³ Brunner, idézett mű, *ugyanott*.

²⁴ Romsics Ignác: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században*. Budapest, Napvilág Kiadó, 1998. 15. (kiemelések csak itt).

- *nemzetiségi állam*: ahol a kisebbségek aránya 10 és 25 % között van; végül
- *több-, illetve soknemzetiségű állam*: ahol legalább két etnikai közösség él együtt s a „legnagyobb” számú közösség aránya nem haladja meg a lakosság 75 százalékát.²⁵

Ilyen kritériumok alapján a szerző szerint Európában Ausztria, Dánia, Görögország, Izland, Írország, Málta, Németország, Norvégia, Svédország és Portugália, illetőleg Albánia, Szlovénia, Lengyel-, Cseh- és Magyarország minősülne *homogén* nemzetállamnak (vagyis jóval több, mint a 44 európai állam 10%-a). Ugyanott *nemzetállamnak* minősül Finnország, Franciaország, Hollandia és Olaszország, *nemzetiséginek* az Egyesült Királyság, valamint Románia, Szlovákia, Horvátország, Bulgária és Litvánia, végül *több-, ill. soknemzetiségű államnak* Belgium, Svájc, Spanyolország, Ciprus, valamint Bosznia-Hercegovina, Észtország, Lettország, Macedónia, Moldova, Montenegró és Szerbia. Meglehetősen különös csoportok! – tehetjük hozzá, némileg kételkedve, mert a koncepció részletes kritikájára nincs itt helyünk.

Ezzel a „mennyiségi” módszerrel odáig is eljuthatunk, hogy „igazi” és „nem igazi” nemzetállamok között teszünk különbséget,²⁶ kimondva vagy kimondatlanul az etnikailag homogén államot tekintve „igazi” nemzetállamnak. Ez azonban – nevezetesen az „igazi” és „nem igazi” nemzetállamok megkülönböztetése – e módszer kudarcának egyértelmű bevallása.

3. Ha nem az elméleteket vizsgáljuk, hanem az államok *gyakorlatára* vetünk egy pillantást, akkor azt látjuk, hogy *homogén* nemzetállamok valóban csak elenyésző mértékben léteztek ugyan, ám a modern államok nagy része tendencia szerűen nemzetileg is egységesebbé tette saját társadalmait. Vagyis a homogén nemzetállamok aránya igen csekély, de a nemzetállamok valójában *homogenizáló államok* (voltak), melyek egyneműsítették az őket megalkotó népeket. Többségük ezzel a nemzet megteremtésén dolgozott. Amikor a nacionalizmus újabb szakirodalma a „nemzetállam” kifejezés helyett a „nemzetépítő állam” (*nation-building state*), vagy – miként Rogers Brubacker – a „nemzetiesítő állam” (*nationalizing state*)²⁷ kifejezéseket javasolja használni, akkor ezekkel ezt az összefüggést írja le.

²⁵ Schönbaum Attila (2008): Nemzeti és etnikai kisebbségek parlamenti képviselete Európában. *Kisebbségkutatás*. 17. évf. 2008/1. szám 594-595.

²⁶ „Az igazi nemzetállamokat valószínűleg a két kezünkön megszámlálhatjuk” – fogalmazott például J. J. Linz – „Olyan államok világában élünk, melyek között csak néhány igazi nemzetállam akad, míg a többiek sikeres, *többszemélyes* vagy egy *domináns nemzet* alapuló államok, amelyeket más nacionalizmusok kérdőjeleznek meg többé vagy kevésbé.” Vö. Linz, Juan J.: Nemzetépítés és államépítés. *Magyar Kisebbség*. 7. évf. 25. lapszám 2002/3. szám; lásd <http://epa.oszk.hu/020320.pdf>.

²⁷ Brubacker, Rogers: *Nacionalizmus új keretek között*. Budapest, L'Harmattan – Atelier, 2006. 61-71. kül. 68-71. „Annak, hogy a »nemzetiesítő állam« fogalmát használom a »nemzetállam« helyett – fogalmaz Brubacker –, egy további oka is van [az általa korábban kifejtetteken túl]: az utóbbi egy elért vagy teljessé tett állapotra utal, míg az előbbi azért is hasznos, mert arra utal, hogy ezt a teljessé tett állapotot még *nem* érték el”; *ugyanott*, 68.

E kifejezések persze egy viszonylag hosszú történelmi fejlődésnek csak az egyik – nemzet-állami – szakaszát írják le, s nem jelzik kifejezetten, hogy az egy korábbi, hasonló folyamat folytatása. Vagyis a nemzetépítés mint társadalmi homogenizáció egy korábbi egységesülés és egyneműsítés folytatása egy új szervező eszme, a nemzet alapján. Ez azt is jelenti, hogy minden nemzetesítő vagy nemzetépítő állam homogenizál, de nem minden homogenizálás a nemzetállamiság jegyében zajlik.

B. A „HOMOGENIZÁLÓ ÁLLAM” – ÁLTALÁBAN

Az emberek és szélesebb társadalmi környezetük – családjaik, szakmai csoportjaik, osztályaik – mindig sokfélék és sokszínűek, s a heterogenitás minden társadalom egyik fő jellemzője. Bizonyos fajta, s főleg: bizonyos *mértékű* heterogenitás azonban lehetetlenné teszi a közös cselekvést, vagy egy társadalmi rendezettség közös elfogadását. Bizonyos mértékű homogenitás nélkül lehetetlen politikai egységeket létrehozni.

Ezt az összefüggést általános jelleggel és a nacionalizmus problémáitól függetlenül már Hermann Heller megfogalmazta a Weimari Köztársaság idején. „Egy bizonyos fokú homogenitásra – olvashatjuk egy ezzel kapcsolatos írásában – szükség van ahhoz, hogy a politikai egység kialakítása egyáltalán lehetővé váljon. Addig, amíg az efféle homogenitás létezésébe vetett hit és elfogadás létezik, az ellenféllel folytatott vita segítségével politikai megállapodásra lehet jutni, fel lehet hagyni a fizikai erőszakon keresztüli elnyomással, és párbeszédet lehet folytatni vele.”²⁸ Ahhoz, hogy a modern államok keletkezésük idején megteremtsék a közös cselekvés feltételeit, lakosságukat nemcsak nézeteikben, de társadalmi jellemzőiket illetően is egységesebbé kellett tenni, mint amilyenek a korábbi időszakban – a középkori partikularizmus és sokféleség idején – voltak.

²⁸ Heller, Hermann: Politische Demokratie und soziale Homogenität. In: *Probleme der Demokratie. Politische Wissenschaft. Schriftenreihe der Deutschen Hochschule für Politik in Berlin und des Instituts für Auswärtige Politik in Hamburg. Heft 5.*, Berlin-Grünwald, Dr. Walther Rotschild, 1928. 39. Meg kell jegyezni, hogy az adott kontextusban Heller nem a *nemzeti*, hanem a *társadalmi* homogenitásról beszélt, és nem az általában vett állam, hanem a *demokrácia* lehetőségeit mérlegelte. Érvelése ugyanakkor, a megváltoztatandók megváltoztatásával, alighanem kiterjeszthető a nemzetállam problémájára is. Érdemes a teljesebb szöveget is felidézni: „A parlamentarizmus eszmétörténeti alapja – fogalmazott a demokrácia-probléma vonatkozásban – valójában nem a nyílt vitába mint olyanba, hanem a közös vitaalap létezésébe vetett hitet, ezzel együtt a *fair play* lehetőségét jelenti egy olyan belpolitikai ellenfél számára, amellyel az ember a meztelen erőszak megszüntetése esetén egyet tud érteni. ... A társadalmi homogenitásnak van egy bizonyos foka, amely nélkül a demokratikus egység kiépítése teljességgel lehetetlen. A demokratikus egység kiépítése ott szűnik meg, ahol a politikailag releváns néprészek már sehogy sem tudnak azonosulni a politikai egységgel, elhatárolódnak az állami jelképektől és képviselőktől. Abban a pillanatban felbomlik az egység, és adottá válik a lehetőség a polgárháborúra, diktatúrára, illetve idegen uralomra.” *Ugyanott*, 39-41.

E folyamatnak valójában két jellegzetes, egymásból következő, de egyes országokban időben részben egymást fedő tendenciája volt. Az egyik a középkori partikularizmus és sokféleség felszámolása a *modern állam* létrehozásához szükséges, annak előfeltételét jelentő társadalmi egység megteremtése révén,²⁹ a másik ennek egy aspektusa, a nemzeti egység megteremtése, amire – a már egymással versengő modern államok világában – a *nemzetállam* létrehozásához volt szükség. Az állam megszerveződéséhez szükséges homogenizáció – amint arra Daniel Thym rámutatott – legalább négy dimenzióban zajlott,³⁰ évszázadokon keresztül, országonként különböző intenzitással és változó eszközökkel. Ezek közül kettő a nacionalizmus programjába (is) be volt kódolva.

Az egyik a *kulturális homogenitás* megteremtése volt, amely a XVII-XVIII. századtól kezdődően zajlott, s elméleti programját – mások mellett – Herder és Fichte fogalmazta meg klasszikus módon. Herdernek a nemzeti fejlődésben játszott szerepe közismert,³¹ de hasonló hatása volt Fichte gondolatainak is. A német nemzethez szóló beszédeinek egyikében például így fogalmazott: „Bárcsak venné a bátorságot az állam ... és világosan belátná, hogy számára éppenséggel semmi más hatáskör nem maradt, melyben valóságos államként eredetien és önállóan mozoghatna és valamit határozhatna, mint a jövőendő nemzedékek nevelése... Ha immár ez a nevelés általában a németek nemzeti nevelése kell hogy legyen, és a német nyelvet beszélők nagy többségének kell új emberi nemként előállnia, és semmi esetre sem ennek vagy annak a különös német állam polgárságának, akkor valamennyi német államnak, mindegyiknek önmagában és a többtől függetlenül kell hozzálátnia e feladathoz.”³² A kulturális homogenitás gyakorlati megvalósulásai olyan intézkedések voltak, mint a nemzeti alapú *népiskolai oktatás* bevezetése, bizonyos *kulturális intézmények* – nemzeti színházak, nemzeti múzeumok, nemzeti tudományos és művészeti akadémiák – létrehozása, a népesség-nyilvántartás kialakítása (ideértve természetesen a lakosság rendszeres megszámlálását is), az egyes országok feltérképezése és a modern *térképek* kialakítása, valamint a *nyelv* megújítása (nyelvújítás).

A másik ilyen terület az *etnikai homogenizálás*, vagyis a hagyományos etnikumok nemzettek formálása volt. Ennek egyik aspektusa a nyelvi egység megteremtése (*államépítő*

²⁹ Lásd erről Thym, Daniel (1997): *Die verfassungsgebende Gewalt in demokratischen Gesellschaften. Homogenität als Voraussetzung oder Ziel, Volksbegriff, Staat und 'Civil Society'*. Berlin, Walter Hallstein Institut für Europäisches Verfassungsrecht Humboldt-Universität zu Berlin, 1997 [WHI-Paper 1/97].

³⁰ Ugyanott, *passim*.

³¹ Lásd Anderson, Benedict: *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Budapest, L' Harmattan, Atelier Füzetek, 2006 (eredetileg: *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London, Verso, 1983.) 66. Ugyanitt érdekes kiegészítés a magyar nyelvújítók és a magyar nacionalizmus összefüggését illetően: 70.

³² Fichte, Johann Gottlieb: Beszédek a német nemzethez. In: *Eszmék a politikában. A nacionalizmus*. Szerk.: Bretter Zoltán – Deák Ágnes. Pécs, Tanulmány Kiadó, 1995. 138-141.

nyelvpolitika). Közismertek e tekintetben Eugen Weber elemzései a francia egység egy évszázadnál is tovább tartó, lépésekben zajlott megteremtéséről, ahol az államilag kinevezett iskolamestereknek és a vezénylési nyelvén is egységesített hadseregnek döntő szerepe volt a hazafias érzések elterjesztésében.³³ Az, hogy a nyelvi egység két területen, a kulturális és az etnikai homogenitás megteremtésében is szerepet játszott, azzal magyarázható, hogy a nyelvnek egy közösség életében – a kommunikáción túl – az is feladata, hogy biztosítsa az adott közösség önazonosságát („nyelvében él a nemzet” – szoktuk mondani). A nyelv a közoktatás nyelveként például hozzájárul a kultúra terjesztéséhez, de – megfelelő nyelvtörvényekkel megtámogatva – a nemzeti uralom, az etnokrácia megvalósításához is. Az etnikai homogenizálás során a modern államok a XIX-XX. században – a nyelvi egység előmozdításán túl – számos más eszközzel is élhettek. Ezek többsége az asszimiláció körül forgott: annak ösztönzésétől kezdve a kikényszerítéséig.³⁴ Az egyik legismertebb XIX-XX. századi eszköz az „olvasztógely”-politika volt. Ez metaforikusan a különböző eredetű népcsoportoknak egy *új nemzetté* való összeolvasztására utal, közismerten amerikai kontextusban, de többek szerint más országokban is megfigyelhető. Például Mexikóban a spanyol, indián és fekete bőrű lakosság összeolvadásával egy mesztic társadalom jött létre, s bizonyos értelemben ez az elv működött Európában is, ahol a francia nemzet a gascogne-iakból, provanszálókból, elzásziakból, bretonokból, korzikaikból, flamandokból stb., az olasz pedig a szárdokból, piemontiakból, toszkánokból stb. állt össze. A XX. századi totalitárius államok – nem törődve az ezért fizetendő árral – ezen a területen is megsorozták az államok lehetőségeit.

A modern állam létrejöttéhez nemcsak nemzetileg és etnikailag kellett egységesíteni a társadalmakat, de *vallásilag* és *szociálisan* is. Ezek jelentették a homogenizálás harmadik és negyedik fő területét. Az előbbit a vallási keretben zajló háborúskodás, valamint az *államegyházak* megteremtése mozdította elő, az utóbbit pedig azok a mozgalmak, amelyek jelentősen lecsökkentették a nagy társadalmi egyenlőtlenségeket. Ez utóbbiak körében a XIX-XX. századi szociális-szocialista mozgalmak ugyanúgy csak folytatói voltak a korábbi egyenlősítő tenden-

³³ Weber, Eugen: *Peasants into Frenchmen. The Modernization of Rural France, 1870-1914*. Stanford, Stanford University Press, 1976. 28-31. Az „államépítő nyelvpolitika” egyik érzékeny területe magyar vonatkozásban a hivatalos nyelv felvidéki és erdélyi bevezetése volt. Az utóbbiról lásd Pál Judit: A hivatalos nyelv és a hivatali nyelvhasználat kérdése Erdélyben a 19. század közepén. *Regio*. 16. évf. 2005/1. szám, 3–26.

³⁴ A kényszerített asszimiláción túlmutató politikai elnyomás különböző formáira, így az etnikailag tiszta területek létrehozását célzó etnikai tiszogatásra, valamint az annak határán is túlmenő „faji homogenitás” megteremtését célzó XX. századi „fajvédő” törvényekre és a homogenitást ezek szellemében értelmező népiártásokra később utalok.

ciáknak és törekvéseknek,³⁵ amint a XIX-XX. századi nacionalista politika is csak folytatta a korábbi kulturális homogenizálást.

A négy – kulturális, etnikai, vallási, szociális – homogenizálási tendencia között sok esetben észrevétlen *átmenetek* léteztek: a kulturális egységesítés egyben nyelvi homogenizáció is volt és viszont, a vallási összefüggött az etnikaival és megfordítva, a szociális pedig szinte minden területen jelen volt. Közismert, hogy az „akié a terület, azé a vallás” elve a XIX. század folyamán *cuius regio eius lingua* elvvé változott,³⁶ a nemzet mint nyelvi közösség egyben kulturális közösség is volt, s a vallási és a nemzeti homogenizáció is kéz a kézben járt.

Néha az is előfordult, hogy a trendek megfordultak, és a hatás-ellenhatás egymást váltó folyamatai kiegészítették egymást. Például: amit az állam a nyelv révén homogenizált, azt az egyház „vissza-heterogenizálta”, vagyis az egységes nemzet mögött felerősítette az egykori, differenciált etnicitást. „Sok esetben, és különösen Bretagne-ban a nyelvi homogenizáció kérdése szorosan összekapcsolódott a szekularizáció problémájával – mutatott rá Paul A. Silverstein az etnikai identitások újjáéledése kapcsán. – Itt az 1789-es forradalom után létrehozott négy körzetet (*département*) pontosan a korábbi tartomány négy történeti katolikus egyházmegyéje vagy püspöksége alapján jelölték ki, amelyek maguk is négy különálló nyelvterületnek feleltek meg, s amelyekben a breton nyelv eltérő dialektusait beszélték. ... Az iskolák mindenekelőtt a vallási katekizmusokat tanító intézményekké váltak, és a törvénykezés kétértelműségei miatt a tanítás a megfelelő breton dialektusokban zajlott... Ekképpen a breton kulturális identitás újratermelését az egyház közvetítésével az iskolarendszer végezte el.”³⁷

A fő tendencia mindazonáltal a homogenizáció volt. A modern, egyre jobban centralizált állam egységesítő politikáját követte és felerősítette a modern állam egyik későbbi fejlődési szakaszán fellépő nemzetállam a maga homogenizáló politikájával. Ahol erre a nemzetállami

³⁵ E több évszázados társadalmi egyenlősítést nagy elokvenciával, s kisebb túlzásoktól sem mentesen írta le Alexis de Tocqueville az *Amerikai demokráciában*. „Átfutva történelmünk lapjain – fogalmazott –, az elmúlt hét-száz évben úgyszólván egyetlen eseménnyel sem találkoztunk, amely ne vált volna az egyenlőség javára. ... ha a tizenegyedik századtól kezdve ötven évenként megvizsgáljuk mi történt Franciaországban, szembetűnik, hogy minden periódus végére kettős forradalom megy végbe a társadalom állapotában. A nemes alábbszáll a társadalmi ranglétrán, a közrendű pedig emelkedik; az egyik hanyatlik, a másik magasabbra jut.” Lásd Tocqueville, Alexis de: *A demokrácia Amerikában. Válogatás* [1835-40]. Ford.: Frémer Juszina et al. Budapest, Gondolat, 1983. 6-17.

³⁶ Lásd erről részletesen Kamusella, Tomasz: Language in Central Europe's History and Politics: From the Rule of Cuius regio, eius religio to the National principle of Cuius regio, eius lingua? *Journal of Globalization Studies*. 2. évf. 2011/1. szám, 41–57.

³⁷ Silverstein, Paul A.: A „másik” Franciaország. Regionális és transznacionális etnikai identitások. *Replika*. 1999. 38. szám (137-160.) 155. Hasonló fejleményeket jelzett más vonatkozásban Szűcs Jenő is: „A mai nyugat-európai »etnikai reneszánsz« részeseinek tekintélyes hányada egykori feudális-territoriális autonómiák háttérbázisának köszönheti, hogy – ha nagy veszteségekkel is – úgy-ahogy átvészelte az etnikai lét igazi pestiseit: az újkori állami centralizációt és az államnacionalizmust.” Szűcs Jenő: Két történelmi példa az etnikai csoportok életképességéről. *Holmi*. 20. évf. 2008/11. szám (1399-1411.) 1399.

fejlődésre még a totalitárius fejlődés is rákövetkezett, ott a homogenizálás korábban ismeretlen méreteket öltött és formákat talált: a többé-kevésbé békés asszimilációt felváltotta a népek erőszakos ki-, be- és áttelepítése (eufemikus kifejezéssel az ún. népességmozgatás), bizonyos csoportok tagjainak a polgári és állampolgári jogoktól való nyílt megfosztása, az „etnikai tisztogatás”, a határok átrajzolása, a népek kultúrájának tudatos felszámolása (*etnocídium*), sőt maguknak a népeknek az eltüntetése (*genocídium*) is.

Azt, hogy itt az etnikai homogenizáció két szakaszáról volt szó, jól szemlélteti, hogy az előbbi folyamat sikeres volt, az utóbbi viszont – emberileg fájdalmas és társadalmilag kártékony volta ellenére – nem. Ezt Romsics Ignác így magyarázza:

„A modern tömegtársadalmak megszületése előtti állami homogenizáció – például Franciaországban, ahol már 1539-ben királyi rendelet tiltotta meg a nem francia nyelvek és a standardizált francián kívüli dialektusok használatát a közigazgatás minden szintjén – általában sikeres volt. A XIX-XX. századi kísérletek azonban – például a német nyelv erőltetése a Habsburg Monarchiában, a magyar nyelv Magyarországon vagy az orosz és porosz nyelv a lengyel területeken, illetve a két világháború közötti és utáni, különösen megkésett próbálkozások az új nemzetállamokban – kivétel nélkül csődöt mondtak. Közel két évszázad ilyen jellegű kudarcai alapján szabályként állapíthatjuk meg, hogy kulturálisan integrált, nemzetiileg tudatos és politikailag mobilizált vagy mobilizálható kisebbségek – s a legtöbb kelet-közép- és délkelet-európai nemzetiség ma már ilyen – identitásának megváltoztatására az erőszakos asszimiláció politikája nem alkalmas.”³⁸

A XX. század delelője mindazonáltal nem egyszerűen az erőszakos asszimiláció sikertelenségéről vált emlékezetessé, hanem a totalitárius államok nemzetpolitikájának pusztításáról, ideértve a II. világháború során egyértelművé vált nemzeti katasztrófákat is. A nyugat-európai államok ebben a történelmi helyzetben lemondtak a nemzeti homogenizációról, és áttértek egy másfajta nemzetpolitikát követő állami gyakorlatra. Ez a változás nem jelentette a nemzetállami fejlődés végét.

³⁸ Romsics Ignác: *Nemzet, állam régió. Tanulmányok Erdélyről és Kárpát-medence interetnikus kapcsolatairól a 19-20. században*. Kolozsvár, Komp-Press Kiadó-Korunk, 2013. 235. Hasonló következtetések levonására ad alkalmat Anderson: *idézett mű*, 162-164.

3. A POLIETNIKUS POLITIKÁT FOLYTATÓ NEMZETÁLLAM

1945 után Nyugat-Európában és általában: a Nyugat országaiban nemcsak a politikai rendszer és az állam struktúrája változott meg jelentősen (az előbbi például demokratizálódott, az utóbbi területén kialakult a jóléti állam és így tovább), de mindez a nemzet és a nemzetállamiság szempontjából is változott. Nem egyszerűen a demokrácia terjedt el, hanem a demokráciának új formái és változatai alakultak ki vagy erősödtek meg.³⁹ Ezekben fokozatosan a nemzeti elv is helyet kapott, sőt, egyes elméletekben a „nemzeti önrendelkezés” olykor a demokrácia egyik esetévé szublimálódott.⁴⁰

A legfontosabb változás a *konszenzusos demokrácia* elterjedése volt, amelynek intézményei – koalícióalkotás gyakori nagykoalíciókkal, a politikai befolyás viszonylag arányos elosztása, a különböző közösségek autonómiája – közül több nemzeti elvek alapján is értelmezhető volt, ahogyan az például Belgiumban történt. A kölcsönös *vétójogok* egyes esetekben (Belgium, Ciprus) ugyancsak nemzeti alapon nyertek meghatározást. Elterjedt a föderalizmus, majd a regionalizmus eszméje, ha másként nem, hát az államok föderalizálására irányuló ideológiaként. Ha Nyugaton nem is vált általánossá, de jelentősen előrehaladt a kollektív jogok elismerése, a kisebbségi jogok és a *kisebbségvédelem* különböző intézményei pedig sok esetben erősítették ezt.⁴¹ Alkotmányos megerősítést nyertek a kisebbségvédelem intézményei, s különböző *területi önkormányzatok* alakultak ki (Åland-szigetek, Dél-Tirol, Korzika),⁴² amelyek megtörték az egységállamok unitárius szerkezetét. S végül, kialakultak a regionális államok (például Spanyolország, Nagy-Britannia),⁴³ amelyek több önállóságot biztosítottak belső,

³⁹ Lásd erről Lijphart, Arendt: *Democracy in Plural Society. A Comparative Exploration*. New Haven, Yale University Press, 1977. és *Democracies. Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-one Countries*. New Haven, Yale University Press, 1984, valamint Ondré Péter: Westminsteri kirándulás. *Politikatudományi Szemle*. 21. évf. 2012/1. szám, 7–30.

⁴⁰ Lásd például Manent, Pierre: *Politikai filozófia felnőtteknek*. Budapest, Osiris, 2003, 96-105. E műben ilyen tételek olvashatók: „Csakis a képviseleti rendszernek és a nemzetformának köszönhető, hogy a demokrácia nagy államokban is megvalósul”; 101. stb. A nemzeti elv és a demokrácia szoros összefüggéséről – más tartalmi kontextusban – lásd Ormos Mária: *Múlt a jelenben*. Budapest, Kossuth Kiadó, 2013.: „A »nemzetállam« és a »többnemzeti állam« alternatívája más szököntösben ugyan, de szerves része a demokrácia problematikájának is.” A kérdésről lásd különösen a „Demokrácia és nemzetállam” fejezetet.

⁴¹ Vö. Majtényi: *idézett mű* (2007).

⁴² Lásd például Bárdi Nándor: *Az Åland-szigetek önkormányzata*. Budapest, k.n. (Kisebbségi adattár, kézirat), 1994; Halász Iván: Tirol – Egy tartomány szerepe az osztrák „határontúli” politikában. *Pro Minoritate*. 2004/2-3. szám, 36-59.; Steininger, Rolf: *South Tyrol. A Minority Conflict of the Twentieth Century*. London, Routledge, 2017.; *Kisebbségi érdekérvényesítés, önkormányzatiság, autonómiaformák*. Szerk.: Tabajdi, Csaba – Barényi, Sándor. Budapest, Osiris, 1997.

⁴³ A regionális államról lásd Sipos Katalin: *A regionalizmus történeti és jogi aspektusai. Spanyolország, Olaszország, Franciaország*, Budapest, MTA ÁJI, 1993., a devolúcióról Egedy Gergely: Skócia: népszavazás az identitásról. *Magyar Szemle*. Új folyam XXIV. 1-2. szám.

néhány esetben nemzeti-etnikai alapon szerveződő területi egységeiknek, mint az unitárius államok, bár kevesebbet, mint a föderációk.

Ez az új helyzet, főleg pedig a *regionális állam* 1980-as években történt kialakulása a nemzetállam számára is új politikai kontextust jelentett. A megváltozott politikai és közjogi szerkezet nemcsak összeegyeztethetetlen volt a homogenizáló nemzetállam fogalmával, de egyenesen azzal szemben fejtette ki hatásait. Nyilvánvaló lett, hogy *egy* állam *több* népet is szolgálhat, s amennyiben azok nem versengenek egymással, több nemzet számára is biztosíthatja a fent jelzett funkciókat – valamilyen arányban. Másfelől sokaknak úgy tűnt, hogy vannak (önálló) *állam nélküli* nemzetek, például a skótok és katalánok (ezek egy részét később etnikumoknak mondták), illetőleg úgy látták, főleg a harmadik világ országaira tekintve, hogy léteznek *nemzet nélküli* államok.⁴⁴ Akik ragaszkodtak a nemzet és az állam szükségszerű kapcsolatához, azok a nemzetállam számára új értelmezést és új fogalmat kerestek. Ekkor született a *többnemzeti* vagy *többnemzetű* állam (*multination-state, multinational state*) kifejezés, ami azonban – bár néhányan éltek vele – szélesebb körben nem terjedt el. A több államalkotó nemzetre épülő állam lehetőségét egyébként már Lord Acton felvetette a XIX. században, amikor John Stuart Mill-lel vitatkozott.⁴⁵ A kortárs szakirodalomba a kifejezést mások mellett a kanadai politikai filozófus, Will Kymlicka próbálta bevezetni, a lehető legegyszerűbben határozva meg azt: ez olyan állam, amelynek „több nemzete vagy népe van”.⁴⁶ A fogalom nem vált általánosan elfogadottá, aminek több oka lehetett. Részből az, hogy nem volt képes jelezni azokat a tartalmi elemeket, amelyek a homogén nemzetállamhoz kötődtek, főleg abban az értelemben, hogy az állam milyen funkciókat teljesít a nemzet számára, részben pedig az, hogy diszkrepanciát sejtetett egy idealizált elgondolás (például az államalkotó társnemzetek

⁴⁴ E két kifejezés egy lehetséges magyarázatát illetően Guibernau, Monserrat: *Nations without States. Political Communities in a Global Age*. New York, John Wiley & Sons, 1995, 2013., lásd különösen a *Nations without states* (Nemzetek állam nélkül), valamint a *States without Nations* (Államok nemzet nélkül) fejezeteket. Lásd még, részben az amerikai kontinensre figyelve, Guibernau, Monserrat: *Identity of Nations*. Cambridge, Polity Press, 1988. (ún. ebook-ként: John Wiley & Sons, 2013). A régi típusú szeparatista hang több esetben nem az *állam nélküli nemzet*, hanem az *állam ellen fellépő nemzet* fogalmában jelent meg, nagyjából ugyanazokra a népekre gondolva; vö. például Keating, Michael: *Nations against the State*. London, Macmillan, 1996., ahol a szerző Katalónia, Quebec és Skócia önállóságra törekvő népei szempontjából elemzi a nemzetállamot.

⁴⁵ Lásd Acton, Lord: Nacionalizmus. In: *Az angolszász liberalizmus klasszikusai*. Szerk.: Ludassy Mária. Budapest, Atlantisz, 1991. 1. kötet, 120-152. Megjegyzendő, hogy Acton inkább multinacionális, azaz többnemzeti föderalizmusról beszélt, semmint multinacionális (egység) államról.

⁴⁶ Kymlicka, Will: *States, Nations, and Cultures*. Assen, Van Gorcum, 1997. 19. („which contains more nations or peoples”). Kymlicka itt nyilvánvalóan olyan államra gondolt, amely – mint Kis János fogalmazott (vö. Kis J.: A kisebbségi kérdés az új világrendben. *Beszélő*. 7. évf. 2002/4. szám, 34-48.) – „államalkotó társként ismeri el” a korábban kisebbségi csoportnak nevezett népeket, sőt, „biztosítja számukra a gyarapodásukhoz szükséges jogokat és erőforrásokat.”

egyenjóság) és a történelmi tapasztalat (a nemzetek államon belüli egyenlőtlensége és versengése) között.

Ebben a helyzetben a fogalmi kérdés terén mintegy „kapóra jött” a nacionalizmus etnicizálódása, az ún. *etnonacionalizmus* kialakulása és terjedése, ami ugyancsak a homogenizáló nemzetállam ellenében hatott. E mozgalmat Anthony D. Smith így jellemezte. „1800 után sokkal több nemzetet hoztak létre mintegy tervszerűen, tudatos nacionalista programok részeként, de rendszerint korábban létező etnikai kötelékekre – a középkorra visszatekintő mítoszokra, emlékekre, szimbólumokra és hagyományokra – építve. A tizenkilencedik század folyamán a nacionalizmus egyesítő mozgalomként jelent meg Németországban és Olaszországban, szeparatista mozgalomként Magyarországon, Romániában, Bulgáriában, Lengyelországban, Szerbiában, Horvátországban, a csehek, a szlovákok, valamint Kelet-Európa és Oroszország más népei között. ... [A II. világháború után] talán az ázsiai és afrikai gyarmati felszabadító mozgalmak hatására, az etnikai »neo-nacionalizmus« hulláma söpört végig a Nyugat régén megállapodott ipari országain, melynek során a quebeciek, a bretonok, a skótok, walesiek, a baszkok, a katalánok, a flamandok és a korzikaiak nagyobb autonómiát és saját területi közigazgatást követeltek.... E folyamatot etnikai újjászületésként jellemezték, de néhányan inkább az etno-nacionalizmus kiterjesztéseként vagy a fennmaradt etnikai kapcsolatok új erővel való feltöltődéseként értelmezik.”⁴⁷ Az etnonacionalizmus születését tulajdonképpen minden nacionalizmus-kutató észrevette, de másként értelmezte. Eric Hobsbawm például a „nemzetben való gondolkodásnak” és az „etnikumban való gondolkodásnak” *eltérő célokat* tulajdonított.⁴⁸ Ha a katalán politikai elit 2017 őszére beérett törekvéseit vesszük, ebben tévedett.

A két tényező – az államok megváltozott politikai jellemzői és szerkezete, valamint az etnonacionalista mozgalmak sikerei – hatására a többnemzetű nemzetállamra gondolva többen *polietnikus nemzetállamról* beszéltek,⁴⁹ tekintettel arra, hogy a szóban forgó államok a fenti értelemben vett polietnikus nemzetpolitikát folytattak. A „többnemzetű” és a „polietnikus” nemzetállam kifejezéseket hol egymás szinonimájaként használták, hol kisebb különbségeket állapítottak meg közöttük, olykor ugyanazon műben is, aszerint, hogy mit gondoltak a nemzet

⁴⁷ Smith, 1995. 20-21. Az etnikai újjászületésről lásd még Smith, 1981., Smith, 1986. (magyarul részlete: Smith, 2004. 204–229.) és Connor, 1994.

⁴⁸ Hobsbawm, Eric J. Etnikai identitás és nacionalizmus. *Világosság*. 1993/4. szám, 20.

⁴⁹ A magyar nyelvű szakirodalomban a „polietnikus nemzetállam” fogalmát viszonylag kevesen használják, bár kezd meghonosodni; lásd például Romsics, I.: *idézett mű* (1998) 372-376. elsősorban a polietnikus nemzetiségpolitika kontextusában, valamint Kis János: A kisebbségi kérdés az új világrendben, *idézett kiadás*, (2002) 34-48. Ez a kifejezés annyiban több a „többnemzetiségű nemzetállam” vagy „soknemzetiségű nemzetállam” terminusoknál, amennyiben arra is utal, hogy az állam kifejezetten fenn kívánja tartani az alapjául szolgáló társadalom etnikai vagy nemzeti sokszínűségét.

és az etnikum viszonyáról. Will Kymlicka az egyik helyen így fogalmazott: a szakirodalomban „a nemzetállam (*nation state*) és a polietnikus (*polyethnic*) vagy többnemzetű állam (*multinational state*) közötti különbséget alig elemzik”; egy másik helyen pedig így: „az amerikai politikai gondolkodók az Egyesült Államokat inkább *polietnikus* nemzetállamnak tekintik, semmint valódi *többnemzetű* államnak”.⁵⁰ Ő maga a generációk óta egy adott állam területén élő nemzetiségek vagy kisebbségek esetén rendszerint a *többnemzetű* (multinacionális), a sajátos etnokulturális identitással rendelkező bevándorlók esetén pedig a *polietnikus* nemzetállam kifejezést használta, ez a szigorú terminológia azonban nem vált általánossá. A *polietnikus* nemzetállam fogalma mindazonáltal – a fent vázolt tartalommal – viszonylag széles körben elterjedt.

A fogalmak tobzódása kiterjedt a *polietnikus* és *multietnikus* nemzetállam szinonimaként való használatára is, mind a külföldi, mind a hazai szakirodalomban.⁵¹ Ez a szóhasználat tartalmi elemekre tekintettel nem kifogásolható, bár az utóbbival képzett nemzetállam-fogalom mintha nem közvetítené azokat a politikai újdonságokat, amelyeket a II. világháború utáni nyugat-európai politika változása kapcsán fent említettem, s így nem érzékelteti a homogenizáló nemzetállam tudatos visszaszorítására irányuló szándékot. Az viszont igaz, hogy közép- és kelet-európai vonatkozásban – ahol a polietnikus politikát folytató nemzetállam (egy-két kivétellel) nem váltotta fel az egy nemzet érdekét szolgáló vagy azt kikovácsoló homogenizációs nemzetállamot, s ahol az államok 1945 után is, sőt valamilyen mértékben 1990 után is kiktartottak a homogenizációs politika mellett – mindkettő ugyanolyan különösen cseng.⁵²

⁵⁰ Kymlicka, Will: Ethnicity and Liberalism in the USA. In: *The Ethnicity Reader. Nationalism, Multiculturalism and Migration*. Szerk.: Guibernau, Monserrat – Rex, John. Cambridge, MA, Polity, 2010, 255. és 260. E megközelítés alapján nem kizárt egy olyan terminológia, amelyben a *többnemzeti* államot államalkotó minőségű társnemzetek alkotják, míg a *polietnikus*at nemzetektől függetlenül konstituálják ugyan, de az számos népet és etnikumot elismer.

⁵¹ Külföldi példaként lásd Ashmore, Richard D. – Jussim, Lee – Wilder, David (2001): *Social Identity, Intergroup Conflict, and Conflict Reduction*. Oxford, Oxford University Press, 2001. kül. 101-124., Lie, John: *Multietnic Japan*. Cambridge, Mass, Harvard University Press, 2001. kül. 83-84. stb. Egy hazai példa: „a nemzetállami rend szempontjából a »polietnikus állam« ugyanolyan, mint a »multietnikus állam«” – fogalmazott Kymlicka elmélete kapcsán Kis János; vö. Kis: *idézett mű* (2002), 34-48.

⁵² Lásd például Szarka László: *A multietnikus nemzetállam 1918-1992. Kísérletek, kudarcok és kompromisszumok Csehszlovákia nemzetiségi politikájában*. Pozsony, Kalligram, 2016., amely Csehszlovákiát minősíti „multietnikus nemzetállamnak”. E mű címének különös, már-már vitára ingerlő csengését az okozza, hogy a szerző két homogenizációs politikát folytató állam, a cseh és a szlovák államok szövetségét, Csehszlovákiát nevezi multietnikusnak. Nincs itt hely arra, hogy részletesen bemutassam a homogenizációs nemzetpolitika melletti 1945 és 1990 utáni kiktartást Közép- és Kelet-Európa egyes államaiban, de jelzésszerűen utalok két körülményre. Románia saját alkotmánya szerint „szuverén és független, egységes és oszthatatlan nemzetállam”, ahol „a nemzeti szuverenitás a román nép sajátja”, s az „állam alapja a román nép egysége”; lásd az 1991. évi alkotmány 2003. évi módosítás szerinti 1. § (1) bek., 2. § (1) bek. és 4. § (1) bek. szövegét. Ez az alkotmány több helyen „román államként” határozza meg Romániát; például 3. § (4) bek. Szlovákia 1992. évi alkotmányának preambuluma szerint „Szlovákia nemzetállam”. Érdemes ezzel szemben utalni arra is, hogy a mai Cseh

Az igazi kérdés azonban nem az, hogy a *poli* (több, sok) vagy a *multi* (sok) előtagot használjuk-e a XX. század második felében átalakult nemzetállamra, hanem az, hogy a nemzetállamhoz kötött szóhasználatban mit jelent az *etnikumra* történő utalás? Ha a nemzetállamot nemzetek és nemzetiségek alkotják, akkor mit alkotnak az etnikumok? Milyen nemzetállam az, ami etnikumokat jelenít meg, képvisel és szolgál? S egyáltalában, a nemzetekhez képest mik az etnikumok? Erre a következő fejezetben térek ki. Itt inkább azon kérdés megválaszolása felé fordulok, hogy *nemzetállam-e* még a multikulturális politikát folytató állam?

Azért, hogy alább egyértelműbb legyen, a válasz egy részét már itt megelőlegezem: sokan attól tartottak, hogy a nemzetállami fejlődésre nézve a globalizáció és a nemzetközi integrációk felől, vagyis *kívülről* leselkedik a legnagyobb veszély.⁵³ Az elmúlt évtizedekben kiderült azonban, hogy ugyanilyen, már ha nem komolyabb az a veszély, ami a nemzetállamot belülről fenyegeti: a multikulturalizmus ugyanis az állam „mögötti” társadalom nemzeti jellegét alakítja át.

4. POLIETNIKUS NEMZETÁLLAM A MULTIKULTURALIZMUS VISZONYAI KÖZÖTT

A multikulturalizmus híresen definiálatlan és definiálhatatlan fogalom. „A »multikulturális« és a »multikulturalizmus« kifejezéseknek nincs egyértelmű és rögzített jelentése” – fogalmazott David Miller, majd így folytatta: „Pusztán annak a ténynek a rögzítésére használhatók, hogy minden kortárs társadalmat, de legalábbis minden kortárs liberális demokráciát a különböző kulturális csoportok pluralitása jellemez, s e kulturális pluralizmus mindaddig létezni fog, ameddig ésszerűen előre láthatjuk a dolgokat.”⁵⁴ Ez annak következtében van így, hogy e kifejezés egyszerre utal a *tények* és az *értékek* (*normák*) bizonyos, bár pontosan nem meghatározott körére, s néhány országban egyszerre *valóság* és *ideológia*.⁵⁵ E kettősség egyik látvá-

Lábjegyzet folytatása az előző oldalról.

Köztársaság alkotmánya egy államról, de „három országról” – Csehországról, Morvaországról és Sziléziáról – beszél.

⁵³ Lásd például Osterhammel, Jürgen (2013): Nationalism and Globalization. In: Oxford Handbook of the History of Nationalism, *idézett kiadás* (2013), 694-711.

⁵⁴ Miller, David: *On Nationality*. Oxford, Oxford University Press, 1995. 130. A fogalom vitatott voltáról lásd *Multikulturalitát in der Diskussion. Neuere Beiträge zu einem umstrittenen Konzept*. Szerk.: Neubert, Stefan – Roth, Hans-Joachim – Yildiz, Erol. Wiesbaden, VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2008. és Egedy, 2001, 53-70. és Egedy Gergely: (Multi)-kultúra – konzervatív olvasatban. In: *Konzervatívizmus az ezredfordulón*. Magyar Szemle Könyvek, Budapest, 2001. és Egedy Gergely: A multikulturalizmus kihívása: értjük-e Európát? *Kommentár*. 2016/2. szám, 73-86.

⁵⁵ Feischmidt Margit: Bevezető. In: *Multikulturalizmus*. Szerk.: Feischmidt Margit. Budapest. Osiris Kiadó – Láthatatlan Kollégium, 1997. 8-9. A multikulturalizmus elsősorban Kanadában és Ausztráliában „hivatalos” ideológia, illetőleg – a *multi-racial nation* (több rasszból álló nemzet) és az *Einwanderungsland* (bevándorló ország) fogalmak révén – Nagy-Britanniában és Németországban része annak. Ideológiai elemeiről lásd

nyos folyománya, hogy a politikusok nem tudnak ellenállni a jelenét és jövőjét illető radikális kijelentések csábításának, amelyeket aztán „finomítaniuk” kell. A „multikulturális társadalom létrehozására irányuló kísérletek kudarcot vallottak” – állította Angela Merkel 2010-ben, amire David Cameron 2011-ben azzal kontrázott rá, hogy „a multikulturalizmus megbukott”. A Nyugatra történő bevándorlás azóta minden addigi mértéket meghaladott, s a nyugati társadalmak (egy-egy megtorpanás ellenére is)⁵⁶ minden korábbit meghaladó mértékben multikulturálisabbá váltak. Az ún. multikulturalizmus-indexek⁵⁷ legalábbis ezt mutatják.

A multikulturalizmus Nyugaton nem csak demográfiai tény vagy a mindennapokban (például kulináris és fogyasztói értelemben)⁵⁸ meg tapasztalható élmény, hanem a társadalom politikai rendjének része.

Politikai értelemben elsősorban nem intézményeket, hanem bizonyos politikákat (*policies*) jelent. Azokban az országokban van jelen, ahol valamely területen kedvező lépéseket tesznek a bevándorlók és más, alább jelzett csoportok egyenjogúsítása és elfogadása terén. Valamilyen módon és mértékben

- (a) elismerik a törvényhozás és a közigazgatás terén,
- (b) az iskolai oktatásban, főleg az ún. kultúra-közvetítés kapcsán,
- (c) szerepet kap az etnikumoknak a közmédiában való reprezentációját illetően,
- (d) erre tekintettel mentesítenek bizonyos csoportokat a vallási alapú ruhaviselés általános szabályai alóli,
- (e) megkönnyítik a kettős állampolgárság elvi elfogadását,
- (f) támogatják az etnikai szervezetek kulturális tevékenységét,
- (g) az érintett csoportok számára biztosítják a kétnyelvű oktatás lehetőségét vagy támogatják anyanyelvi oktatásukat, végül
- (h) a hátrányos helyzetű bevándorlókat pozitívan diszkriminálják.⁵⁹

Lábjegyzet folytatása az előző oldalról.

Weterly, Paul: Multiculturalism. In: *Political Ideologies*. Szerk. Weterly, Paul. Oxford, Oxford University Press Weterly, 2017. 325-360.

⁵⁶ Banting, Keith – Kymlicka, Will: Is there Really a Retreat from Multiculturalism Policy? New Evidence from the Multiculturalism Policy Index. *Comparative European Politics*. 11. évf. 2013/5. sz. 577-598.

⁵⁷ A multikulturalizmus-indexről lásd Tolley, Erin: *Multiculturalism Policy Index. Immigrant Minority Policies*. Kingston [Kanada, Ontario], Queen's University School of Policy Studies Publication Unit, 2011. [interneten elérhető: <http://www.queensu.ca.../mcp/sites/webpublish/...pdf>].

⁵⁸ A fogyasztói élményként megélt multikulturalitás ugyanolyan bonyolult problémákat vethet fel, mint a politikai rend részeként elgondolt. Lásd erről Fish, Stanley: Butik-multikulturalizmus, avagy miért képtelenek a liberálisok a gyűlöletbeszédéről gondolkodni. *Magyar Lettre International*. 31. szám: 1998/4. (eredetileg: *Critical Inquiritie*. 23. évf. 1997/2 szám. 378-395.)

⁵⁹ Vö. Kymlicka, Will: *Multiculturalism. Success, Failure, and the Future*. Migration Policy Institute Europe, 2012. 7.

Ha valamely államban mind a nyolc területen lépéseket tesznek, akkor az a leginkább multikulturális (indexe 8), ha csak egyen, az a legkevésbé ilyen (indexe 1), de több elemző szerint még ez az állam is multikulturálisnak tekinthető. Ezen az alapon 2010-ben multikulturális országnak volt tekinthető:

- Ausztrália (8),
- Kanada és Belgium (7.5),
- Svédország (7),
- Finnország, Új-Zéland (6),
- az Egyesült Királyság (5.5),
- Írország (4),
- Norvégia, Spanyolország, Portugália (3.5),
- az Amerikai Egyesült Államok (3),
- Németország, Görögország (2.5)
- Franciaország, Hollandia (2),
- Ausztria, Olaszország (1.5) és
- Svájc (1).⁶⁰

Mint minden mérés, a mérőeszköz mértékei és megbízhatósága okán természetesen ez is vitatható, s az egyes országok indexeit illetően is lehetnek ellenvetéseink, de a multikulturalizmus-index összességében jelzi a nyugati társadalmak befogadó és elismerő jellegét.

Politikai értelemben a multikulturalizmus a pluralizmus örököse, de távolról sem annak folytatása. Lényegében *identitáspolitik*a, melynek célja, hogy bizonyos közösségek tagjai, pusztán a csoporthoz való tartozás miatt jogosan követelhesék kulturális és vallási önazonosságuk tiszteletét. Erre tekintettel nevezik a „különbözőségektől politikájának” is. Eredetileg a nyugati társadalmakba történő bevándorlással összefüggésben alakult ki,⁶¹ így elsődleges alanyai a fentebbi értelemben vett *bevándorló etnikumok*, de országokként változó mértékben és jelleggel kiterjesztették a domináns kultúrában korábban elhanyagolt, elnyomott vagy megsértett *más csoportokra* is. Leglátványosabban a nőkre és a szexuális kisebbségekre (például a homoszexuálisokra), de több helyen az adott állam létrejötte előtt ott élt bennszülött (*in-*

⁶⁰ Forrás Tolley: *idézett mű* (2011). (Zárójelben az egyes országok indexei.)

⁶¹ Az, hogy a multikulturalizmus Európában a bevándorlással összefüggésben vetődik fel (vö. *Multikulturalität in Europa. Teilhabe in der Einwanderungsgesellschaft*. Szerk.: Ariëns, Elke – Richter, Emanuel – Sicking, Manfred. Transcript Verlag, Bielefeld, 2013), nem egyedi, sőt ez a jellegzetes. Nem mindegy azonban, hogy milyen bevándorlásról beszélünk: az Egyesült Államokban így az „olvasztótégely-politika” lezárulása utáni, Ausztráliában pedig az európai kultúrát exportáló első hullám, vagyis a „fehér Ausztrália” megteremtése utáni ázsiai bevándorlás tárta ki az ajtókat a multikulturalizmus előtt.

digenous) és őshonos (*aboriginal*) lakosság leszármazottaira is. Az európai társadalmakban bevándorlók esetén az elismerés alapja a vallásszabadság, ami Amerikában az állam-egyház viszony helyi jellege miatt nem annyira hangsúlyos. Erre tekintettel Európában az általa felvetett problémák (mivel a bevándorlók többsége muzulmán vallású) olykor a muszlim-keresztény konfliktus fénytörésében jelennek meg.

Az állam jellegét illetően a multikulturalizmus a *homogenizáló nemzetállam visszaszorításának utolsó stádiuma*, amikor is az állam lényegében elveszíti nemzetileg domináns karakterét, s (mivel a domináns karaktert két évszázadon át elsősorban a nemzet adta) bizonyos értelemben nemzeti jellegét is. Jól kifejezi ezt egy ausztrál állami szerv által kiadott 1982-es „tájékoztató füzet”, ami részben az újonnan érkezetteket, részben a régi állampolgárokat világosította fel az ausztrál társadalom jellegéről. Eszerint „a multikulturalizmus... nem a kisebbségi etnikai csoportoknak nyújtott sajátos szolgáltatás”, hanem „az ausztrál társadalom szemléletmódja, amely a kulturális sokszínűség tudatával való együttélést von maga után. Elfogadjuk különbségeinket és értékeljük az életmódok sokszínűségét, s nem várjuk el, hogy mindenki egy egységesített minta szerint éljen. A multikulturalizmus mindenekelőtt annak elismerését kívánja tőlünk, hogy mindannyian anélkül is »valódi ausztrálok« lehetünk, hogy szükség-szerűen »tipikus ausztrálok« lennénk.”⁶²

A brossúra optimista jövőképe mögül még csak fel sem sejlének azok a problémák, amelyek az európai nagyvárosok multikulturális közegében 2-3 évtizeddel később ugyanezen politika alapján felvetődtek. E problémák – például a „párhuzamos társadalmak”, sőt „etnikai zárványok” kialakulása, a Brüsszel vagy London külvárosaiban működő, muzulmán jogot érvényesítő *saaria*-bíróóságok, stb. – láttán még ma is, vagy ma már megint sokan összekapcsolják a „valódi” és a „tipikus” angolról vagy franciáról stb. alkotott képet, s úgy gondolják, hogy van „echte” német, „really” brit, „vrai” francia és így tovább. E különbség oka részben az, hogy Ausztráliába javarészt a kelet-ázsiai hitrendszerek (konfucianizmus, sintoizmus, taoizmus) képviselői, valamint az ún. indiai vallások (buddhizmus, hinduizmus stb.) hívei áramlottak be, míg Európába az iszlám hívei. Az a kép, amit az iszlám az állam és egyház viszonyát, valamint a társadalom privátszféráját illetően táplál, lényegesen különbözik attól, amit e tekintetben a kereszténység az évszázadok folyamán kialakított, s attól is, ahogy ehhez az ázsiai vallások viszonyulnak.

⁶² [n. n.] *Multiculturalism for all Australian* (1982), idézi Stratton, John – Ang, Ien: *Multicultural Imagined Communities. Cultural Differences and National Identity*. In: *Multicultural States. Rethinking Difference and Identity*. Szerk.: David Bennett. London, Routledge, 2013. 145.

A multikulturalizmus irányába orientálódó államok egyik nagy kérdése a bevándorlók *integrálásának* módja. Azokban az országokban, amelyek nélkülözték az erős és határozott domináns kultúrát (mint például Kanada), vagy amelyek bizonytalanok voltak a sajátjukban (mint például az ausztrálok az „angol, fehér Ausztrália” elképzeléssel), a multikulturalizmus ígéretesebbnek tűnhetett, mint az asszimiláció. Nem véletlen, hogy az *asszimilációra* való felhívás az Egyesült Államokban volt a lehangosabb, ahol másfél évszázadnyi „olvasztótégely-politika” során megformálódott egy „amerikai nemzet”. Samuel P. Huntington a ma már klasszikusnak mondható munkájában, a „Nyugat kulturális öngyilkossága” összefüggésében ezt így foglalta össze: „A bevándorlás az emberi tőke és a friss lendület potenciális forrása lehet, ez viszont két dolgot feltételez: először is a befogadó ország rátermett, képzett, tetterős emberek előtt nyitja meg a kapuit – olyanok előtt, akiknek tehetségére és szaktudására az adott országban szükség van; másodsor pedig igen lényeges, hogy az emigránsok és gyermekeik asszimilálódjanak az ország kultúrájához és általában a Nyugathoz. Az Egyesült Államok számára valószínűleg az első, míg az európai országok számára a második feltétel teljesítése okoz gondot.”⁶³ A helyzetelemzést kritika egészítette ki: az 1990-es években az Egyesült Államok vezető politikusai – hangsúlyozta Huntington – nemcsak engedték, hanem egyenesen szorgalmazták a sokszínűséget az egységgel szemben... Az amerikai multikulturalisták... fő célként nem egy másik civilizációval való azonosulást tűzték ki, hanem egy sok civilizációt képviselő ország megteremtését. Ez valójában azt jelenti, hogy az ország lényegében egyetlen civilizációhoz sem tartozik, s hiányzik belőle a kulturális kohézió. A történelem bebizonyította, hogy az ilyen típusú országok hosszú távon nem képesek koherenciájukat megőrizni.”⁶⁴ Vagyis miközben a multikulturalizmus – az amerikai nemzeti mottó (*e pluribus unum*: a sokból egy, sokaságból egység) nyelvén fogalmazva – a *pluribusra* helyezte a hangsúlyt, megfélekezett arról, hogy az egység csak a kulturális összetartozás erős szálai révén teremthető meg. Ami azt is jelenti, hogy a politikai integráció *kulturális kohézió* kérdése is, ami részben a vallás, részben a nemzeti érzés révén lehetséges.⁶⁵

⁶³ Huntington, Samuel P.: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakítása*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 2015, 524-527.

⁶⁴ *Ugyanott*.

⁶⁵ „A Nyugat kultúráját a nyugati társadalmakon belüli csoportok is veszélyeztetik. Ilyen veszélyforrást jelentenek azok a más civilizációkból érkező bevándorlók, akik az asszimilációt elutasítva továbbra is az anyaország értékeit, szokásait és kultúráját képviselik és hirdetik. Ez a jelenség különösen az Európában élő muzulmánokra jellemző, akik egyébként nem számítanak túl nagy közösségnek. Hasonló ám kevésbé erőteljes folyamat játszódik le az Egyesült Államokban élő, nagy lélekszámú hispán kisebbség körében. Amennyiben a spanyol ajkú kisebbség asszimilációja nem következik be, az Egyesült Államok egyensúlya megbillen – az országot belső viszályok s a megosztottság veszélye fenyegetheti. Európában a nyugati kultúrát ugyanígy megrendítheti, ha központi összetartó eleme, a kereszténység meggyengül.” Vö. Huntington: idézett mű (2015) 529.

Ne gondoljuk azonban, hogy a fentiek csak konzervatív álláspontról fogalmazhatók meg. Bizonyos értelemben ugyanis – már amennyiben a tényekről, s nem azok értékeléséről van szó – egybevág ezzel Jürgen Habermas helyzetértékelése is. Az államokat szerinte ma kívülről a globalizáció nyomja, belülről pedig a multikulturalizmus feszíti. Ennek következtében nem képesek teljesíteni hagyományos funkcióikat (például a környezeti károk vagy a nemzetközi népességmozgás következményeinek mérséklését), szuverenitásuk határai elmosódnak, a nemzeti közösségek kohéziós ereje meggyengül, a nemzetállamok demokratikus legitimációja – többek között a jóléti államok alapjainak megrendülése miatt – erőtlenné válik. Minderre tekintettel a területileg szuverén nemzetállamok korszaka befejeződött, s – amint Habermas mondja – egy *poszt nacionális konstelláció* alakult ki.⁶⁶ Egy poszt nacionális konstellációban pedig – tehetjük hozzá – nem léteznek nemzetállamok. Azt, hogy milyenek léteznek, ma még senki nem tudja megmondani, ezért sokan – mint más területen is – azt a kissé fantáziátlan megoldást választják, hogy a nemzetállami korszak utáni államot „poszt nemzeteti államnak” nevezik el. A gyakorlati politikában –, ahol a szavak szavazatokká, befolyássá, s így hatalommá alakulnak – ezt kevesen merik kimondani, bár erre is van példa. Nem véletlenül ott, ahol a multikulturalizmus előrehaladott állapotban van. Kanada jelenlegi miniszterelnöke, Justin Trudeau például azt hangsúlyozta, hogy Kanada egy újfajta állammá válik, amit „nem az európai történelem alapján kell meghatározni, hanem a világ minden részéről származó identitások alapján.” „A határozott nyelvi, vallási vagy kulturális nemzeti önazonossággal bíró országok – mondta egy interjúban – könnyen arra hajlanak, hogy hatékonyan integrálják a különböző háttérrel rendelkező embereket. Franciaországban még mindig van tipikus és nem tipikus állampolgár. Kanadának nem ez a dinamikája... Kanadában nincs lényegi identitás (*core identity*), nincs főirány. Közös osztott értékek vannak – nyitottság, tisztelet, együttérzés, hajlandóság a kemény munkára, rendelkezésre állás egymás számára, az egyenlőség és az igazságosság keresése. Ezek azok a jellemzők, amelyek a világ első *poszt nacionális államává* tesznek bennünket.”⁶⁷ Az interjút készítő újságíró mindehhez – nagy bölcsességről és emberismeretről téve bizonyosságot – hozzátette: Trudeau mindezt „dinasztikus magabiztossággal ke-

⁶⁶ Habermas, Jürgen: A poszt nemzeteti állapot és a demokrácia jövője. In: *A poszt nemzeteti állapot. Politikai esszék.* Budapest, L'Harmattan Kiadó – ZSFK, Varietas Europae, 2006. 56-102. A „poszt nemzeteti” értelmezéséhez – a poszt nacionalizmus vonatkozásában – lásd még Kymlicka, Will: Nacionalizmus, transznacionalizmus és poszt nacionalizmus. *Replika.* 2007. 59. szám, 63-92. Az álláspont publicisztikai következményeként lásd Botos Botond: A nemzetállam halott. *Átlátszó.* 2017. augusztus 30., Béndek Péter: Nem valószínű, hogy 2040 körül lesznek még nemzetállamok. *Béndek Péter blogja.* 2017. szeptember 5.; Baranyi Márton: A nemzetállam a legjobb megoldás – Roger Scruton Budapesten. *Origo.* 2010. október 10.

⁶⁷ Lawson, Guy: Trudeau's Canada, Again. *The New York Times Magazine.* 2015. december 8.

vert sajátos kanadai visszafogottsággal” úgy mondta, mint aki „láthatóan egy nagyon hosszú, bizonytalanságokkal teli útra indul”.

Összefoglalóan tehát megállapíthatjuk, hogy a homogén, pontosabban a homogenizáló nemzetállam a nyugati országokban az elmúlt hetven évben poli- és multietnikus politikát folytató állammá alakult. Ezen államok egy része az elmúlt három-négy évtizedben áttért a multikulturális társadalompolitikára. A multikulturalizmus képes arra, hogy felszámolja a társadalom hagyományos, nemzetre épülő kulturális kohézióját, s dinamikája szerint történelmi értelemben ebben az irányban fejlődik. Ezen az alapon azt kell mondanunk, hogy a multikulturális politikát folytató multi- vagy polietnikus állam esetében komoly esélye van annak, hogy megszűnik valamely nemzet állama lenni. Aki nem akarja az eljövetelet, annak a történelmet kell megállítania.

II. FEJEZET

NEMZET, ETNIKUM, RASSZ

A KÖZÖSSÉGEK TÖRTÉNELMI MEGHATÁROZOTTSÁGÁRÓL

ÉS TERMÉSZETADTA GYÖKEREIRŐL

„Ady dúlt örmény-arca, Babits és Zrínyi horvát
koponyája, Petőfi szlovákos fekete
s Péterfy és Tömörkény németes kék szeme
s a bulyba-tárász Móricz s a Cyrano nagy orrát

hordó Vitéz Mihály (s Mátyás király) s a hajdu
vagyis – hajjaj! – balkáni Arany János, Veres
Péter s a Don Quijote Krúdy, a lengyeles
Lőrinc, a mongol Áron s Gyuri, a hindu ajku;

s a janicsár Szabó Pál, a szép-finn Kosztolányi
(a szép-olasz Széchenyi és a szép-kurd királyfi:
nagy Rákóczi Ferenc!) s a fél-kún, fél-román

Attila (meg Erdélyi) s én, a fél-besenyő –
– Belül épp ettől oly más s pompás a gyuromány,
mit kelt örök kovászkod, páratlan Tekenő!”

Illyés Gyula *

Van valami javíthatatlanság abban, ahogy a magyar fajvédők történelmi veresége után másfél évtizeddel a „lármás handabanda nélküli”¹ Illyés Gyula – akinek a magyarsághoz és a magyarok által bántott népekhez való viszonya mindig is elemezhetetlenül bonyolult volt – a mottóként idézett versben „hindu ajku”-nak, s nem „zsidónak” nevezi egykori barátját, aki 1945-ben „a mellette haldokló Szerb Antallal” együtt Balfon „készült a jövőre”,² vagyis hát a munkatáborot felügyelő SS tábori csendőröknek, nyilas suhancoknak és a környékbeli lakosokból verbuvált „zsidóöröknek” betudhatóan ott pusztult el.

A kis szonettben csak úgy sorjáznak a nemzetek és népek nevei, de a ravaszdi Illyés a zsidókat egyszer sem említi! Van olyan értelmezés, nem is kezdetleges, mely szerint „nemcsak hogy benne vannak ebben a versben a zsidók, hanem hát – végső soron – róluk szól az egész,

* Illyés Gyula: A faj védői (1961). In: Illyés Gyula: *Nem volt elég. Válogatott versek*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1962. 647.

¹ A fordulatot illetően lásd Sárközi György recenzióját Illyés egyik kötetről a *Nyugat* 1931/4. számában.

² E fordulat a róla 1947-ben megemlékező Illyéstől származik. A történelmi és személyes körülményekről lásd Sárközi Mátyás: Sárközi György utolsó hónapjai. *Új látóhatár. Irodalmi és politikai folyóirat*. 13. (21.) évf. 1970/1. szám, 35-38., Szerb Antalné: Szerb Antal utolsó hónapjai. *Irodalomtörténet*. 47. évf. 1959/3-4. sz. 449-452. és Szita Szabolcs: A munkaszolgálat Magyarországon, 1939-1945. *Hadtörténelmi Közlemények*. 117. évf. 2004/3. szám 850-852.

mindenestül”.³ Azt, hogy az egész róluk szólna, kicsit túlzó következtetésnek tartom, de kétségtelenül benne vannak és róluk is szól ez a furcsa költemény. Nemcsak a szefárd kinézetű Sárközi György révén, aki a *Válasz* szerkesztőjeként még 1934/36-ban leköszölte a *Puszták népét* (s akinek özvegyével a parasztköltő 1946-ban újrarendítette a lapot), hanem Illyés és sokak azon gondolata által is, hogy „a magyar” különböző – külső jegyekben (arc, szem, orr, ajak) is igen változatos – „fajták keveréke”, s a magyarság, csak gazdagodik azokkal, akik belesöpöngenek és eltűnnek benne. Épp ezért „pompás” „belül” – mondja – ez a „gyuromány”. Azt azonban nem tette hozzá, akárhogy is zsonglörködött a jelzőkkel, hogy „kívül” mégiscsak megmarad valami szlovákos, valami hindu vagy valami kozák (bulyba-tárász), s akik fattyazni akarnak, vagyis a jó termés érdekében válogatják a hajtásokat, azt ennek alapján is megtehetik. S nem mondta ki azt sem, hogy a népek Tekenőjében így (vagy egyáltalán) fattyazni márpedig tilos! Pedig ki kellett volna neki mondani.

Mindezt csak afféle felütésként gondoltam megemlíteni annak jelzéséhez, hogy a nemzet, az etnikum és a rassz kérdései a világ legbonyolultabb dolgai közé tartoznak.

1. NEMZET ÉS NEMZETISÉG

A. A NEMZET MINT TÖRTÉNELMI KONSTRUKCIÓ

Mi a nemzet? – kérdezte Ernest Renan francia történész, teológus és orientalista 1882-ben a Sorbonne-on tartott előadásában, látszólag Sieyès abbé egykori, 1789-es forradalmi pamfletjére és annak egyik fő kérdésére utalva.⁴ Valójában azonban nem erről a régi problémáról beszélt, hanem a nemzetről alkotott ún. objektivista, többnyire német elméletekkel fordult szembe. „Egy *Zollverein* nem haza” – vágta oda a „nemzeti érdek” német apostolainak, azt állítva, hogy a nemzet nem érdekközösség, ahogy azt később még Max Weber is állította,⁵ hanem „lélek, szellemi alapelv”. Ez nálunk már némileg korábban általános meggyőződés volt; például az aradi vértanúk kivégzése kapcsán azt mondták: „magyarnak lenni nem szüle-

³ Ács Pál: Fattyazás. Illyés Gyula: A faj védői. *Beszélő*. 14. évf. 2009/11-12. szám (112-116) 113.

⁴ Renan, Ernest: Mi a nemzet? Ford. Réz Pál. *Holmi*. 6. évf. 1994/8. szám, 1177-1188. (újraíromva: *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. Szerk.: Bretter Zoltán és Deák Ágnes. Pécs, Tanulmány Kiadó, 1995). Vö. Sieyès, Emmanuel-Joseph: Mi a harmadik rend? [részletek]. In: *A Nagy Francia Forradalom dokumentumai*. Szerk.: Hahner Péter. Budapest, Osiris, 1999, 36-43. („Ki merné azt állítani, hogy a harmadik rend önmagában [vagyis a nemesség és az egyház nélkül] nem minden, ami egy teljes nemzet alkotásához szükséges?”) Lásd még Ádám Péter: Mi a nemzet? Elzász-Lotharingiától a nemzeti önrendelkezésig – Renan nemzetfelfogása. *Magyar Tudomány*. 1996/6. 692-701. és Még egyszer a renani nemzetfelfogásról. *Holmi*. 1995/5. 678-686.

⁵ Lásd erről például Weber, Max: Die Nation. In: *Schriften zur Sozialgeschichte und Politik*. Stuttgart, Reclam, 1997. 182-188.

tés, hanem lelkiismeret kérdése”.⁶ Eötvös József az 1860-as évektől ugyancsak áttért a „szubjektív” nemzetfelfogásra. A *nemzetiségi kérdés* (1865) című írásában így fogalmazott: „a nemzet[iség] nem egyéb, mint azon összetartozás tudata, mely nagy számú emberek között – múltjuk emlékei, jelen helyzetök, s mi ezekből foly[ik] – érdekeik és érzelmeik közössége által támad... A nemzetiség érzete a népeknél ugyanaz, ami az egyeseknél a személyiség öntudata..., [s ezért] külön nemzet[iség]nek kell elismernünk minden nép összességét, melyben külön személyiségének érzete felébredt.”⁷ Ennek alapján állította azt is, hogy „a magyar nemzet jövője cultura kérdése”,⁸ amit aztán sokan ismételtettek. Például még Szekfű Gyula is, 1939-ben, amikor a korszak kérdésére – *Mi a magyar?* – önbecsapó szép szavakkal válaszolt.⁹ Talán jobban járt volna, ha azt kérdezi, hogy *Ki a magyar?* – ez esetben ugyanis, 1939-ben, kevesebbet lehetett volna mellébeszélne.

A nemzet természetesen *valamilyen közösség*, de hogy milyen, azt a róla alkotott elméletek immár kétszáz éve igen különböző módon határozzák meg. „A nemzetet – »első nekifutásra« – közös történelmű és kultúrájú közösségként határozhatjuk meg. Amelyhez még egy lényeges kritérium társul, ez pedig a territorialitás elve, vagyis az, hogy a szóban forgó közösség meg tudja határozni a helyét egy bizonyos területen, amelyet hazájának tekint.”¹⁰ Egy gyors „második nekifutásként” ehhez a következő változatokat tehetjük hozzá. A nemzet egyfelől „organikus közösség”,¹¹ amin általában eredet-közösséget vagy származás-közösséget értenek, ahogyan azt a hagyományos német elméletek preferálták, másfelől *jogok közössége*, azaz jogközösség, amit a francia elméletek emeltek ki. Ezen alapult, s alapul részben még ma is a német és francia nemzetfelfogás különbsége. Az utóbbi szerint mindenki „francia”, aki rendelkezik a népet nemzetté tévő jogokkal, s a franciák között e tekintetben nem lehetségesek

⁶ Azóta az efféle mondások jócskán elszaporodtak: „Magyarnak lenni nem státusz, hanem magatartás kérdése” (Márai Sándor). „Magyarnak lenni vállalás, és nem születés kérdése” (Illyés Gyula). „A magyarság nem test, nem vér, hanem lélek kérdése” (Györffy István).

⁷ Eötvös József: *A nemzetiségi kérdés* (1865). Kolozsvár, Kritérium, Téka, 2011. 9-10.

⁸ Lásd erről Deák Ágnes: „A magyar nemzet jövője cultura kérdése”. Eötvös József nemzetiségpolitikai koncepciója 1850–1868. *Aetas*. 5. évf. 1990/1-2. szám, 7-28.

⁹ Ezek szerint „a magyarságot mindig a szellem tartotta fenn s ősi jelleme is, durva erőszaktól és hazug formalizmustól távol, erőteljes és finom vonások egybefűződéséből állt elő: vitézségtől szolgált szabadságszeretetből és az egyedülálló, senkire nem számítható magányos ember körütekintő, hideg józan érzékéből.” Vö. Szekfű Gyula: A magyar jellem történetünkben. In: *Mi a magyar?* Szerk.: Szekfű Gyula. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1939. (489-556) 555. A kötet szerzői mások mellett Babits Mihály, Kodály Zoltán és Ravasz László. A „kor kérdése” témához lásd még a *Szép Szó* különszámát: *Mi a magyar most?* (1937, szerzők József Attila, Ignótus Pál, Fejtő Ferenc és mások). Lásd még a 2005-ben megjelent *Mi a magyar?* (szerk.: Romsics Ignác – Szegedy-Maszácz Mihály. Budapest, Rubicon Ház, 2005) és *Mi a magyar most?* (szerk.: Sándor Iván. Pozsony, Kalligram, 2011) című köteteket.

¹⁰ Egedy Gergely: Gondolatok a nemzetről, *idézett kiadás*, 71.

¹¹ Bihari Mihály: Politológia, *idézett kiadás*, 203. Az *organikus* Bihari itt úgy értelmezi, mint ami a választottal szemben áll: ami „történelmileg már létezik, s amelybe beleszületik az egyén, és a szocializáció folyamatában elsajátítja... összetevőit”.

fokozatok (nincsenek „nagyon franciák”, „mélyfranciák”, „híghfranciák”, stb.), amíg a német, s mellékesen a nálunk is jellemző felfogásban – melyet néhányan a nemzet *etnikai* értelmezésének is neveznek – ez lehetséges. Nálunk legalábbis – mint mondják – a magyarok között vannak „mélymagyarok” (nagyon magyarok) és „híghmagyarok”. A francia felfogás erejét, amint azt Eric J. Hobsbawn megjegyezte, már a XIX. század végén megmutatta a Dreyfus-ügy. Ebben a vádlók azt sugallták, hogy egy zsidó származású katonatiszt, pusztán azért, mert zsidó, nem lehet „igazi francia”, s ezért valószínűsíthető, hogy elárulja nemzetét. Akik utcára vonulva is tiltakoztak Dreyfus mellett, ebben a feltételezésben „a francia forradalom lényegének megsértését, a forradalom nemzet-meghatározásának kétségbevonását látták”.¹² A német felfogás ezzel szemben – a közös származásban szerepet játszó tényezők miatt – könnyen eljutott a biológiai tényezők, például a vér¹³ jelentőségének kiemeléséig, végső soron a fajelméletig.

A nemzetet tekintik még *lelki* közösségnek,¹⁴ *kulturális* közösségnek és *nyelvi* közösségnek is, mikor például azt mondják: a nemzet „a nyelvet alkotó, tevékeny szellemiség”. Az utóbbit különösen a magyar szerzők ismételtetik, akik – ha nem is vitathatatlan axiómának, de – főszabálynak tekintik, hogy a nemzet „a nyelvében él.”¹⁵ Kivételek persze mindig vannak: az írek például angolul beszélve is írek, Liszt Ferenc magyarul nem beszélve is magyar és így tovább. Lehet, hogy a főszabályt elhagyva azt is ki lehetne mondani, hogy a nyelv és a

¹² Hobsbawn, Eric J.: *A nacionalizmus kétszáz éve*. Budapest, Mecenas, 1997.

¹³ A vér szerepét például a német regények a XIX. század folyamán úgy mutatták be, mint a „nemzet kovását”, a német egység „gittjét” (der neue Reichsbau sei – fogalmazott valaki – „mit deutschem Blutegekittet”; vö. Becker, Frank: *Bilder von Krieg und Nation: Die Einigungskriege in der bürgerlichen Öffentlichkeit Deutschlands 1864–1913*. München, Oldenbourg, 2001. 331. E tényezők a közös származás hangsúlyozása révén a magyar nemzetfelfogásban is hangsúlyosan jelen voltak, s az ún. etnikai nemzetfelfogásban hangsúlyosak ma is. (Ezzel a felfogással szemben lépett fel az 1930-as években Györffy István azzal, hogy „a magyarság nem test, nem vér, hanem lélek”.)

¹⁴ A gondolat nyilván Renan elméletéig megy vissza: „A nemzet: lélek, szellemi alapelv. Ezt a lelket, ezt a szellemi princípiumot két dolog alkotja, mely azonban voltaképp egy. Az első a múltban gyökerezik, a másik a jelenben. Az egyik: emlékek gazdag örökségének közös birtoklása, a másik: a jelenlegi megegyezés, vágy arra, hogy közösen éljünk, annak szándéka, hogy a továbbiakban is kamatoztassuk az osztatlanul kapott örökséget.” Lásd Renan, Ernest: *Mi a nemzet?*, idézett kiadás, *ugyanott*. Hasonlóan: „a nemzet: közös ihlet” s „a költészet a nemzet lelkében ható névvarázs”; vö. József Attila: *Tanulmányok és cikkek 1923–1930. Magyarázatok*. Szerk.: Tverdota György. Budapest, 1995. 166.

¹⁵ Egyesek felvetik, hogy a „nyelvében él a nemzet” szólás Montesquieu-ig vezethető vissza: *la langue, c'est la nation* (a nyelv maga a nemzet) – fogalmazott állítólag. Én azonban Montesquieu-nél, bár sokáig kerestem, nem találtam ezt. A szólást rendszerint Széchenyinek tulajdonítjuk (az 1830-as *Hitel* azon fordulatára gondolva, miszerint „az egészséges nemzetiség ... fő kísérője a nemzeti nyelv, mely míg az fennmarad a nemzet is él”), pedig valamilyen formában a magyar irodalom számos klasszikusa megfogalmazta. Például „nemzeti életet nyelv nélkül gondolni sem lehet” (*Kölcsey Ferenc*), „a nyelv teszi a nemzetet” (*Kisfaludy Károly*), „a nyelv a lelke a nemzetnek” (*Kisfaludy Sándor*), „élni fog nyelvében ... még soká a nemzet!” (*Arany János*). Első megfogalmazása – Grétsy László szerint – Kövály László *Székelyhonról* című írásában (Kolozsvár, 1842) található: „Ha bémegyünk egy fővárosba, s látni akarjuk a nemzetet, színházát keressük fel. ... Színészet által terjed a nyelv. Nyelvében él a nemzet. Legyen nálunk is országosan ápoltság, s nem fogják Erdélyt kerülni színész gyermekei.” Vö. Balázs Géza: *Anyanyelv-művelés. Valóság*. 48. évf. 2005/5. 83–98.”

lélek, s ezért a nemzet és a nyelv nem feltétlenül tartozik össze: „a nemzet, hogy úgy mondjam – fogalmazott Renan – spirituális egység, mely inkább az *akarat*on alapul, mint a nyelven”.¹⁶

Az akaratra épülő felfogás egy új aspektust is előhoz a nemzetfogalomban: azt, hogy a nemzet nem valóságos közösség és egység, hanem *akarat-egység*. Benedict Anderson szerint a nemzet *képzelt* (imaginárius) közösség.¹⁷ Egy képzelt közösség: tagjait nem a hétköznapi interakciók kapcsolják össze, hanem az, hogy a közösséget képzeletükben alkotják meg, és annak létét elfogadják. Ez azt is jelenti, hogy a nemzetek nem csak úgy „lettek”, hanem azokat – a modern kötelező tömegoktatás, a nemzeti műveltség terjesztése révén, a mesterségesen megalkotott nemzeti műdalokkal (például magyar nótákkal) a hadseregben zajló politikai szocializációval és ezernyi más módon – „*csinálták*”. A nemzet ezen az alapon nem organikus közösség, mert nem valóságos, hanem elképzelt és megcsinált.

Szinte még el sem kezdtük a nemzet-fogalom kritériumainak áttekintését, hiszen csak közösség jellegéről beszéltünk, s máris tele vagyunk ellentmondással. Az egyik legfontosabbhoz itt jutunk el. Amikor a tanárok (a „nemzet napszámosai”), az újságírók, könyvkiadók és nyomdászok, a kiképzőtisztek, a fűzfapoéták és műdalszerzők, s megannyi másféle foglalkozás tagjai – Nyugat-Európában a XVI-XIX. század között, Közép-Európában többnyire a XIX. század folyamán – megalkották a modern európai nemzeteket, akkor két dolgot csináltak. Egyrészt megkonstruálták a nemzeti történelmeket, s ha kellett (márpedig kellett) mítoszokat is alkottak hozzá a nemzet hőseiről, másfelől ezt csak úgy tehették meg, ha kapcsolódtak a különböző népek körében mindig is élő, és már ott élő múlt-tudat eredet-mítoszaihoz.

Ebből sok minden következett. Egyfelől az, hogy a történelem, miközben az egyik legnemzetibb tudomány, a múlt valóságos feltárása, s még inkább a nemzeti dicsőség szempontjából egyenesen kártékony is lehet, és ezért veszedelmes a nemzetre nézve. Ezt Renan így fogalmazta meg:

„A felejtés, mi több, a történelmi tévedés alapvető tényező egy nemzet kialakulásában, ezért [van], hogy a történettudomány fejlődése gyakorta veszedelmes a nemzet[iség]re nézve. A történeti vizsgálat ugyanis fényt derít azokra az erőszakos cselekedetekre, amelyek minden politikai formáció eredetének kísérőjelenségei, azokéi is, melyeknek következményei felettébb gyümölcsözők. Az egység

¹⁶ Ugyanígy: „Magyarnak lenni: nagy s szent akarat, | Mely itt reszket a kárpátok alatt” – fogalmazott a költő-tanár, Sajó Sándor 1919-ben

¹⁷ Anderson, Benedict: *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Ford.: Sonkoly Gábor. Budapest, L'Harmattan, 2006 (eredetileg 1983).

mindig brutálisan jön létre; Észak-Franciaország és Dél-Franciaország egyesülése csaknem egy évszázadig tartó tömegpusztítás és terror eredménye. Franciaország királyát, aki, ha szabad így mondanom, eszményi típusa az évszázadokig tartó kristályosításnak; Franciaország királyát, aki a lehető legtökéletesebb nemzeti egység megteremtője; Franciaország királyát, aki közvetlen közelből vizsgálva elvesztette tekintélyét, elátkozta a nemzetet, melyet összekovácsolt, s ma már csak a művelt szellemek vannak tisztában azzal, hogy mit ért, és hogy mit tett... [bizonyos helyzetekben] a felejtés mindenki számára üdvös.”¹⁸

Az amerikai középkor-történész, Patrick J. Geary ugyanezt a következő paradoxonnal szemlélteti: „a kora középkori Európát benépesítő nemzetek valódi története nem a VI. századdal, hanem a XVIII. századdal kezdődik.”¹⁹ Ő is azt fejtegeti konkrét eseteken megmutatva, hogy a nacionalizmus korában hogyan hoznak létre képzelt közösségeket a történelmi múlt maradványaiból. E képzelt közösségek létrehozásának folyamatát már a cseh történész-politológus, Miroslav Hroch is vizsgálta, közép-európai vonatkozásban három szakaszt megkülönböztetve abban: a nemzeti értelmiségiek először „felkutatják” az elnyomott nemzeti önazonosság alapjait, például az etnikum nyelvét, valamilyen kulturális sajátosságát, stb., amit mások azzal egészítenek ki, hogy egy egész közösségben elterjesztik ezeket, majd megint más „hazafiak” tömegjellegű nemzeti mozgalmat szerveznek ezek köré.”²⁰

Másfelől viszont a történelmi múlt megkonstruálása csakis azon *etnikai gyökerek* feltárásának ismeretében lehetséges és lehet hiteles, amelyek valamilyen mértékben és módon valóságosak is voltak. Vagyis a nemzetté válás folyamatában valóban etnikumok olvadnak bele valamely tágabb közösségbe, aminek nyomai történetileg feltárhatók.²¹ Az fentebb hivatkozott Patrick J. Geary szerint:

„amikor napjaink nacionalistái a történelem felé fordulnak, történelmi látásmódjuk statikus: az »első foglалás« pillanatára összpontosítanak...Európa népeinek történelme [azonban] ... nem egy »őspillanat« története, hanem egy folyamatos

¹⁸ Renan, Ernest: *Mi a nemzet?*, idézett kiadás, 1180. és 1184.

¹⁹ Geary, Patrick J.: *A nemzetek mítosza. Európa népeinek születése a középkorban*. Budapest – Frankfurt, Atlantisz – Fischer, 2014. 25.

²⁰ Lásd erről Hroch, Miroslav: *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas: Eine vergleichende Analyse zur gesellschaftlichen Schichtung der patriotischen Gruppen*. Prága, Károly Egyetem [Univ. Karlova], 1968.

²¹ A magyar történész, Szűcs Jenő munkásságának egy jelentős része a modern nemzet előtti magyar nemzet ilyen értelemben vett viszonyaival kapcsolatos. Lásd különösen Szűcs Jenő: *Nemzet és történelem. Tanulmányok*. Budapest, Gondolat, 1984. és (a posztumusz megjelent) *A magyar nemzeti tudat kialakulása. Két tanulmány a kérdés előtörténetéből*. Szeged, Magyar Östörténeti Könyvtár, 1992., Budapest, Osiris, 2019.

átalakulás, amelynek során a politika kisajátította és manipulálta az örökölt népeket és múltbeli szimbólumokat, hogy »megalkossa« a jelent és a lehetséges jövőt. Ezt a történelmet állandó változások, megszakítások-újrakezdések, politikai és kulturális cikk-cakkmozgások jellemezték, melyeket úgy lepleztek, hogy időről-időre régi szavakat aggattak az új valóságra. Azok a franok, akik »Klodvig megkeresztelkedésével születtek meg«, nem azonosak Nagy Károly frankjaival, de azzal a francia néppel sem, melyet Jean-Marie Le Pen próbál a maga politikai mozgalma mellé állítani. Az a szerb nép, amely a hanyatló avar birodalom maradványai között bukkant fel először, nem ugyanaz, amely a rigómezei csatában 1389-ben vereséget szenvedett, de nem is az, melyet Slobodan Milosevic nemzeti tömeggyűlésbe szólított, mint ahogy Milosevic szerb katonáinak albán áldozatairól sem mondhatjuk, hogy ugyanahhoz az illír néphez tartoztak volna, amely a VI. században a Balkánon élt. És ez a folyamat még nem ért véget: Európa népei még mindig »alakulóban« vannak, és lesznek is.”²²

Ez azt is jelenti, hogy a nacionalizmus-elméletek két tankönyvi fő iránya, a *modernizmus* és a *perennializmus*²³ közül az egyik sem megbízható: a nemzetek természetesen modern jelenségek – abban az értelemben legalábbis, hogy az újkori európai fejlődés valamely pontján „csinálták meg” őket, ám régi népek és etnikumok folyton alakuló materiáiból, vagy inkább azok nyomaiból állítottak össze minden európai nemzetet. A „nemzetfogalom etnicizálódása” egyebek között azt jelenti, hogy az egyes konkrét nemzetek „gyurományaiban” még elevenen meglévő származás- és kulturális közösségek ellenállnak a teljes beolvadásnak. Szerintem ezt jelenti az az egyszerű tétel, miszerint a nemzet *történelmi közösség*. Történelmileg konstituált, mely azonban meg is őrzött valamit (nem sokat) keletkezésének etnikai alapjaiból és természetadta gyökereiből. A modern magyar nemzetben például nemcsak a jászok és a kunok, a tótok és a bunyevácok voltak ott, de ott volt „Gyuri, a hindu ajku” is.

B. A NEMZETISÉGEKRŐL

Mielőtt a társadalmi konstrukció és természetadta meghatározottság egy másfajta elegyét, az etnikumot tárgyalnám, röviden kitérek a nemzetiség fogalmára is.

²² Geary, Patrick J.: *A nemzetek mítosza. Európa népeinek születése a középkorban*. Budapest – Frankfurt, Atlantisz – Fischer, 2014. 25.

²³ Lásd erről Smith, Anthony D. A nacionalizmus. In: *Eszmék a politikában...* (1995). *idézett kiadás*, 12-19.

A *nemzet* és *nemzetiség* közötti különbség olyannyira a magyar valóság, gondolkodás és nyelvhasználat sajátja, hogy más nyelvekben nincs is pontos megfelelőjük. A német *Nation* – *Nationalität*, *Volkstümlichkeit*, az angol *nation* – *nationality*, *ethnicity*, vagy a francia *nation* – *nationalité* szavak ugyanis csak hozzávetőlegesen adják vissza e megkülönböztetés tartalmát. Valamikor a magyarban sem volt különbség közöttük; a XIX. század derekán például Eötvös József fentebb idézett szövegében vagy Mocsáry Lajos munkájában²⁴ a kettő ugyanazt jelentette. A XIX. század végén és a XX. század elején azonban egyre többen kezdtek el különbséget tenni közöttük. A leghatározottabban például úgy, hogy az „államalkotó” népeket nemzeteknek, az államot nem alkotó (amit néha így értettek: ilyen képességgel állítólag nem rendelkező) népeket pedig *nemzetiség*nek nevezték. Ezzel azt hangsúlyozódott, hogy vannak államot alkotni képes és nem képes közösségek, ami nyilvánvalóan a Kárpát-medencén belüli magyar dominancia kifejezésének és megőrzési szándékának egyik jele volt.²⁵ Ezt olykor finomabban vagy rejtettebben úgy fogalmazták meg, hogy amikor a nemzetiség „öntudatára ébred”, akkortól fogva nemzet lesz, vagy a nemzetiség „a többi nemzettől függő nép”,²⁶ míg a nemzet esetén ez vagy nincs így, vagy legalábbis nem látható. A két világháború közötti Magyarországon a „nemzetiség” érdeemben egyet jelentett a trianoni határokon belül kisebbségben maradt csoportokkal, miközben a magyarokra a határon túl is nemzetként utaltak.²⁷ A nemzetiségeket 1990 után *kisebbség*nek nevezték,²⁸ megkülönböztetve a „nemzeti” és az „etnikai” kisebbségeket. E megkülönböztetés meglehetősen névleges volt, s azt tekintették (egyébként vitatható módon) az alapjának, hogy az egyik csoport anyaországgal rendelkezett, a másik pedig nem: „az anyaországgal rendelkező” kisebbség „nemzeti”, az ilyennel nem rendelkező pedig „etnikai” kisebbség lett.²⁹ Az utóbbin mindenki elsősorban a cigányságra gon-

²⁴ Mocsáry Lajos: *Nemzetiség*. Pest, Ráth Mór, 1858. Mocsáry nem húzott választóvonalat a nemzet és nemzetiség közé, mindazonáltal – talán azzal is összefüggésben, hogy meglehetősen sokat foglalkozott a magyarokat környező szláv népek kérdésével – már megkülönböztetett „valódi és álnemzetiségeket”, lásd Mocsáry Lajos: *Nemzetiség*. Pest, Ráth Mór, 1858. kül. 100-107.

²⁵ Az „államalkotó népekről” vö. Brunenr, G.: *Nemzetiségi kérdés és ... idézett mű* (1995) 10. és 17- 29. Lásd még Takács Péter: *A nemzetállam*. In: *Államelmélet I.* [1. kötet.] Szerk.: Takács Péter. Budapest, Szent István Társulat, 2007. 337.

²⁶ Ács Zoltán: *Nemzetiségek a történelmi Magyarországon*. Budapest, Kossuth, 2010. 117.

²⁷ Vö. Tilkovszky Loránt: *Nemzetiség és magyarság. Nemzetiségpolitika Magyarországon Trianontól napjainkig*. Budapest, Ikva, 1994.

²⁸ A kisebbség-fogalom meghatározásának problémáihoz lásd Losonci Alpár: *Szemponatok a nemzeti kisebbség értelmezéséhez*. In: *Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről*. Szerk.: Kántor Zoltán és Majtényi Balázs. Budapest, Rejtjel Kiadó, 2005. 86-111. és Szarka László: *A közép-európai kisebbségek típusairól – adalékok a tipológiai besorolhatóság kérdéshez*. *Ugyanott*, 158-170. Lásd még a kérdéshez Császár Melinda: *Nemzet – jog – identitás. A státustörvény végrehajtásának szociológiai vonatkozásai*. Ph.D. értekezés. Budapesti Corvinus Egyetem, kézirat, 2009. 35-43. (Nemzeti kisebbségek – a meghatározás nehézségei).

²⁹ Lásd Kállai Ernő – Varjú Gabriella: *A kisebbségi törvény*. In: *A jövővénytől az államalkotó tényezőkhöz. A nemzeti közösségek múltja és jelene Magyarországon*. Szerk.: Gyulavári Tamás – Kállai Ernő. Budapest, Or-

dolt; a megkülönböztetés azonban „sántított”, hiszen a ruszinoknak sem volt anyaországuk, mégis nemzeti kisebbségnek mondták őket.

A hivatalos népszámlálási adatok szerint Magyarország összlakosságának jelenleg 6,5%-a, tartalmi becslések alapján 8-10%-a tartozik valamelyik „hivatalosan elismert” – *nemzeti és etnikai kisebbségeknek* nevezett – nemzetiséghez. A nemzetiségi törvények, például 1993. évi LXXIII. törvény, rendszerint megadták, hogy az állam milyen körülmények fennállása esetén ismer el egy népcsoportot nemzetiségként, s ezt a ma hatályos 2011. évi CLXXIX. törvény is átvette. Ezek közé tartozik a magyar állampolgárság mint feltétel (ezzel sok itt élő kínai például nem rendelkezik), a lakosság többi részétől eltérő saját kultúra és nyelv, olyan összetartozás-tudat, amely a kultúra és a hagyományok megőrzésére, valamint a közösségi érdekek kifejezésére irányul, továbbá legalább egy évszázadnyi honosság az ország területén (aminek alapján a nemzetiséget „történelmi kisebbségnek” tekintették).³⁰

Jelenleg „elismert” nemzetiség a bolgár, a cigány, a görög, a horvát, a lengyel, a német, az örmény, a román, a ruszin, a szerb, a szlovák, a szlovén és az ukrán. El nem ismert kisebbségek az itt élő kínaiak, oroszok, arabok, kurdok, egyes afrikai közösségek csoportjai, speciális okból a bunyevácok (az egykori dalmaták vagy a tévesen „katolikus rácoknak” nevezett népcsoport), valamint még különlegesebb okokból a zsidók közösségei. A zsidóság – önértelmezése szerint – nem nemzetiség, hanem részben vallási csoport, részben „nép”;³¹ s ha valaki olykor meg is próbálkozik a zsidóság nemzetiségként való elismertetésével, annak a zsidóság köréből kerülnek ki a lehangosabb ellenzői.³² Azt a két tényt ugyanakkor, hogy a magyarországi zsidóság önmeghatározását jelenleg nem a nemzeti elv vezérli, miközben 2018 júliusá-

Lábjegyzet folytatása az előző oldalról.

szágyűlési Biztos Hivatala, 2010. 187. A „nemzeti” és az „etnikai” kisebbség fogalmi megkülönböztetést – miután szokásba jött a cigányság pejoratív „leetnikumozása” – többen általában is zavarónak tartották, s a kialakulatlan közigazgatási nyelvre ráerőltetett, a társadalmi előítéleteket azonban megfékezni nem tudó, meg gondolatlan „píszí” (politikai korrektség) miatt ellenezték. Lásd *ugyanott*, 7. és 187. (395 lj.).

³⁰ A kisebbségek helyzetének jogi szabályozásáról lásd Majtényi Balázs: Mi lesz veled „bezzeggyerek”? Változóban a kisebbségi jogi szabályozás. In: Szöveggyűjtemény... Szerk.: Kántor Z., *idézett kiadás* (2005) 461-478. és Kállai Ernő – Varjú Gabriella *idézett mű*, *idézett hely*; társadalmi viszonyainak elemzését illetően vö. *Kisebbség-szociológia*. Szerk.: Csepeli György – Örkény Antal – Székely Mária. Budapest, ELTE Kisebbség-szociológiai Tanszék, 1997. Lásd még ehhez Csepeli György – Örkény Antal – Székely Mária: *Nemzetek egymás tükrében. Interetnikus viszonyok a Kárpát-medencében*. Budapest, Balassi Kiadó, 2002., kül. 151-170. Demográfiai adataikról lásd Vékás János: Színképek. Magyarország nemzeti és etnikai kisebbségei a népszámlálások tükrében. In: Szöveggyűjtemény... Szerk.: Kántor Z., *idézett kiadás* (2005) 500-530.

³¹ A zsidóság mai hazai helyzetével és önértelmezésével kapcsolatban lásd Kovács András: Zsidó csoportok és identitásstratégiák a mai Magyarországon. In: *Zsidók a mai Magyarországon*. Szerk.: Kovács András. Budapest, Múlt és Jövő Könyvkiadó, 2002.

³² Ez a hang történetileg érthető, hiszen már a *numerus clausus* néven ismert törvény (1920. évi XXV. tc.) végrehajtási rendeletében ez volt a zsidóság elleni támadás fő eszköze, az ún. második zsidótörvény (1939. évi IV. tc.) vitája során pedig Imrédy Béla vetette fel, hogy a zsidóságot tekintsék nemzetiségnek (ahogy akkor mondták: nemzeti népcsoportnak). Ezt sem az akkori szélsőjobb, sem a zsidóság nem támogatta.

ban elfogadott izraeli ún. nemzetállam-törvény a zsidó nép „nemzeti otthonaként” határozza meg Izraelt, hosszabb távon várhatóan harmonizálni kell majd. Történelmileg kisebbségnek számítottak valamikor Magyarországon az olasz betelepülők, akik egyébként sok esetben valójában franciák, azaz vallonok voltak, de asszimilálódtak, s ma már csak egyes helységnevek (Olaszfalu, Olaszliszka stb.) őrzik emléküket.

A *történelmi kisebbség* jellemzőjének normatív kritériumként való meghatározása olykor vitákat vált ki, máskor pedig szélhámosok játékszerévé teszi a „hivatalos nemzetiséggé válás” lehetőségét. Ez utóbbiról az állítólagos hunok vagy szkíták elutasított elismertetése esetén hallhattunk, de az előbbi is felvetett valós problémákat. Egy elméletileg érdekes, bár gyakorlati vonatkozásokkal nem nagyon bíró általános felvetést fogalmazott meg e tekintetben Péter László, az Angliában élt magyar történész. „Ha az etnikai csoport fogalmába beleértjük a területhez való jogot is – fogalmazott –, akkor minden kisebbség[nek] értelemszerűen... megvan a maga kisebbsége, bárhogyan jelöljük is ki a határait.” A vegyes népességű területeken ez valós probléma. Ezért szerinte a kisebbségként való elismerésre a magyar származású amerikai filozófus és közgazdász, Anthony de Jasay (Jászay Antal) „érzékletes leírását” kellene alkalmazni. Eszerint a csoportidentitás legfőbb kérdését a matrjoskababa-probléma módjára kellene megoldani. Amikor kettécsavarunk egy ilyen babát, a belsejében egy kisebbet találunk, amit aztán szintén kettécsavarhatunk, hogy egy még kisebbet találjunk benne, amelyet szintén ketté lehet csavarni, hogy egy annál is kisebbre akadjunk és így tovább. Egy idő után azonban „el kell döntenünk, hol az a pont, amikor az egészet abbahagyjuk, és többé nem csavarjuk ketté a babát, hogy még kisebbeket és még oszthatatlanabbakat találjunk a belsejében. A folyamat egyetlen igazságos, morálisan támadhatatlan végpontja – mondta Péter László az individualitást és a szabadságot nagyra becsülő Angliából – csak a legeslegutolsó baba lehet, vagyis a szétcavarhatatlan egyén.”³³ Vagyis csak szubjektív döntés révén, ahogy egyesek mondani szokták: „önkényesen” választhatjuk meg, melyik ponton nem ismerjük el többé jogosnak egy csoportnak azt az igényét, hogy különálló, önálló identitással rendelkező egységnek tekintsük.

A hivatalos nemzetiség minőséghez a magyar jog szerint hozzárendelt *kisebbségi önkormányzat* mint intézmény³⁴ a *személyi autonómia* különleges esete, mely bizonyos kollektív

³³ Péter László: „Állam”, „nemzet”, „nemzeti kisebbség”: Három szó használata. *Holmi*. 1997/10. szám, 1449-1458. A szöveget fordította Rakovszky Zsuzsa (aki az „unscrewable individual” másik jelentését, helyesen, nem fejezte ki magyarul).

³⁴ A kisebbségi önkormányzatokról lásd Eiler Ferenc: A kisebbségi önkormányzati rendszer és tapasztalatai. In: Szöveggyűjtemény... Szerk.: Kántor Z., *idézett kiadás* (2005) 445-460. és Magicz András: A kisebbségi ön-

jogokkal és a nemzetiségi célok ápolása végett biztosított szerény állami támogatással jár. Az Alaptörvény szerint „a velünk élő nemzetiségek a *magyar politikai közösség részei és államalkotó tényezők*”. Az államalkotói tényezői szerephez szükség volt a sokáig megoldatlan parlamenti képviseletükre;³⁵ ezért a 2012. évi XXXVI. törvény bevezette a *nemzetiségi szószóoló* intézményét,³⁶ mely a parlamentben képviseli az adott nemzetiséget. Aki elfogadja, hogy a nemzetiségek államalkotó tényezői szerepe a parlamenti képviselettel „letudható”, az bizony nagyon szűkös perspektívából szemléli e kérdéseket.

2. AZ ETNIKUM

Az *ethnos* (eredetileg: „törzs”) mai fogalmában két tényező hangsúlyozódik: egy valódi vagy feltételezett közös származás gondolata és az *ennek alapján való* összetartozás tudata, a közös identitásig elmenően. A társadalomantropológia az előbbit tartja fontosabbnak, a kulturális antropológia és az etnometodológia a másodikat. A nacionalizmus-elméletek, ha valamihez, inkább az utóbbihoz csatlakoznak, de az előbbit sem kerülhetik meg. Mivel azonban egyszer, a XX. század első felében már megégették magukat azzal, hogy közel sodródtak a pusztán vagy elsősorban biológiai tényezőket hangsúlyozó „faj” fogalmához és a fajelméletekhez, érthető, hogy e tekintetben óvatosabban járnak el.

A kérdés klasszikusa, Fredrik Barth norvég társadalomantropológus szerint az *etnikai csoport* olyan csoport, amely

- (a) biológiailag továbbörökíti magát,
- (b) osztozik bizonyos kulturális értékekben,
- (c) sajátos kommunikációs és interakciós formákat alkot, s amelynek
- (d) tagjai mind önmaga, mind mások számára meghatározott kategóriák – társadalmilag differenciált kulturális jegyek – alapján azonosíthatók.³⁷

Lábjegyzet folytatása az előző oldalról.

kormányzatok és a kisebbségi választójog. In: A jövevényektől az államalkotó tényezőkig, *idézett kiadás* (2010) 205-228.

³⁵ Lásd erről Kutassy-Nagy Noémi – Szajbély Katalin: A kisebbségi közösségek parlamenti képviseletéről. In: A jövevényektől az államalkotó tényezőkig, *idézett kiadás* (2010) 273-299. és M. Balázs Ágnes: Kötődés és identitás. A nemzetiségek országgyűlési képviselete, az identitás fogalma és az anyaországhoz való viszony tükrében. *Kisebbségkutatás*. 2018. 27. sz. 7-26.

³⁶ A nemzetiségi szószóolókat hatékonyságáról lásd M. Balázs Ágnes: Szólnak a szószóolók? A nemzetiségi szószóolók hatása a parlamenti napirendre. *Regio*. 25. évf. 2017/3. sz. 231-259.

³⁷ Barth, Fredrik: Introduction. In: *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference*. (A kötet egy 1967-ben Bergenben tartott konferencia anyagát tartalmazza, amit 30 év múltán jelentettek meg). Szerk.: Fredrik Barth. Prospect Heights, Waveland Press, 1998. 10-11.

Ennek és az ezt számos ponton kiegészítő-konkretizáló elemzéseknek az alapján akár azt is mondhatnánk, hogy az etnikumok az *emberi rasszoknak*, ideértve azok alfajainak, az ún. nagyrasszok alcsoportjainak és keveredéseinek társadalmi értelemben vett *folyományai*.

A másik oldalon, a kultúrantropológia felé hajló nacionalizmus-elméletek terén az etnikum származás-eleme másodlagossá válik, s inkább a közös identitás hangsúlyozódik. Anthony D. Smith szerint például az *etnikai közösség (ethnie)* jellemzője a közös név, a közös ősök mítosza, a közösen osztott történeti emlékek, a közös kultúra valamilyen eleme, egy sajátos haza (otthon) eszméje, valamint bizonyos fokú szolidaritás a teljes népesség jelentős csoportjaiban.³⁸ Ennek alapján az etnikumok olyan közösségek, akiknek a közös származáson és/vagy annak tudatán kívül szüksége van közös kultúrára és történelemre is; például trójai háborúkra és Tell Vilmosokra.³⁹

Az etnikumok így nem az emberi rasszok folyományai, hanem „népek” a *nemzetek előszobájában*, akik vagy azért vannak ott, mert nem jutottak tovább, esetleg nem is akartak továbbjutni a szalonba, vagy azért, mert visszamentek onnan (valaki leigázta és beolvasztotta őket), vagy, mert nem tudtak tájékozódni és eltévedtek a történelemben. Ezt a jellemzőjüket aknázza ki az elmélet kritikája, miszerint az „etnikum” pusztán a nép fogalma körüli „ködösítés”.⁴⁰ Ezt a köztes jelleget „semlegesíti”, vagy inkább tünteti el a politikai nyelvben a „kisebbség”, a régi magyar szóhasználatban a „nemzetiség” szó, újabban pedig az „államalkotó tényező” kifejezés is. Az „államalkotó tényező” az, aki tulajdonképpen már nem is az előszobában várakozik, hanem a szalon küszöbén álldogál.

A bonyolultabb folyamatok megértéséhez mindkét megközelítésre szükség van, bár kétségtelen, hogy a mérleg nyelve hol erre, hol arra billen. Ha például arra keresünk választ, hogy az asztúriaiak, az aragóniaiak és az andalúzok miért olvadtak fel minden további nélkül a kasztíliai spanyol világban, és hogy miért érezhető még ma is a katalánok és a baszkok különállása azon belül, akkor azt e két fókuszú megközelítéssel jól meg tudjuk magyarázni: az előbbieket ugyanis a biológiai leszármazás terén közelebbi, míg az utóbbiak távolabbi kapcsolatban állnak a kasztíliaiakkal.

A multi-, illetőleg polietnikus nemzetállam közegében az *etnikum* az előbbi – a valós vagy vélt származás-közösségtől, s így a bizonyos fizikai jegyekkel egyaránt rendelkező emberek

³⁸ Smith, Anthony D.: *National Identity*. Reno, University of Nevada Press, „Ethnonationalism in comparative perspective” sorozat, 1993. 21.

³⁹ *Ugyanott*, 22.

⁴⁰ Vö. Böttger, Christian: *Ethnos: der Nebel um den Volksbegriff*. Beltheim-Schnellbach, Lindenbaum Verlag, 2014.

közösségtől a kulturális közösségig terjedő – skála valamely pontján álló, közösséggé formálódó, azonosítható *nép* csoportot jelent. Közösséggé szerveződésük jellegzetes erőterekben, vagy szervező erők körül zajlik, ami lényegi különbséget is teremt közöttük. Két ilyen jellegzetes erőter létezik:

(a) a nemzet, pontosabban valamely nemzet fejlődéséhez való viszony, melynek főleg Európában van jelentősége, és

(b) a vallás, mely az Európán kívül mutatja meg hatásait.

Az első azt jelenti, hogy az európai etnikumok esetén valamely *nemzethez* való viszony egy népet nemcsak a nemzetiség, hanem az etnikum pozíciójába is helyezhet. Eszerint – álláspontom szerint – az etnikumok az *európai nemzetfejlődés* folyamatában értelmezhető népcsoportok, akik vagy feloldódtak egy modern nemzetben (a fenti példánál maradva az andalúzek, aragóniaiak, kasztíliaiak, de mondhatnánk bretonokat, gascogne-iakat és provanszárokat és így tovább), vagy beléptek ugyan a nemzetté válás „előszobájába”, de valamilyen ok miatt onnan nem jutottak tovább (baszkok, katalánok, vagy korzikaiak). Az is lehet, hogy ebben valamilyen speciális történelmi tényező játszott szerepet (walesiek, vallonok, quebeciek), vagy tovább is léptek (például skótok), de egy hosszútávra szóló történelmi döntés nyomán később ezt másként élik meg, mint eredetileg. Ezek az etnikumok⁴¹ a nemzethez és a hagyományos európai nemzetállamokhoz viszonyítva értelmezik saját helyzetüket.⁴²

A népcsoportok közösséggé szerveződésének másik erőtere a *vallás*. Ennek elsősorban az Európán kívüli – ázsiai, afrikai, dél-amerikai és óceániai – népek esetén van jelentősége. Az etnikumok száma a világ e területein több ezerre tehető. Sokféleségük pusztán néhányuk fel-
említésével is érzékeltethető: olyan népek ezek, mint a pastuk és oszétok, hinduk, bengáliak, szikhek és tamilok, gudzsarátiak, kasmíriak, rohingják, beludzsok, irániak, törökök, kurdok, hanok, hujok, tibetiek, csuangák, mandzsuk, maorik, a szamoaiak, filippínók, arabok, berberrek, bantuk, eritreaiak, pigmeusok tuaregek, moszik, hutuk és tuszik és így tovább.

⁴¹ Itt szándékosan csak nyugat-európai példákat hoztam, hogy a fő kérdésekre irányíthassam a figyelmet. A közép- és kelet-európai fejlődés során kialakult – nemzetté váló vagy nem váló, egy nemzetbe beleerőltetett, vagy abból kiolvadt – etnikumok jellegzetes példáit (szlovénok, tótok, ruszinok, fehéroroszkok, moldávok, bosnyákok, bunyevácok és így tovább) itt csak megemlítem, de nem tárgyalom, hogy elemzésük ne vegye el a figyelmet a fő kérdésektől. Ugyanígy: a nemzetállami fejlődés előtt „eltűnt”, más népekben teljesen vagy csaknem felolvadt népcsoportokat (vendeket, jászokat és kunokat, varégokat, csuvasokat, cseremiszeket és így tovább), valamint az államfejlődés szempontjából speciális állású romákat ugyancsak futólag említem. E csoportokról lásd *A jövővénytől az államalkotó tényezőig. A nemzeti közösségek múltja és jelene Magyarországon*. Szerk.: Gyulavári Tamás – Kállai Ernő. Budapest, Országgyűlési Biztos Hivatala, 2010. kül. 10–143.

⁴² Lásd még e kérdésekről Hutchinson, J.: *Etnicitás és modern nemzetek*. In: *Nacionalizmuselméletek. Szöveggyűjtemény*. Szerk.: Kántor Zoltán. Budapest, Rejtjel Kiadó, 2004. 329-345.

Minden nagyobb országban több száz etnikum él, sokszor olyanok is, akik közül milliók más államok területére vetődtek. Vannak közöttük az európai nemzetekre emlékeztető (például kurdok) vagy már-már ahhoz hasonlóvá vált (törökök, hanok) közösségek, s olyanok is, akik megfelelő feltételek mellett ilyené alakulhatnának; többségük azonban történelmileg viszonylag képlékeny *származási- és kulturális közösség*, amit – a már kialakult nemzetközi rendszerben – a vallásuk sorol az államfejlődési koordinátarendszer valamely, politikailag is értelmezhető pontjára. Aki például a „kétezer éves buddhista királyságban”, az egykori Burmában (a mai Mianmarban) nem théraváda-buddhista, „az nem lehet burmai”, mondják manapság a muzulmán rohingjáknak (rakinoknak), akiket el is üldöznek onnan. Milliós exodusukat látva néhány publicista „buddhista nacionalizmust” emleget, ami azért meglepő, mert figyelmen kívül hagyja, hogy a „nemzet”, a „nacionalizmus” vagy a „nemzetállam” szavakkal ebben a történelmi-társadalmi kontextusban körülbelül olyan hatást vált ki, mintha aranygombos klubzakót vagy nyári blézert adna a *londzsit* (férfiak és nők által egyaránt hordott végtelenített szoknyát) viselő *bamárokra*. Szerencsénkre itt nem az etnikum és az állam problémáit kell áttekintenünk,⁴³ hanem „csak” az etnikum és a nemzetállam viszonyát. Ez utóbbi kontextusban pedig – eltekintve a nacionalizmus-szakirodalom egy részében az utóbbi időben elterjedt zsargontól⁴⁴ – a szóban forgó etnikumok többnyire akkor bukkannak fel, amikor migránsként, bevándorlóként vagy menekültként a nyugati társadalmak polietnikus politikát foly-

⁴³ Az előbbi példánál maradva Burmát – melyek népessége (a 7%-nyi keresztény *karen*, a 3-4%-nyi muzulmán *rohingja* és a 10%-nyi *thai*okkal rokon *san* lakosság mellett) mintegy kb. 70%-a buddhista *bamár* – *etnikai* államnak mondhatjuk, s nem európai értelemben *nemzetállam*nak. Az így értelmezett (államalkotó) *etnikum* és az európai (államalkotó) *nemzet* közötti különbség egyik leglényegesebb eleme a két közösségnek a valláshoz – s ennek közvetítésével – az államnak a valláshoz való viszonya. A „nemzet” és az „állam” összekapcsolódásának rövid szakirodalmi összefoglalásaként lásd Arday Lajos: *Nép, nemzet, állam, nemzetállam, nacionalizmus. Nemzetállamok és kisebbségek. Történelem és identitás Közép-Európában*. Budapest, L'Harmattan Kiadó. 2016.

⁴⁴ A nacionalizmus-szakirodalom egy része az utóbbi két-három évtizedben az *etnikumokat* globális szinten *nemzetként* kezeli. A régebbi szakirodalomban lásd például Kößler, Reinhart – Schiel, Tilman: *Nationalstaaten und Grundlagen ethnischer Identität*. In: *Nationalstaat und Ethnizität*. Szerk.: Kößler, Reinhart – Schiel, Tilman. Frankfurt am Main: IKO-Verlag für Interkulturelle Kommunikation, 1995. 1-23. Ugyanebben a kötetben a nemzetépítés „etnikum-csinálás” lesz; vö. Dittrich, Eckhart – Lentz, Asrid: *Die Fabrikation von Ethnizität. Ugyanott*, 24-44. Az újabb szakirodalomból lásd *Oxford Handbook of the History of Nationalism*. Szerk.: Breuilly, John. Oxford University Press, 2013. különösen 220-339. Az európai fül számára azonban – az etnonacionalizmus dominánssá válása ellenére is – különösen cseng, ha – példának okáért – az „arab népek nacionalizmusáról” beszélnek (lásd *Oxford Handbook, idézett kiadás*, 2013, 435-452.) vagy ha „dél-ázsiai és délkelet-ázsiai nemzetépítést” tárgyalják (*ugyanott*, 472-535.). Hasonló problémákkal néz szembe a hazai szakirodalomban Balogh András – Rostoványi Zsolt – Búr Gábor – Anderle Ádám: *Nemzet és nacionalizmus. Ázsia, Afrika, Latin-Amerika*. Budapest, Korona Kiadó, 2002. című munkája is. Azt a problémát, hogy a világ különböző régióiban *nemzetállam-e az etnikumok által alkotott állam*, vagy nem is exponálják (lásd 159-288. és 407-542.), vagy felvetik, például fejezet-címként, de nem válaszolják meg (321-337). Mindez nem vonatkozik a Rostoványi Zsolt által írottakra, aki elegánsan kezeli és meggyőző módon meg is oldja a problémát (*ugyanott* 102-118. és 155.), amikor „az iszlám világ” nemzetállamait *területi* államoknak mondja, s a *modern* állam fogalomrendszerében elemzi (lásd különösen 102-103.).

tató nemzetállamaiban telepednek le. Mivel azonban a bevándorlás következtében ezen államok, vagy legalábbis egy részük az elmúlt évtizedekben multikulturális politikára tértek át, ez a nemzetállam szempontjából számos kérdés újragondolását igényli.

Az afrikai országok etnikai sokféléiségét, valamint ezek államra gyakorolt hatását új megvilágításba helyezik az ún. homogenitási-inhomogenitási indexek.⁴⁵ Ezek egy-egy állam „veszélyességét” kívánják megmutatni az őket valamilyen külső nézőpontból szemlélőket (így a pénzügyi befektetők, turizmus-szervezők vagy egy-egy nagyhatalom biztonságpolitikai tanácsadói) számára. Ilyen például az ún. Herfindahl–Hirschman-index, amely elvileg azt mutatja meg, hogy az egyes etnikumok milyen arányt képviselnek az össznépességből. (Ezekben a listákban az 1 körüli index-szám homogén etnikummal bír, a 0 körüli pedig teljesen heterogén, sok-etnikumú államot feltételez.) Mivel azonban az index kiszámításához szükséges adatok bizonytalanok, mert sok ország esetén nem rendelkezünk pontos ismeretekkel az egyes etnikumok létszámáról és százalékos megoszlásáról, sokan a Bennett-féle komplex indexet ajánlják. Ez „a változónként legmagasabb érték százalékában kifejezve akkumulálja az egyes területi egységekre” a változókat, s „így a változók összehasonlítható értékeit összegezve, egy skálán ... ábrázolja.” Minél magasabb az egy országra számított érték, például egy 10-es skálán, „annál erősebb a társadalmi kohéziót szétfeszíteni kész, potenciális belső inhomogenitás”.⁴⁶ Mint minden index, természetesen ez is megközelítő jellegű, és csak hozzávetőleges útmutatást ad. Annyit viszont kétségtelenül megállapítható ezekből az indexekből, hogy az afrikai kontinensen más szempontokat kell figyelembe venni, mint Európában, Dél-Amerikában vagy Ázsiában. Az ottani etnikumok ugyanis földrajzilag gyakran szórtabban élnek, nyelvük sokkal többféle nyelvcsaládhoz tartozik, s vallásilag is fragmentáltabbak.

A fentieket tézisszerűen összefoglalva azt állítom, hogy a *nemzet és etnikum* között az egyik⁴⁷ fő különbség abban áll, hogy amíg a *nemzet* elsősorban a történelmi konstrukció és egy közösség öntudta révén létezik, miközben tagjainak külsődleges-természata dta jellemzői,

⁴⁵ Lásd erről George Friedman (vö. Friedman, G.: *A következő évtized*. Budapest, New Wave Média, 2015.) és más geopolitikusok munkái alapján Tózsá István: Afrika prognózis. Az afrikai országok földrajzi kohéziója. *Polgári Szemle*. 12. évf. 2016/4-6. sz. 447-463.

⁴⁶ *Ugyanott*, 455. A magas index-számot kapott országokban, például Tanzániában, Ruandában, Szudánban és Dél-Szudánban másoknál kétségkívül gyakrabban kerül sor etnikai ellenségeskedésre és viszályokra, sőt ebből kiinduló politikai és humanitárius válságokra is, de mint minden látszólag objektív számítás, ezek az indexek is gyakran vezetnek tévedésekhez: Líbia például viszonylagos etnikai homogenitása ellenére sem tud megszabadulni kaotikus politikai viszonyaitól, s vannak olyan országok is, például a Dél-Afrikai Köztársaság, amelyek indexe magas inhomogenitást mutat, de az állam viszonylag stabil. (Dél-Afrikában 71 etnikum él, akik közül 12 olyan, amelyeknek a szomszédos országokban is élnek tagjai.)

⁴⁷ A nemzet és etnikum különbségének a szakirodalom jelentős részére kiterjedő, alapos –, de itt-ott annak hiábavalóságát is megmutató – áttekintését lásd Császár Melinda: Nemzet – jog – identitás, *idézett forrás* (2009) 25-35.

bár bizonyos mértékben az emberek „keveredése” után is megmaradnak, de másodlagosak, addig az *etnikum* vagy a nemzetbe beolvadt korábbi népek nemzetben való jelenléte, esetleg emlékezete, vagy olyan, önmagát biológiailag is továbbörökítő, tehát közös természetadta jegyekkel is rendelkező csoport, amely – például egy vallás révén – kulturálisan és értékeit és érdekeit illetően pedig társadalmilag is konstitutálja önmagát.⁴⁸ Az *etnikum társadalmi-kulturális és természetadta* vonatkozásai között az egyes elméleteknek nyilvánvalóan szintézist kell teremteniük, ami azonban csak igényként megfogalmazva könnyű dolog, mert a gyakorlati kivitelezés során hol erre, hol arra billen ki a mérleg nyelve. Vagyis a dolog e tekintetben „elsősorban-másodszorban” jellegű kérdéseket vet fel.

Példa: a latin-amerikai és ázsiai népek amerikai etnográfus szakértője, Manning Nash elmélete esetén az utóbbi kerül előtérbe, a ma is aktív norvég antropológus, Thomas Hylland Eriksen elméletében pedig az előbbi. Nash szerint az *etnikum* és az *etnicitás* az „ág, a vér és a kultusz” – konkretizálva: rokonság, vérségi leszármazás, asztaltársi viszony („közös étkezések”, tágabb értelemben az anyagi világ javainak részbeni megosztása) és közös szent szimbólumok – körül forog, bár a csoportoknak létezik egy „másodlagos jelzőrendszere” (viselet, szokások, nyelv) is.⁴⁹ Eriksen szerint az *etnicitás* – mivel „intézményesített kapcsolatot feltételez olyan emberek között, akik kulturálisan különbözőnek tartják egymást” – „a társadalmi érintkezés által teremtdik meg... [azt] teljes egészében nem az egyén alakítja, [de] felkínál az egyén számára olyan szervezeti csatornákat, amelyek segítségével a kulturálisan meghatározott érdekeit képviselni tudja”, stb. Ugyanakkor ő is elismeri, hogy az *etnicitás* „az egyén része”, amiktől „nem tud megszabadulni”, s „minden etnikai csoport biológiailag önfenntartónak és endogámnak tekinti magát”, stb.⁵⁰ E kettősségre épülő különbségek megnyilvánulnak a nemzeti és az etnikai csoport *identifikációjának* különbségeiben is, ezeket azonban itt nem tárgyalom.

3. A RASSZ

A szokásos meghatározás szerint a faj (*rassz*) a származásilag egységes, egymással kapcsolatban álló lények csoportja. Azt, hogy e lények milyen kapcsolatban is állnak egymással, a szo-

⁴⁸ Az *etnikum*-fogalom e kettős arculatát jól érzékelteti egyes esetekben az *Etnikumok enciklopédiája*. Szerk.: Minority Rights. Budapest, Kossuth, 1992.

⁴⁹ Lásd ezzel kapcsolatban Nash, Manning: The Core Elements of Ethnicity. In: *Ethnicity*. Szerk.: Hutchinson, John – Smith, Anthony D. Oxford, Oxford University Press, 1996. 24-30.

⁵⁰ Vö. Eriksen, Thomas Hylland: *Etnicitás és nacionalizmus. Antropológiai perspektívák*. Budapest – Pécs, Gondolat – PTE, 2008. kül. 37. s köv., 54-55.

kásos meghatározások nem jelölik meg. A kifejezést az emberi lényekre a XIX-XX. századi fajelméletek, különösen pedig a XX. századi náci népirtás után sokáig csak azzal a kiegészítéssel illett használni, hogy az emberek esetében a „származásilag egységes faj” mint egység csakis a földrajzi előfordulás szerint megnevezett és külsődleges morfológiai jegyek (testmagasság, termet, arcvonások, bőrszín, haj, stb.) alapján megkülönböztetett emberfajták, azaz *nagyrasszok* szerinti csoportokra bontható fel.

E humánus tilalom és „gondolati útmutatás” üde színfoltja volt két, ma már klasszikus amerikai antropológus rajzos tájékoztató füzete, *Az emberiség fajtái* (1946),⁵¹ amely így fogalmazott: „A nemzetek történelmileg legnagyobb harcoló szövetsége, az Egyesült Nemzetek [Szervezete] befejezte a fasizmus katonai elpusztítását. Ezek az Egyesült Nemzetek a legkülönbözőbb fizikai típusú, a legkülönbözőbb vallású és a legkülönbözőbb életformákat követő emberekből álltak. Fehérek, sárgák, feketék, ún. amerikai vörösek, keletről és nyugatról, a trópusokról és az északi sarkkörön túlról származó emberek harcoltak együtt egyetlen ellenséggel szemben” és így tovább. A rövid kiadvány tréfás rajzokkal magyarázta el, hogy a fizikai különbségek semmilyen társadalmi következménnyel nem járnak. Az is jellemzi azonban a kérdés rejtett problémáit, hogy a chicagói természettudományi múzeumban éles közéleti viták után az 1960-as években bezárták *Az emberiség fajtái* (*The Races of Mankind*) című kiállítást, amely Malvina Hoffman 104 életnagyságú szobrával mutatta be az emberi faj változatosságát. 2016-ban ugyanazon szobrokkal újra megnyitották a kiállítást.⁵² A tanulság az, hogy a különböző fajelméletek és népirtások miatt az emberi faj és fajták kérdéseiről csak kellő körültekintéssel lehet beszélni.⁵³

Azt viszont ilyen módon ki lehet és ki is kell mondani, hogy az emberi fajnak különböző fajtái léteznek. Ez utóbbiakat az antropológusok rendszerint nagyrasszoknak nevezik. A különböző osztályozások ezeket eltérő részletességgel kategorizálják. Az egyik rendszer szeint

⁵¹ Benedict, Ruth – Weltfish, Gene: *The Races of Mankind*. New York, Public Affairs Pamphlets, No. 85., 1946. A néhány oldalas pamflet – Margaret Mead Ruth Benedictről írott nekrológja szerint (*American Ethnography Quasimonthly*) vidám karikatúrái miatt az amerikai kultúrtörténet részévé vált.)

⁵² A kiállításról és a szobrásznő művészetéről lásd Kinkel, Marianne: *Races of Mankind: The Sculptures of Malvina Hoffman*. Urbana, University of Illinois Press, 2011. és Hoffman, Didi: *Beautiful Bodies. The Adventures of Malvina Hoffman*. Meadville, Fulton Books, 2017.

⁵³ Úgy viszont lehet. Franz Grillparzel egyik aforizmájának üzenetét alighanem a fajokra is kiterjeszthetjük. Eszerint „ahogy a vallásháborúk is véget értek anélkül, hogy a vallások eltűntek volna; úgy a nacionalizmus is eltűnik majd egy nap, anélkül, hogy a nemzetek kevesebbé válnának a hiányától.” Ennek kiegészítése így szólna: emberi fajták a fajelmélet többé-kevésbé megtörtént, és a rasszizmus remélt eltűnése után is lesznek, s nem lesznek kevesebbek, mint azelőtt. A fajelméletekről egyébként a lehető legkülönbözőbb jellegű elemzések láttak napvilágot; lásd például Makai György: *Fajelmélet, fajüldözés*. Budapest, Kozmosz, 1977. és Ludassy Mária: *Téveszméink eredete*. Budapest, Atlantisz. 1991. Átfogó bibliográfiaként *Racism. A Bibliography with Indexes*. Szerk.: Wheeler, Albert – Huntington, J. New York, Nova Publishers, 2000.

például, melyet gyakran európai osztályozásnak mondanak, négy nagyrasztt különböztetnek meg (*europoid, mongoloid, negrid, ausztraloid*), egy másik szerint pedig kilencet: *kaukazoid, indoid* (az előző rendszerben mindkettő *europoid*), *mongoloid, amerindoid, polinezoid, melanezoid, mikronezoid, negrid, ausztraloid* főcsoportokat.⁵⁴ A társadalmi kérdések iránt érzékeny antropológusok ehhez figyelmeztetésként hozzáteszik: bár az e jegyek alapján osztályozott emberek sajátos társadalmi viszonyok között élnek, e nagyraszszoknak semmilyen következményei nincsenek az adott társadalmak kultúrájára, az abba tartozó egyének intellektuális képességére, sőt még genetikai szempontból is rendkívül csekély jelentőséggel bírnak.⁵⁵

Ha azonban jelentőségük csak ennyi lenne, és a fogalom kizárólag morfológiai jegyekre vagy fenotípusra⁵⁶ utalna, akkor minden rasszal kapcsolatos probléma csendesen meghúzódna az antropológiai szakkönyvek lapjain. A helyzet azonban nem ez, hiszen sokszor hallunk olyasmit – például az Egyesült Államokból –, hogy afroamerikaiak szembeszálltak a fehér rendőrökkel, vagy egy város valamely kerületét ellepték a „fekete afrikaiak”. A globalizáció és a globális migráció következtében e jelenségek megjelentek Európában is; Nagy-Britanniában például a csoportokat a tagok „származási országának” etnikuma vagy vallása szerint alakítják ki (például beszélnek „bangladeshiekről” és „hindukról”), egyes kontinentális országokban pedig kombinálják az e tényezőkön alapuló önmeghatározást (például „muszlim török”). Az európaiak ugyanakkor (az angolokat kivéve) – történelmileg nyilvánvaló okokból – ezeket a csoportokat nem nevezik rasszoknak. Általában véve azt lehet mondani, hogy az összetett, sokféle népet átfogó társadalmakban, – így az Amerikai Egyesült Államokban, de bizonyos mértékig már Nyugat-Európában is – az emberek olykor nemcsak *etnikumok* szerint különböztetik meg egymást, hanem aszerint is, hogy az egyik bőre fehér, a másiké fekete, s olyan is van, aki a harmadikat sárgának vagy vörösnek látja, s ezeket a csoportokat fajoknak nevezik. Azaz fenotípus szerint percipciálják a másikat, s ehhez a *percepcióhoz* igazítják hozzá kapcsolataikat, *önmeghatározásukat* és önazonosságukat, szociokulturális aspirációikat, majd

⁵⁴ Lásd például Pásztor Emil: A koponya. *Magyar Tudomány*. 2004/9. szám, 1002-1015. Eszerint „az emberi rasszok (fajták...) különbözőek külső megjelenésükben (bőrszín, haj- és szemszín), termetükben, testarányaikban, testalkatukban és növekedésükben... Az emberi koponya alakja és méretei az egyes rasszokra is jellemzőek. Az emberi faj négy fő nagyraszsa: az europid, a mongolid, a negrid és az ausztrálid... [Az] amerikai szerzők kilenc földrajzi rasszt különítenek el: amerindid, polinezid, mikronezid, ausztrálid, melanezid, mongolid, indid, europid és negrid.”; vö. 1009. és 1015. Megjegyzésre érdemes, hogy a szerző az egyes nagyraszszokról beszélve olykor az „etnikai csoport” kategóriát is használja.

⁵⁵ „A legújabb vizsgálatok megerősítik, hogy a »rasszoknak« genetikai szempontból nincs jelentősége, pusztán a gének vizsgálatával nem lehet eldönteni, hogy valaki melyik emberi fajtához tartozik. DNS-szinten vizsgálva a rasszokat kiderült, hogy pl. csak 0,1 % eltérés van europidok és negridek között.” *Ugyanott*.

⁵⁶ A fenotípus az emberi lények teljes – őseitől örökölt genotípusának, valamint a környezeti hatásoknak és bizonyos véletlenszerűségeknek a következtében kialakult – fizikai megjelenése.

e különbségeket *társadalmi tényező*ként is értelmezik. Amennyiben az adott társadalmi formák tartósak, a különbségeket fogalmilag is megragadják.⁵⁷

Ezekre tekintettel a *rassz* úgy határozható meg, mint az egyének *fenotípusa* – a teljes fizikai megjelenésükben adott jellemzők – és ehhez képest másodlagos, bár nem feltétlenül származékos *társadalmi* jellemzői alapján kialakított csoport.⁵⁸ Az emberi lények megjelenésének *morfológiai* jegyei a *nemzet* esetén – bár nem szűntek meg, de a fentebb bemutatott történelmi konstrukció következtében – teljesen másodlagosak, az *etnikum* esetében (annak fenti második értelmében) pedig legfeljebb szembetűnők, de jelentéktelenek. Ezzel szemben a *rassz* esetében a csoport társadalmi megkonstruálása e jegyek felől indul ki, s azok – természetesen (a rosszemlékű fajelméletek állításával szemben) anélkül, hogy közvetlenül determinálnák a csoport egyéb jellemzőit vagy meghatároznák valamely szubsztantív tulajdonságát – továbbra is (vagyis a konstrukció után is) konstitutívak maradnak az identifikációban.⁵⁹

Az egyes rasszok is megkonstruáltak, de nem történelmileg, hanem a jelenhez kötődve kulturálisan, és – egyesek szerint – emellett politikailag. Ebben az értelemben kijelenthető – például –, hogy az Amerikai Egyesült Államok társadalma nemcsak etnikailag, hanem „fajilag” is sokszínű.⁶⁰ Az eredetileg csak „fehér és fekete”, majd „fehér, fekete és ázsiai” emberek megkülönböztetése az elmúlt évtizedek folyamán – miután háttérbe szorult a bőr színére épülő diszkrimináció, de fel-fellobbant az ennek alapján szerveződő viszálykodás szelleme, és sokan úgy gondolták, hogy a fehéreknek „privilegiumaik”, a feketéknek pedig „jogaik” van-

⁵⁷ E megkülönböztetésekről lásd például Fuchs, Lawrence H.: *The American Kaleidoscope. Race, Ethnicity, and the Civic Culture*. Hanover, N.H., Wesleyan University Press, 1995. E pont tudományrendszertani szempontból is fontos elágazások helyszíne; egy itt mellékes, de egyébként fontos kérdés elemzéseként lásd Hofer Tamás: *Antropológia és/vagy néprajz. Tanulmányok két kutatási terület vitatott határvidékéről*. Budapest, MTA NKI – PTE – L'Harmattan, 2009.

⁵⁸ A rassz-fogalom klasszikus elemzéseket lásd Hannaford, I.: *Race. The History of an Idea in the West*. Baltimore, The Johns Hopkins University Press, 1996. Az amerikai faji és etnikai konfliktusok osztályjellegű konfliktussokként való felfogásáról sajátos álláspontként lásd Steinberg, Stephen: *Az etnikum mítosza. Fajok, etnikumok és osztályok Amerikában*. Budapest, Cserépfalvi, 1991, ²1994. A fogalom átfogó analizisét illetően lásd Omi, Michael – Winant, Howard: A rassz paradigmái: etnicitás, osztály, nemzet. In: *Rasszizmus a tudományban*. Szerk. Kende Anna – Vajda Róza. Budapest, Napvilág, 2008. 55-99.

⁵⁹ A morfológiai jegyek és a társadalmi tényezők viszonyát illetően lásd Alcoff, L.: *Visible Identities. Race, Gender, and the Self*. New York, Oxford University Press, 2006. és Andreasen, R.: Race: Biological Reality or Social Construct? *Philosophy of Science*. 67. évf. 2000/Supplement, 653–666.

⁶⁰ A kérdést az amerikai olvasztótégely-tézissel is kapcsolatba hozva és a bevándorlók nemzetisége, etnikuma és rassz-csoportjai alapján tárgyalva lásd Parrillo, Vincent N.: *Diversity in America*. Thousand Oaks, Cal., Pine Forge Press, Pine Forge Press, 2009. Népszerű problémafelvetésekkel de tudományos igényességgel lásd még a *Color Lines and Racial Angles*. Szerk.: Hartmann, Douglas – Uggen, Christopher. New York, W.W. Norton, 2014. című kötetet. A rassz-elméletek történetére is kitérve vö. Anemone, Robert L.: *Race and Human Diversity. A Biocultural Approach*. London, Pearson Education 2011, digitális kiadványként: London, Routledge, 2016. kül. 4. fejezet.

nak, stb. – a változatos rasszok világává alakult. Az etnikai konfliktusok Amerikában csaknem megszűntek –, de csak azért, mert sok esetben ezen rasszok konfliktusává váltak.

De miért kellett – vetődhet fel – a *nemzeti* eredet és az azt lassan már teljesen kiszorító *etnikai* származás mellett ezt az új kategóriát bevezetni az amerikai gondolkodásba (ahonnan aztán széles körben elterjedt Dél-Amerika és Európa irányába is)? „Az emberek egy csoportjának külön rasszként (*race*) való megjelölésére az Egyesült Államokban azért volt szükség – fogalmazott Stephen E. Cornell szociológia- és közigazgatástan-professzor, a multi- és interkulturális viszonyokat elemző szociológussal, Douglas Hartmann-nal írott könyvében –, hogy úgy határoljuk el őket, mint akik átfogóbban és jellegzetesebben »mások« – azaz radikálisabban különböznek »tőlünk« –, mint azok az etnikai csoportok, akiknek nem kellett a faji különbségtétel (*racial distinction*) terhét hordozni. Ahol faji megjelölést alkalmaznak, ott az elhalványítja a faji kategóriákon belüli etnikai különbségeket.... »Egy kambodzsai amerikaiak nem kell kambodzsainak maradnia, amíg nem-ázsiai amerikaikról van szó, de ázsiai amerikai minőségét csak nagy nehézségek árán szüntethetné meg.«⁶¹ Vagyis egy multikulturálissá váló társadalomban – miután bevándorló családjuk egykori nemzeti jellemzőire épült önmeghatározásuk már szinte teljesen eltűnt – lassanként az emberek etnikai jellege is feloldódik.⁶²

Az amerikai népszámlálások, az ún. *census*ok során – amire 1790 óta 22 alkalommal, legutóbb 2010-ben került sor⁶³ – újabban hat rassz-kategóriát (*racial categories*) különböztetnek meg önbesorolás alapján. Ezek a fehér amerikai (*White American* vagy *European American*), a fekete- vagy afro-amerikai (*Black or African American*), az ázsiai amerikai (*Asian American*), amerikai indián és alaszakai őslakos (*American Indian and Alaska Native*), Hawaii-i őslakos és más Csendes-óceáni szigetről érkezett (*Native Hawaii and Other Pacific Islander*), valamint a két vagy több fajtához tartozó.⁶⁴ Az amerikai népesség-összeírás során használják még – részben az etnikai összetételét és „rasszait” illetően ugyancsak színes dél-amerikai bevándorlókra tekintettel – a „hispan vagy latin” és a „nem hispan vagy latin” (*Not Hispanic or*

⁶¹ Cornell, Stephen E. – Hartmann, Douglas: *Ethnicity and Race. Making Identities in a Changing World*. Thousand Oaks, Cal., Pine Forge Press, (1998) ²2007. 27.

⁶² A folyamat egy példjaként lásd Ignatiev, N.: *How the Irish became White*, New York, Routledge, 1995.

⁶³ A használt kategóriák természetesen mindig a közgondolkodás függvényében alakultak. 1790-es népszámlálás során négy kategóriát különböztettek meg: „szabad fehér férfi 16 év alatt”, „szabad fehér férfi 16 év fölött”, „fehér nő”, és „más szabad ember”, miközben „fedeális rációba” sorolt embereket, azaz a rabszolgákat nem számolták. 1940-ben használták a „japán amerikai”-t, 1950-ban nem kérdeztek rá a bőrszínre, 1960-ban igen, 1950-ben bevezették a „hindu” és a „koreai” kategóriát, 1960-ban pedig az „eszkimó”-t.

⁶⁴ Nagy-Britanniában az ugyancsak változatos származású emberek népszámlálások során való kategorizálást illetően kitarítottak ugyan az „etnikai csoportok” kifejezésnél, de az amerikai „faji” és a brit „etnikai” csoportok között egyértelmű átfedések figyelhetők meg. A brit csoportok 2001-ben a következők: „fehér brit” (az összlakosság 86%-a), egyéb „fehér” (5%), „fehér ír”, „fekete afrikai”, „fekete karibi”, „egyéb fekete”, „pakisztáni”, „bangladeshi”, „kínai”, „más ázsiai”, „indián” és „vegyes fajú” (*mixed race*).

Latino, azaz egyik sem) kategóriákat is. Ám ezeket nem rasszként értelmezik, hanem a „hispan és latin-amerikai” (*Hispanic and Latino Americans*) származású „etnikumot” kategorizálják bele. Ezek az etnikum bármely rasszba tartozhatnak; 2010-ben például 53%-uk volt „fehér”, 36%-uk a több fajtához tartozó mesztic vagy mulatt, 6%-uk fekete, stb.

E különös megoldás – a rassz és az etnikum egymást fogalmilag átfedő alkalmazása – élénk vitákhoz vezetett az etnikum és a rassz megkülönböztethetőségét illetően. Az ezzel kapcsolatos szakirodalom bőségszaruját természetesen nem tervezem ide kiönteni, de utalásszerűen megemlítem egyfelől a kubai származású kanadai-amerikai (eredetileg középkori filozófiával foglalkozó) Jorge J. E. Gracia, másfelől az újkantiánus erkölcselmélet iránt is érdeklődő bostoni afro-amerikai professzor, Jorge L. A. Garcia vitáját,⁶⁵ ami lényegében a vegyes (kevert) identitások lehetősége körül forgott. Ennek áttekintése helyett inkább az *Etnicitás és rassz* (1998) című kötet szerzőinek mértéktartó megfogalmazását idézem fel,⁶⁶ néhány ponton tovább is gondolva azt. S. Cornell és D. Hartmann szerint a rassz-fogalom a „korai globalizáció” terméke; abban a korszakban született, amikor az európaiak felfedezték, majd meghódították az Európán kívüli népeket, melyek tagjai tőlük radikálisan eltérő fenotípussal bírtak. A rasszra épülő identitást – szemben az etnikaival – a jellegzetes esetekben kívülről határozták meg, például a „feketét”, majd később az „afro-amerikait” azért, hogy gondolatban homogenizálják a különböző afrikai etnikai csoportokat. Kiegészítve azt is mondhatnánk, hogy az etnicitás a *sokféleséget* hangsúlyozta, míg a rassz *homogenizált*, s ezt csak azért tehetette, mert hatalmi viszonyokra is utalt. Ezért van az, hogy a rasszokra épülő csoportképződés mögött *hierarchikus* viszonyok húzódnak meg (amelyektől könnyen el lehet jutni az alsó- és felsőrendűség gondolataig, tehát a fajokra vonatkozó rosszlemlékű elméletekig). Végül, az etnicitással szemben a rassz a tagok percepciójában úgy jelenik meg, mint ami a születéssel adott, és egész életén át elkíséri az egyént. Példával érzékeltetve egy Amerikában élő ír (ami ott mostanában nem nemzeti, hanem „etnikai” minőséget jelent) dönthet úgy, hogy nem lesz

⁶⁵ Az egyik oldalon lásd Gracia, Jorge J. E.: *Hispanic/Latino Identity. A Philosophical Perspective*. Oxford, Blackwell, 2000. valamint Gracia, Jorge J. E.: Race and Ethnicity. In: *The Oxford Handbook of Philosophy and Race*. Szerk.: Zack, Naomi. Oxford, Oxford University Press, 2016. 180-190. Lásd még a Jorge J. E. Gracia által szerkesztett *Race or Ethnicity? On Black and Latino Identity*. Ithaca, Cornell University Press, 2007. című tanulmánygyűjteményt is, amelyben természetesen olvasható a vitapartner, J. L. A. Garcia tanulmánya (45-77.) is. A másik oldalon lásd Garcia, J. L. A.: The Heart of Racism. *Journal of Social Philosophy*, 27. évf. 1996. 5-45., Is Being Hispanic an Identity? *Philosophy and Social Criticism*. 27. évf. 2001. 29-43. (újraközlve a *Debating race, ethnicity, and Latino identity. Jorge J. E. Gracia and his critics*. szerk.: Jaksic, Iván. New York, Columbia University Press, 2015. c. kötetben), és Philosophical Analysis and the Moral Concept of Racism. *Philosophy and Social Criticism*. 25. évf. 1999. 1-32., Racial and Ethnic Identity? *Philosophy and the Mixed Race Experience*. Szerk.: Botts, Tina Fernandes. Lexington Books, 2016. 187-220.

⁶⁶ Cornell, S. – Hartmann, D.: *Ethnicity and Race...*, idézett kiadás (2007) 27-30.

többé ír, és elvegyül, feloldódik az amerikai „gyurományban”, de nem dönthet úgy, hogy nem lesz többé a „fehér amerikai” rassz tagja. S e példa, mely csak egy a sok lehetőség közül, s távolról sem a legnehezebb döntéseket és a legtragikusabb determinációkat jelzi. Michael Jackson, aki 1986 táján, harminckét évesen egyszer csak (állítólag) „kifehéredett”, sokat tudna erről mesélni.

III. FEJEZET

A XENOFÓBIA

AZ IDEGENELLENESSÉG ÉS FOKOZATAI

„A Dnyesztortól a Tiszáig | Sír a román, panaszkodik:
Hogy nem halad, bárhova lép, | Annyi itt az idegenség.

...

Szegény román, milyen szégyen, | Mint rák, hátrafelé mégyen!
Nem sikerül semmi dolga, | Magát ezért nem okolja.
Ősze nem ős, nyara nem nyár, | Hazájában idegen már.
Turnutól el Dorohojig | Ellenség-áradat folyik

...

Ki az idegent szereti, | Szívét a kutya egye ki!
Háza váljék pusztasággá, | Ház-népe menjen világgá!

...

Hogy megváltsd a népedet! | Hagyd ott a sírhelyedet,
Vedd kezedbe kürtödet, | Moldvát összegyűjtheted.”

Mihai Eminescu *

Ebben a fejezetben az idegenellenesség kérdését vizsgálom meg három metszetben: először a fogalmi kérdéseket villantom fel, azután ennek kiegészítéseként felvetem egy xenofóbia-skála lehetőségét, végül kitérek az idegenellenesség és a migráció egy összefüggésére.

1. A XENOFÓBIA

A xenofóbia – amint azt minden lexikon és kézikönyv megjegyzi – a görög ξένος (xenos, idegen) és φόβος (phóbosz, félelem) szavak összetétele. Sokszor idegengyűlöletként értelmezik; a fogalom azonban ennél árnyaltabb tartalommal bír. Az idegengyűlölet mellett jelent ugyanis idegenellenességet is, sőt a magyarban ez a legpontosabb nyelvi megfelelője. A tanulmányi célokat szolgáló gyermekmondókával („minden bogár rovar, de nem minden rovar bogár”) azt is mondhatjuk: „minden idegengyűlölet idegenellenesség, de nem minden idegenellenesség idegengyűlölet.” Az „idegenellenesség” tekintetében tehát egy tágabb, illetve az „idegengyűlölet” tekintetében egy szűkebb jelentéssel állunk szemben, de magának az idegenellenes-

* Mihai Eminescu: *Dojna* (részletek). Fordította: Bartha György. Megjelent: *Székelgyűjtemény. Kulturális folyóirat*. 2. évfolyam, 1998/12. szám, később *Román költők. 61 költő 480 verse 61 fordító tolmácsolásában*. Vál.: Cseke Gábor, gond.: Andrasew Iván. Budapest, Magyar Elektronikus Könyvtár, Román költők, é.n., digitális kiadás [<http://vmek.niif.hu/02200/02203/>] (A *Román költők* című sorozatot 1971-től 1990-ig a bukaresti Kriterion Könyvkiadó adta ki hagyományos könyvként, papírra nyomtatva. Ez a vers csak a sorozat digitálisan 1998 után megjelent darabjában olvasható.) Mihai Eminescu, aki 1850 és 1889 között élt, az egyik legismertebb és legnagyobb hatású román költő, a román irodalmi nyelv megteremtője. E korai xenofób alkotását 1998 előtt nem közölték sem a román, sem a magyar nyelvű kötetekben, pedig fiatalkori prózája is hasonló húrokat pengetett.

ségnek is van egy *szűkebb* és *tágabb* felfogása, attól függően, hogy kikre irányul: a meghatározott közösségbe *érkező* idegenekre-e, vagy azokra is, akik már régóta e közösségben *élnek*, de akikről e közösség egyes tagjai úgy gondolják, hogy idegenek maradtak. Ezt mindjárt részletesebben is kifejtem.

Az kifejezésben rejlő fogalmi bizonytalanságot csak felerősíti, hogy a xenofóbia szónak van egy harmadik, szó szerinti jelentése is: így nem idegengyűlöletet és nem is idegenellenességet jelent annak szűk vagy tág felfogása szerint, hanem „az idegentől való félelmet”. S ez következetes is, hiszen amitől félünk, attól idegenkedünk. Az így keletkező bizonytalanságot azzal oldjuk fel, hogy a xenofóbián nem idegengyűlöletet vagy / és idegenellenességet értünk, hanem, jelentős mértékű, sőt beteges vagy *orvosolhatatlan* idegengyűlöletet vagy / és idegenellenességet.

A fogalmi bizonytalanságot kiváltó egyik további tényezőt gondolkodás-módszertani jellegűnek nevezném. Ez abban áll, hogy a xenofóbia esetén nem döntjük el előzetesen – mert nem kell eldöntenünk –, vajon *duális* vagy *graduális* fogalomként értelmezzük-e azt. Mit jelent ez?

Mint közismert, a xenofóbia jelensége az ún. az oppozíciós tudat kialakulása idején és az ellentétekben mozgó gondolkodás keretei között, tehát még a görög világban keletkezett, ti. akkor, amikor a távoli „másikok” körében megkülönböztették a „másik görögöt” és a „nem-görögöt”. Eredetileg mindkettőt *xenos*-nak tekintették, az utóbbiakra azonban egy idő után összefoglalóan azt mondták, hogy „barbárok”. Az oppozíciós tudattal rendszerint aszimmetrikus ellenfogalmak¹ járnak együtt – bár ez nem szükségszerű. Vagyis a görögöknél a barbár szó azért keletkezett, mert az „idegen” (*xenosz*) szó nem volt alkalmas arra, hogy összefoglalóan jelölje meg a nem-görög idegeneket. (A római kultúrában nem ez történt, de ezt itt nem részletezem.)² Az erős hagyományokkal rendelkező, tradicionális normák által összetartott népeknél a göröghöz hasonló folyamat játszódhatott le, mégha más okokból is, hiszen náluk is vannak olyan szavak, amelyek *mindenkire* utalnak, akik *nem* tartoznak az adott nép közé. A zsidóknál ilyen a *gój* (גוי, a zsidó vallási előírásokat nem ismerő, nem-zsidó), a törököknél *gyaur* (hitetlen, nem-muszlim), ami az „elhárít, elrejt” alapjelentésű arab *káfir* (كافر, az igazság elfedője, Allah irgalmának elhárítója) megfelelője, a japánoknál a *gaidzsín* (外人, nem-

¹ Lásd erről Koselleck, Reinhart: *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. Ford. Szabó Márton. Budapest, Jászöveg Műhely Kiadó, 1997. Ilyen *ellenfogalmakként* Kosellecknél lásd a *hellén–barbár*, a *keresztény–pogány*, az *Mensch–Unmensch*, illetve az *Übermensch–Untermensch* fogalom párokat.

² A „barbár” és a „római” viszonyáról lásd Grüll Tibor: *Az utolsó birodalom*. Budapest, Typotex, Historia mundi, 2007. 33–34.

japán), a cigányoknál pedig a *gádzsó* (gazho, nem-cigány férfi). Ezek a szavak egyben *idegent*, s ahol a nép önálló vallással rendelkezett, ott *hitetlent* is jelentenek. A kereszténység az egyik elfedésével elfedte a másikat is.³

A *graduális* kontextus azt jelenti, hogy a percepciótól kiindulva, amikor is az emberek észreveszik, hogy valaki *más*, tehát valószínűleg *idegen* számukra, erre nagyon sokféle módon reagálhatnak, s ezeket a módozatokat mögöttük meghúzódó érzések (ellenérzések), félelmek vagy elutasítások alapján fokozatokba rendezhetjük. Aki más, az ellen az adott közösségekben beszélhetnek (propagandát folytathatnak), azt provokálhatják, sőt gyűlöletet is kelthetnek ellene. Ezek a fokozatok, melyekre még visszatérek, nem függnék attól, hogy mi a másik státusza, hiszen azt hogy ki az idegen és mennyire az, „döntés kérdése”. Vagyis azt – megelőlegezve itt a politikai egzisztencializmus alább jelzett tételét – mi döntjük el.

Mindent összevetve a xenofóbia az *idegen* fogalma körül forog, mellyel kapcsolatban a politikatudomány, szociológia, a szociálpszichológia és a filozófia egyaránt állást foglal.⁴ Az idegenség – végső soron – az emberi létezés határhelyzeteivel kapcsolatos fogalom,⁵ s ezért nem véletlen, hogy központi szerepet kapott az egzisztencialista filozófiában⁶ ideértve a politikai egzisztencializmust is. A politikai egzisztencializmus egyik megteremtője, Carl Schmitt például így fogalmazott: „A specifikus politikai megkülönböztetés, melyre a politikai cselekvések és motívumok visszavezethetők, a barát és ellenség megkülönböztetése. A politikai ellenségnek nem szükséges erkölcsileg rossznak, esztétikailag rútnak lennie; nem kell gazdasági versenytársként fellépnie, és talán előnyösnek is tűnhet üzletet kötni vele. Az ellenség éppen a másik, az *idegen*, és *lényegéhez elegendő, hogy különösen intenzív értelemben egzisztenciálisan valami más és idegen, úgy, hogy szélsőséges esetben konfliktusok lehetségesek vele, me-*

³ Például amikor Pál apostol azt mondja, hogy az új emberben „nincs már görög vagy zsidó, körülmetélt vagy körülmetéletlen, barbár vagy szittya (szkíta), szolga vagy szabad, hanem Krisztus a minden és ő van mindenben” (Kol. 3,11), azzal megszűnik a dichotómia és eltűnik az „idegen” is.

⁴ Az „idegen” és az „idegenség” általános elméleti problémáit illetően lásd Biczó Gábor: *Az idegen*. In: *Hasonló a hasonlónak...* Budapest–Pozsony, Kalligram, 2009, 110–121., Csepeli György: *Az idegen bennünk van*. *Credo*. 21. évf. 2015/4. szám 12–22., Heller Ágnes: *Az idegen*. Budapest, Múlt és Jövő Könyvkiadó, 1997., Gyáni Gábor: *Az idegen – a modernitás szimptomája*. *Korunk*. 26. évf. 2015/9. sz. 50–57., Szabó Márton: *Politikai idegen*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2003.

⁵ Lásd például az ilyen határhelyzeteket finom tollal elemző érzékeny lelkű osztrák költő, Rainer Maria Rilke *In einem fremden Park* (*Egy idegen parkban*, 1906) című verseskötetét vagy a *Der Fremde* (*Az idegen*, 1918) című költeményét, mely magyarul Kosztolányi Dezső és Radnóti Miklós fordításában is olvasható.

⁶ Vö. például Albert Camusnak az „abszurdról” szóló regényét (*L'étranger*, 1942), melyet a magyar olvasók számára először (1957-ben) *Közöny* címen adtak ugyan ki, de ma már új fordításban és új (eredeti) címen is hozzáférhető. Camus, Albert: *Az idegen*. Ford.: Ádám P. és Kiss K. Budapest, Európa Könyvkiadó, 2016.

lyek nem dönthetőek el sem előzetesen meghozott általános normatív szabályozással, sem a konfliktusban »részt nem vevő« és ezért »pártatlan« harmadik ítéletével.”⁷

A. AZ IDEGENELLENESÉG SZŰK ÉS TÁG FELFOGÁSA

Miközben a fentebb említett tudományterületek a xenofóbia jelentését az *idegen* fogalmi tisztázása révén adják meg, az empirikus tudományok, így az empirikus szociológia inkább méri az *idegenellenességet*, ti. annak valamilyen értelemben vett társadalmi előfordulását,⁸ mintsem meghatározni. Mivel társadalmi csoportok különböző nézőpontokból jelenhetnek meg „idegen”-ként mások számára, nem csoda, hogy az idegenellenesség fogalma alatt is sokan sokfélét értenek. Ennek következményeképpen a *xenofóbia* mérése esetében olykor vitatható, hogy pontosan mi is tartozik e fogalom alá. Konkrétan, és a mai magyar társadalom vonatkozásában megfogalmazva: kérdés, hogy a *cigányellenesség* és az *antiszemitizmus* is besorolható-e a xenofóbia fogalma alá? Ha egy másik társadalomban élnénk, például valahol tőlünk nyugatabbra, akkor itt úgy fogalmaznánk: kérdés lehet, hogy az *iszlamofóbia* része-e a xenofóbiának.

A kutatási gyakorlatot vizsgálva azt találjuk, hogy a Társadalomkutatási Intézet felmérései az idegenellenesség alakulását 1992 óta rendszeresen a *menedékkérők* befogadásán keresztül mutatják ki.⁹ Az elemzések szerzői utalnak ugyan az idegenellenesség vizsgálatának szűkebb és tágabb értelmezésére, miszerint *szűk* értelemben a magyarok *bevándorlók*kal kapcsolatos attitűdjeit, *tág* értelemben pedig az *idegenekkel* és a *mással* kapcsolatos attitűdjeit mérik, az éves felmérések mégis a bevándorlók (mint hazánkba érkező külföldiek) csoportjára fókuszálnak. Az idegenellenesség fogalmát persze, mint említettem, lehet szűken, a bevándorlókra

⁷ Schmitt, Carl: *A politikai fogalma*. Ford.: Cs. Kiss Lajos. Budapest, Osiris – Pallas Attraktor, 2002. 19. (kiemelés csak itt.)

⁸ A hazai empirikus kutatások áttekintéseként lásd Görbe Attiláné Zán Krisztina: Hazai xenofóbia-kutatások. In: *Rendészettudományi kutatások. Az NKE Rendészetelméleti Kutatóműhely tanulmánykötete*. Szerk.: Christián László. Budapest, Dialóg Campus Kiadó, 2017. 63-71.

⁹ A felmérések eredményei rendszeresen megjelennek a Társadalomkutatási Intézet (TÁRKI) által kiadott *Társadalmi Riport* című sorozatban és egyéb kötetekben, lásd például Sik Endre: *Idegenellenesség Magyarországon 1998-ban*. In: Glatz Ferenc (szerk.): *Magyarország és a magyar kisebbségek*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 2002, 163–171. A minden évben feltett kérdés: „Ön szerint minden menedékkérőt be kell-e fogadni, vagy senkit sem, vagy van, akit igen, van, akit nem?” A kérdés első felével egyetértők csoportját *idegenbarát*nak vagy *befogadónak*, a második részének igazat adókat *idegenellenesnek* vagy *elutasítónak*, a harmadik részével azonosulókat pedig *mérlegelőnek* vagy *reálpolitikusnak* nevezik. Azokat, akik az utóbbiak csoportját képezik, a továbbiakban megkérjük, hogy egy adott lista alapján válasszák ki, mely nemzetiségű-etnikumú csoportokból származó menedékkérőt engednének be az országba és melyeket nem. Lásd még Simonovics Bori – Szalai Boglárka: *Idegenellenesség és diszkrimináció a mai Magyarországon*. *Magyar Tudomány* 2013/3. sz. 254., valamint Simonovits Bori – Szeitl Blanka: *Menekültekkel és migrációs politikával kapcsolatos attitűdök Magyarországon és nemzetközi összehasonlításban*. In: *Társadalmi Riport 2016*. Szerk.: Kolosi Tamás – Tóth György István. 13. évf. 2016. 422-441.

vonatkoztatottan értelmezni, azonban óhatatlanul felvetődik a kérdés: miért éppen a bevándorlók csoportján keresztül történik az idegenellenesség mérése? Ugyanígy az is kérdéses lehet, hogy a bevándorlók csoportja mellett vajon miért szorulnak háttérbe olyan hazánkban letelepedett etnikai-származási vagy más jellegű kisebbségi csoportok, mint például a több évszázada itt élő magyarországi cigányok, a zsidók vagy a hazai deviáns csoportok (szkinhedek, kábítószeresek), amikor a magyar társadalom mássággal kapcsolatos előítéleteinek sokszor éppen ők vannak közvetlenül kitéve.

A xenofóbia így módon történő kettős (tág és szűk) értelmezésének szakmai magyarázata abban áll, hogy megkülönböztetik az *előítéletes attitűdök* vizsgálatát az *idegenellenesség* vizsgálatától. Az előítéletes gondolkodás legalapvetőbb pszichológiai feltétele a *saját csoport* és a *külső csoport* megkülönböztetése. Mind a szociológia, mind a szociálpszichológia fontos kérdésnek tekinti a csoportok közötti viszonyok vizsgálatát. Éppen ezért az általános idegenellenesség-vizsgálatoktól a szakértők megkülönböztetik a *társadalmi távolság* skáláját (az ún. Bogardus-skálát). E skála alapfeltevése, hogy az egyén saját csoportja és a különféle külső csoportok közötti társadalmi távolság a saját csoport perspektívájából az elfogadott interakciók alapján meghatározható, és így következtethetünk a külső csoportokkal szembeni előítéletek és diszkriminatív beállítottságok mértékére. E skála lényege: a megkérdezetteknek jelezniük kellett, hogy a megadott csoportokat a skála mely fokozatán fogadnák el. A skála fokozatai a következők: (1) közeli rokonságba keverednék vele házasság útján; (2) bevezetném a klubomba, és jó barátom lenne; (3) szomszédom lehetne; (4) munkatársam lehetne; (5) állampolgára lehetne ugyanannak az országnak, ahol én élek; (6) turistaként ellátogathatna hazám földjére; (7) nem engedném be az országba.¹⁰ Ezzel a skálával alapvetően a csoportok tagjai között megjelenő interakciókon keresztül megragadható előítéleteket mérik, és ennek alapján éppen az olyan külső csoportokkal szembeni előítéletek és diszkriminatív beállítottságok mértékére következtetnek, mint a lakosság többségéhez képest devinás, más etnikumú vagy vallású csoportok, illetve a külföldi állampolgárok csoportjai.¹¹

¹⁰ Vö. Allport, Gordon W.: *Az előítélet*. Ford.: Csepeli György. Budapest, Gondolat, 1977. 79. Az első társadalmi távolság-skálát E. S. Bogardus készítette 1928-ban. Az egyik első társadalmi távolsággal foglalkozó magyarországi kutatás 1995-ben 19 olyan külső csoportot vizsgált, amelyek valamilyen módon eltérnek a többségi magyar társadalomtól. Ezek: kábítószeres, bőrféjú, homoszexuális, büntetett előéletű, cigány, néger, arab, romániai román, ázsiai, külföldi vendégmunkás, menekült, ex-szovjet állampolgár, állami gondozott, exjugoszláv állampolgár, zsidó, magyarországi szerbhorvát, romániai magyar, magyarországi szlovák, magyarországi német. Minderről lásd részletesen Fábián Zoltán – Sik Endre: Előítéletesség és tekintélyelvűség. In: *Társadalmi Riport 1996*. Szerk.: Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György. Budapest, TÁRKI–Századvég, 1996. 381–413.

¹¹ Sik Endre – Szeitl Blanka: Az idegenellenesség alakulása Magyarországon. *Credo*. 21. évf., 2015. 53–63.

Így az idegenellenességet, a xenofóbiát az *előítéletesség* egyik típusának tekintik, amely minden külső csoporttal szemben egyöntetűen (vagy nagyrészt) elutasító, de *kizárólag* a társadalmi *távolság* dimenziójában.¹²

Ha az idegenellenesség fogalmát szűken értelmezzük, akkor az a kutatások végkövetkeztéseinek (miszerint: Magyarországon az idegenellenesség aránya X%) félreértelmezésére adhat okot. A szóban forgó „X%” ugyanis nem a *teljes* idegenellenességet mutatja, ha kizárólag a bevándorlókon keresztül végzett mérésekre fókuszál. Az ilyen vizsgálatok – a félreértelmezések elkerülése végett – idegenellenesség-mérés helyett (amely a felmérést meghaladó tágabb kategória) bevándorlóellenesség-mérésnek vagy külföldiellenesség-mérésnek lennének nevezhetők. Egy országban akkor mérik a *teljes* idegenellenességet, ha az adatok az összes – az adott országban idegennek tekintett – *csoportra* vonatkoztatnak.

Tágra értelmezik a xenofóbia fogalmát azok, akik úgy tartják, hogy az idegenekkel szembeni indulatok nemcsak a bevándorlókkal szemben nyilvánulnak meg, hanem például a cigányokkal és a zsidókkal szemben is, s ezért cigányellenességet és az antiszemitizmust is az idegenellenesség szülte társadalmi problémának tekintik.¹³ Ez a megőszelítés fejeződik ki például abban a kutatási jelentésben, amely a mai magyar társadalom antiszemita előítéletességét vizsgálta, s amelynek szerzői így fogalmaznak: „a társadalom érzelmi antiszemitizmusa jelentős részben egy általános idegenellenesség megnyilvánulása: azok a válaszadók, akik elutasítóbbak voltak más etnikumokkal szemben is, nagyobb valószínűséggel idegenkedtek a zsidóktól. Intuitíve azt gondolhatnánk például, hogy aki zsidót nem fogadna el szomszédjaként, az a bőrfejeket szívesebben látná, ám éppen ellenkezőleg: az ilyen válaszadó még a skinheadektől is nagyobb arányban zárkózna el. Ettől még persze az antiszemitizmusnak lehetnek és vannak is speciális vonásai, ám látni kell, hogy a magyar lakosság jelentős része számára a »zsidó« puszta a másság egyik (akár szimbolikusan is felfogható) letéteményese, és *ilyen minőségében* érez antipátiát iránta – éppúgy, ahogy más etnikumok iránt is.”¹⁴

A kérdéssel foglalkozó szakértők körében van olyan álláspont is, amikor valaki az antiszemitizmust ugyan idegenellenességnek tartja, mégis úgy gondolja, hogy a xenofóbia és az antiszemitizmus egymástól elkülönítve tárgyalandó. Noha a fogalmak között nagymértékű

¹² Lásd Előítéletesség és tekintélyelvűség, idézett kiadás (1996) 381–412.

¹³ Lásd például Fábián Zoltán: Vélemények a cigányokról és az idegenellenesség Magyarországon. In: *Idegenek Magyarországon*. Szerk.: Sik Endre – Tóth Judit. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete, 1998, 153–175. és Enyedi Zs. – Fábián Z. – Sik E.: Nöttek-e az előítéletek Magyarországon? Antiszemitizmus, cigányellenesség és xenofóbia változása az elmúlt évtizedben. In: *Társadalmi Riport 2004*. Szerk. Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. Budapest, TÁRKI, 375–399.

¹⁴ Hann Endre és Róna Dániel: *Antiszemita előítéletesség a mai magyar társadalomban. Kutatási jelentés 2015*. Budapest, Tett és Védelem Alapítvány, 2015. 34–35.

korellációt lát, a motívumok, az érzület erőssége és a közvéleményben való elfogadottság szempontjából azonban azokat nagyon is különbözőnek gondolja.¹⁵

A hazai szakirodalomban is van példa arra, hogy egy téma kutatói inkább elválasztják a xenofóbiát és a valamely konkrét csoport elleni érzületet, illetve az attól való félelmet. Ha valaki xenofób, az nem feltétlenül iszlámellenes, és fordítva – hangsúlyozta például Csepeli György és Örkény Antal a *Nemzet és migráció* (2017) című tankönyvében, amelyben európai összehasonlításban vizsgálták a kérdéseket. „Feltettük – írják –, hogy az iszlamofóbia része a csoportokkal szemben általában véve megnyilvánuló ellenséges beállítódásnak. Ha ez a feltevés igaz, akkor a xenofób és az iszlamofób csoportok között nagymérvű az átfedés. ... Az eredmény azt mutatja, hogy az általános idegenellenesség és a muszlimellenesség korántsem jár együtt. ... Az általában vett idegenellenesség és iszlámellenesség a vizsgált európai országok népességében nem jár feltétlenül együtt, de nem is zárja ki egymást. Az iszlám idegenségét nemcsak a kultúra, a vallás idegensége, hanem az iszlám fanatizmushoz kapcsolt terrorizmus által kiváltott fenyegetettségérzés is élteti, ami egyben az iszlám idegenségét kiemeli az általános xenofób megkülönböztetés hatalma alól.”¹⁶

Többen úgy követik az idegenellenesség szűken értelmezett álláspontját, és úgy tekintik a bevándorlókat az idegenellenesség forrásának, esetleg az „idegen” és a „külföldi” kifejezéseket előszeretettel szinonimaként használva, hogy az „idegen” szóhasználat fogalmi bizonytalanságára is utalnak.¹⁷

Vannak, akik azzal árnyalják a „xenofóbia” fogalmának jelentését, hogy megkülönböztetnek „rendparti” és „általános xenofóbiát”,¹⁸ illetve kimondják, hogy azt nemcsak pszichológiai vagy társadalom-lélektani kategóriaként, hétköznapi előítélet-rendszerként, bizonyos személyiségtípusok megnyilvánulásaként értelmezhetjük, hanem „nyelvként”, *politikai-kulturális kódrendszerként* is.¹⁹ Mindez azt sugallja, hogy gyakran kizárólag azokat tekintik az idegenek csoportjába tartozónak, akik a nemzetközi migráció következtében „más országban” keresnek hazát, és kívánnak valamilyen módon letelepedni. Ám ezzel azt is sugallják, hogy az idegenek csoportjába csak a külföldről érkezettek / migránsok tartozhatnak.

¹⁵ Lásd például Werner Bergmann: Antisemitism and xenophobia in Germany since unification. In: *Antisemitism and xenophobia in Germany after unification*. Szerk.: Hermann Kurth – Werner Bergmann – Rainer Erb. New York, Oxford, Oxford University Press, 1997. 21–38.

¹⁶ Csepeli György – Örkény Antal: *Nemzet és migráció*. E-tankönyv. Budapest., ELTE TáTK, 2017. 97-104.

¹⁷ Lásd például Görbe Attiláné Zán Krisztina: Idegenellenesség-kutatás a büntetés-végrehajtási szervezet állományában. *Börtönügyi Szemle*. 2014/3. szám 12–14.

¹⁸ Vö. Kovács András: Zsidóellenes előítéletesség és az antiszemitizmus dinamikája Magyarországon. In: *Társadalmi Riport 2014*. Szerk.: Kolosi Tamás – Tóth István György. Budapest, TÁRKI, 2014, 486–508.

¹⁹ Kovács András: Idegengyűlölet és a nyugat-európai szélsőjobboldal. In: *Gyűlölet és politika*. Szerk. Csepeli György – Örkény Antal. Budapest, Minoritás Alapítvány Kisebbségkutató Intézete, 2002. (83–91) 89.

A *szűk* és a *tág* értelemben fogalomtól különbözik a *nyílt* és a *teljes* idegenellenesség fogalma is, amit márcsak praktikus kutatási célokból is hasznos megkülönböztetni. Erre került sor például a *Xenofóbia és a cigányságról alkotott vélemények* címen összefoglalt kutatásban ahol így érveltek: „A nyílt idegenellenességet önmagában inkább a fővárosi lakóhely, a teljes xenofóbia mértékét viszont inkább a falusi környezet valószínűsíti. Az életkori különbség csak a teljes idegenellenesség esetében bizonyult szignifikáns tényezőnek: a legfiatalabbakhoz képest az 50 év felettiek elutasítóbbak a menedéket kereső csoportokkal szemben. A személyes jövedelem nagysága nem bizonyult olyan társadalmi erőforrásnak, amely a többi magyarózó változó figyelembevételével mellett jelentősen befolyásolná a xenofóbia bármely általunk vizsgált formáját. Ugyanez igaz a vallásosság vizsgált dimenziójára, valamint a munkanélküliségtől való félelemérzetére, az anyagi helyzet észlelt változására, és az elidegenedés hatására.”²⁰

Összefoglalva a fentieket azt lehet mondani, hogy a magyar társadalom kisebbségekhez való viszonyának két olyan neuralgikus pontja van, ahol a fenti fogalmi és fogalomhasználati nehézségek gyakran kiütözköznek: az antiszemitizmus és a cigányellenesség. Mondják: az országban az utóbbi években felerősödött a xenofóbia, az „idegennel” mint olyannal, a bevándorlóval, a letelepedővel, a migránssal vagy a menedékkérővel szembeni előítélet. Jelzésértékű azonban az, hogy ezt elsősorban olyanok hangsúlyozzák, akik az átlagosnál egyébként is érzékenyebbek az antiszemitizmusra, a cigányellenességre, a nőkkel, a „testükben megjelölt” csoportokkal, az életvitelüket tekintve az átlagostól eltérő emberekkel, a szegényekkel és a hajléktalanokkal szembeni előítéletek nyílt hangoztatására, vagy alig leplezett kinyilvánítására.²¹ A probléma ilyen felvetésével azt is állítom: a kutató nem határozhatja meg a teljes társadalom nevében azt, hogy csak a másik országból érkező „jövevényt” tekinti idegennek, miközben a többségi társadalom más csoportokat is „másnak”, így idegennek tart.

B. A XENOFÓBIA FOKOZATAI

Az idegenellenesség fogalma természetesen az abban rejlő fokozatok révén is árnyalható. Alább egy ilyen graduális, fokozatokat tartalmazó skála felállítására teszünk kísérletet.²² Ez a

²⁰ Csepeli György – Fábián Zoltán – Sik Endre: Xenofóbia és a cigányságról alkotott vélemények. In: *Társadalmi Riport 1998*. Szerk.: Kolosi Tamás – Tóth István György. Budapest, TÁRKI, 1998. (458–489) 476

²¹ A probléma néhány vonatkozását lásd Erős Ferenc: Az előítélet-kutatás dilemmái. In: *Kisebbségek kisebbsége. A magyarországi cigányok emberi és politikai jogai*. Szerk.: Neményi Mária – Szalai Júlia. Budapest, Új Mandátum, 2005. (353–375) 365.

²² A szociálpszichológiai háttérrel illetően részben hasonló (bár részleteiben nem kidolgozott), jellegében azonban az ittenitől eltérő skálára utal Gordon W. Allport is a híressé vált fokozatossági modelljében. „Az előítéletes-

skála a „másság érzékelése” felől a „másik gyűlöletén” – majd az ún. gyűlöletincidensen, gyűlöletbeszédén, és gyűlölet-bűncselekményen, továbbá a diszkrimináción, szegregáción és az apartheiden – keresztül a másfajta „másik elpusztítáig” tart.

1. A „másság érzékelésétől” a „másik gyűlöletéig”

Az „idegenek” mássága olyan valami, amit egy többé-kevésbé homogén kultúrában felnőtt ember rendszerint észrevesz és tényként konstataál. Ha valakinek vágott a szeme, sötét a bőre vagy kaftánt visel ott, ahol a közösség többsége kerek szemű, fehér bőrű és ködmönben jár, azt lehetetlen nem konstataálni. A különbözőségek érzékelése terén az első lépés alighanem annak az azonosítása, hogy egy közösségen belül kik *azonosak*, s kik és miben *különböznek*. Ha egy felnövvő kamasznak a nagyapja azt mondja, hogy „x azért olyan, amilyen, mert ő tót”, akkor a másik mássága evidenciává válik számára. Ehhez az evidenciához akkor társulhat ellenérzés, félelem vagy bizonytalanság, amikor a különböző narratívákból vagy feltételezett normákból a kamasz negatív következtetéseket vonhat le. Ekkor már nemcsak azt mondja, hogy „ez itt egy tót, aki ilyen és ilyen”, hanem rosszul érzi magát, ha „tótokkal van dolga”, és ennek függvényében választja barátait, esetleg a lányokat, akiknek udvarol vagy a fiúkat, akik udvarolhatnak neki.

A törekvés, hogy a másságnak a társadalmi környezetünkben való jelenlétét kizárjuk elvileg lehet teljesen legitim, erőszakmentes és jogszerű is. Az efféle dolgokat azonban már az az egyszerű tény is rossz színben tüntetheti fel, hogy a békés és jogszerű homogenizációs törekvés mögött nem ritkán valamilyen *előítélet* áll, az előítélet pedig közismert módon – ha nem is mindig, de nagyon sokszor – rossz tanácsadó.²³ Még gyanúsabbá válik az ilyen, a másfajta

Lábjegyzet folytatása az előző oldalról.

ség megmaradhat az érzések szintjén, de kifejezésre juthat a viselkedésben is. Széles skáláról van szó – fogalmazott –, melynek egyik végpontját a viselkedés magatartásként jellemezhető megnyilvánulása, másik végpontját a megsemmisítő céllal eltervezett és kivitelezett cselekvés képezi.” E skála mentén 5 fajta viselkedést különböztetett meg az előítéletességgel foglalkozó szociálpszichológiai kutatás.

1. szóbeli előítéletesség,
2. elkerülés,
3. hátrányos megkülönböztetés,
4. testi erőszak,
5. kiirtás.”

Lásd Allport G.: *idézett mű* (1977). Lásd e kérdésről még Csepeli György: *Előítélet és antiszemizmus*. Budapest, Jászöveg, 1988. 29–33. Az alább kifejtendő skála semmilyen vonatkozásban nem Allport fokozatainak adaptációja.

²³ Az előítélet társadalom-lélektani jelentőségéről klasszikus elemzésként lásd Allport, G.: *idézett mű* (1977). Allport az előítéletet mindenekelőtt pszichológiai problémaként kezeli: „az előítélet nem egyszerűen előzetes ítélet, nem pusztán hibás általánosítás, ismeretbeli tévedés, ami a tényekkel szembesítve minden további nélkül korrigálható utólagos ítéletté alakítható, hanem olyan attitűd, amely meghatározott funkciót tölt be a személyiség érzelmi és motivációs háztartásában is.”

másikat kizáró társválasztás (például: a „gyerekem, ne vegyél feleségül cigánylányt!”), ha valamilyen *kétes cél* mozgatja, s „a hasonló a hasonlót szereti”-elvet valamilyen kicsinyes, önző vagy megkérdőjelezhető *motívum* („suba a subához, guba a gubához” stb.) fogadtatja el.

Amikor kiderül, hogy a másfajta emberektől való „idegenkedés” társadalmi méretekben semmilyen modernizálódó vagy modern társadalomban nem vezetett még jogszerű módszerekkel létrehozott homogén társadalmakhoz (mert valamilyen okból mindig ott vannak minden ember körül azok, akik „mások”), akkor az idegenség-érzés – a megfelelő társadalmi feltételek hatására – könnyen átvált idegenellenességbe. A „megfelelő társadalmi feltételek” alatt azt értem, hogy az egyéni tapasztalatok egy tágabb, nyilvános diskurzus részeivé válnak; beszélnek róla az iskolai tantermekben és az iskolaudvaron, otthon, az orvosi rendelőben és a postahivatalokban. Rendszerint valamilyen *versenyhelyzet* vagy a különböző javak elosztása részeként tárgyalják, s magyarázó eszköznek tekintik, miközben ezzel választ adnak az őket körülvevő homogenizáló tendenciákra. Egy olyan helyzetben, ahol valaki homogenizáló tendenciát érez, el kell döntenie: az asszimiláció útjára lép-e vagy elkülönül. S ha az egyes közösségek ilyen előzmények után – nem ritkán: kölcsönös történelmi sérelmekre is reagálva²⁴ – elszeparálódnak egymástól, akkor a másságot idegenségnek érzik, és a másik másságát ellemezni fogják.²⁵

Ha nem e konkrét példák, hanem elméletileg rögzíthető lehetőségek síkján haladunk előre a fokozatok skáláján, akkor a döntő útelágazásokat egyrészt ott találjuk, ahol a másik idegenségével kapcsolatos ellenérzés *közösségi*, majd *közéleti* keretbe helyeződik, majd pedig ott, ahol megjelenik a hivatalos eszközökkel terjesztett „hivatalos” (többségi, közösségi) vélemény, a *propaganda* is. Ennek célja egy célcsoport meggyőzése, bizonyos nézetek terjesztése, a befogadók véleményének befolyásolása az előítéletek vagy a gyűlölet által vezérelve, a társadalom faji, etnikai, vallási vagy nemi csoportjaira vagy azok egyes tagjaira irányuló tartalommal, információterjesztési stratégiák felhasználásával. A propaganda célja sokszor csak az

²⁴ Az elvileg igazságtalan és sok jogtalanságot jelentő 1995. évi, 2009-ben jelentősen módosított szlovák nyelvtörvényt (lásd erről kontextusként Szalayné Sándor Erzsébet: A nyelvhasználat jogi szabályozhatósága. *Acta Humana*. új folyam: 4. évf. 2016/3. sz. 9-18.) két hipotetikus szituációval szemléltetve a következőket mondhatjuk. Amikor egy trencsényi kórházban a magyar beteg nem beszélheti meg magyar nyelven a magyar nővérrel belfunkcióinak zavarait, mert egy másik nővér haragosan ránézve azt sugallja, hogy „szlovák kórházban szlovákul beszélünk”, akkor ez történelmi reakcióként is felfogható arra a helyzetre, amikor a lex Apponyi (1907) után néhány évvel a tanító szólt rá a trencsényi iskolaudvaron „tótul” beszélő gyerekekre azzal, hogy „magyar iskolában magyarul beszélünk”.

²⁵ Az előítéletek szociológiai elemeket tartalmazó elemzése szempontjából érdekes és fontos adalék Henri Tajfel: Csoportközi viselkedés, társadalmi összehasonlítás és társadalmi változás. In: *Előítéletek és csoportközi viszonyok. Válogatott tanulmányok*. Szerk. Csepeli György. Budapest, KJK, 1980. 25–39., valamint „Az előítélet gyökerei: néhány megismeréssel kapcsolatos tényező című írása”; *ugyanott* (1980) 40–69.

érzelmeik felkorbácsolása. Végére is az idegenellenségesség érzése és az idegengyűlölet érzése közötti különbség részint *érzelmi fokozat*, részint a *cselekvéshez való viszony* kérdése. Az előbbi akkor alakul át az utóbbivá, amikor az ellenségesség „feszíti az egyént” és „tettekben akar megnyilvánulni”.

A skála fokozatain az egyik döntő változás akkor történik, amikor a másikkal kapcsolatos idegenségérzés, illetőleg ellenérzés, esetleg gyűlölet a *magánszféra* tereiből *közösségi*, majd *közéleti* terekbe kerül, a másik pedig akkor, amikor kapcsolatba kerül az *irányított közvélekedéssel*, vagyis a propagandával. Ez utóbbi vonatkozásban a közösségivé lett érzés egyben *politikai* közegbe is kerül, s kötődni fog a közösség intézményeihez, végső soron az államhoz. Ha ez megtörténik, a különböző közösségeket is összefogó államnak „dolga lesz” a versengő, az egymást nem kedvelő, sőt egymással ellenségeskedő, esetleg egymást gyűlölő saját és idegen csoportok rendjének fenntartásával, megbomlott rendjének helyreállításával és így tovább. Az állam azonban nem csak „összefogja” a különböző közösségeket, hanem – rendszerint – „valamelyiknek” a befolyása alatt áll.

Ez az a pont, ahol a csoportok között gyűlöletincidensre vagy gyűlölet-bűncselekményre kerülhet sor, s ahol a kommunikáció keretei között megjelenik a gyűlöletbeszéd. E három magatartás jelenti az itt csak vázlatosan kifejtett xenofóbia-skála központi, s egyben „leglátványosabb” elemét.

2. Gyűlöletincidens, gyűlöletbeszéd, gyűlölet-bűncselekmény

Gyűlöletincidens minden ellenségeskedést kifejező cselekmény, amely egy állam hatályos jogszabályai szerint nem, vagy (például a nyomozási adatok alapján) nem bizonyíthatóan bűncselekmény. Ez azt is jelenti, hogy vannak olyan cselekmények, amelyek magukon viselik az előítélet-vezérelt bűncselekmények ismertetőjegyeit, de egy-egy jellemzőjük megkülönbözteti azokat a gyűlölet-bűncselekménytől. Ha – hipotetikus példával élve – valaki nem hívja meg, sőt társaságban nem engedi be lakásába „a vizigótokat”, az a városban megtelepedett vizigótok szempontjából lehet diszkriminatív, s általános eszmények szempontjából kifogásolható, de jogilag nem üldözendő – szemben azzal, ha éttermének ajtajára azt írja ki, hogy „itt nem szolgálnak ki pókokat és vizigótokat”.²⁶ Ám ha az illető egy klubbot alapít, s annak sza-

²⁶ A példa Roberto Benigni *Az élet szép* (*La vita è bella*, 1997) című filmjéből származik, melynek értékeit – egyéb díjak mellett – Oscar-díjjal ismerték el. A filmben a főszereplő, Guido (Roberto Benigni) – tapintatból vagy szeméremből, esetleg szégyenkezve – nem akarta elmondani fiának, Giosuènak (Giorgio Cantarini) zsidók és nem zsidók közötti a fasiszta különbségtételt, illetőleg diszkriminációt, s ezért a „pókok és vizigótok” megkülönböztetéséről beszélt neki.

bályzatába befoglalja, hogy „vizigótok a klubba nem léphetnek be”, az már kimerítheti az intézményesített diszkrimináció fogalmát.

A gyűlöletincidenes legelemibb formájának azt nevezném, ha a klub alapítója – miközben a városban azt beszélnek, hogy a világ már régóta egy vizigót-összeesküvés áldozata – egy nagy táblán kitenné a vizigótnegyedben bérelt klubhelyiség bejáratára ezt a klubszabályt (az ilyen incidenseknek mindig van valamilyen provokatív eleme), a klub ajtónállója pedig a bejáratánál provokatív kérdésekkel zaklatná a járókelőket. A valóságos gyűlöletincidenseknél persze mindig többről van szó ennél, az ilyen események során az emberek konfrontálódnak.

Vannak továbbá olyan cselekmények, amelyek esetén a jog a gyűlölet kifejeződését bünteti; ilyen például *gyűlöletbeszéd*,²⁷ az *uszítás* vagy az *izgatás*. Ezek olyan megnyilvánulások, amelyekkel valaki általában előítélettől vagy gyűlölettől vezérelve a társadalom csoportjairól vagy azok egyes tagjairól (a csoporthoz tartozásukra tekintettel) szóban vagy írásban olyan állításokat közöl, amelyek uszító jellegűek és gyűlöletet kelthetnek a társadalomban a csoporttal szemben.²⁸ Ha így fogjuk fel, akkor – a fenti példánál maradva – „A vizigótok menjenek vissza Vizigótiába!” kijelentés nem bűncselekmény, az „Irtsátok ki a vizigótokat!” közlés viszont igen.

A *gyűlölet-bűncselekményekkel* Magyarországon²⁹ önálló tényállás, a Btk. 216. §-ában szereplő *közösség tagja elleni erőszak* foglalkozik. Minősített körülményként az *előítélet* mint motiváció önmagában nem szerepel jogunkban, de vannak olyan bűncselekmények, amelyek *minősített* körülményként tartalmazzák az „aljas indokból” való elkövetést.³⁰ Az *aljas indokból* való elkövetés ugyan magában foglalja az *előítélet*-motivációt, de nem tekinthető az előítélet-motivációval kapcsolatos kizárólagos minősítő körülménynek, mivel annak az előítélet-motiváció csupán egy eleme.³¹

Lábjegyzet folytatása az előző oldalról.

²⁷ A magyar Btk. ezt közösség elleni uszításként szabályozza (lásd Btk. 332. §). A gyűlöletbeszéd politikatudományi elemzését lásd Pál Gábor: Tereket nyitó kulcskategória. A gyűlöletbeszéd fogalma a magyar politikai diskurzusban 1994–2004. *Politikatudományi Szemle*. 20. évf. 2011/1. szám, 97–116.

²⁸ Lásd ezzel kapcsolatban Halmai Gábor: *Kommunikációs jogok*. Budapest, Új Mandátum, 2002. kül. 246. sk., valamint Koltay András: *A vallások, az állam és a szólás szabadsága*. Budapest, Századvég, 2016. 345–411.

²⁹ Lásd ezekről Dinók Henriett Éva: *A gyűlölet-bűncselekményekkel szembeni fellépés jelentősége és lehetőségei. Nemzetközi és hazai jogalkotási, jogalkalmazási és adatgyűjtési kérdések*. PhD. értekezés. Budapest, gépirat, 2015. 264. A „közösség tagja elleni erőszak” Btk-beli tényállását lásd: 2012. évi C. törvény a Büntető Törvénykönyvről, 216. § (1) – (4) bekezdés.

³⁰ Lásd ezzel kapcsolatban a magyarországi romagyilkosságok (2008–2009) kapcsán tett későbbi észrevételeket a Genocídium-fejezetben („A terminus általános jellege” címnél), az ott megadott szakirodalommal.

³¹ A „gyűlöletből elkövetett bűncselekmények” amerikai problémájának érzékeny áttekintését adja Paul Iganski: Miképp árthat a gyűlölet? *Gyűlölet és politika*. Szerk.: Csepeli György – Örkény Antal. Budapest, Minoritás Alapítvány Kisebbségkutató Intézete, 2002. 34–48.

3. Diszkrimináció, apartheid és a másfajta „másik elpusztítása”

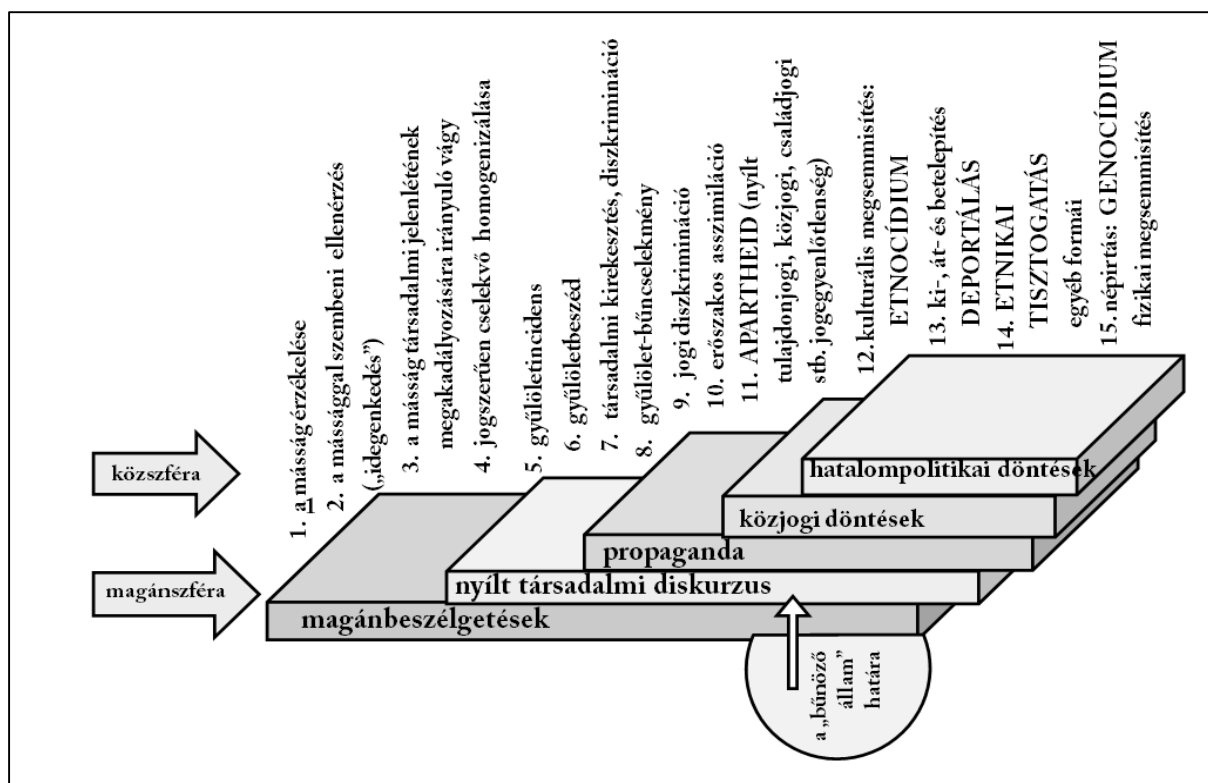
Fentebb utaltam rá, hogy a xenofóbia kifejeződhet a jogegyenlőtlenség valamely formájában is, és lehet alapja emberek jogegyenlőtlenséggel, sőt jogfosztással együtt járó elkülönítésének (amelyet egyik történeti előfordulása alapján általános jelleggel nevezhetünk „apartheidnek” is). A csoport teljes vagy részleges elnyomására irányuló efféle magatartásokkal a jog annyiban még tud mit kezdeni, hogy legalább a saját fogalmaiban meg tudja nevezni (pl. „jogegyenlőtlenség”, az „emberi méltóságtól való megfosztás” és így tovább), és egy általános jogi eszmény keretében tiltja, vagy legalábbis elítélhetővé teszi. A nemzetközi büntetőjogi szabályozásban az efféle tilalmak – szemben a gyűlölet-bűncselekményekkel – „az emberi(es)ség elleni bűncselekmények” között szerepelnek, mert tárgyukat az emberiség legalapvetőbb erkölcsi értékei, adott esetben az emberi lények erkölcsi értékének általános egyenlősége, vagy egyenesen az emberiség békéje és biztonsága jelentik. Ezért a belső jogokban is más jogalkotási és eljárási szempontok érvényesülnek ezekre a cselekményekre vonatkozóan, mint például a közösség tagja elleni erőszakra.³²

A „másfajta másikkal” szembeni „ellenséges ellenérzés” legszélsőségesebb megnyilvánulási formái azok a magatartások, intézkedések és „rendszabályok”, amelyek annak csoportos elpusztítását célozzák. Történelmi mértékkel szemlélve ez csak uralmi eszközök és propaganda-hadjáratok, szuronyok és vasúti tehervagonok, vagy összefoglalóan: állami intézkedések és intézmények révén lehetséges, ezért az efféle dolgokat – *etnikai tisztogatás*, *etnocídium* és *genocídium* – csak államok követhetik el. Az államok mögött, alatt, felett, s általában bennük persze ott vannak a gyűlölködő emberek. Ezen a szinten az állami (belső) jog már „dadog”, vagyis a legtöbb esetben nem tud semmit mondani – már amennyiben az ilyen intézkedések kivitelezésére irányuló technikai szabályokat nem tekintjük jognak. Az etnocídium és a genocídium az „intézkedő államok” gyűlölet által motivált xenofób cselekményei. Az „intézményeket” kialakító állammal szembeállítható „intézkedő államból”³³ persze sokféle van, de ha a népeket és nemzeteket az azokkal szembeni ellenséges érzület vagy gyűlölet alapján ki-, be- vagy áttelepít, „tisztogat” (nemzetileg és „népileg” homogenizál), vagy meg akar semmisíteni,

³² Lásd erről és a hasonló kérdésekről például Görgényi Ilona et al.: *Magyar büntetőjog. Különös rész.* Budapest, Complex, 2013. XIII. fejezet: Az emberiség elleni bűncselekmények.

³³ Az intézmények működtetésére és az intézkedések megtételére orientálódó állam szemléleti különbségeit lásd *Államelmélet I.* Szerk.: Takács Péter. Budapest, Szent István Társulat, 2008. 345–349.

akkor az ilyen állam – Hannah Arendt-i értelemben³⁴ – „bűnözik”. A fentiek egy összegző ábrán a következőképpen jeleníthetők meg.

A xenofób cselekmények fokozatai (xenofóbia-skála)

Az ábra képileg jeleníti meg a xenofóbia szóban kifejtett fokozatait. Egyes elemeinek pontos mibenléte vagy sorrendbeli helye természetesen vitatható, az azonban aligha tagadható, hogy a társadalmi cselekvés részét képező és jogilag is megítélhető formákat öltő nyílt idegenellenesség megnyilvánulásai azok fokozatai révén is megkülönböztethetők. Aki ezt nem tagadja, annak azt is el kell ismernie, hogy egy *xenofóbia-skála* kidolgozható. Az ábra legvitathatóbb eleme – az idegenellenes cselekedetek *motívumai* (például az ellenérzés, gyűlölet stb.), *célzata* (így valamely nép méltóságának semmibevétele, elpusztítása, stb.) és objektív *tényei* (például a viccek poénjai, az elcsattanó pofonok, a kilőtt géppisztolygolyók vagy a zárt helyiségbe dobott hidrogén-cianid-tabletták stb.) alapján – három „határpont” megjelölése. Az első és a második arra utal, hogy a másság társadalmi jelenlétére irányuló törekvésnek a magánjellegű kis közösségekben, illetőleg a homogenizáló politikának nagyobb csoportokban lehetnek er-

³⁴ Lásd Arendt, Hannah: *A totalitarizmus gyökerei*. Európa, Budapest, 1992. Arendt 1992, 577–602. (A „bűnöző állam” itteni fogalma a „terrorista állam” arendti fogalmát követi.) Lásd még ehhez: Bíró-Kaszás Éva: *Felelőség a világért. Hannah Arendt gondolkodói útja a totalitarizmus elméletének kidolgozásáig*. Debrecen, Vulgo, 2005.

kölcsileg elfogadható formái is. Ez utóbbira példa lehet egy elnyomott nép jogi emancipációt követő asszimilációra ösztönzése, vagy az amerikai „olvasztótégely doktrína” érvényesítése, stb. A harmadik határpont funkciója annak jelzése, hogy elvileg nem kizárt, hogy az állam elveszítse államiságának az európai államfejlődésben természetesnek mondható feltételét és alapját: a (legalább minimális) jogszerűségét. E határpontok helye hozzávetőleges; pozíciójuk a különböző viták során egy képzeletbeli vízszintes skálán ide-oda mozog, de az talán vitathatatlan, hogy ilyen határok léteznek.

2. IDEGENELLENESSÉG, MIGRÁCIÓ, INTEGRÁCIÓ

Mint láttuk, az idegenellenesség *gyakran*, bár nem mindig és nem szükségszerűen összekapcsolódik a migrációval, s megfordítva: a migráció³⁵ rendszerint együtt jár az idegenellenességgel, illetőleg annak növekedésével.

Az alábbiakban egy olyan szociológiai és interkulturális vizsgálat fogalomrendszerét mutatom be röviden és elemzem kritikailag, amely a maihoz némileg hasonló migrációs folyamatok között azt is vizsgálja, hogy miként integrálható nagyszámú menekült egy idegen kultúrába, számolva a xenofóbiával is. Igaz, hogy a mai migrációs folyamatok Európa szempontjából meglehetősen egyediek, de ne feledjük: emberek tíz, sőt százezrei menekültek már el hazájukból máskor is, sőt a legutóbbi évtizedekben is. Délkelet-Ázsiából például 1975 és 1987 között mintegy 850 ezer ember menekült az Egyesült Államokba, valamint 1962 és 1992 között mintegy 800 ezer kubai telepedett le Floridában.³⁶ Az 1980-as években tíz- és százezrek menekültek Etiópiából, Pakisztánból, Nicaraguából és a Közel-Keletről, s jelentős részük egy számukra idegen kultúrában talált menedéket.

Ebben a helyzetben fontos tudományos problémára vált annak vizsgálata, hogy a menedéket kapott százezrek milyen módon és feltételek mellett *integrálhatók* a befogadó társadal-

³⁵ A jelenség helyén kezelése érdekében megjegyzem, hogy a migráció, az emberek tömeges tartós, a kialakult politikai formákat átlépő, új letelepedési helyet kereső mozgása, bármilyen okból és bárhogyan is kerüljön rá sor, a társadalmi létezés történetileg állandó kísérőjelensége. Az elmúlt 70 évben ennek mértéke minden korábbit meghaladt. Manapság a világ népességének mintegy 3%-a mondható „migránsnak”, azaz él tartósan más országban, mint ahol meg született. Bár e szám így nem tűnik nagynak, valójában több száz millió embert jelent. 1960-ban mintegy 79 millió, 2000-ben 175 millió, 2015-ben pedig már kb. 250 millió ember élt, illetőleg él szülőhazájától különböző országban. A növekedés mértéke az 1960-as évi 2,2%-ról a 2000-es évekre évi 3%-ra, 2015-re pedig 3,3%-ra emelkedett. Vö. United Nation Population Division: *International Migrant Stock. The 2017 Revision*. Interneten elérhető: <https://esa.un.org/unpd/wpp>. Ez utóbbi számok – amellet, hogy a jelenség viszonylagos állandóságának bizonyítékai – kismértékű emelkedést mutatnak; s ha figyelembe vesszük, hogy a világ össznépessége az adott korszakban jelentősen növekedett, e „kis mérték” valójában a migrációval érintett népesség összlétszámának komoly emelkedését jelentette.

³⁶ Ezen és más példákat lásd Mayadas, Nazneen S. – Elliott, Doreen: Integration and xenophobia. An inherent conflict in international migration. *Journal of Multicultural Social Work*. 1992. (47–62) 48.

makban. Ennek elemzéséhez tisztázni kellett a xenofóbiával összefüggő fogalmi kérdéseket is. A számos elemzés közül három amerikai kutatónak az 1980-as és 1990-es években több lépésben lefolytatott vizsgálatára utalok, amely ún. *integrációs* szemléletük miatt tanulságosak lehet az európai migrációs folyamatok megítélésükor is.

Az első vizsgálatot Nazneen S. Mayadas és Delores B. Lasan végezte 1984-ben. A xenofób reakciók alapjait ők két fő szempontból, a *gazdasági* és a *kulturális* integráció szempontjából vizsgálták, egyaránt figyelembe véve az *egyéni* és *társadalmi* változásokat.³⁷ Nyolc évvel később, egy 1992-es tanulmányban Mayadas ezt az elemzést egy másik kutatóval, Doreen Elliottal továbbvitte, s azzal a javaslattal élt, hogy a korábbiakban megállapított kétdimenziós elemzés helyett sok tényezőt kell figyelembe venni a probléma pontos leírása és orvoslása érdekében.³⁸

A befogadó társadalomba való integrálódás fokozatainak, módjainak és szintjeinek az elemzéséhez a kutatók szerint azt kell figyelembe venni, hogy az integráció két tengely mentén jöhet létre és egy kettős koordináta-rendszerben vizsgálható. Ennek eredményeként a koordináta-rendszerben négy mező alakul ki, melyeket

- asszimilációnak (*assimilation*),
- akkomodációnak (*accomodation*),
- adaptációnak (*adaptation*) és
- elidegenedettségnek (*alienation*) neveztek el.

Az integráció *asszimilációs* (beolvadás, elkeveredés, hasonlóná válás) formájával jellemezték az Egyesült Államokban a nyugati fejlett társadalmakból érkező, első generációs bevándorlók, a fejlődő országokból érkező, de magas gazdasági státuszú második generációs bevándorlók, a jól képzett, piacképes foglalkozással rendelkező magas gazdasági státuszú személyek, az egyéni menekülők (például a volt kommunista országokból érkező zenészek, sportolók és jól szituált másként gondolkozók), valamint a korábban is ott élő „bennszülöttek” is.

Az amerikai befogadó társadalomba azok „akkomodálódtak” az *akkomodáció* (berendezkedés, elhelyezkedés) értelmében, vagyis azok *rendezkedtek ott be valamilyen szinten*, akik gazdaságilag kedvező helyzetben voltak, akik megtarthatták kulturális identitásukat, akik olyan képet tudtak festeni magukról, hogy sok mindent elértek kulturális környezetük megtar-

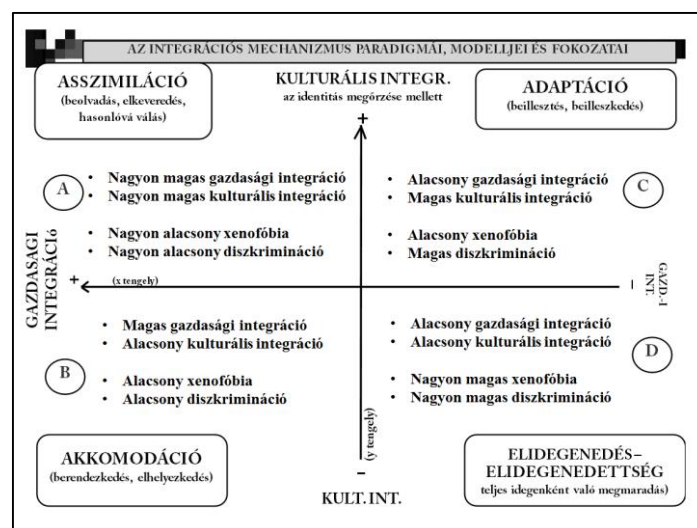
³⁷ Mayadas, Nazneen S. – Lasan, Delores B.: Integrating refugees into alien cultures. In: *Education for social work practice. Selected international models*. Szerk.: Guzzetta, Charles – Katz, Arthur J. – English Richard A. New York, Council on Social Work Education for the International Association of Schools of Social Work, 1984. 39–49.

³⁸ Mayadas–Elliott: *idézett mű* (1992).

tása mellett (ilyen például az Indiából érkezett Amerikában élő kisebbség). Bár az e csoportba sorolható emberek etnikailag különbözőek, gazdaságilag és társadalmilag mégis hasonlítanak a domináns kultúrához. Ők – mutatta ki a kutatás – közvetlenül nem tapasztalták meg a többségi társadalom xenofób és diszkriminatív reakcióit, ugyanakkor potenciális áldozatok maradtak a többségi társadalom tolerancia-szintjétől függően. Ilyenek például azok az ázsiaiak és latin-amerikaiak, akik egyénileg és jogszerűen vándoroltak be az Egyesült Államokba.

Az integrációnak egy harmadik formája az *adaptáció* (beillesztés, beilleszkedés): az e csoportba tartozók kulturálisan adaptálódtak a többséghez, de a rendszer intézményi szerkezete nem segítette, hogy gazdaságilag is integrálódjanak, hiányzott a megfelelő lehetőségük az oktatásra és a sikeres munkavállalásra. Magas szintű diszkriminációtól szenvedtek, de nem váltottak ki jelentős xenofób reakciókat. Ilyeneknek minősítették a kutatók például az indiánokat vagy az Egyesült Államokban letelepedett Puerto Ricó-iakat és afro-amerikaiakat.

Végül az *elidegenedés*, a teljesen idegenként való megmaradás a *sikertelen integráció* formája. Az ide sorolható csoportok különböző belső és külső okok miatt csak a saját erejükre számíthattak; elkülönültek a többségi társadalomtól, nélkülözték az integrációs eszközöket, s kulturális szegregáció és áthatolhatatlan határok jellemezték a társadalmi létüket. E csoport tagjai egyénileg és közösen is magas xenofób reakcióktól szenvedtek, s rendszerint belekerültek az ismert „ördögi körbe”: a sztereotipizált reakciók és az intézményesült rasszizmus következtében még inkább védekezésre kényszerültek, és még inkább elkülönültek – ám azzal, hogy szeparálódtak, még kevesebb integrációs erőforrással rendelkeztek. Ezek a csoportok nem tanultak meg angolul, gettólakók maradtak. Az említett vizsgálat szerint ilyenek a bevándorló csoportokban az idős nők, s az integrációs képesség nélküliek, például az adott kutatás szerint a laoszi bevándorlók.

A szóban forgó fogalmi rendszer egy sajátos koordináta-rendszerben is ábrázolható. Az ábrán a *horizontális* (*x*) tengely reprezentálja a magas gazdasági integrációtól az alacsony gazdasági integráció felé elmozduló intervallumot, a *vertikális* (*y*) tengely pedig a magas kulturális integrációtól az alacsonyig tartót.

Kérdés: hogyan értékelhetjük ezt az általános fogalmi keretet? E modell annyiban inspiratív, hogy számos ponton lehetővé teszi az európai, sőt a magyarországi viszonyok értelmezését – annak ellenére is, hogy túlságosan globális szemléletet tükröz. Így például Közép-Európára vonatkoztatva is értelmezhető benne a zsidóság vagy a cigányság helyzete, vagy azon kisebbségi csoportok státusza, akik migráció nélkül kerültek kisebbségi helyzetbe a hátrmozgatások következtében. Jelentős probléma viszont, hogy nem lehet eldönteni, kinek a nézőpontjából készült a modell, nem mindig egyértelmű, hogy a *bevándorló* vagy a *fogadó* (integráló) *társadalom* nézőpontjának jelenségeit tükrözi-e. Minderre az lehet a magyarázat, hogy a modell *tényszerű* és *normatív* elemeket is vegyít. Az ugyan megállapítható, hogy a szerzők mit tekintenek ideálisnak (ti. a teljes integrációt), de a modellben nem lehet kezelni azokat, akik nem akarnak integrálódni, vagyis szeparációs politikát folytatnak. A nézőpont-problémát tükrözi az elidegenedés szintjén megjeleníthető *szeparáció* vagy *szegregáció* is: az egyik ugyanis annak a helyzetnek a leírása, ahogyan a kisebbség maga reagál a helyzetére, a másik pedig azé, amikor a többség kényszeríti elszigetelődésre. A két különböző helyzet az ábrán ennek ellenére ugyanoda kerül. Bár számos ellenvetés volna még felhozható e fogalmakkal szemben, azok sok esetben használhatóak az európai, sőt a magyarországi csoportok helyzetét, illetve annak változását illetően is.

Mi jellemzi a magyar helyzetet? Egy nemzetközi összehasonlító elemzés részét képező Magyarországra vonatkozó kutatás⁴⁰ szerzői empirikus vizsgálatok alapján azt találták, hogy az alapvetően egyébként soknemzetiségű, történelmében a más népekkel való együttélés és alkalmazkodás viszonyai között formáló, rokoni szálaival az országhatárokon túlnyúló magyar társadalom „a különösen elutasító és bezárkózni kívánó népek közé tartozik”, s „a ma-

³⁹ *Ugyanott*, 54. (Az ábra a Mayadas–Elliot-modell általam adott értelmezéseit is tartalmazza.)

⁴⁰ A magyar viszonyokról lásd Messing Vera – Ságvári Bence: „Ahogy »másokhoz« viszonyulunk, az tükrözi azt, amilyenek magunk vagyunk”. A magyarországi idegenellenesség okairól. *socio.hu*. 2016/2. szám, 17-37., a nemzetközi keretéről vö. Messing, Vera – Ságvári, Bence: *Looking behind the culture of fear. Cross-national analysis of attitudes towards migration*. Budapest, Friedrich Ebert Stiftung, 2018. A magyar viszonyokra vonatkozóan lásd még Bernát Anikó: Idegenellenesség Magyarországon és a visegrádi országokban. In: *Változó migráció – változó környezet*. Szerk.: Hárs Ágnes – Tóth Judit. Budapest, MTA KI, 2010. 263-275.

gyar népesség nemigen akar senkit elfogadni, legyen az szegény, külföldi, hajléktalan, cigány, más vallású, munkanélküli, fogyatékos, meleg vagy bármilyen szempontból »más«, mint az ideálisnak gondolt »magyar«.” A magyar társadalom a nemzetközi felmérések alapján az idegenek be- és elfogadását tekintve az egyik leginkább elutasító társadalom Európában.⁴¹ Ezzel természetesen együtt jár a kirekesztő politikai szólások elfogadása is.

Különös, hogy ez a bezárkózó hajlandóság abban a történelmi szituációban erősödött fel, amikor Európa és a világ korábban ismeretlen mértékben kinyílt a magyar társadalom előtt. Az adott elemzés ennek okát a média hatásán és a hasonló tényezőkön túl az emberek társadalmi helyzetének veszélyeztetettségével, továbbá az oktatási folyamatban zajló szocializációval magyarázza. A kutatók azt állítják, hogy „nem önmagában a szegénység vagy a jólét hiánya teszi a mássággal kapcsolatban elutasítóvá a magyar társadalmat, hanem az, hogy egyedülállóan magas annak a társadalmi csoportnak az aránya, akiket közelről fenyeget a lecsúszás veszélye, akik folyamatosan azért küzdenek, hogy a nagyon gyenge alsó-középosztálybeli pozícióikat megőrizzék. E mindennapos bizonytalanság és fenyegetettség pedig fontos szerepet játszhat a bezárkózni és kirekeszteni vágyó attitűd terjedésében”. Másrészt az oktatás is az el nem fogadásra és a másság elutasítására szocializálja az későbbi felnőtteket. Mindent összevetve azt állapítják meg, hogy „a „másoknak” tartott emberek elutasítása egyben a saját világunkban való bizonytalanságból, az önbizalom hiányából táplálkozik.”⁴² Ez nem éppen szívderítő végkövetkeztetés.

⁴¹ Messing V. – Ságvári B: *idézett mű* (2016) 18.

⁴² *Ugyanott*, 19.

IV. FEJEZET

ÁLLAM, ERŐSZAK, ETNIKUM

AZ ETNIKAI CÉLOK ÉRVÉNYESÍTÉSÉNEK ESZKÖZEKÉNT HASZNÁLT POLITIKAI REPRESSZIÓ ÉS ÁLLAMI ERŐSZAK FŐBB FORMÁI, FUNKCIÓI ÉS KÖVETKEZMÉNYEI

„Az új műveltség útja
a humanitástól
a nemzeti elven át
a bestialitásig vezet.”

Franz Grillparzer*

Ebben a fejezetben azt vizsgálom meg, hogy milyen főbb *formákat* ölthet a nemzeti és etnikai célok érvényesítése érdekében kialakított elnyomó politika és az ennek szolgálta állított állami erőszak. Melyek ezek főbb *jellemzői*, azok hogyan *határolhatók el* egymástól, s alkalmazásuk milyen *következményekkel* jár? Talán nem kell részletesen kifejtetni, hogy miért csak a represszív célú politikákról és a szélsőséges erőszak-alkalmazás eseteiről esik itt szó. Ha az etnikai célok nemzetek egymáshoz való viszonyai közötti érvényesítése érdekében demokratikus politikákat alkalmaznak, akkor megtalálják a módját a represszió elkerülésének, a legálisan és legitim módon használt állami erőszak pedig, melyre olykor nemzeti és etnikai kontextusban is sor kerül,¹ rendszerint nem válik szélsőségesé. Most azonban nem ezekről az esetekről lesz szó, hanem azokról, amelyekben a nemzeti és etnikai tényezők a politikai uralom – olykor kizárólagos, máskor kiegészítő – alapjává, motívumává vagy eszközévé válnak.

Kiinduló hipotézisem az, hogy amikor az államok jelentős fizikai és lelki erőszakkal járó kényszerítő eszközöket használtak (és használnak olykor ma is) az etnikai konfliktusok általuk helyesnek vélt kezelésére, akkor ennek társadalmilag és politikailag is értelmezhető *oka* van, s az valamilyen elméletileg is megragadható *funkcióval* is rendelkezik. Ez annak feltételezését is jelenti, hogy a politikai elnyomás és a szélsőséges erőszak-alkalmazás bármelyik fő

* Franz Grillparzer: *Epigramma-töredék* (1849). In: Grillparzer, F.: *Sämtliche Werke. Ausgewählte Briefe, Gespräche, Berichte*. Szerk. Peter Frank és Karl Pörnbacher. 2 kötet. München, Hanser, 1960. 1. kötet 500. (Németül: „Der Weg der neuern Bildung geht | Von Humanität | Durch Nationalität | Zur Bestialität.” A töredékhez szövegkihagyás után tartozik még két sor: „Daß, die als Menschen albern sind, | Als Völker sind gescheit”, kb. „Hogy akik emberként ostobák, | népként okosak.”)

¹ Az államok legálisan és legitim módon is használnak etnikai szempontok által motivált vagy irányított erőszakot, például amikor megakadályozzák a társadalmukat alkotó nemzetek, nemzetiségek vagy etnikumok közötti gyűlölködést és gyűlöletkeltést, megfékezik az esetleg elszabadult indulatokat és megbüntetik az ún. gyűlöletbűncselekmények felelőseit. Az ilyen erőszak-alkalmazással – ami az itt tárgyaltaktól különböző politikai alapokra épül és eltérő természetű – az államok természetesen hozzájárulhatnak az etnikai konfliktusok civilizált megoldásához is.

formája nem csupán egy patológus politikai elv megnyilvánulása, vagy örült zsarnokok ördögi mesterkedése, hanem annak „logikája” és „menete”, valamint társadalmilag is jelentésszerű „értelme” van.² Feltételezésem szerint ez azért van így, mert az erőszaknak, ideértve a tömeges erőszakot is, még akkor is van valamilyen – a modern állam rendszerébe kódolt – racionálisan megragadható *motívuma*, ha a külső szemlélő számára ez közvetlenül nem mindig nyilvánvaló vagy érthető, az erőszakot jelentő tett pedig érzelmileg nehezen, vagy egyáltalán nem feldolgozható.

E fejezetben az etnikai célok érvényesítésének eszközeként használt represszió és erőszak főbb formáit azon *fokozataik* szerint tekintem át, amelyek *a hatalmi befolyásra szert tett gyűlölet útját* mutatják. Ezek – amint a mottóként választott idézet mutatja – nemcsak az állam felől, hanem az áldozatok felől személve is láthatók, s valamilyen értelemben – bár ezt a kérdést nem tervezem itt tárgyalni – az elnyomással való szembeszegülés erkölcsi vonatkozásait is meghatározzák.

1. KÉNYSZERÍTETT ASSZIMILÁCIÓ ÉS ETNOCÍDIUM

A hatalmi befolyásra szert tett gyűlölet első állomása az etnocídium. Ez egy nemzeti vagy etnikai csoport kultúrájának felszámolása, a csoport vagy egy része megsemmisítésének céljával. Az erre irányuló politika gyakorlati kivitelezése rendszerint lassú, s amíg az áldozatok szempontjából mindig érezhető és fájdalmas, addig a külső szemlélők számára olykor észrevétlen folyamat. Kivételt jelent ez alól valamely állam területének feldarabolása, esetleg jelentős részeinek a szomszédos államok területéhez csatolása, amikor is a változások radikálisak és történelmi léptékben viszonylag gyorsak (amin azt értem, hogy bizonyos fokozataik két-három generáció életén belül lezajlanak). Ugyanez a folyamat a kanadai indiánok vagy a távol-keleti ainuk esetében egy évszázadon át tartott.

Az etnocídium egy nemzeti vagy etnikai csoport másik csoportnak való feltétlen alárendeléseként jelenik meg, a csoport felszámolásának (kényszerű asszimilációjának, a fölérendelt csoportba való beolvasztásának, integrációjának, illetőleg azzal való homogenizációjának) többé-kevésbé határozott, de ritkán kimondott szándékával együtt. Aki ilyen politikát folytat, az valamilyen magyarázattal, például a többség jogaira vagy a „társadalmi békére” hivatkozva ideig-óráig elfedheti ugyan valódi céljait, ám nagyon is tudja, hogy mit akar. Azt akarja, hogy

² Az erőszaknak a politikában és a modern állam viszonyai közötti szerepéről lásd Balogh László Levente: *Állam és erőszak. Politikaitudományi Szemle. ... évf. 2011/1. sz. 119-134. és Az erőszak kritikája. Tanulmányok.* Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011.

a másik csoport mint csoport az adott területen szűnjön meg létezni. Az etnocídium így végül is – mint sokan állítják – olyan népirtás, amibe konkrétan nem hal bele senki, a nép mégis megsemmisül. Vagyis „az etnocídium – Robert Jaulin klasszikus megfogalmazását használva (melyre később még visszatérek) – kulturális genocídium”.³

Az így értelmezett etnocídium más és több, mint a társadalmi nyomás hatására zajló *spontán* asszimiláció és a többnyire politikai-állami eszközöket igénybe vevő *kényszerített* asszimiláció. A spontán (önkéntes és békés) asszimiláció többnyire természetes folyamat, és a kölcsönös változásokat, sőt változatosságot feltételezve sokakat nem is zavar. Úgy gondolják, hogy – bizonyos mennyiségi határokon belül – az része a népek természetes mozgásának, migrációjának és keveredésének.⁴ A kényszerített asszimiláció megítélése ezzel szemben már közel áll az etnocídiuméhoz. A felszínen, vagyis a „történesek szintjén” azonban nehéz megkülönböztetni azokat. Ez azért van így, mert – túl azon, hogy mindkét esetben két vagy több *aszimmetrikus* viszonyban álló közösség interakciójáról van szó, amelynek végén az egyik identitása elveszik – a megvalósításukra irányuló politikai *eszközök* nagyon hasonlítanak, sok esetben szinte ugyanazok. Ezek az eszközök annak elérését célozzák, hogy a csoport veszítse el kultúráját, műveltségét, nyelvét, vallását, múltját és emlékeit. Ezen eszközök skálája meglehetősen változatos: az ajánlott, sőt kötelezővé tett névhasználatról és az egyházszervezet átalakításától⁵ az iskolák, nemzeti színházak és múzeumok korlátozásán vagy felszámolásán, a kívánatos szakáll-, frizura-, vagy ruhaviseletől a nemzeti értelmiség sorsának befolyásolásán át a templomok bezárásáig és a falvak elpusztítását eredményező vidékrendezési tervekig tart.

³ E gondolat fellelhető a hazai szakirodalomban is. „Az etnocídium kulturális genocídium, a kulturális genocídium pedig a népirtás egyik formája”; vö. Mirnics Károly: *Kisebbségi sors. Tanulmányok*. Újvidék, Fórum Kiadó, 1993. 51. és ugyanígy: A nemzeti kisebbségek asszimilációja a jugoszláviai és a nemzetközi jogelmélet tükrében. *Regio. Kisebbségtudományi Szemle*. 2. évf. 1991/ 1. sz. (Mint az a következőkből nyilvánvaló lesz, e tétel első felét („az etnocídium kulturális genocídium”) lényegében osztom, a második felét illetően azonban azt állítom, hogy az etnocídium esetén a „genocídium” szó nem a tényekre vonatkozik, hanem egy kifejezett vagy hallgatóságos célra.)

⁴ „Pozsony valamikor német volt, ma zömében szlovák. Sopron valamikor német volt, és valamennyire magyar, most zömében magyar és kevésbé német. Kismarton valamikor magyar volt, ma német és kevésbé magyar” – fogalmazott például egy mélyinterjú elemzéssel készült empirikus vizsgálat intezőalanya, majd így folytatta: „Az asszimiláció mindig kétirányú, gazdagítjuk egymást. Ha a mai magyarságot nézed, abban a sváb eredetű dolog, a német eredetű dolog, a szlovák eredetű dolog, a román eredetű dolog mindig fölfedezhető”; vö. Kende Anna – Kosztandinidisz Diana – Szilassy Eszter: Asszimiláció és kisebbségi identitás. *Jel-Kép. Televízió. Rádió. Sajtó*. 9. évf. 1999/2. szám (79-92) 85.

⁵ Érdekes, de a névhasználatot és az egyházszervezetet ugyanazon okból tekintik fontosnak: az emberek neve és vallása személyiségük legbensőbb magjához tartozik, s ezáltal identifikációjuk döntő tényezője. Az eszközhasználat sokszor megmutatja a politikai különbségeket is: a különböző névváltoztatási (névmagyarosítási, névnémetesítési vagy visszanevetesítési, névszlovákosítási stb.) „mozgalmak” az asszimilációs *társadalmi* nyomás eszközei, a névviselési szabályoknak a domináns csoport nyelvi szabályai szerinti alakítása (a férjezett nők családneve, az ún. atyai név felvétele, a kisebbségi nyelvből származó személynevek felvételének tilalma vagy korlátozása terén) asszimilációra irányuló vagy etnocídiumot sejtető *politikai-jogi kényszer* jelentenek.

E politikai folyamatok menete és dinamikája, s az abban alkalmazott eszközök köre sokszor attól függ, hogy az így elnyomni, beolvasztani vagy megsemmisíteni kívánt népnek volt-e korábban állama, vagy ilyennel sosem rendelkezett, hogy korábbi államát teljesen vagy csak részben veszítette-e el, s hogy ha van „anyaországa”, az milyen politikai viszonyban áll az őt asszimilálni vagy megsemmisíteni kívánó állammal.

Leggyakrabban mindkét esetben a nyelvet támadják. Ennek számtalan módja van: korlátozzák az asszimilálni vagy felszámolni kívánt közösség anyanyelv-használatát a nyilvános társadalmi terekben, az ún. félig privát-, félig közszférákba tartozó érintkezés során, például az üzleti életben; vagy az ún. állami kényszerhelyzetet jelentő szituációkban (állami kórházakban, iskolákban, stb.) Mai viszonyok között elterjedt módszer, hogy korlátozzák a közösség reprezentációját a közszolgálati médiában, megszüntetik vagy diszkriminatív módon csökkentik közművelődési intézményeik és iskoláik közösségi forrásokból való finanszírozását, felszámolják könyvtáraikat, átírják iskolai tananyagaikat, utcáik, településeik, folyóik és hegyeik nevét, sőt beszántják temetőiket is. Az alkalmazott eszközök közül néhány – így a munkavállalás korlátozása, más tulajdonkorlátozások vagy a közigazgatás területi egységeinek olyan átszervezése, amelynek végeredményeként a kialakítandó egységek nem igazodnak a nemzeti csoportok által lakott terület határaihoz, vegyes nemzetiségű területeken pedig bizonyos csoportok minden egységben kisebbségbe kerülnek, s így képviseleti demokrácia esetén is leszavazhatók – az etnikai és nemzeti elnyomás következő fokozataihoz (diszkrimináció, etnikai tisztogatás) vezetnek át.

Az eszközök hasonlósága ellenére azért a kétféle politika között vannak különbségek. A kényszerített asszimiláció során az asszimilálódó csoport kultúráját a befogadóénál alacsonyabb rendűnek tartják, esetleg valamilyen más okból alulértékelik (például azt mondják rá: elmaradott, archaikus, nem felel meg a modernizálódó világ követelményeinek), de nem veszik semmibe, az etnocídium esetében ezzel szemben teljesen értéktelennek tekintik, olykor meg is alázzák, és meg kívánják semmisíteni. Az asszimiláció esetén továbbá bizonyos feltételek esetén (mint a szóban forgó csoportok száma, stb.) olykor még a népek egybeolvasásáról is szó lehet; szemben az etnocídiummal, ami „siker esetén” az egyik csoport, vagy annak jelentős (például valamely államhatáron belüli) része megsemmisülésével jár.

Az „etnocídium” lehetőségét említésszerűen a „genocídium” szót megalkotó Raphaël Lemkin vetette fel, 1944-ben, amikor annak ún. iker-fogalmaként utalt rá.⁶ Az új terminust

⁶ A genocídium (népirtás) fogalmát megalkotó Lemkin megjegyezte, hogy azt nevezhetnénk etnocídiumnak is: „Ugyanezt a gondolatot fejezné ki – jegyezte meg egy lábjegyzetben – az etnocídium is, ami a görög *ethnos*

használták az ENSZ genocídium egyezményének előkészítése során is, 1947-ben, az egyezménytervezethez készített szakértői jelentésben és annak ún. főtitkári kommentárjában. Ebben a R. Lemkin, H. D. de Vabres és V. Pella által készített szakértői jelentésben (melyre később részletesebben is visszatérek) – a „fizikai” vagy „biológiai” genocídiumra vonatkozó, az ENSZ Közgyűlés által 1948-ban szó szerint elfogadott szöveg mellett (egy tervezett önálló cikkelyben) – ott állt a „kulturális genocídium” tilalma is.

Eszerint „kulturális népirtásként” büntetendő „bármely olyan szándékos cselekmény, amelyet a csoport tagjainak nemzeti vagy faji eredete, vagy vallásos hite okán azzal a céllal követtek el, hogy elpusztítsák valamely nemzeti, faji vagy felekezeti csoport nyelvét, vallását vagy kultúráját, mint amilyen

- (a) a csoport nyelvhasználatának eltiltása a mindennapi érintkezésben vagy az iskolai oktatásban, valamint a csoport nyelvén történő nyomtatás és kiadványterjesztés megtiltása,
- (b) a csoport könyvtárainak, közgyűjteményeinek, iskoláinak, történelmi műemlékeinek, vallásgyakorlásra szánt helyeinek vagy más kulturális intézményeinek vagy tárgyainak az elpusztítása vagy használatuk megakadályozása.”⁷

Mint később részletesen is kifejtem, a korabeli politikai és jogpolitikai megfontolások között az ENSZ tagállamai elégségesnek látták a különböző kiemelt csoportok fizikai integritásának védelmét, s ez a javaslat nem került be az 1948-as genocídium egyezmény végleges szövegébe.⁸

Az ezt követő két évtizedben megfedkeztek a kulturális népirtásnak erről a régi, lemkinii felfogásáról. Az etnocídium gondolatát így valójában a francia etnológusok és antropológusok fedezték fel újra és terjesztették el az 1970-es években. Ebben és a fogalom széles körű elfogadtatásában a legnagyobb szerepet Robert Jaulin francia etnológus játszotta, aki több éves dél-amerikai megfigyelései során személyesen megtapasztalta a Catatumbo folyó völgyében élő, már régóta keresztény vallásra térített, Észak-Kelet-Kolumbiában és Nyugat-

Lábjegyzet folytatása az előző oldalról.

(nép) és a latin *cide* (ölés) összetétele.” Vö. Lemkin, Raphaël: *Axis Rule in Occupied Europe. Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress*. Washington, DC, Carnegie Endowment for International Peace, 1944. (reprint kiadása: Clark, New Jersey, The Lawbook Exchange, 2005. (Samantha Power új bevezetőjével) ²2008. (William A. Schabas bevezetőjével), 79. A szakirodalomban megjegyzi, hogy a „kulturális örökség pusztítására” utaló tartalom Lemkinnek már az egyik korai munkájában, a még varsói ügyészként és a lengyel szabadegyetem előadójaként Madridban tartott 1933-as előadásában (*Acts Constituting a General (Transnational) Danger Considered as Offences Against the Law of Nations*) megjelent.

⁷ *Draft Convention on the Crimes of Genocide*, U.N. ESCOR, 5th Sess., U.N. Doc. E/447 (1947) 26-28., elérhető: https://digitallibrary.un.org/record/611058/files/E_447-EN.pdf

⁸ Lásd erről Kardos Gábor: A népirtás és a nemzetközi jog fejlődése. *Deliberationes*. 8. évf. 2015/2. szám, 25–29. és Sautman, Barry: Cultural Genocide in International Context. In: *Cultural Genocide and Asian State Peripheries*. Szerk.: Satmann, Barry. New York, Palgrave Macmillan, 2006. 1-38. kül. 3-7.

Venezuelában őshonos bari indiánoknak, egy ún. motilon népnek a többségi fehér bőrű lakosságban való teljes feloldódását. Az ennek előmozdítására irányuló politikát – mint „erőszakos (kikényszerített) asszimilációt” – először „kulturális bűnnek” mondta, majd etnocídiumnak nevezte el.⁹ Azt fejtegette, hogy a nyugati civilizáció nem ismeri el, értékén alul kezeli, végül pedig pedig felszámolja a tőle független kulturális világokat; az etnocídium pedig az ilyen világokban élő népek gondolkodás- és életmódjának a megszüntetése.¹⁰

A fogalom elterjedésének jele, hogy – a dél-amerikai indián kultúra megsemmisülésére és a paraguay-i achék kiirtására exponáltan – a nemzetközi szervezetek is elkezdtek foglalkozni a kérdéssel. Az UNESCO ún. Latin-Amerika-konferenciáján kiadott San Jose-i deklaráció (1981) szerint az etnocídium „azt jelenti, hogy egy etnikai csoporttól megtagadják azt a jogot, hogy a saját nyelvén, akár egyénileg, akár csoportosan élvezze, fejlessze és továbbadja a saját kultúráját”. A deklaráció szerint „ez az emberi jogok súlyos megsértését jelenti.” A konferencia résztvevői ezek után azt is kijelentették, tévesen, hogy „az etnocídium, azaz a kulturális genocídium, a nemzetközi jog megsértése, miként a népirtás, melyet az ENSZ genocídium egyezménye elítélt”.¹¹

Az 1980-as és 1990-es években az *etnocídium*, illetőleg a *kulturális genocídium* fogalma általánosan használatba jött, mint egy politikai irány, a Közép- és Kelet-Európában új erőre kapott homogenizáló nemzetpolitika kritikája. A kifejezések elterjedésében szerepet játszott, hogy többek szemében alkalmasnak tűnt a jogi jellegű kisebbségvédelem megalapozására. Hazai szakirodalmunkban például Gehér József – nyilvánvalóan a határon túli magyarság

⁹ Lásd Jaulin, Robert: *La paix blanche. Introduction à l'ethnocide*. Párizs, Seuil, 1970, két kötetben: ²1974. Ennek folytatása a Jaulin által szerkesztett a *La de civilisation. Politique et pratique de l'Ethnocide* (Brüsszel, P.U.F. 1974) című kötet volt, amelynek tíz tanulmánya közül ötnek a szerzője ugyancsak Robert Jaulin. A kötet többi szerzője – például Philippe Lukacs, Darcy Ribeiro, Aldona Januszewsky – ugyancsak etnológusok, valamint kulturális és politikai antropológusok voltak. Magát a fogalmat egyébként a Clifford Geertz által sokat dicsért és bírált francia antropológus, Pierre Clastres fejtette ki bővebben; lásd Clastres, Pierre: *Ethnocide. Art & Text*. 28. évf. 1988. 51-71., ami egy 1974-ben megjelent francia nyelvű tanulmány fordítása. Lásd még ehhez Novic, Elisa: *The Concept of Cultural Genocide. An International Law Perspective*. Oxford, Oxford University Press, 2016. 35-36.

¹⁰ Nem sokkal halála előtt Jaulin – egy Jean-Toussaint Desantival társszerzőségben írt kötetben – összefoglalta és értékelte korábbi nézeteit, s filozófiai magasságokba emelte az etnocídium leírását; vö. Jaulin, Robert – Desanti, Jean-Toussaint: *L'univers des totalitarismes. Essai d'ethnologie du non-être*. Párizs, L. Talmart, 1995. A filozófiai elemzés során az etnocídium az „én” (*soi*) kiterjesztése folyamatában szerepet játszó, a „kulturális mássághoz” való nem-viszony (annak tagadása) sémájaként értelmezett totalitarizmus része lett.

¹¹ A San Jose-i deklaráció szövegét idézi Schabas, William: *Genocide in International Law. The Crimes of Crimes*. Cambridge, Cambridge University Press, 2000. 189. A kiváló nemzetközi jogász ehhez rögtön hozzátette: „a kulturális genocídium természetesen nem jelenti a nemzetközi jog megsértését, mivel nincs olyan nemzetközi egyezmény, ami büntetendő cselekménynek nyilvánítaná, s a fentiek fényében ráadásul valószínűleg nem lehetne úgy érvelni, hogy valamilyen szokásnormának kellene kitöltenie azt a hézagot, amit az egyezmény e kérdésben hagy”; vö. Schabas: *idézett mű* (2000), ugyanott. (A „fentiek fényében” az ENSZ 1947-es terveztére utalt.)

helyzetét és viszonyait látva – azt vetette fel, hogy mivel „a létezéshez való jogot a kulturális népiertással is tagadni lehet”, fel kellene eleveníteni e fogalom korábbi elgondolását, és „javasolni kellene nemzetközi egyezménybe ... foglalását”.¹² Egyes szerzők, így Kartag-Ódri Ágnes, újvidéki jogász, a szerb alkotmánybíróság tagja – elméletileg-fogalmilag talán nem a legtisztább módon, de politikailag egyértelműen – az identitáshoz való jogot részben „a kulturális »etnocídium« elleni védelemhez való jogként” határozták meg.¹³

De nemcsak a magyar szerzők körében vetődött fel e régi kifejezések és tervezett tilalmak felelevenítésének lehetősége, hanem szélesebb körű nemzetközi jogi diskurzusban is. Tartalmazta azokat már az őshonos népek jogairól és védelméről szóló ENSZ-nyilatkozat (UNDRIP) 1994-es tervezete¹⁴ is. A szöveg 7. cikke eredetileg így szólt:

„Az őshonos népeknek kollektív és egyéni joguk van arra, hogy ne legyenek kitéve etnocídiumnak és kulturális genocídiumnak, ideértve minden olyan magatartással szembeni védelmet,

- (a) aminek az a célja, hogy megfossza őket különálló népként való integritásuktól, kulturális értékeiktől és etnikai identitásuktól;
- (b) aminek az a célja, hogy megfossza őket földjeik, területeik és forrásaik birtokától;
- (c) ami a népességmozgatás olyan formáját ölti, ami jogaik aláadását vagy megsértését célozza vagy eredményezi;
- (d) ami más kultúrákkal vagy életformákkal történő – a törvényhozási, közigazgatási vagy más intézkedések által rájuk erőltetett – asszimiláció, vagy az azokkal való integráció formáját jelenti; és
- (e) az ellenük irányuló propaganda volna.”

A 2007-ben végül is elfogadott UNDRIP-deklaráció-szöveg¹⁵ e bonyolult és bonyolultsága ellenére is nagyon általános megfogalmazású cikket már nem tartalmazta. A végleges szö-

¹² Gehér József: A kulturális népiertás fogalma és tilalmának jogi lehetőségei. *Kisebbségkutatás*. 1991–1992/4. szám, 392–393. és *Regio. Kisebbség, politika, társadalom*. 2. évf. 1991/3. szám (194–201.) 197. és 201.

¹³ Vö. Kartag-Ódri Ágnes: A csoportidentitás és a kisebbségi kulturális jogok. *Regio. Kisebbség, politika, társadalom*. 9. évf. 1998/1. szám, (151–167.) 165., valamint ezzel szövegszerűen egyezően (s csak hevenyészve utalva az előbbi írásra) Felföldi Enikő: A kisebbségi jogok, a kisebbségek kulturális identitása és a kulturális jogok a nemzetközi jogban. *Kisebbségkutatás*. 11. évf. 2002/3. szám (728–742) 732.

¹⁴ *Draft United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples*, drafted by The Sub-Commission on Prevention of Discrimination and Protection of Minorities Recalling resolutions 1985/22 of 29 August 1985, 1991/30 of 29 August 1991, 1992/33 of 27 August 1992, 1993/46 of 26 August 1993, presented to the Commission on Human Rights and the Economic and Social Council at 36th meeting 26 August 1994 and adopted without a vote.

¹⁵ Az ENSZ Gazdasági és Szociális Tanácsa még 1982-ben létrehozott egy munkacsoportot az őshonos népesség helyzetének vizsgálatára. Ez 1993-ra elkészített egy tervezetet, és benyújtotta azt jóváhagyásra ENSZ Gazdasá-

veg¹⁶ csak annyit mondott ki: az őshonos népeknek joguk van arra, hogy ne kényszerítsék őket asszimilációra. Vagyis az ENSZ Közgyűlés ismét elvetette az etnocídium és a kulturális genocídium meghatározását, s annak tilalma nem lett nemzetközi jogi egyezmények része.

Ennek ellenére nem-jogi fogalomként széles körben használják, többnyire a következő tartalommal. Amíg a genocídium – legalábbis lényege szerint – emberek ezreinek legyilkolása valamely nép kiirtásának céljával, addig az etnocídium egy *kultúra megsemmisítése*, az emberek „lelkének meggyilkolásával”,¹⁷ de lényegében ugyanazzal a céllal.

Ez a célra utaló utóbbi kitétel talán feleslegessé teszi a vitát Martin Shaw angol szociológus azon nézetével, miszerint az etnocídium „kulturális genocídiumként” való feltüntetése (vagyis olyan represszióként való bemutatása, amelynek során nem követnek el fizikai erőszakot) félrevezető, mert a genocídiumnak is mindig megvan a maga kulturális dimenziója, vagy inkább előzménye.¹⁸ Shawnak persze igaza van abban, hogy akik ki akarnak irtani egy népet, azok a tömeggyilkosságok előtt felszámolják iskoláit, háttérbe szorítják vagy egyenesen betiltják vallását, korlátozzák könyvkiadását és a nyilvános társadalmi terekben megtiltják nyelvének használatát. De az is igaz, hogy ugyanilyen eszközöket használhatnak azok is, akik nem legyilkolni, hanem „csak” csendesen felszámolni akarnak egy nemzetiséget, etnikumot vagy kisebbséget. Vagyis a genocídium fizikai támadásokban testet öltő részét rendszerint a támadott csoport kultúrájának tagadása, semmibe vétele majd elnyomása előzi meg (mondhatjuk úgy is: a genocídium előtt, annak részeként ott van egy radikális, gyorsan lezajló heves etnocídium), ám ebből még nem következik, hogy az etnocídium mindig genocídiumban végződik. Az etnocídium csendes, de kitartó kulturális elnyomás, meghatározott célokkal.

Az etnocídium továbbá nem egyszerűen egy kultúra felszámolása, hanem valamely nép, nemzet vagy etnikum *önazonossága fenntartásához szükséges kulturális minták* semmivé tétele, és az azok fenntartásához szükséges *intézmények* (iskolai oktatás, könyvnyomtatás, mé-

Lábjegyzet folytatása az előző oldalról.

gi és Szociális Tanács egyik albizottságának, amely 1994-ben elfogadta, majd továbbította az ENSZ Emberi Jogi Bizottsághoz. Ez 1995-ben munkacsoportot hozott létre a szöveg vizsgálatára. Az Emberi Jogi Bizottság helyét később átvevő ENSZ Emberi Jogi Tanácsa 2006-ban jóváhagyta ugyan a tervezetet, de az arról való végleges döntést elnapolták az ENSZ Közgyűlés 2007-es üléséig. Az őshonos népek jogairól és védelméről szóló deklarációt (UNDRIP: *United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples*) végül is 2007-ben fogadták el.

¹⁶ Vö. *Resolution adopted by the General Assembly 61/295. United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples*. 13 September 2007. szeptember 13. Interneten elérhető: <http://www.un-documents.net/a61r295.htm>.

¹⁷ Gyakran idézik e tekintetben a spanyol jogtörténész, Bartolomé Clavero kiélezett megállapítását: „a genocídium során embereket gyilkolnak, azt etnocídium során pedig a társadalmi kultúrát ölik meg az egyéni lelkek meggyilkolásán keresztül”; vö. Clavero, Bartolomé: *Genocide or Ethnocide, 1933-2007. How to Make, Unmake, and Remake Law with Words*. Milánó, Giuffrè Editore, 2008. 100.

¹⁸ Shaw, Martin: *What is Genocide*. Cambridge, Polity Press, 2013. 64-67.

dia, nyelv, nemzeti nyelven zajló vallásgyakorlás) lassú felszámolása. Ha valamely nép kulturális mintáit csak egyféle intézményrendszer tartja fenn, s más intézmény nem tudja átvenni annak szerepét, akkor az etnocídium történelmi léptékben kivételesen gyorsan is végbemehet. (Példa az ellenkező esetre: amikor a nagyhatalmak letörölték a térképről a „lengyel államot” mint – egyebek mellett – kulturális mintákat fenntartó intézményt, e mintákat csaknem egy évszázadon keresztül a lengyel katolikus egyház tartotta fenn.) A fogalom elterjedésének ez az általános, közelebbről nem meghatározott és rugalmasan alakítható tartalom az egyik oka.

Álljon itt néhány példa, melyek az etnocídium-fogalom széles körű alkalmazhatóságát, s jelentésének a kényszerített asszimilációval való részleges átfedését jelzik.

Így ennek segítségével írták le a Ceaușescu-féle *falurendezési tervet*, s általában az 1990 előtti (olykor emellett az azt követő) *romániai nemzetiségpolitikát*. „A kulturális népirtás során – írta például Szőci Árpád kanadai születésű német-magyar újságíró – nemzetiségi iskolákat zártak be, vagy román osztályokat létesítettek olyan iskolákban, amely addig kizárólag magyar (német, ukrán, stb.) nyelvűek voltak. Kisebbségi kulturális intézményeket szüntettek meg, és általában olyan légkört teremtettek, amelyben az egyén úgy érezte, hogy előrehajtására csak akkor van lehetőség, ha beolvad a többségbe.”¹⁹ Ugyanígy fogalmazott Görömbei András magyar irodalomtörténész is: „a nyolcvanas évekre ily módon a nemzetiség létezése teljességgel lehetetlenné vált Romániában. A nemzetiségek vagy asszimilálódtak, vagy elmenekültek a »kulturális etnocídium« elől, vagy teljes reménytelenségben magukba zárkóztak”.²⁰ A szomszédos államok főhatalma alá került *felvidéki, délvidéki és kárpátaljai magyar kisebbséget* sújtó kényszerített asszimiláció értékelésekor gyakran előfordult és előfordul ma is annak etnocídiumként való értékelése: „A kisebbségi magyarságot napjainkban etnocídium, sőt bizonyos értelemben a genocídium is sújtja” – fogalmazott a VII. Anyanyelvi Konferencia és a Magyarok III. Világkongresszusa közös nyilatkozata 1992-ben.²¹ A publicisztikában többen etnocídiumról beszéltek a 2009-es szlovákiai nyelvtörvény első formájának jellemzésekor,²²

¹⁹ Szőci Árpád: *Temesvár. A romániai forradalom kitörésének valódi története*. Nagyvárad, Partium Kiadó 2013 – Bloomington, iUniverse, 2013. 20.

²⁰ Görömbei András: Az erdélyi magyar irodalom Magyarságtudatának elemei. *Irodalom és nemzeti önismeret*. h.n. k.n. (elérhető az interneten: <http://gorombeiandras.hu>).

²¹ A nyilatkozatot 1992. augusztus 16-án adták ki Esztergomban. Hasonló minősítésként lásd még Durai Miklós: Az etnocídium rendszertana [előszó Bene Éva: *Megdőlt az életfa* című könyvéhez]. In: Durai M.: *Riadó! Vágják alattunk a fát! Beszédok és értekezések 2005-2006*. Budapest, Szabad Tér, 2006. 337-341.

²² Vö. „Budapest Analyses”: Az államnyelvről szóló törvény Szlovákiában. *Gondola*. 2009. szeptember 2. [<https://gondola.hu>, 66850. számú cikk].

amint nyolc évvel később ugyanezt tették a moszkvai képviselők is a politikában az ukrán oktatási törvény kapcsán.²³

A valamilyen módon és mértékben már asszimilált nyugat-európai népek körében elsősorban a katalánok, a wales-iek, baszkok és gascogne-iak esetén emlegetnek olykor etnocídiumot. Ebből – kiegészítve azzal a körülménnyel, hogy például a francia nyelvet őrző québeciek esetén ezt nem teszik – arra következtethetünk, hogy e népek nyelvének visszaszorulása vagy eltűnése ösztönzi a szóhasználatot. S valóban, az etnocídiumot többen is az ún *linguacídium* („nyelv-gyilkosság”: az ősi nyelv visszaszorítása és felszámolása)²⁴ párjának tartják.

Globális viszonylatokban etnocídiumnak mondják a *tibeti* kultúrának a kínai megszállással összefüggő fokozatos eltűntetését és a több ezer kolostor elpusztítását;²⁵ a kulturális vagy általában a nemzeti emlékezet tárgyi emlékeinek felszámolását, például a temetők elpusztítását, mint amilyen az egykori julfai temető megsemmisítése volt a mai Azerbajdzsán területén,²⁶ valamint az Iszlám Állam iraki és szíriai területeken zajlott pusztításait²⁷ is.

A Japánban (elsősorban Hokkaidón), a Kurili-szigeteken, Kamcsatkán, sőt (kisebb részben) az Amur-völgyben őshonos *ainu* nép nagy része a XX. század folyamán ugyancsak beolvadt az őket körülvevő népekbe, elsősorban a japánba, amit sokan ugyancsak etnocídiumnak tekintenek.²⁸ Ugyanezt állították Tajvan őshonos népéről, a *juanzuminokról*²⁹ is, azzal, hogy ők a kínaiak részévé váltak. A hongkongi egyetemen oktató kanadai-amerikai politológus, Barry Sautman szerint ilyen „kulturális genocídiumokra” elsősorban a hagyományos

²³ MTI-hír: „Az ukrainai oroszok elleni »etnocídiummal« vádolta meg Kijevet az ukrán oktatási törvény miatt az orosz Állami Duma által szerdán elfogadott nyilatkozat”. MTI, 2017. szeptember 27.

²⁴ A *linguacídium*ról lásd Jacobs, Stephen L.: Language death and revival after cultural destruction. Reflection of a little discussed aspect of Genocide. *Journal of Genocide Research*. 7. évf. 2005/3. szám, 423–430.

²⁵ Lásd erről Davidson, Lawrence: *Cultural Genocide*. New Brunswick, NJ, Rutgers University Press, 2012. különösen 89–111. („The Chinese Assimilation of Tibet” című fejezet) és Sautman, Barry: „Cultural Genocide” and Tibet. *Texas International Law Journal*. 38. évf. 2003/2. szám, 183–231.

²⁶ Lásd erről [n.n.]: Egy kulturális genocídium intő példája. *Erdélyi Örmény Gyökerek* [Budapest]. 19. évf. 2015. 217. szám, 23–24.

²⁷ Vö. Besenyei Fruzsina Tünde: A nemzetközi kulturális örökség- és műkincsvédelem terrorizmus általi fenyegetettsége az Iszlám Állam példáján keresztül. *Diskurzus* [Győr]. 5. évf. 2015/különszám, 3–12.

²⁸ Lásd erről Sjöberg, Katarina: *The Return of Ainu. Cultural Mobilization and the Practice of Ethnicity in Japan*. Amsterdam, Harwood Academic Publisher, 1993. 44–45. és 84–96. (az ainu etnikumról), 116–128 (beolvadásukról), valamint 174–180. (a megmaradt ainuk etnikai politikájáról)

²⁹ A *juanzuminokról* (vagy *yuan zhu minokról*) lásd a *The Other Taiwan, 1945–92*. Szerk. Rubinstein, Murray A. New York, Routledge (impr.), 1994, 2016. című kötet Shih-Chung Hsieh által írott 15. fejezetét: „From Shanbao to Yuanzhu. Taiwanese Aborigines in Transition”. Ősi szertartásaikról lásd Rudolph, Michael: *Ritual Performances as Authenticating Practices. Cultural Representations of Taiwan's Aborigines in Times of Political Change*. Münster, LIT Verlag, 2008.

ázsiai államalakulatok periferiáin került sor: az ainuk, a juanuzminok mellett ugyanis ez lett a sorsa egyes (nyugati) pápuai népcsoportoknak, az indiai *nagáknak* és a tibetieknek is.³⁰

Amíg az Egyesült Államok területén élt indiánok kapcsán mind a szakirodalom, mind a publicisztika genocídiumról szokott beszélni, a *kanadai indiánok* vonatkozásában gyakrabban említenek etnocídiumot. Ez az ún. bentlakásos indián iskolák (*Indian Residential Schools*) létevére vezethető vissza, amelyek az indián családokból kötelező jelleggel kiemelt, gyakorlatilag a családoktól évekre elszakított gyermekeknek adtak a domináns kanadai értékrendet közvetítő képzést 1876 után, mintegy száz évig. Ezek az iskolák – melyek számát 3 és 6 ezer közé, az ott élt és tanult gyermekek számát pedig mintegy 150 ezerre teszik, s amelyeket a keresztény egyházak tartottak fenn – döntő szerepet játszottak a kanadai indiánok asszimilálásában; a kritikusok szerint az ellenük végrehajtott kulturális etnocídiumban. Létüket utóbb „nemzeti bűncselekménynek” minősítették,³¹ Kanada miniszterelnöke pedig 2008-ban nyilvánosan bocsánatot kért azért, mert sokáig hallgattak róluk, sőt a parlament létrehozott egy tényfeltáró és megbékélést elősegítő bizottságot is.³²

Amint az a példák mentén kirajzolódik, az etnocídium-fogalomban három dolog keveredik:

- a) az intézmények felszámolásán keresztül zajló radikális kulturális elnyomás, melynek fő formája az anyanyelvi diszkrimináció, de ezen túl számos más eszköze is van,
- b) a tradicionális életformák átalakításával kikényszerített lassú asszimilációs nyomás, a hagyományos európai agrárius vagy falusi életforma mellett ideértve az indián-törzsi életformákat is, a módszereket illetően pedig a különböző konformitás-kényszereket és az ún. kulturális és életformabeli ellenminták terjesztését is, valamint
- c) a tárgyi értékek által is megtestesített kulturális örökség elpusztítása: a könyvtárak bezárása, a csoport múltját szimbolizáló hősök eljelentéktelenítése, a temetők felszámolása és így tovább.³³ Ez utóbbit sokan olyan új fogalmak kialakításával ragadták meg, mint a – később tárgyalandó – *memoricídium* (a csoport-emlékezet megsemmisítése) és *libricídium* (könyvtárpusztítás), vagy a már említett *linguacídium*.

³⁰ Sautman, Barry: *Cultural Genocide and Asian State Peripheries*. New York, Palgrave, 2006. 1-38. (a kérdés általános vonatkozásairól) és 39-271. (az említett népcsoportokról).

³¹ Milloy, John: *A National Crime. The Canadian Government and the Residential School System, 1879 to 1986*. Winnipeg, University of Manitoba Press, 1996. Lásd még a kérdéstről MacDonald, David B. – Hudson, Graham: *The Genocide Question and Indian Residential Schools in Canada*. *Canadian Journal of Political Science / Revue canadienne de science politique*. 45. évf. 2012/2. szám 427-449.

³² Záró dokumentumuk a *They Came for the Children. Canada, Aboriginal Peoples, and Residential Schools* Public Works & Government Services Canada, 2012 címen jelent meg.

³³ A fogalmi tartalom sokféleségéről lásd Novic, Elisa: *The Concept of Cultural Genocide. An International Law Perspective*. Oxford, Oxford University Press, 2016. kül. 122-168.

A közös nyelv korlátozása azért jelenti az etnocídium legsúlyosabb esetét, mert mind a három területen – (a) az intézmények felszámolása, (b) az asszimilációs nyomás és (c) a kulturális örökség pusztítása – ez az elnyomás lehatékonyabb, és a kivitelezés során legfájdalmasabb formája. Ezért az e területen érvényesülő asszimilációs nyomást többen *nyelvi genocídium*-nak³⁴ nevezik, amely a saját nyelv elvétele révén pusztít el egy népet. Szerepe azért olyan jelentős, mert a közösség életében a nyelv – mint Schöpflin György fogalmazott³⁵ – „a kommunikáció eszköze, amelyen keresztül az egyén az államhoz kapcsolódik; ugyanakkor ezzel párhuzamosan az etnikai reprodukció – az etnikai önazonosság-tudat kifejezésének és fenntartásának – egyik legfontosabb eszköze is”.

AZ ETNIKAI TISZTOGATÁSOKRÓL

Ha az etnikai célok érvényesítésének eszközeként használt politikai represszió és állami erőszak főbb formáinak meghatározásakor az emberi szenvedés mértékére vagy az alapvető emberi jogok korlátozásának súlyára alapozott „fokozatokat” akarnánk megállapítani, akkor a kényszerített asszimiláció és az etnocídium után a *diszkriminatív elkülönítés* és a – némi eufemizmussal – *népességmozgatásnak* mondott címke alatt összefoglalható eszközök következnek. Olyan dolgok tartoznak ide, mint

- a rendszeres (bár alkalomhoz kötött, de összességében mégis egy rendszer részét képező) *diszkriminatív intézkedések*,
- a gyakran társadalmilag kezdeményezett, de állami szervek által jóváhagyott, állami döntésekkel megerősített vagy kiszélesített *etnikai szegregáció*,
- katonai vagy nemzetbiztonsági megfontolásokra alapozott, vagy legalábbis ilyen szempontokkal indokolt *internálás* (ideértve az etnikai csoport zárt internáló- vagy a háborús gyűjtőtáborokba kényszerítését is),³⁶

³⁴ Lásd Kontra Miklós: A nyelvi genocídium fogalma és mai magyarországi megvalósulásai / megvalósításai. *Kritika*. 38. évf. 2009/5. szám, 22-25. Egy ezzel kapcsolatos, részben publicisztikai vita részleteit lásd Kontra Miklós: Nyelvi genocídium az oktatásban a Kárpát-medencében. *Magyar Tudomány*. 2009/1. sz. és *FÓRUM. Társadalomtudományi Szemle*. 9. évf. 2009/4. sz., Pelle János: Népszámlálás: népirtás? *Kritika*. 2012/1. szám, Kontra Miklós: Népszámlálás és nyelvi genocídium. *Kritika*. 41. évf. 2012/3. szám, 32.

³⁵ Vö. Schöpflin György: *A modern nemzet*. Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő, 160. E gondolat Thomas Wilson érsek 1724-es megállapításáig is visszavezetőd, aki úgy fogalmazott, hogy a „egy jó nyelv egyszerre megbecsülése és szolgálója a nemzetnek”; idézi Percy, Carol – Davidson, Mary Catherine: *The Languages of Nation*. Bristol, Multilingual Matters, 2012. 177.

³⁶ Az etnikai alapú internálás klasszikus példája az Amerikai Egyesült Államokban élő japánok elkülönítése a II. világháború idején, a Pearl Harbor-i támadás után, amit az azt kísérő ún. japán hisztéria és elősorban az alkalmazott módszerek tettek emlékeztetessé.

- az állandósított, rendszerré emelt és „jogi rendelkezésekkel megerősített” szegregáció, az *apartheid*,
- a más etnikumú népcsoport vagy egy-egy csoportjának ideiglenes (átmenetinek mondott) vagy végleges *kitelepítése*,
- egy adott területről való *kiűzése*, ideértve a *pogromokat* is,
- a (rendszerint újonnan alakult) államok közötti *lakosságcsere* néven ismert kölcsönös ki- és áttelepítési intézkedések, valamint
- a *deportálás*,

melyeket rendszerint

- az állampolgári (politikai) jogok jelentős korlátozása,
- magánjogi jellegű sérelmek (a tulajdonjog jelentős korlátozásai, ellenérték nélküli államosítások) kísérik.

Ezek egy részét újabban az *etnikai tisztogatás* fogalma alatt foglaljuk össze.³⁷

A KIFEJEZÉS EREDETE

Az *etnikai tisztogatás* kifejezés a délszláv nyelvekből ered – szerbül: *etničko čišćenje*, horvátul: *etničko čišćenje*, bosnyákul: *etnicko ciscenje* –, s 1990 és 1992 között terjedt el a publicisztikában, amikor az egykori Jugoszlávia felbomlása kapcsán kirobbant polgárháborúk során minősíteni kellett államok, az államokhoz kötődő katonai egységek, paramilitáris szervezetek és töredékállamok polgári lakossággal szemben elkövetett kegyetlenkedéseit, erőszakoskodásait, gyilkosságait, sőt – egy kicsit később – tömeggyilkosságait. Az állami erőszak e formáival olykor keveredtek bizonyos polgári csoportoknak a környezetükben élő másik etnikumhoz tartozó csoportokkal szembeni, az állami propaganda által felkorbácsolt indulatok hatása alatt elkövetett erőszakos cselekedetei is (például utcai verekedések, délvidéki „magyarverések”, stb.). Ilyenekre elsősorban Bosznia-Hercegovina, Szerbia és Montenegró valamint Horvátország, később pedig Koszovó és Macedónia területén került sor, részben az általában vett a civil lakossággal szemben, részben pedig a szemben álló „hadviselő fél” lakosságával szemben. Nem sokkal később alkalmazták a kifejezést a Bulgáriában, Albániában, Görögországban és Törökországban elkövetett erőszakoskodásokra, olykor történelmileg kiterjesztve, azaz visszatekintve is. A publicisztikai használatot követően a terminus viszonylag hamar elterjedt a tudományos elemzésekben – német, angol és francia változatban is (*ethnische Säube-*

³⁷ Az e kategóriákba be nem sorolható intézkedéseket, például *apartheid*, internálás, stb. csak terjedelmi okokból nem tárgyalom itt.

rung, ethnic cleansing)³⁸ –, s gyakran előfordult a nemzetközi szervezetek dokumentumaiban, például a különböző *rapporteur*ök jelentéseiben, a nemzetközi jog forrásának tekinthető egyezményekben azonban sem akkor, sem később nem kapott helyet.

Az évek előrehaladtával egyre szélesebb körben és egyre szélesebb jelentéssel használták, s az 1990-es évtized folyamán a politikai okból történt erőszakoskodások és a tömeggyilkosságok minden változatára ezzel kezdtek utalni. A stanfordi történész, Norman M. Naimark például *A gyűlölet lángjai. Etnikai tisztogatások a XX. században* (2001) című, nagy hatású könyvében³⁹ az örmény népirtástól a Holokauszton és a szovjet deportálásokon át a háború utáni ki- és áttelepítésekig szinte mindent „belezsúfolt” a fogalomba, mielőtt elkezdte tárgyalni a jugoszláviai háborúk atrocitásait. Ugyanilyen értelemben használta és használja a fogalmat egy másik amerikai kutató, Michael Mann is *A demokrácia sötét oldala. Az etnikai tisztogatás magyarázata* (2005) című művében,⁴⁰ akinél – mint később visszatérek rá – az etnikai tisztogatás olyan széles jelentésű általános fogalom lett, hogy a hétköznapi szóhasználatnál némileg ellentétben magába foglalhatja még a genocídiumot is.

Széles, de mégsem a genocídiumig kiterjesztett értelemben fogták fel a kifejezést egy 2000-ben tartott *Etnikai tisztogatás a XX. századi Európában* című amerikai konferencián is, melyet egy amerikai magyar történész, Várdy Béla szervezett, s amelynek számos magyar résztvevője volt.⁴¹ Az ennek kapcsán született kötet (2003) jellemzője épp az volt, hogy szinte valamennyi szerző egy olyan – mondhatnánk: hagyományos, de legalább a hétköznapi szó-

³⁸ A nyugati nyelvekbe való átfordítás során egy ideig volt némi bizonytalankodás, mert felbukkantak a vallásháborúig visszavezethető mellékjelentést őrző régi kifejezések is (*purification*, *Reinigung*), a franciában pedig (*la purification*, *épuration*, *nettoyage ethnique*) eleve váltakozva használták azokat. Hamar rájöttek azonban, hogy a nyugat-európai „purifikáció”, melyet egyébként is elsősorban a vallási közösségek vonatkozásában használtak, nem ugyanaz, mint az etnikai tisztogatás, s amit a közép-és kelet-európaiak e szóval jelöltek, az nyugaton összességében ismeretlen volt.

³⁹ Naimark, Norman M.: *Fires of Hatred. Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe*. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 2001., németül: *Flammender Hass. Ethnische Säuberung im 20. Jahrhundert*. München, C. H. Beck, 2004.

⁴⁰ Lásd Michael Mann: *The Dark Side of Democracy. Explaining Ethnic Cleansing*. New York, Cambridge University Press, 2005., németül: *Die dunkle Seite der Demokratie. Eine Theorie der ethnischen Säuberung*. Ford.: W. Roller. Hamburg, Hamburger Ed., 2007. Magyarul az e kötetben kifejtett koncepciót megalókező tanulmánya olvasható (melytől a könyvben kifejtett elméletben jelentősen eltér); vö. Mann, M.: *A demokrácia sötét oldala. Az etnikai tisztogatás modern hagyománya. Regio. Kisebbség, politika, társadalom*. 12. évf. 2003/4. szám, 3–33.

⁴¹ A konferenciára a pennsylvaniai Duquesne Egyetemen ún. örmény kutatóközpontjában került sor 2000-ben; s az – mint főszervezője, Várdy Béla fogalmazott, „Németországban kívül egy nyugati országban először foglalkozott a világháború utáni etnikai tisztogatások történetével”; vö. Várdy Béla: *Etnikai tisztogatás az emberiség történelmében. Valóság*. 47. évf. 2004/3. szám, 35–45. A konferencia anyagát lásd *Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe*. Szerk.: Várdy, Steven Béla – Tooley, T. Hunt – Várdy, Agnes Huszar. New York, Boulder/Columbia, 2003. A konferencián Nyugat-Európában és Amerikában tevékenykedő magyar származású kutatókon – Edward Chászár, Nándor Dreisziger, László Hámos, Nicolae Harsányi, Andrew Ludányi, Ágnes Várdy, Béla Várdy – túl Magyarországról Jeszenszky Géza, Stark Tamás, valamint a debreceni egyetem két kutatója, Angi János, és Mazsu János vett részt.

használattal egybeeső – fogalomhoz igyekezett tartani magát, ami mindenféle etnikai alapon és etnikai célból elkövetett erőszakoskodást magába foglal, de a genocídiumot nem.

Elvileg hasonló állásponton van az osztrák jelenkor-történész, Philipp Ther is, aki *A nemzetállamok sötét oldala* (2011) című munkájában⁴² az etnikai tisztogatásban elsősorban a homogén etnikai terület erőszakos eszközökkel történő létrehozásának eszközét látja, mivel azonban a második világháború korszakát is bevonja az elemzés ívébe, nem tehet mást, mint hogy az akkor történeteket az etnikai tisztogatás „csúcspontjaként”, a Holokausztot pedig a zsidóknak a „hitleri impérium” területéről való „kiűzéseként” értelmezze. Vagyis a hagyományos megközelítés fő hangsúlyai ellenére a fogalmat a genocídium irányába mozdítja el.

A jelenség fogalmi szempontból egyre expanzívabb értelmezésére, mely tehát a szélsőséges állami erőszak-alkalmazás szinte *minden* formáját az etnikai tisztogatás kategóriájába sorolja, egyfajta ellenreakció volt az, hogy néhányan – épp ellenkezőleg – arra törekedtek, hogy határozottan megkülönböztessék az etnikai tisztogatást a genocídiumtól,⁴³ vagy egyenesen a genocídium részének tekintették azt, legalábbis abban az értelemben, hogy az etnikai tisztogatást jelentő cselekedetek skálájának végpontjára a genocídiumot tették. Egy *Balkáni genocídiumok. Holokauszt és etnikai tisztogatás a XX. században* (2011) című könyvben⁴⁴ például elsősorban olyan népirtásokat lehet elemezni, amelyek nagy része etnikai tisztogatás volt, vagy legalábbis így kezdődött, s az erőszak később szélesedett genocídiummá. E fogalmi kérdésekre⁴⁵ még visszatérek, de már itt megjegyzem, hogy e fogalmi kettősség más területeken is jellemző.⁴⁶

⁴² Ther, Philipp: *Die dunkle Seite der Nationalstaaten. „Ethnische Säuberungen” im modernen Europa*. Göttingen, Vanderhoeck & Ruprecht, 2011., új kiadása: Bonn, Bundeszentrale für politische Bildung (Schriftenreihe 1325), 2013., angolul: *The Dark Side of Nation-States. Ethnic Cleansing in Modern Europe*. Berghahn Books, 2014. Ugyanezt a kompromisszumra törekvő, de végül is kettős megközelítést lásd még Schwartz Michael: *Ethnische „Säuberungen” in der Moderne. Globale Wechselwirkungen nationalistischer und rassistischer Gewaltpolitik im 19. und 20. Jahrhundert* (Quellen und Darstellungen zur Zeitgeschichte, 95). München, Oldenburg, 2013.

⁴³ Lásd például Liebermann, Benjamin: Ethnic Cleansing versus Genocide? In: *The Oxford Handbook of Genocide Studies*. Szerk.: Bloxham, Donald – Moses, A. Dirk. Oxford University Press, 2012. 42-60.

⁴⁴ Lásd Mojzes, Paul: *Balkan Genocides. Holocaust and Ethnic Cleansing in the Twentieth Century*. Lanham, Rowman & Littlefield, 2011.

⁴⁵ Nyilvánvaló, hogy a koncepcionális kérdések mögött, mint lenni szokott, gyakorlati-hatalmi megfontolások is állnak; vö. ezzel kapcsolatban Calic, Marie-Janine: Die „ethnische Säuberungen” im ehemaligen Jugoslawien. In: *Definitionsmacht, Utopie, Vergeltung. „Ethnische Säuberungen” im östlichen Europa des 20. Jahrhunderts*. Szerk.: Brunnbauer, Ulf – Sundhaussen, Holm. Münster, Lit Verlag, 2006.125-143.

⁴⁶ Így újabban néhányan – okkal vagy ok nélkül – beszélnek izraeli „etnikai tisztogatásról”, s azt vagy az etnikailag homogén területek erőszakos létrehozásának módjaként, de nem népirtásként fogják fel, mint például a palesztin ügy mellett elkötelezett német politikai aktivista, Petra Wild teszi; vagy tömeggyilkosságokkal is vegyülő erőszakos politikaként értelmezik, ami például az Angliában működő „száműzött” izraeli történész, az ún. „új történeti iskola” képviselője, Ilan Pappé írásaiban látható. Vö. Wild, Petra: *Apartheid und ethnische Säuberung in Palästina. Der zionistische Siedlerkolonialismus in Wort und Tat*. Bécs, Promedia, 2013. és Pappé, Ilan: *Die ethnische Säuberung Palästinas*. Berlin, Haffmans & Tolkemitt, 2014.

A kifejezés tehát az 1990-es években terjedt el; az alapjául szolgáló nyelvi fordulatok azonban XIX. századi eredetűek. A „tisztítást” és a „tisztogatást” például a szerb irodalmi nyelvben először Vuk Karadžić nyelvész és nyelvújító használta a „megtisztítás” értelmében a belgrádi törökök 1806-os lemészárlására. Kicsit később a montenegrói érsek-fejedeleme, II. Petar Petrović-Njegoš is használt hasonló kifejezéseket a *Gorski vijenac* (Hegyek koszorúja, 1834, 1846) című eposzában, amikor arról írt – ugyancsak egy törökök elleni montenegrói tömeggyilkosság kapcsán –, hogy a balkáni keresztényeknek meg kellene szabadulni a muszlimoktól.⁴⁷ A nyelvi előzmények a horvátoknál kicsit későbbiek. Amikor például az 1941-ben létrejött Független Horvát Állam (NDH: *Nezavisna Država Hrvatska*) törvényhozó testületének elnöke, Milovan Žanić a jasenovaci komplexum részét képező egyik koncentrációs tábor melletti új településen, Nova Gradiškán a horvát föld megtisztításáról (*čišćenje terena*) beszélt, a következőket mondta. „E földnek kizárólag a horvátok földjének kell lennie, és mivel mi, usztasák nem zsugoríthatjuk össze az országot, a földet kell megtisztítanunk a szerbektől. Nem csinálunk titkot ebből. Ez az államunk politikája, s amikor a gyakorlatban megvalósítjuk ezt, akkor azt tesszük, ami az usztasa elvekben már meg van írva.”⁴⁸ Hasonló kifejezéseket használtak a szerb csetnikek is, sőt egy évtizeddel korábban egy egészen más régióban, ti. a Szovjetunióban az oroszok is, bár ők még inkább a „határok megtisztításáról” (*очистка граници*) beszéltek, amikor az 1930-as években, állítólagos stratégiai megfontolások miatt a lengyelek tízezreit telepítették ki fehéroroszországi és ukrainai határzónákból. Az etnikai elemre vetített „tisztaság” a német szóhasználatban is benne volt, amennyiben a nácik egy „tisztá”, azaz a zsidóktól megtisztított (*judenrein*) Európa kialakítását tervezgették. A kifejezés felbukkant az 1960-as és 1970-es években is, amikor a szerb ortodox egyház e terminussal utalt arra, hogy a koszóvói albánok elüldözik a szerbeket az ő ősi földjükről, Koszovóból. Ezt később átvette a szerb média is, amikor az 1980-as években etnikailag tiszta területekről (*етнички чисто подручје*) beszélt.⁴⁹

⁴⁷ Petrović-Njegoš, Petar: *Hegyek koszorúja. Drámai költemény*. Ford.: Csuka Zoltán. Budapest, Budapest Székesfővárosi Irodalmi és Művészeti Intézet, é.n.

⁴⁸ Idézi Mojses, Paul: *ugyanott*, 7.

⁴⁹ A szóhasználatkal kapcsolatos megállapítások forrásai a következők. Mojses Paul: *idézett mű*, 6-7. és 131. o. & Becirevic, Edina: *Genocide on the River Drina*. New Haven, Conn, Yale University Press, 2014. 22–23. o., Total, Gerard – Dahlman, Carl T.: *Bosnia Remade. Ethnic Cleansing and Its Reversal*. New York, Oxford University Press, 2011. 3. o. és Martin, Terry: *The Origins of Soviet Ethnic Cleansing*. *The Journal of Modern History* 70. évf. 1998/4. szám, 813–861. A szerb ortodox egyház szóhasználatához lásd Јовић, Саво Б.: *Етничко чишћење и културни геноцид на Косову и Метохији. Сведочанство о страдању Српске Православне Цркве и српског народа од 1945. до 2005. године*. Москва [Moszkva], Паломник, 2014. angolul: Jović, Savo B.: *Ethnic Cleansing and Cultural Genocide on Kosovo and Metohija. Testimony to the Suffering of the Serbian Orthodox Church and Serbian People from 1945 to 2005*. Belgrade, Holy Synod of Bishops of The

Az elmúlt csaknem húsz-harminc év folyamán a kifejezés széles körben elfogadottá vált és meghonosodott. Gyakran idézőjeles formában használják,⁵⁰ amivel azt juttatták kifejezésre, hogy a beszélő vagy az író szerint a jelentése bizonytalan, vagy valamilyen speciális értelme van. Mára az *etnikai tisztogatás* ugyanolyan elfogadott és (viszonylag) határozott tartalommal bíró fogalom lett, mint a *végső megoldás* a II. világháború után, mely ugyancsak két-három évtized alatt vált közismert és elfogadott terminussá.

A FOGALOM JELLEGE

A fogalommal kapcsolatban eleinte többeknek voltak fenntartásai – általában két okból. Egyesek szerint az azért terjedt el, mert a jugoszláviai háború során elkövetett kegyetlenkedéseket nem merték vagy nem akarták genocídiumnak nevezni. Ez utóbbi terminust a II. világháború idején elkövetett vagy még korábbi népirtásokra tartották fenn, s nem akarták elfogadni, hogy ilyesmi újra előfordulhatott Európában, vagy azt akarták sugallni, hogy az, ami történt, nem volt a II. világháborús népirtásokhoz mérhető. Eszerint az etnikai tisztogatás egyfajta *eufemizmus* volt a népirtásra. Bár – mint később megmutatom – a fogalom bevezetésének távolról sem a lényeg elfedése volt a célja, a „tisztogatás” eleme révén az – feltehetőleg a balkáni népek nyelvéből való származás okán – mégis valami ilyesmit tett: olyasmire utal, amit nem teljesen pontosan, vagy inkább metaforikusan nevez meg.⁵¹ Hiszen mit csinál az, aki tisztogat? – kérdezhetjük. Általában véve megtisztít, kitisztít, tisztává tesz valamit. Itt azonban meglepő módon, konkrétan azt, hogy gyilkol, kegyetlenkedik, kínoz, deportál, megerőszakolja a nőket, éheztetni a gyermekeket, megfélemlíti az öregeket és így tovább. Persze érthetjük úgy is: aki tisztogat valamit, az eltávolítja róla a szennyet, s tudjuk, hogy egyesek a másik nép vagy nemzet tagjaira is hajlandók vonatkoztatni ezt. Ha egyes népcsoportok egy meghatározott területről történő elűzését valaki ezzel az ördögi nyelvi átvittel interpretálná, az lehet az emberi romlottság jele, de ez az interpretáció nem csak több, hanem más is, mint egy eufemizmus.

A másik fenntartás abból eredt, hogy az etnikai tisztogatás *nem volt jogi fogalom*: sem a nemzetközi jog, sem a belső jog nem határozta meg, hogy pontosan mely magatartások is tar-

Lábjegyzet folytatása az előző oldalról.

Serbian Orthodox Church, 2007. Megjegyzem még, hogy Vuk Karadžić nem felmenője a háborús bűnös Radovan Karadžićnak.

⁵⁰ Mivel szerintem a fogalomnak viszonylag egyértelmű jelentés adható, és a hasonló erőszak-alkalmazási módszerek mellett szükség van egy ilyen, ún. *vegyes kategóriára* is, nem használok idézőjeleket.

⁵¹ A metaforikus szóhasználatról és a hasonló kérdésekről lásd Hagan, Jan – Haugh, Todd: *Ethnic Cleansing as Euphemism, Metaphor, Criminology and Law. Forging a Convention for Crimes against Humanity*. Szerk.: Sadat, Leila Nadya. Cambridge, Cambridge University Press, 2011. 177-201. o.

toznak ide, következésképpen – e minősítés alatt – nem is tilthatta azt. Előfordult például, hogy amikor pár évvel később, a volt Jugoszláviában elkövetett bűncselekmények miatti felelősségre vonást tárgyaló hágai ad hoc nemzetközi büntetőbíróság tárgyalótermében az ügyész ezt a kifejezést használta (még 1998-ban, a Kovačević-ügyben), a védelem így vágott vissza: „Az »etnikai tisztogatás« provokatív kifejezés, és sérti az ügyfelemet, mert nem szerepel a bíróság Statútumában, és az azáltal meghatározott bűncselekmények tényállási elemeinek egyikében sem. Ilyesmi nem létezik sem a genocídium egyezményben, sem a nemzetközi szokásjogban. Az »etnikai tisztogatás« olyan helytelen elnevezés, amelyet csak azért használnak, hogy elítéljék és többé-kevésbé már előzetesen bűnösnek feltételezzék a konfliktus szerb oldalán állókat bizonyos magatartásokért, amiket itt kell megítélni.”⁵²

Abból, hogy valami nem jogi fogalom, nem következik, hogy a jövőben sem kellene azzá tenni, például meghatározni és jogilag tiltani. Hiszen a népirtást sem definiálta és tiltotta a nemzetközi jog, amikor a legtöbbet elkövették belőle, s utólag – a genocídium egyezményben összevonva bizonyos bűncselekmények elemeit – meghatározták annak fogalmát, majd elfogadták az azzal kapcsolatos egyezményt, amelyben megtiltották elkövetését. Azaz jogi foglommá tették. Az etnikai tisztogatás esetén azonban erre nem került sor, s ez nem feltétlenül baj.

Az, hogy valami nem jogi fogalom, azt sem jelenti, hogy a keretében leírható magatartások meghatározása ne lenne jogi fogalom, tehát nem tilthatná azokat a nemzetközi és/vagy a belső jog. Mint látni fogjuk, az etnikai tisztogatás esetén sokszor erről van szó: az ide sorolható magatartások – egyebek mellett – emberiség elleni bűncselekményt, népirtást, kínzást, emberölést, vagy más, nemzetközi jogilag, illetve a belső jogban meghatározott bűncselekményt jelentenek.

S végül az, hogy valami nem jogi fogalom, nem jelenti azt sem, hogy ne fordulhatna elő jogi vagy jogtudományi elemzésekben, és nemzetközi szervezetek jogilag is értelmezhető dokumentumaiban.⁵³ Sok félreértés abból adódott, hogy ez utóbbiak – szerencsére – nagyon is sokat foglalkoztak vele, sőt megpróbálták definiálni is. Ilyen volt például a Biztonsági Tanács

⁵² Lásd a Kovačević-ügy (IT-97-24) tárgyalási jegyzőkönyvét, 1998. február 27. 35. o. Megtalálható www.icty.org/x/cases/milan_kovacevic/trans/en/980227it.htm. (Nem csoda, ha ezek után a jegyzőkönyvekben a kifejezés mindig idézőjelek között szerepelt.)

⁵³ A nemzetközi jogról szóló tudományos művek és tankönyvek köréből például önálló fejezetben vizsgálja az etnikai tisztogatás kérdését Schabas, William: *Genocide in International Law. The Crime of Crimes*. Cambridge, Cambridge University Press, 2009. 221-245. Megjegyzem azt is, hogy az ENSZ Biztonsági Tanács a 771 (1992) sz. határozatában (1992. augusztus 13.) – ahol első ízben használta az *etnikai tisztogatás* kifejezést – úgy fogalmazott, hogy az ellentétes a nemzetközi humanitárius joggal, s ez a Közgyűlés 1992. augusztus 23-i 46/242. sz. határozatában is megjelenik. Vö. Drazen: *idézett mű*, 353.

felkérésére az ENSZ Főtitkára által kinevezett szakértői bizottság 1993-as első ún. közbenső jelentése. Eszerint: „az etnikai tisztogatás egy *etnikailag homogén terület létrehozását* jelenti erőszak alkalmazásával és az ott élő népesség megfélemlítés révén való eltávolításával az adott területről. Az etnikai tisztogatás ellentétes a nemzetközi joggal”. A bizottság 1994-es végleges jelentése az etnikai tisztogatást a következőképpen határozza meg: olyan „célzott politika, amely etnikai vagy vallási csoport erőszakkal vagy terrorisztikus eszközökkel való eltávolítását célozza a polgári népesség körében egy másik etnikai vagy vallásos csoport által.”⁵⁴ Mint első pillantásra is látható, a két definíció nagyon távol áll egymástól, de ezzel itt nem kell foglalkoznunk. Értjük be ennek megállapításával: attól, hogy bizonyos (nem jogi normának minősülő) ENSZ-dokumentumok használják a kifejezést, vagy jogtudósok jogi szempontból is elemzik egyes összetevő elemeit, az etnikai tisztogatás még nem tekinthető jogilag definiált és nemzetközi jogi normákban *per se* tiltott fogalomnak.⁵⁵

De ha nem jogi, akkor milyen jellegű fogalomról van szó? – kérdezhetjük. Publicisztikai? Annál messze többről van szó. Az alábbiakból nyilvánvaló lesz, hogy a kifejezés jelentése az állam működésével és bizonyos állami szerveknek – a nemzetek és etnikumok konfliktusai-val, illetőleg azok történetileg alakuló sorával kapcsolatos – tevékenységével függ össze. Az etnikai tisztogatás tehát elsősorban az állam egyfajta működését jelző, tehát államtudományi, közelebbről államszociológiai, egyes aspektusaiban pedig államtörténeti fogalom. Azokat a tevékenységeket és intézményeket, folyamatokat és pozíciókat, relációkat és tetteket fogja át, amelyek révén az etnikai konfliktusokat úgy oldják fel vagy szüntetik meg, hogy bizonyos területeket az állami erőszak révén homogenizálnak. Amennyiben a fogalom „értelmét” az erőszakra fókuszáljuk, úgy az *államelméleti* vagy *politikaelméleti* fogalom. Mondhatjuk azonban a két szempontot összekapcsolva azt is, hogy az etnikai tisztogatás a homogenizáló nemzetállam egyik jellegzetes erőszak-politikáját leíró fogalom.

⁵⁴ Ezeket a szakirodalomban gyakran idézik; lásd például Naimark: *idézett mű*, 3-5. o., Liebermann, B.: *idézett mű*, 44. Én is innen idéztem. E bizottsági állásfoglalások Tadeusz Mazowieckinek, az Emberi Jogi Bizottság speciális rapporteur-ének a jelentéseiben, az ún. *Mazowiecki-jelentéseken* alapulnak. Az első jelentés négy részből állt: UN Doc. E/CN.4/1992/S-1/9 (1992. augusztus 28.), UN Doc. E/CN.4/1992/S-1/10 (1992. október 27.), UN Doc A/47/666 és S/24809 (1992. november 12.) és UN Doc. E/CN.4/1993/50 (1993. február 10.). A második hat jelentést tartalmazott: UN Doc. E/CN.4/1994/3 (1993. május 5), UN Doc. E/CN.4/1994/4 (1993. május 19.), UN Doc. E/CN.4/1994/6 (1993. augusztus 26), UN Doc. E/CN.4/1994/47 (1993. szeptember 6.), UN Doc E/CN.4/1994/8 (1993. november 17), UN Doc. BCN. 4/1994/110 (1994. február 21). Ezek, miként a bizottság üléseiről készült jegyzőkönyvek is, elérhetők az interneten (vö. például <http://repository.un.org>).

⁵⁵ Ezzel ellentétes felfogást képvisel Clotilde Pégorier, aki azt állítja: mivel a kifejezés előfordul bizonyos ENSZ-dokumentumokban, sőt egyes nemzetközi jogi normák bírói értelmezésében is, ezért az jogi fogalomnak tekinthető. Vö. Pégorier, Clotilde: *Ethnic Cleansing. A Legal Qualification*. Abingdon, Routledge, 2013. 17-57. o.

AZ ETNIKAI TISZTOGATÁST JELENTŐ MAGATARTÁSOK KÖRE

A fogalom bizonyos tevékenységekre, viszonyokra és az azok kapcsán létrejött helyzetekre utal, melyek az elmúlt század, egy szélesebb kontextusban pedig az elmúlt két, esetleg két-három évszázad⁵⁶ etnikai konfliktusai esetén voltak megfigyelhetők, amikor is katonai vagy rendőri erőszak-alkalmazással, esetleg polgári és félkatonai (paramilitáris) erőszakkal valamely állam területének egy részét, ritkán egészét nemzeti és etnikai értelemben homogénné tették.

Milyen magatartások tartoznak ide? Mielőtt kísérletet teszek az etnikai tisztogatást megvalósító magatartások pusztá felsorolására, megjegyzem, hogy azok roppant szerteágazóak, s kimerítő felsorolásuk szinte lehetetlen. E magatartásokat első megközelítésben – részben a fentebb hivatkozott Mazowiecki-jelentések, részben Dražen Petrovićnek a kérdésben alapvető jelentőségű korai (de már a Mazowiecki-jelentéseket is feldolgozó) tanulmánya alapján – négy fő csoportra szokták osztani. Ezek:

(a) *adminisztratív intézkedések,*

(b) *nem erőszakos, de támadó kellegű egyéb, hatósági vagy magánjellegű lépések,*

(c) *katonai vagy rendőri szervezetek, olykor felfegyverkezett civil csoportok lakosságot terrorizáló intézkedései, valamint*

(d) *erőszakos és jogellenes katonai intézkedések és műveletek.*⁵⁷

a) Az *adminisztratív intézkedések* körébe olyan dolgok tartoznak, mint az etnikai csoport vagy a nemzeti kisebbség tagjainak a munkahelyekről, különösen közszolgálati állásokból való elbocsátása, számukra munkaszolgálat előírása, különösen hadműveleti területe-

⁵⁶ A szakirodalomban többen úgy fogalmazzák, hogy etnikai tisztogatások az ókorban és a középkorban is előfordultak. Várdy Béla szerint például (vö. Várdy: *idézett mű*, 2004, ugyanott) „a gyakorlat oly régi, mint maga az emberi történelem”. B. Liebermann szerint (vö. Liebermann: *idézett mű*, 47. o.) ugyanígy: az etnikai tisztogatás első példáit az Újasszír Birodalom deportálásai jelentették, melyek során tízezereket telepítettek át a birodalom egyik pontjáról a másikra. Amikor például V. Sulmánu-asarídu (uralk.: 726–722, a Bibliában Szalmánasszárnak nevezve) elfoglalta Izrael akkori fővárosát, Szamáriát, a város teljes lakosságát száműzte. E példák kérdése – melyek természetesen hosszan sorolhatnánk még – korántsem az ártatlan „műveltségi tesztek” körébe tartozik (tudunk-e ókori példákat tömegek, esetleg egész népek elűzésére vagy áttelepítésére?), hanem nagyon is komoly elméleti jelentősége van. Nevezetesen az, hogy az etnikai tisztogatás néven összefoglalt cselekedetek – miként egyébként a genocídiumként ismertek is – ősi dolgok, vagy csak modern társadalom és a modern állam velejárói-e? Erre még visszatérek.

⁵⁷ Lásd Petrović, Dražen: Ethnic Cleansing. An Attempt at Methodology. *European Journal of International Law* 5. évf. 1994/3. szám, 342–359. (különösen 344–348.). Magyarul (ezzel néhány részletében szövegszerűen is egyezően) vö. Mazsu János: Az etnikai tisztogatás kategória használatáról. In: *Emlékkönyv Orosz István születésnapjára*. Szerk.: Angi János – Barta János. Debrecen, Multiplex Media – Debrecen University Press, Debrecen, 2005. 337–351., újraközölve: Mazsu János: *Tanulmányok a magyar értelmiség társadalomtörténetéhez 1825–1914*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2012. 209–222. o., melynek első megjelenése Mazsu János: The shifting interpretation of the term „ethnic cleansing” in Central and Eastern Europe. In: *Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe*. *idézett kiadás* (2003) 743–757.

ken, az etnikai csoport kommunikációjának akadályozása (például telefonvonalak elvágásával), várandós nőtagjaik kitiltása a kórházi szülészetekről és bizonyos vagyontárgyak konszenzust színlelő csalárd elvétele. Ide tartoznak az olyan, jellegzetesen a hatóságok által elkövetett jogsértések is, mint a humanitárius segélyek címzettekhez való eljutásának megakadályozása, az etnikai csoport vagy nemzetiség tagjainak azonosítása, listázása és a lista gyakori ellenőriztetése, a kórházi gyógykezelés lehetetlenné tétele vagy elutasítása bizonyos csoportok tagjai esetén, s általában a diszkriminatív, elnyomó vagy megtorló jogszabályok megalkotása.

- b) Az *erőszakosnak még nem* mondható egyéb hatósági vagy magánjellegű lépések közé olyan dolgok sorolhatók, mint a „helyi sajtón keresztül történő félelem- és gyűlöletkelítés”, az etnikai csoport tagjainak nevét tartalmazó listák közzététele vagy a zaklató és fenyegető telefonhívások.
- c) A lakosságot *terrorizáló* intézkedések körébe tartozik a rablás, fosztogatás, utcai megfélemlítés, nyilvános bántalmazás, a tömeges őrizetbe vétel és tartós elzárás, az elkülönítő vagy nagyobb tömegeket koncentráló táborok létrehozása, közösségek tömeges áttelepítése az általuk természetes lakóhelyként használt területről egy másikra. Az ide sorolható magatartások gyakran katonai hadműveletekkel keverednek, mint például az etnikai diszkrimináció a menekültek ellátásában, a polgári célpontok, lakóházak vagy üzletek ágyúzása vagy felrobbantása, vallási vagy nemzeti szempontból jelentős, szimbolikus emlékművek és kegyhelyek lerombolása, az etnikai csoport tagjainak, nem ritkán fiatal nőknek egyéni vagy csoportos bántalmazása, megalázása, megerőszakolása, szándékos teherbe ejtése.
- d) Az *erőszakos katonai intézkedések és műveletek* körébe tartoznak az egyéni vagy csoportos kivégzések, valamely csoport vezetőinek, illetőleg az azon belül tekintélyt élvező személyek (értelmiségiek, üzletemberek, rendőrök) kínzása és meggyilkolása, falvak és városok katonailag indokolatlannál hosszabb ostroma, polgári személyek túszul ejtése, civil lakosság ún. élő pajzsként való felhasználása, menekülttáborok katonai támadása, városok blokád alá vétele, tömeggyilkosságok elkövetése.⁵⁸

A figyelmes olvasót mindez bizonyára a jugoszláviai háború során elkövetett embertelenségekre és kegyetlenkedésekre emlékeztette. S valóban, az etnikai tisztogatás *archetípusa* a délszláv háborúban alakult ki, így az „elkövetési magatartások” körének meghatározása is sokszor azokhoz igazodik. Ne gondoljuk azonban, hogy csak ennyi volna az egész. Legyenek

⁵⁸ A lista alapja – néhány kivétellel, azaz kiegészítéssel – Drazen, P.: *idézett mű*, idézett hely.

bármilyen iszonyatosak az egykori Jugoszlávia területén az 1990-es években történtek, még akkor sem merítik ki az emberi romlottságból származó erőszak poklának minden bugyrát, ha a genocídium körébe sorolható cselekedetek számára a pokol egy másik helyét tartanánk fenn.

Jelentős etnikai tisztogatásokra került ugyanis sor az I. és a II. világháború után is. S ezek, ráadásul nem teljesen voltak (vagy inkább úgy fogalmazok: elvileg nem mindenben voltak) jogszerűtlenek – már amennyiben nemzetközi egyezmények tették lehetővé azokat. Ilyen volt az I. világháborút lezáró utolsó békeszerződés, a Lausanne-i egyezmény (1923) és II. világháború végén tartott potsdami konferencia (néha vitatott státuszú) jegyzőkönyvei (1945, közzétéve 1947). Az előbbi a görög-török lakosságcserét tette lehetővé (sok esetben utólag jogszerűvé), az utóbbi pedig elsősorban a német etnikumnak a volt kelet-poroszországi és a nagyhatalmi döntéssel formálódó lengyel területekről, valamint Csehszlovákiából és Magyarországról való kitelepítése tárgyában rendelkezett.⁵⁹ Ezekre és a hasonló cselekedetekre tekintettel a szakirodalomban az etnikai tisztogatás körébe sorolják az etnikai, a nemzeti vagy az etnikai elemekre is utaló vallási csoportok valamilyen területre való erőszakos be- és letelepítését, onnan való (esetleg jogszerű) kitelepítését, „áthelyezését”, elszállítását, deportálását, amennyiben annak célja az, hogy az adott területen élő népesség etnikailag, nemzetileg vagy vallásilag homogén legyen. Ezeket a tevékenységeket gyakran „kényszerített áttelepítésnek”, „kényszerített migrációnak”, vagy hűvös technikai nyelven „népesség-transzfernek” nevezik.

Továbbá: a „szocializmus építése” kapcsán közismert, hogy számos gigantikus *nagyberuházás*ra került sor, amelyek megvalósítása a népesség bizonyos területről való kitelepítését igényelte. Így etnikai tisztogatásnak tekinthető az is, amikor egy államilag elhatározott gigantikus beruházás, közmunka-terv vagy más projekt révén és ürügyén valamely etnikai vagy nemzeti csoport életfeltételeit – e feltételek lehetetlenné tételével – úgy változtatják meg, hogy az egy területet elhagyni kényszerül, s emögött valamilyen mértékben a homogén népesség kialakításának célja is megfigyelhető. A szakirodalom példája e tekintetben Kína hatalmas emberi áldozatokkal járó iparosítási programja, a „nagy ugrás politikája” (1958-1960); a magyaroknak azonban nem kell ilyen messzire menniük. Ilyen volt ugyanis a Nicolae Ceausescu által 1988-ban bejelentett és 2000-ig végrehajtani tervezett romániai (erdélyi) ún. település-szisztematizálási, vagyis „falupusztítási” terv, ami – ahogy akkor mondták – a népesség nemzeti egységességét elérni kívánó homogenizáció része volt.

⁵⁹ Az utóbbit lásd Halmosy Dénes: *Nemzetközi szerződések 1918-1945*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1966. 640-668. o.

Bizonyos kiegészítésekkel és fogalmi megszorítással etnikai tisztogatásként értelmezhetők a pogromok is. A „fogalmi megszorítás” itt az, hogy a garázda városi tömeg pusztítása és erőszakoskodása akkor minősíthető etnikai tisztogatásnak, ha – és erre sok példa volt – a pogrom megindulása mögött állami szervek felbújtó politikája áll, vagy a hatóságok utólag „szemet hunynak” a történetek felett. A XX. században ilyen volt a németországi kristályéjszaka (1938), ahol az „állami szervezés” és előkészítés nemcsak abban volt kimutatható, hogy a rendőrség nem avatkozott be az események menetébe, azaz nem nyújtott védelmet, hanem a fosztogatások és a pusztítás időzítésében, sőt az azt követő időszak mindent eltusoló hatósági tevékenységében is – hogy az ekkor már rég megkezdett holokauszot, melynek része volt, ne is említsem. Az etnikai tisztogatás egyértelmű esete volt az 1955-ös isztambuli pogrom, amikor a hatóságok által felheccelt törökök a város görög (s mellékesen örmény és zsidó) lakossága ellen fordultak, hogy azok hagyják el Isztambult, sőt, az országot is.⁶⁰ Pusztán a teljesség kedvéért jegyzem meg, hogy a magyarok ellen szervezett pogromnak volt tekinthető a „fekete március”, azaz az 1990-es marosvásárhelyi zavargás-sorozat.

S végül, az etnikai tisztogatás – vagy az „állami tervezés” vagy pusztán az indulatok elszabadulása folytán – sokszor átvált genocídiummá, ezért „elkövetési magatartásai” körében a *népirtásra jellemző* és annak már részét képező cselekedetek egy része ugyancsak megemlíthető itt. Az örmény népirtás során például az északon le nem mészárolt örményeknek Törökország déli területe felé való gyalogos meneteltetése során nemcsak alkalmi és ideiglenes (átmeneti) koncentrációs táborokat hoztak létre számukra, de az ifjútörök hatóságok ezekben szándékosan nem akadályozták meg a betegségek terjedését (ami más jellegű dolog, mint az orvosi szolgáltatás megtagadása), továbbá szisztematikusan kegyetlenkedtek velük és éheztettek őket, aminek következtében sokan meghaltak. A deportálások megkezdése előtt az örmények lakta területen sor került kútmérgezésekre is. Azt, hogy az örmény áldozatok közül hányan lehettek etnikai tisztogatás és hányan genocídium áldozatai, lehetetlen megállapítani.

A fentiek fontos kiegészítse, hogy az itt felsorolt magatartások akkor tekinthetők az etnikai tisztogatás fogalmi körébe tartozónak, ha *azért* távolítanak el egy bizonyos *területről* valamely nem kívánatosnak tekintett népességet, hogy az ott maradó vagy az oda betelepítendő népesség nemzetileg, etnikailag vagy a nemzeti sajátosságokhoz kötődő vallási szempontból *homogén* legyen.

⁶⁰ Javarészt ennek volt betudható, hogy 1955 és 1964 között az azelőtt csaknem 100 ezres törökországi görög kisebbség létszáma tízezer fő alá csökkent. Lásd erről – a „görögellenes zavargások” (*anti-Greek riots*) kifejezést használva – *Denying Human Rights and Ethnic Identity. The Greeks of Turkey*. A Helsinki Watch Report. New York, Human Rights Watch, 1992. 8. o.

Ebben az értelemben az etnikai tisztogatás felfogható a nemzetállam homogenizációs politikája részeként.

Ez a kritérium két *elhatárolási* problémát vet fel. Az egyik, hogy az így felfogott, s nemcsak deportálással vagy a népesség-transzferrel, de tömeges gyilkosságokkal végződő etnikai tisztogatás miben különbözik a *politikai* alapú *tömeggyilkosságtól*, amire a sztálini terror idejéből bőven hozható példa, és a *genocídiumtól*, mely az 1948-as genocídium-egyezmény szerint a „nemzeti, etnikai, faji vagy vallási”, de nem az osztályszempontok alapján meghatározott csoport megsemmisítésére irányul? A válasz e tekintetben meglehetősen egyszerű. Az etnikai tisztogatás célja egy meghatározott *területen* élő népesség nemzeti és etnikai egyformaságának, „tisztaságának” gondolt *homogenitásának* elérése, ami a genocídiumnál és a politikai alapú tömeggyilkosságánál nincs jelen, vagy ha igen, csak másodlagosan. Ezzel szemben a politikai tömeggyilkosság és a genocid cselekmény célja egy meghatározott népesség teljes vagy részleges elpusztítása, ami viszont az etnikai tisztogatásnál nem mindig vetődik fel, ha mód van másfajta eltávolításukra is, bár kétségtelen, hogy sok esetben a terület „megtisztítása” átmegy egyfajta népirtásba is. Az etnikai tisztogatás és a genocídium közötti megkülönböztetés egyik alapja a *terület etnikai tisztaságának* elérése, ami a genocídiumnál másodlagos vagy azt nem jellemzi. Másfelől a genocídiumot egy meghatározott népesség teljes vagy részleges elpusztításának szándéka jellemzi, ami az etnikai tisztogatásnál nem mindig vetődik fel, bár kétségtelen, hogy sok esetben a terület megtisztítása átmegy egyfajta népirtásba.⁶¹ Azt ugyan nem mondhatjuk – vitázva akár a téma olyan elismert kutatójával is, mint Benjamin A. Valentino⁶² –, hogy az etnikai tisztogatás és a tömeggyilkosság „kéz a kézben jár”, azt azonban igen, hogy az etnikai tisztogatás a genocídium előszobája. E tekintetben Benjamin Liebermann kiegyensúlyozott elmélete kellő iránymutatást ad. A két fogalom ilyen komplex, de változó viszonya alapján úgy tűnik, hogy a szélsőséges állami erőszak-alkalmazás bizonyos formáinak elméleti kezeléséhez szükség van egy ilyen *vegyes jellegű* fogalomra.

A magatartások fenti listája és az azokhoz kapcsolt, a „területtel” összefüggő cél-kritérium elvileg felvet egy másik kérdést is. Tekinthető-e az etnikai tisztogatás az *államépítés* eszközének? A kérdés „elvi”, egészen pontosan „költői” –, tehát gyakorlatilag szükségtelen. Az etni-

⁶¹ A genocídium és az etnikai tisztogatás fogalmi elhatárolását illetően lásd Liebermann, B. *idézett mű*, 44-45. o., melyet alapul vettem.

⁶² Vö. Valentino, Benjamin A: *Final Solutions. Mass Killing and Genocide in the 20th Century*. Ithaca, Cornell University Press, 2004. 5. o.

kai tisztogatást a cselekvők is, és az elemzők is az *államépítés* eszközének tekintik.⁶³ A probléma ilyen exponálása egy általánosabb államelméleti vonatkozásban oda vezet, hogy az állam és a jog összekapcsolódásának bonyolult problémáját illetően azok nézetét erősíti, akik szerint az állam nemcsak a jog-nélküliségből, de egyenesen a jogtalanságból emelkedik ki. A „modern európai állam eredete a háborúban és a háborúra való előkészületekben áll” – fogalmazott egy helyen a téma egyik klasszikusa, Charles Tilly –, amit így összegzett: „a háború államokat csinál, az államok meg háborút”.⁶⁴ Akik szerint az etnikai tisztogatás az államépítés eszköze, e bellicista nézetet lényegében így módosítják: etnikai tisztogatás homogén nemzetállamokat csinál, a majdnem homogén nemzetállamok pedig etnikai tisztogatásokba kezdenek. Akik így gondolkodnak, akkor kerülnek majd – mind elméletileg, mind erkölcsileg – bajba, amikor kiderül, hogy az etnikai tisztogatás sok esetben megakadályozhatatlanul népirrítássá változik, s van olyan általános fogalma is, amelyeknek a genocídium is része. Erre tekintettel a bellicistáknak így kellene fogalmazniuk: a genocídium homogén nemzetállamokat csinál, a majdnem homogén nemzetállamok pedig genocídiumba kezdenek. Ez a tétel azonban, már csak pusztán abszurditása miatt sem fogadható el.

AZ ETNIKAI TISZTOGATÁSOK TÖRTÉNELMI PÉLDÁI

Előzmények

A különböző elemzések a XIX. században és azt megelőzően, vagyis általában az újkornak mondott történelmi korszakban még nem etnikai tisztogatásokról, hanem annak „előzményeiről” beszélnek. Még akkor is, ha ezek jelentős számú népesség áttelepítésében, népirításokban és bizonyos fajta népesség egy városból vagy országból való kiűzéséhez vezető pogromokban álltak.

⁶³ „Az etnikai tisztogatás elve, a legfélelmetesebb dolog, amit századunk feltalált, irányelvvé vált” – fogalmazott a tisztogatások egyik szereplője a XX. század végén; vö. Vujović, Sreten: *An Uneasy View of the City*. In: *The Road to War in Serbia. Trauma and Catharsis*. Szerk.: Popov, Nebojša. Budapest – New York, Central European University Press. 131. o. Az elemzések köréből az államépítési vonatkozásokról lásd például Nyikiforov, Konsztantyin Vlagyimirovics: *Az etnikai tisztogatás mint az új államok létrehozásának mechanizmusa a volt Jugoszlávia területén az 1990-es években*. In: *Háborúk, békék, terroristák. Székely Gábor 70 éves*. Főszerk.: Majoros István. Szerk.: Faragó G. – Forgó Zs. – Háda B. – Madarász A. Budapest, ELTE Új- és Jelenkori Egyetemes Történelmi Tanszék, L'Harmattan, 2012. 103-113. o., Krausz Tamás: *Az új nemzetállamok Kelet-Európában – az etnikai tisztogatás, mint legitimáció? Az új nemzetállamok és az etnikai tisztogatások Kelet-Európában 1989 után* [Az ELTE BTK-n 2009. február 9-én tartott nemzetközi konferencia anyaga]. Szerk.: Juhász József – Krausz Tamás. Budapest, L'Harmattan, 2009. 345-352.

⁶⁴ Tilly, Charles: *War Making and State Making as Organized Crime*. In: *Bringing the State Back In*. Szerk.: Evans, P. B. – Rueschemeyer, D. – Skocpol, Th. Cambridge, Cambridge University Press, 1985. 169-191. 170.

Bár a szakirodalomban gyakran régebbi eseteket is említnek, az újkori etnikai alapú harcok körében elsőként arra utalok, amikor Nagy-Britannia egy észak-amerikai háborús konfliktus kapcsán elűzött több tízezer akádiai francia telepest Új Skóciából (1754–1763).⁶⁵ Ennek során a nemzeti szempont (brit–francia) vallási elemekkel (protestáns–katolikus) és területi expanziós törekvésekkel keveredett. Ugyanígy, afféle „előzetes” etnikai tisztogatásnak volt mondható az angolszász telepesek területi expanziója a XVI–XIX. század között –, még akkor is, ha több részletében olykor genocídiummal keveredett. Az észak-amerikai kontinens többé-kevésbé homogén angolszász népessége egyébként vegyes jellegű magatartások révén állt elő, vagyis egy olyan folyamat révén, amely – több szakíró szerint – a „jogszerűségnek és az erőszaknak a vegyüléke volt”.⁶⁶ Ezek körében akadtak az európai kultúra értelmében jogszerű elemek is (például földvásárlások), de sor került stratégiai vagy gazdasági indokkal magyarázható informális területfoglalásokra, és erőszakos, népirtássá váló tisztogatásokra is. Ilyen volt például a *cherokee* indiánok sorsát megpecsételő 1830-as döntés, ami a „könnyek ösvényére” terelte őket.⁶⁷ A dél-amerikai indiánok eltűnése mögött jóval több erőszak állt.⁶⁸

Az előzmények közé tartoznak azok a nagy népességmozgatások is, amelyek az Európába benyúló keleti *birodalmak* – az oszmán és az orosz birodalom – területén zajlottak a XVI–XX. század között. Oroszország stratégiai célból gyakran áttelepítette a peremterületein élő népes-

⁶⁵ Az arányok érzékeltetése végett jelzem, hogy a francia észak-amerikai telepesek száma kb. 60 ezer volt, míg a brit észak-amerikai gyarmatoknak ekkor 2 millió lakója volt. A háborúról lásd Anderson, Fred: *Crucible of War. The Seven Years' War and the Fate of Empire in British North America, 1754–1766*. New York, Knopf, 2000.

⁶⁶ Lásd például Wolfe, Patrik: *Settler Colonialism and the Elimination of the Native. Journal of Genocide Research*. 8. évf. 2006. 391. 396. és 399–400. Lásd még a kérdéshez Anderson, Gary Clayton: *The Conquest of Texas. Ethnic Cleansing in the Promised Land, 1830–1875*. Norman, University of Oklahoma Press, 2005.

⁶⁷ Az Egyesült Államok Kongresszusa 1830-ban, Andrew Jackson elnöksége idején döntött az indiánok áttelepítéséről. A törvény szerint a Mississippitől keletre fekvő összes indián földet ki kell sajátítani, és kárpótlásként azok helyett a folyótól nyugatra fekvő földeket kell adni az indiánoknak. Ezt egyes törzsek elfogadták, mások nem. Ekkor települtek át későbbi helyükre például az irokézek (ekkor már viszonylag békésen), és így, vagyis erőszakkal telepítettek át az amerikaiak 1838/39-ben a mintegy 160 ezer *cherokee*-t. Ők a hadsereg „kíséretében” indultak el a csaknem ezer kilométeres útjukra. Ez volt a „könnyek ösvénye”, amelyen több ezer indián pusztult el, igen sokat a katonák lőttek le. (A *cherokee* törzs „hivatalosan” 1906-ban megszűnt; az indiánok amerikai állampolgárokká lettek; 1935-ben azonban a megmaradt mintegy 100 ezer *cherokee* újjászervezte a törzsi szervezetet. Jelenleg összlétszámuk kb. 300 ezer fő.) Az észak-amerikai indiánok kiszorításáról Brown, Dee: *Bury My Heart at Wounded Knee. An Indian History of the American West*. New York, Holt, Rinehart & Winston, 1970, Sterling, 2009.

⁶⁸ Lásd ezekről – egyebek mellett – Ginzberg, Eitan: *Destruction of the Indigenous Peoples of Hispano America. A Genocidal Encounter*. Sussex, Sussex Academic Press, 2018., Las Casas, Bartolomé de: *The Devastation of the Indies. A Brief Account*. Baltimore, John Hopkins University Press, 1974 (eredetileg *Brevíssima Relacion de la Destruycion de las Indas*. Sevilla, 1552.) A számadatokat az jellemzi, hogy amíg a becslések szerint a XVI–XVII. században a dél-amerikai kontinensen kb. 1 millió indián élt, addig számuk ma alig haladja meg a 200 ezret. Ebben a 200 ezerben az egyik szinte teljesen kiirtott törzs a kelet-paraguay-i achéké, akinek a száma egy emberöltővel ezelőtt 2 ezer fő körül lehetett, ma pedig nincsenek többén 900-nál. Vö. Münzel, Mark: *Genocídium, etnocídium és a néprajzkutatás. (A kelet-paraguay-i achék)*. In: *Politikai antropológiai és etnológiai forrástanulmányok*. Szerk.: Gergely András. Budapest, MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont, 2001. 7–22. (Az írás a dél-amerikai indiánok kiirtásának a személyközi viszonyokra gyakorolt hatásáról szól.)

ségét; például a muszlim krími tatárokat a XVIII. században, később a csecseneket és a cserkeszeket Észak-Nyugat Kaukázusban és így tovább. Ez lényegében *biztonsági* (stratégiai) és *etnikai* elemeket *vegyítő* népességmozgatás volt: a legtöbb ilyen deportálás célja nem az etnikai homogenitás megteremtése volt, hanem az, hogy biztonságos határvidékeket vagy háború idején stratégiaiilag könnyebben kezelhető frontvonalakat hozzanak létre. Bár „kényszerített migrációnak” minősíthetők, de nem feltétlenül etnikai alapúak voltak. A stratégiai célokat olykor gazdasági célokkal is társították.⁶⁹

A különböző orosz-török háborúk (1676/81, 1686/1700, 1710/11, orosz-török-Habsburg: 1768/74, 1787/92, 1806/12, 1828/2, krími: 1853/56, 1877/78) gyakran vezettek etnikailag is, vallásilag is definiálható népességmozgáshoz és mészárlásokhoz – mai szemmel nézve egyébként ijesztő mértékű áldozatokkal. Ezek keretében –, melyek részben a Balkánon, részben a Kaukázusban zajlottak – sok százezer muszlimot szorítottak ki korábbi lakóhelyéről. Az ezek részét képező 1876-os bulgáriai felkelés kapcsán 200 ezer bolgár civilt mészároltak le és 100 ezren menekültek el. Ezek más menekültekkel, így a Trákiából elmenekült 200 ezer és a más balkáni területekről 1768/70-ben elmenekült 400 ezer bolgár menekülttel együtt ekkor hozták létre a besszarábiai és a moldovai kolóniáikat.

Az oroszhoz hasonlóan a határvidékeken az oszmán birodalomban is biztonságos területeket próbáltak kialakítani, melynek mechanizmusára a törököknek sajátos kifejezésük is volt: „sürgün”.⁷⁰ Ez egyszerre jelentette a hatalommal egyet nem értő elemeknek a politikailag zaklatott területekről való közigazgatási elmozdítását (vagyis a száműzetést vagy kiűzetést, ami kitiltással is együtt járt) és a katonai célból zajló áttelepítést.

Ugyancsak a XIX. században kezdődött egyes népcsoportok sziléziai területekről való kiűzése⁷¹ és a zsidók Galíciából való kiűzése is.⁷²

A XIX. században számos *pogromra* is sor került. Mint már említettem, e középkorban gyakori csoportos vagy tömeges terrorcselekmények – amikor is egy garázda városi tömeg romboló rohamot indít egy másik csoport békés tagjai ellen, s annak során üzleteket fosztogat,

⁶⁹ Láss ezekről Libermann: *idézett mű*,

⁷⁰ Vö. Murphey R.: Sürgün. In: *Encyclopedia of Islam*. Szerk.: Bearman, P. – Bianquis, Th. – Bosworth, C.E. – Dozel, E. van – Henrichs, W.P. ²1960-2007., online: 2012. Elérhető: <http://referenceworks.brillonline.com>.

⁷¹ Lásd erről Kamusella, Tomasz: *The Dynamics of the Policies of Ethnic Cleansing in Silesia in the Nineteenth and Twentieth Centuries*. Budapest – Prága, Open Society Institute – Research Support Scheme, 1999. 84-140. Interneten elérhető: <https://web.archive.org> és <http://rss.archives.ceu.hu>. Lásd még Kamusella, Thomasz: *Silesia and Central European Nationalisms: The Emergence of National and Ethnic Groups in Prussian Silesia and Austrian Silesia, 1848-1918*. West Lafayette, ind., Purdue University Press, 2006. 109-133. és 135-144. o.

⁷² Vö. Prusin, Alexander Victor: *Nationalizing a Borderland: War, Ethnicity, and Anti-Jewish Violence in East Galicia, 1914-1920*. University of Alabama Press, 2016. 13-63. o. és Shanes, Joshua: *Diaspora Nationalism and Jewish Identity in Habsburg Galicia*. Cambridge, Cambridge University Press, 2012. különösen 16-29. o.

embereket bántalmaz és gyilkosságokat követ el – bizonyos országokban az újkorban sem voltak ismeretlenek. A XIX. századi pogromok – mint említettem – etnikai tisztogatásként vagy annak részeként értelmezhetők, ha megindulásuk, lezajlásuk és következményeik „hanyag kezelése” mögött állami szervek politikája állt. Közismert, hogy a cári Oroszország titkosrendőrsége számos esetben kezdeményezett ilyen pogromot. A pogromok olykor megelőzték az etnikai tisztogatást, máskor pedig részei voltak annak a szélesebb értelemben vett felfogás szerint, mert ilyenkor nemcsak felizgatott tömegek fosztották ki és bántalmazták a célcsoportot, de a hatóságok is arra törekedtek, hogy annak tagjai meneküljenek is el. Pogromokat ebben a korban is elsődlegesen a zsidók ellen szerveztek, de alkalmilag más népek és etnikumok is szenvedtek tőle. Egyes források szerint Oroszországban a XIX. században, az 1821-es odesszaival kezdődően mintegy 200 pogromot szerveztek a helyi zsidóság ellen,⁷³ s ezek a XX. században is folytatódtak; csak az ismertebbekre utalva például Kisinyovban 1903-ban, Kievben 1905-ben, majd 1918-ban is.

A XX. század három tisztogatási hulláma

A XX. századi etnikai tisztogatásoknak – amint azt Benjamin Liebermann megállapította – történetileg három hulláma volt.⁷⁴ Az első a Balkán-háborúval kezdődött, és az I. világháború után is folytatódott, sőt akkor kulminált. A második hullám a II. világháború alatt és után zajlott, a harmadik pedig Dél-Kelet Európában és a Kaukázuson túli területeken a hidegháború vége után.

1.

Ha nem is kizárólagos, de uralkodó szakirodalmi nézet, hogy az első etnikai tisztogatás az első és második *balkáni háború* során, illetőleg részben azt követően történt, s az valójában genocídiummá eszkalálódott. Az első Balkán-háborút (1912/13) az ún. Balkán-szövetség tagjai – Bulgária, Szerbia, Görögország, Montenegró – vívták az Oszmán Birodalom ellen, a másodikat (1913) Görögország, Szerbia, Románia és az Oszmán Birodalom Bulgária ellen. Az áldozatok számát illetően – annak ellenére, hogy e háborúk mind katonailag, mind a nagyha-

⁷³ Vö. *Pogroms. Anti-Jewish Violence in Modern Russian History*. Szerk.: Klier, John Doyle – Lambroza, Shlomo, Cambridge, Cambridge University Press, 2004. Egy elemzés csupán az 1881/82-es évekre 110 olyan várost sorol fel, ahol pogromra került sor; vö. Klier, John: *Russians, Jews, and the Pogroms of 1881-1882*. Cambridge University Press, 2011. XII-XIV. és 17-57.

⁷⁴ Liebermann, B.: idézett mű, 49-55. o.

talmi politika szempontjából ma is az érdeklődés középpontjában állnak⁷⁵ – mindmáig nincs konszenzus a történészek között. Michael Mann szerint a szokásos, a kérdést a törökök felől szemlélő becsléseknek „már a fele is iszonyatos volna”. A szokásos becslés – írja – a néhány százezres háborús veszteség mellett (az 1812 és 1922 közötti időre számítva) 5 és fél millió muszlim török európai területekről való kiűzéséről és további 5 millió muszlim háború, betegség vagy éhezés miatti haláláról szól. A „másik oldalon” ugyancsak jelentős veszteségek voltak: a háborúk során több tízezer görög, bolgár, macedón halt meg, s mintegy félmillió menekült különböző országokba.

Nem sokkal ezután került sor az örmény népirtásra (1915/17), mely eredetileg etnikai tisztogatásként indult. A török és örmény nép között már 1895 táján megfigyelhetőek voltak – vallási és politikai okokkal magyarázható – feszültségek, s ezek az első világháború idején a törökök oldalán radikális antiörmény politikába mentek át. Az örmények ekkor már négyszáz éve a birodalom keretei között éltek. Az 1910-es években azonban két változás is történt körülöttük: egyrészt az ifjútörök kormány speciális katonai szervezetet hozott létre, másrészt északról dél felé kezdték kiszorítani őket. A határmenti területeken kampányt kezdtek az etnikai tisztaság érdekében, ami még a XIX. századi biztonsági szemponttal is indokolható volt, és így is indokolták, de egyben azzal vádolták meg az örményeket – amint egyébként a görögöket is –, hogy nem kellően hűek a fennálló török rendhez, sőt annak árulói. (Ugyanezt a politikát alkalmazták az orosz birodalomban a háborús övezetekben élő zsidókra, s később így tekintettek az etnikai németekre is.) Ez már államilag koordinált politika volt, amelyben szerepet játszott az etnicitás és a két nép közötti vallási különbség is. Maga az örmény népirtás aztán két szakaszban ment végbe: 1915 körül tömeggyilkosságokkal és kényszermunka keretében meggyilkolták az örmény férfiak jelentős részét, az életben maradtakat, valamint a nőket, a gyermekeket és időseket pedig délre, a szíriai és mezopotámiai sivatagok felé deportálták, melynek során az embertelen körülmények és az ifjútörökök kegyetlenkedései miatt nagy részük elpusztult. Az áldozatok számát 800 ezer és 1 millió 800 ezer közé teszik, a leggyakoribb becslés a másfél millió.⁷⁶

⁷⁵ Lásd Jelavich Barbara: *A Balkán története*. 2 kötet Budapest, Osiris, 1996, 2000. ; Demeter Gábor: *A két Balkán-háború hadtörténete (1912-1913)*. Debrecen, Debreceni Egyetem, 2008., valamint *A Balkán-háborúk és a nagyhatalmak. Rigómezőtől Koszovóig*. Szerk.: Krausz Tamás. Budapest, Napvilág. 1999. Azt, hogy az „az első európai genocídium az 1912/13-as balkán-háború alatt történt” (vö. Mojzes: *Balkan Genocides. idézett kiadás*, 25. o.), nyilvánvalóan úgy is értik: tehát már az örmény népirtás előtt. Michael Mann megjegyzésének forrása: *The Dark Side of Democracy. idézett kiadás* 112-114. o.

⁷⁶ Az örmény népirtásról lásd Akçam, Taner: *The Young Turks' Crime Against Humanity. The Armenian Genocide and Ethnic Cleansing in the Ottoman Empire*. Princeton, Princeton University Press, 2012., Shirinian, George N.: *Genocide in the Ottoman Empire. Armenians, Assyrians, and Greeks, 1913-1923*. New York,

Az etnikai homogenitás megteremtésének ehhez az első hullámához tartozott még a görög-török népességcsere, ami részben a Fekete-tenger mentén, Kis-Ázsiában élő (olykor muszlimmá vált) görögök Görögországba, az ott élő (a török nyelvet nem mindig beszélő) törököknek pedig Törökországba való áttelepítését jelentette. Az érintettek számát mindkét oldalon félmillió és másfél millió közé teszik, amihez úgymond „még hozzájött” a törökök által Anatóliában 1914/22-ben elkövetett görög népirtás (*Pontic genocide*) félmillió áldozata is. A lakosságcsere nagy részére az 1923-as lausanne-i egyezmény keretében, vagy utólagos jóváhagyásával került ugyan sor, de nem volt ritka, hogy a falvak felgyújtásával és más erőszakoskodásokkal „ösztönözték” a másik országba való távozást.

Nem etnikai tisztogatásnak, hanem speciális népirtásnak tekintik 1932/33-as ukrajnai „nagy éhínséget”, melyet számos vélemény szerint politikailag „szerveztek”, vagy legalábbis hatásaiban államilag felerősítettek. Az abban felvetődő állami szerep miatt erre a szakirodalom egy speciális kifejezést is bevezetett: „holodomor” (melyre később térek ki). Ez a tömeggyilkosság – melyben az éhínséget összekötötték a politikai tisztogatásokkal, s mintegy mellesleg az ukrán nyelv betiltásával is – a becslések szerint minimum 2.5 millió áldozattal járt.⁷⁷

2.

Az etnikai tisztogatások második hullámába sorolt kegyetlenkedések a II. világháborúhoz kapcsolódó, emberek millióinak életét elpusztító, más milliók életét pedig generációkra beárnyékoló iszonyatos népirtások és politikai tömeggyilkosságok árnyékában többeket talán nem töltenek el rettenettel, de azért – ha az előbbiekhöz viszonyított „szerény” méretükben is – ezek is félelmetesek.

A probléma inkább az etnikai tisztogatás fogalmának vegyes jellege, *későn* kialakult terminológiája s olykor *bizonytalan* meghatározásai. Valószínűleg ezeknek tudható be, hogy a II. világháború során elkövetett számos népirtást a szakirodalom nem szokott „etnikai tisztogatásnak” mondani – holott a megcélzott csoport részleges vagy teljes elpusztításának célja mellett azoknak is „közük volt” egy-egy terület, sőt nagyobb térség etnikai homogenitásának megteremtéséhez. Ezek köréből a legdöbbenetesebb a Holokauszt volt, mely az európai zsidóságot lényegében teljesen meg kívánta semmisíteni, és a korábban csaknem 10 milliós európai zsidóságból kb. 6 millió – közülük 3 millió lengyelországi, több mint 1 millió szovjetunióbeli

Lábjegyzet folytatása az előző oldalról.

Berghahn Books, 2017., Suny, Ronald Grigor: „*They Can Live in the Desert but Nowhere Else*”. *A History of the Armenian Genocide*. Princeton, Princeton University Press, 2015.

⁷⁷ Lásd erről Benz, Wolfgang: *Vorurteil und Genozid. Ideologische Prämissen des Völkermords*. Bécs, Böhlau Verlag, 2010. 61-86.

és 550-600 ezer magyarországi – zsidó ember halálához vezetett. Ilyen rövid idő alatt ilyen sok embert csak a „nagyüzemi technológiát” az emberek legyilkolására alkalmazó haláltáborokban lehetett elpusztítani; ezekbe 1944-ben 55 nap alatt deportáltak 437 ezer magyar zsidót. Megjegyzendő, hogy a magyar holokauszt első, az etnikai tisztogatás fogalmán messze túlmutató, s tulajdonképpen már genocídiumot jelentő tömeges atrocitása a kamenyec-podolszkiji tömegmészárlás volt.⁷⁸

Különböző becslések szerint a vészkorszakban kb. 130-285 ezer cigányt gyilkoltak meg, aminek egy része etnikai tisztogatás volt, egy másik a romák (Magyarországon például a komáromi erődbe történő) internálásához kapcsolódott, egy harmadik pedig egyértelműen népirtásnak minősíthető, melyet *roma holokauszt*nak neveznek. A cigányok II. világháborút közvetlenül megelőző és a háború alatti üldözésében⁷⁹ egyébként különösen szembeötlő, hogy az etnikai tisztogatás, az internálás, a deportálás és a tömeggyilkosság a gyakorlatban egy kontinuum részei.

A holokauszt és az etnikai tisztogatás fogalmi viszonya egy konkrét esetben, a besszarábiai és észak-bukovinai zsidók üldözése esetében kristálytisztaan megállapítható. Ez ugyanis etnikai tisztogatásnak indult, bár végül már ebben a részében is népirtássá változott. Besszarábiában és Észak-Bukovinában jelentős számú zsidó népesség élt, a határterületeken szokásos módon, más népekkel vegyesen. E területeket 1940-ben a Szovjetunió katonai erővel elszakította Romániától; a román nacionalisták és hatóságok pedig már ekkor azzal vádolták a határ túloldalára került zsidóságot és a romániai oldalon maradtakat is, hogy segítséget nyújtottak a szovjet megszálláshoz. Miután 1941-ben Antonescu tábornok döntése nyomán Románia a náci Németországhoz csatlakozott, és részt vett a Szovjetunió elleni invázióban is, visszaszerezte a besszarábiai és észak-bukovinai területeket, ahol azonnal etnikai tisztogatásba kezdtek. A

⁷⁸ E deportálásokról lásd Eisen, George és Stark Tamás: Az 1941-es galíciai deportálás és a kamenyec-podolszkiji tömegmészárlás. A magyar holokauszt első fejezete. *Valóság*. 57. évf. 2014/ 9. sz. 77-99. Lásd még (az 1990-es éveket is jellemző) kordokumentumként Szirtes Zoltán: *Temetetlen halottaink 1941. Kö-rösmező, Kamenyec-Podolszk*. Budapest, k.n., 1996.

⁷⁹ Lásd erről Pharrajimos. *Romák sorsa a holocaust idején*. Szerk.: Bársony János – Daróczi Ágnes. Budapest, L'Harmattan, 2004., Purcsi Barna Gyula: *A cigánykérdés „gyökeres és végleges megoldása”*. Debrecen, Csokonai, 2004. Katz Katalin: *Visszafojtott emlékezet. A magyarországi romák holokauszt-történetéhez*. Budapest, Pont, 2005., Fings, Karola – Kenrick, Donald: *The Gypsies during the Second World War*. 2 kötet. Párizs, Gypsy Research Centre, 1997–1999. és Fings, Karola: *The Gypsies During the Second World War. The Final Chapter*. University of Hertfordshire Press, 2006; Karsai László: *A cigánykérdés Magyarországon 1919-1945. Út a cigány Holocausthoz*. Budapest, Cserépfalvi, 1992., Bernáth Gábor – Brassói Vivien – Orsós Julianna: *Ha szaladok, agyonlőnek, ha megállok, agyonvernek. Az európai roma holokauszt*. Budapest, Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, 2015., *Der nationalsozialistische Genozid an den Roma Osteuropas. Geschichte und künstlerische Verarbeitung*. Szerk.: Weikersthal, Felicitas Fischer von – Garstka, Christoph – Heftrich, Urs – Löwe, Heinz-Dietrich. Köln, Böhlau Verlag, 2008.

jelek szerint eredeti céljuk nem a zsidók elpusztítása volt, hanem egy etnikailag egységes terület létrehozása. A zsidókat először elűldözték otthonaikból, majd gettókba telepítették, aztán pedig áttelepítették őket a Dnyeszteren túli területekre (Transznisztríába). A deportálás során a kegyetlen körülmények miatt ezrek haltak meg az éhínségben és a téli hidegben. A csaknem 150 ezer áttelepített ember közül kb. 50 ezer élte túl a háborút.

A tömeggyilkosság és az etnikai tisztogatás fogalmainak gyakorlati elhatárolása ugyanilyen bonyodalmas. Amikor kiszámolják vagy vitatják a Szovjetunióban történtek áldozatainak számát – így a polgárháborús idők (1917/22) 3 milliós, a NEP-korszak (1923/28) 2 milliós, a kollektivizálás és a tisztogatások (1929/36) 11 milliós, a „nagy terror” (1936/38) 4 milliós, a világháborús előkészületek (1939/41) 5, a háborús idők (1941/45) 13 és a háború utáni „rendezések” 15 milliós vérveszteségét⁸⁰ –, akkor nehéz elhatárolni, hogy e hatalmas számokban milyen arányt képviselnek a polgárháborús és a honvédő háborús veszteségek, a forradalmi terror és tömeggyilkosságok áldozatai, valamint az etnikai tisztogatások során elpusztultak. Ez utóbbi ráadásul olyan százezrekre és milliókra is utal, akik nem elpusztultak, hanem akiket áttelepítettek (bár a körülmények miatt közülük is sokan elpusztultak).

Az 1930-as és 1940-es években –, s ez már a jellegzetes etnikai tisztogatás kategóriája, bár volt benne még XIX. századi birodalmi stratégia reflex is – deportáltak például csaknem 200 ezer krími tatárt Üzbegisztánba, kb. 100 ezer örményországi azerit különböző területekre; 130 ezer litvánt, 33 ezer észtet, 18 ezer határmentén élő ingriai finnt, valamint 320 ezer lengyelt Szibériába és más ázsiai területekre, 170 ezer koreait Kazahsztánba és Üzbegisztánba, mintegy fél millió csecsent és ingust Közép-Ázsiába⁸¹ – és ezzel távolról sem teljes a sor. Ugyancsak jellegzetes etnikai tisztogatás volt az, amikor a Németország által megszállt Lengyelországban 1939 és 1945 között több mint másfél millió lengyel számára új lakóhelyet jelöltek ki, majd pedig – miután a háborút lezáró békékben a nagyhatalmak „egy kicsit nyugat felé tolták” Lengyelországot – a kiűzött németek helyét lengyelekkel töltötték be.⁸²

1941 és 1945 között nemzeti és etnikai alapon, a terület etnikai homogenitását szem előtt tartva – tehát háborús időkben zajló etnikai tisztogatásként – gyilkoltak le a horvát usztasák kb. 45 ezer szerbet, 12 ezer zsidót és 16 ezer cigányt, nem is beszélve a jasenovac-i koncent-

⁸⁰ A számadatok forrása Rummel, R. J.: *Lethal Politics. Soviet Genocides and Mass Murders Since 1917*. Rutgers, NJ, Transaction Publishers, 1990. E számadatokat a szakirodalomban sokan – s nem véletlenül – némi szkepszissel szemlélik.

⁸¹ Lásd többek között Frank, Matthew: *Making Minorities History. Population Transfer in Twentieth-century Europe*. Oxford, Oxford University Press, 2017.

⁸² Lásd ehhez Service, Hugo: *Germans to Poles: Communism, Nationalism and Ethnic Cleansing After the Second World War*. Cambridge, Cambridge University Press, 2013. különösen 40-64. o. és 126-149. o.

rációk táborban elpusztultakról. Ugyanilyen szempontok alapján öltek meg a szerb csetnikek 32 ezer horvátot és 33 ezer bosnyákot. Az „újvidéki vérengzés” keretében, az 1942 januári „hideg napok” idején a magyarok csaknem 4 ezer szerbet és zsidót gyilkoltak meg a nyílt utcán és a Duna ottani partján; a „délvidéki vérengzés” során, 1944 telén pedig a jugoszláv partizánok és a vajdasági szerbek ún. népőrsége végzett ki kb. 40 ezer magyart és németet. A nacionalista Ukrán Felszabadító Hadsereg (UPA) 1943/44-ben Volhíniában és Kelet-Galíciában több tízezer lengyelt gyilkolt le egy leendő független ukrán állam létrehozásának reményében.⁸³ S e felsorolásokban a II. világháború végén zajló vagy azt követő „kisebb” – jazovkai, gračani, Kočevski Rog-i, teznói és hasonló – vérengzések és gyilkosságok még csak szóba sem kerültek.

Ugyancsak a nemzeti és etnikai homogenitás szempontja motiválta azt, hogy a háború után, 1949-ig több, mint 10 millió, egyes források szerint 12-14 millió ún. etnikai németet telepítettek át Kelet-Európából Németországba,⁸⁴ ami részben egyfajta kollektív büntetés volt, melyben talán szerepet játszott a győztesek bosszúja is, de részben azt is mutatta, hogy a homogenitással kapcsolatos idealisztikus elképzelések a nyugati hatalmaktól sem voltak idegenek. A német etnikumnak a potsdami konferencia jegyzőkönyvei alapján az egykori Kelet-Poroszországot, a nagyhatalmi döntéssel formálódó Lengyelországot, valamint Csehszlovákiát és Magyarországot kellett elhagynia. A jegyzőkönyv szerint a ki- és áttelepítéseket „rendezett és humánus módon” kellett végrehajtani, nyilvánvaló azonban, hogy a gyakorlatban ez nagyon gyakran nem így valósult meg. Sokakat Magyarországról.⁸⁵ Mint ismeretes, sokan

⁸³ Lásd ezekről – egyebek mellett és további adatokkal – Biondich, Mark: *The Balkans. Revolution, War, and Political Violence Since 1878*. Oxford University Press, 2011. kül. 135-154. o., Friedman, Jonathan C.: *The Routledge History of the Holocaust*. London, Routledge, 2010. 25. fejezet („Nation-building and mass violence: The Independent State of Croatia, 1941–45”), Mulaj, Klejda: *Politics of Ethnic Cleansing. Nation-State Building and Provision of In/Security in Twentieth-Century Balkans*. Lanham, Lexington Books, 2008. 21-78. o., Mojzes: *Balkan Genocides, idézett kiadás*, 45-78. és 89-92. o., Cseres Tibor: *Hideg napok és Vérbosszú Bácskában*. Budapest, Magvető, 1966. és 1991. Rossolinski, Grzegorz: *Stepan Bandera. The Life and Afterlife of a Ukrainian Nationalist*. New York, Columbia University Press, 2014. 267-271. o., Prusin, Alexander V.: *Revolution and Ethnic Cleansing in Western Ukraine. The OUN-UPA Assault against Polish Settlements in Volhynia and Eastern Galicia, 1943-1944*. In: *Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe*. Szerk.: Várdy, Steven Béla – Tooley, T. Hunt – Vardy, Agnes Huszar. New York, Boulder/Columbia, 2003. 517-535. o.

⁸⁴ Lásd ezekről Merten, Ulrich: *Forgotten Voices. The Expulsion of the Germans from Eastern Europe after World War II*. New Brunswick, Transaction Publishers, 2013., Frank, M.: *Making Minorities History. idézett kiadás*, 257-297., valamint Martin, Susan: *Postwar Spatial Migration and the Humanitarian Regime*. In: *Population Resettlement in International Conflicts. A Comparative Study*. Szerk.: Kacowicz, Arie Marcelo – Lutomski, Pawel. Lanham, Lexington Books, 2007. 21-40. o.

⁸⁵ A magyarországi németek kitelepítését feldolgozó viszonylag kiterjedt szakirodalomból lásd – egyebek mellett – Fehér István: *A magyarországi németek kitelepítése, 1945-1950*. Akadémiai Kiadó, 1988.; Apor Balázs: *The Expulsion of the German Speaking Population from Hungary*. In: *The Expulsion of the 'German' Communities from Eastern Europe at the End of the Second World War*. Szerk.: Prauser, Steffen – Rees, Arfon. EUI Working Paper. [http://cadmus.eui.eu] HEC No. 2004/1. 33-46. o., Zinner Tibor: *A magyarországi németek kitelepítése*. Budapest, Magyar Hivatalos Közlönykiadó, 2004., Kirsch András: *A soproni németek kitelepítése*.

visszaszöktek szülőföldjükre. Egy államközi egyezmény alapján – miután az ún. Benes-dekrétumok gyakorlatilag megfosztották őket állampolgárságuktól, alapvető jogaiktól és javaiktól – mintegy 76 ezer felvidéki magyart telepítettek át Magyarországra, több ezer magyarországi szlovákot pedig Csehszlovákiába.⁸⁶

3.

Az etnikai tisztogatások harmadik hullámára jóval a II. világháborús tragédiák lezárulása után, az 1990-es években került sor, bár 1945 és 1990 között is voltak ide sorolható, kisebb visszhangot kiváltó események, mint például a (már említett) 1955-ös isztambuli pogrom, továbbá az 1974-es görög-török ellentét Cipruson, valamint a bulgáriai törököknek az erőszakos hatósági asszimilációra reagáló tömeges menekülése az 1980-as években.⁸⁷

A harmadik hullám fő színtere a felbomlás állapotába került egykori Jugoszlávia, ahol számos vitatott határ létezett, amivel a „jugoszláv időkben” nem sokat törődtek, a népesség etnikailag rendkívül szétszórtan élt és sok etnikai enklávé alakult ki (mint például Srebrenica). Az 1990-es években zajló háború egyik jellegzetes etnikai tisztogatása Bosznia-Hercegovinában, s részben a Boszniai Szerb Köztársaság kapcsán, valamint a horvátországi krajnai területen történt, ahol a szerbek korábban létrehozták a krajnai Szerb Köztársaságot. Ezt a horvát hadsereg az ún. vihar-hadművelet keretében néhány napon belül felszámolta, és több százezer szerbet űzött el a területről. Ez részben „válasz” volt a szerb etnikai tisztogatásokra. Hasonló problémák vetődtek fel 1999-ben, amikor is számos szerb hagyta el Koszovó területét.

Ebben a harmadik hullámba sorolható a Kaukázuson túli területek különböző köztársaságainak megalakulása és az ottani etnikai konfliktusok, így Grúziában, Örményországban, Azerbajdzsánban, valamint a Fekete tengeri régiókban. Ide sorolható még Hegyi Karabah, amely ugyancsak egy örmény többségű enklávé volt Azerbajdzsán területén belül. Ezeken a területeken is nemzetiségileg vegyes társadalmak alakultak ki.

Lábjegyzet folytatása az előző oldalról.

Sopron, Escort, 2006. és Kisari Miklósné: *1946: A mezőberényi németek kitelepítése. Hiánypótló történelem-könyv.* Mezőberény, Mezőberényi Német Hagyományápoló Egyesület, Mezőberény öröksége 3, 2014.

⁸⁶ Lásd erről *A szlovákiai magyarok kényszerbtelepítéseinek emlékezete 1945–1948. Visszaemlékezések, tanulmányok, dokumentumok.* Szerk.: Szarka László. Komárom. MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Kecskés László Társaság, 2003; *A felvidéki magyarok kitelepítése és deportálása 1945–1948 között. Szöveggyűjtemény a korszak tanulmányozásához.* Komárom, Kecskés László Társaság, 2014.

⁸⁷ Többek számára emlékeztet, hogy az 1980-as években a bolgár hatóságok nevük kötelező „bolgárosításával” és más módokon erőszakos asszimilációra kívántak kényszeríteni sok százezer törököt, amire a török családok tízezrei emigrációval válaszoltak.

A SZÉLSŐSÉGES ÁLLAMI ERŐSZAK TÍPUSAI

Az etnikai tisztogatás a szélsőséges állami erőszak egyik megnyilvánulása. Az államhoz kötődő, de jogellenes, szélsőségesen erőszakos cselekedeteket a szakirodalomban különböző módokon tipizálják. A legegyszerűbb – praktikus és elméleti megfontolásokra tekintettel lévő – osztályozást Boris Barth fejtette ki a *Genocídium. Népiirtás a XX. században* (2006) című összefoglaló könyvében⁸⁸ folytatva és kiegészítve Benjamin Valentino⁸⁹ megkülönböztetéseit. Eszerint a szélsőséges állami erőszak-alkalmazás négy jellegzetes típusa különböztethető meg.

Az *első* csoportba Barth az etnikai alapú, gyakran egyértelműen rasszista indíttatású, olykor vallási alapú tömeggyilkosságokat sorolja, vagyis azt, amit általában *genocídiumnak* nevezünk. Ennek jellegzetes formája például az örmény népiirtás, a Holokauszt és a ruandai népiirtás. A *második* csoportba a kommunista rendszerek *tömeggyilkosságait*, amelyeknél szerepet kaphat az etnikai tényező is, de nem ez a fő jellemző, s valamilyen más motívum jelenti a valódi indítékot. Ennek jellegzetes példájaként említi Barth az 1932/33-as ukrajnai éhínséget és az 1930-as évek Szovjetuniójának nagy terrorját.

A szélsőséges állami erőszaknak egy *harmadik* típusa a *partizán* háborúból és az azzal szembeni *hadműveletekből* következik. Ebbe a nem túl sok példát felvonultatni tudó csoportba sorolja Barth például a napóleoni háborúk idején zajló spanyolországi „félszigeti háborút” (1808-1814), amelynek során népfelkelésekre és gerillaharcokra került sor, a reguláris hadseregnek a gerillák és az őket támogató nép elleni fellépésével, s ez utóbbiak során számos áldozattal. A II. világháború során a délvidéken és általában az egykori jugoszláviai területen elkövetett usztasa-, csetnik- és magyar vérengzések ennél talán plasztikusabb példát jelenthetnek e kategóriára. Az ide sorolható cselekmények annyiban valóban speciális formát jelentenek, hogy ezek mindegyike ütközik az 1907-es hágai és 1949-es genfi egyezményekkel. Speciális esete e kategóriának a vietnami Mỹ Lai-i tömeggyilkosság.⁹⁰ Barth tipológiája szerint az etnikai tisztogatás egy *negyedik* csoportot jelent.

⁸⁸ Barth, Boris: *Genocid. Völkermord im 20. Jahrhundert. Geschichte. Theorien. Kontroversen*. München, C. H. Beck, 2006. 190-199.

⁸⁹ Valentino, B.: *idéttett mű*, 1-8.

⁹⁰ A Mỹ Lai-i mészárlás (Song My -incidens) a vietnami háború idején (1968) a Song My faluban amerikai katonák által elkövetett erőszakoskodás volt, mely 350–500 civil áldozattal járt. A nemzetközi közösség követelte az azt elkövető amerikai katonák nemzetközi bíróság elé állítását, az amerikai hadvezetés azonban ezt megakadályozta – azon az alapon, hogy nemzeti bíróság fogja felelősségre vonni őket. Végül is egyetlen személyt állítottak bíróság elé, William Calley hadnagyot, aki aztán azt vallotta, hogy az osztag vezetője, Ernest Medina százados utasította, hogy mindenkit öljenek meg a faluban. Calley-t aztán 1971-ben lefokozták és életfogytiglani szabadságvesztésre ítélték, 1974-ben azonban elnöki kegyelmet kapott.

Ezen elmélet szerint etnikai tisztogatásról akkor beszélhetünk, ha egy bizonyos területről szándékosan és tervezetten el akarnak távolítani valamely, etnikai vagy vallási, esetleg osztályszempontok alapján meghatározott népességet.⁹¹ A tömeggyilkosság, az etnikai tisztogatás és a genocídium szerinte is nehezen határolható el, s az elhatároló tényező nála is az erőszakos cselekmények és a terület kapcsolata. Az etnikai tisztogatás első jellegzetes példái Barth szerint is a XX. század elején a görög-török, a görög-bolgár és a török-bolgár ellentétek során voltak megfigyelhetők. A lausanne-i szerződés ugyanúgy próbálta meg rendezni a konfliktusokat, mint később a potsdami jegyzőkönyvek, de az etnikailag tiszta területek békés létrehozatalát egyik esetben sem sikerült megoldani.

E csoportosítás különleges vonása, hogy a fogalmi distinkciós nehézségeket belátva Boris Barth sok tömeggyilkosságot *genocídium-gyanús*nak mond.⁹² Ilyen például a Németország által 1884-ben annektált Dél-Nyugat-Afrika (ma: Namíbia) területén 1904 és 1908 között elkövetett mészárlás, amelynek keretében – egy kisebb lázadást követően, ami miatt robbant ki, hogy az országba beáramló német telepesek erőszakkal vették el a helyi lakosok földjét – a kormányzó által behívott, Lothar von Trotha altábornagy által irányított német hadsereg, az otthoni hadvezetés tudtával és hallgatólagos jóváhagyásával (a becslések szerint) mintegy 70 ezer hererót és 15 ezer namát irtott ki. A hererók közül mintegy 15 ezren éltek túl az öldöklést, a namák közül pedig még kevesebben.⁹³ Ezek után különös, ha valaki ezt népirtás-„gyanús” esetnek nevezi. A dolog hátterében az áll, hogy a genocídium egyezmény szerint a népirtás esetén a megsemmisítés szándékának egy „nemzeti, népi, faji vagy vallási csoportra” kell irányulnia, s az sokáig nem volt kimutatható, hogy a katonák itt azzal a szándékkal gyilkoltak, hogy megsemmisítsenek egy nemzeti, népi, faji vagy vallási csoportot.⁹⁴ (Namíbia egyébként a XXI. században kártérítési pert indított Németország ellen, nem sokkal azután, hogy az örmény népirtás 100. évfordulóján a németek – a török kormány ellenzése mellett – parlamenti határozatban mondták ki, hogy az 1915/17-ben Törökországban népirtás történt. A

⁹¹ Barth: *idézett mű*, 195. o

⁹² *Ugyanott*, 128-171. o.

⁹³ A részletekről lásd *Völkermord in Deutsch-Südwestafrika. Der Kolonialkrieg (1904-1908) in Namibia und seine Folgen*. Szerk.: Zimmerer, Jürgen – Zeller, Joachim. Berlin, Ch. Links Verlag, 2003., ³2016. Az áldozatok számát illetően a források nem mindig tűnnek egyértelműnek. A namák számát például a XIX. század végén 100 ezerre becsülték, ma kb. 200 ezerre teszik. (A *namák* az önmagukat *koikoinak* nevező, a magyarok számára *hottentottaként* ismert népcsoport egyik legnagyobb törzse.) A hererók történetéről vö. Gewald, Jan-Bart: *Herero Heroes. A Socio-political History of the Herero of Namibia, 1890-1923*. Athens, Oh., Ohio State University Press, 1999. (kissé ismeretterjesztő jelleggel), lázadásáról pedig Bridgman, Jon: *The Revolt of the Hereros*. Berkeley, University of California Press, 1981. (történeti alaposággal).

⁹⁴ A sokáig elhallgatott népirtás módszereit illetően (a foglyok megsemmisítésére létrehozott koncentrációs tábor felállítása, orvosi kísérletek, születő fajelméleti háttér stb.) vö. Erichsen, Casper – Olusoga, David: *The Kaiser's Holocaust. Germany's Forgotten Genocide and the Colonial Roots of Nazism*. London, Faber & Faber, 2010.

Bundestag – egy pár évvel azelőtti elutasítás után – 2017-ben elismerte a népirtás megtörténését, a kormány egyik minisztere pedig bocsánatot is kért a történetek miatt. A két kormány megegyezett, hogy a történetek népirtásnak való elismerése nem jár kártérítési kötelezettséggel, viszont a két ország német anyagi bázison bizonyos közös programokat indít majd a megbékélés érdekében.)⁹⁵ Ugyanígy, Barthnál a népirtás-„gyanús” esetek közé kerültek a sztálini rendszer nem etnikailag motivált, hanem osztályalapú tisztogatásai és tömeggyilkosságai, valamint a kambodzsai Pol Pot-rezsim mészárlásai. Mint közzismert, a 8 milliós Kambodzsában a vörös khmerek 1975 és 1979 között 1.7 millió embert gyilkoltak meg, az ország csaknem egynegyedét.

A szélsőséges állami erőszak eseteit valóban nehéz tipizálni, mert az erőszak láttán megdöbbszent elemző gyakran elbizonytalanodik, hogy mit tekintsen osztályozási alapnak: az áldozatok számát-e, vagy a nekik okozott sérelmeket, az elkövetett bűnök mértékét, esetleg jellegét, az erőszak funkcióját, annak etnikai vagy politikai jellegét és így tovább. E bizonytalanságból nőtt ki az a törekvés, hogy a két vagy három alaptípus – a *genocídium* (népirtás), az *etnikai tisztogatás* és az *etnocídium* mellett – újabb kategóriákat vezessenek be a régiek mellé, vagy inkább közé. Ezekre később térek vissza.

PARADOXONOK

Az eddigi elemzések az etnikai tisztogatás kapcsán két paradoxont hoztak felszínre; ezek Michael Mann elméletében is láthatók, de tőle független elemzések során is megállapíthatók.⁹⁶ Az etnikai tisztogatásról szóló elemzést ezekkel zárom.

Az első az, hogy az etnikai tisztogatás során alkalmazott eszközök, például a népességtranszfer, gyakran *az állam által* a népességre rákényszerített megoldások, ugyanakkor ezeket az eszközöket egy olyan időszakban alkalmazzák, amikor az *államhatalom* (egy vagy több) valamilyen mértékben *meggyengül*, sőt *összeomlik*. A paradoxon abban áll, hogy az államhatalom összeomlik, s az összeomlás etnikai tisztogatást generál. Mivel magyarázható ez? Nagyön jellemző volt ez a folyamat az oszmán birodalom felbomlásakor, de ugyanígy a Szovjetunió felbomlásakor is. Ugyanez megfigyelhető volt a világ más részein is, például Indiában 1947-ben, illetőleg a palesztíniai brit mandátum megszűnésekor Palesztinában 1948-ban, ami

⁹⁵ A dél-nyugat-afrikai német népirtásnak a namíbiai-német kapcsolatok keretében történt feldolgozásáról lásd Melber, Henning: „Wir haben überhaupt nicht über Reparationen gesprochen.” Die namibisch-deutschen Beziehungen: Verdrängung oder Versöhnung? Völkermord in Deutsch-Südwestafrika. *idézett kiadás* (2016), 215-225.

⁹⁶ Vö. Liebermann, B.: idézett mű, 57-60. o.

ugyancsak intenzív, olykor erőltetett, sőt kényszerített népességmozgáshoz vezetett.⁹⁷ A vegyes népességű területeken gyakran olyan csoportok is élnek, amelyek ún. kevert identitással rendelkeznek, és az etnikai tisztogatás kényszereit annak ellenére szenvedték el, hogy részben integrálódva voltak azon társadalomba, amelyből kiűzték őket. Ilyen volt például az 1923-as lausanne-i egyezmény alapján Törökországból Görögországba áttelepített görög, de sok esetben már muszlim vallású, illetőleg a Görögországból Törökországba áttelepített török, de a törökök már alig beszélő népesség.⁹⁸

A másik jellegzetes paradoxon részben az előbbiből következik: nem lehet tudni, hogy az etnikai tisztogatás a történeti folyamatoknak az *oka*, vagy az annak során keletkezett problémák esetleges *orvoslása*. Sokan feltételezték és a történetek után is feltételezik, hogy az etnikailag tiszta területen nincsenek nemzetiségi feszültségek. A cseh Eduard Benes például azt állította, hogy a népesség áttelepítése a nemzetállam problémáinak megoldását jelentheti. A nagyhatalmak a második világháború idején támogatták, de legalábbis tolerálták a kényszerített migrációt. Churchill maga úgy fogalmazott, hogy ő maga sokáig ellenállt több millió német áttelepítésének, egy idő után mégis elfogadta a tömegek áttelepítésének alapelvét. 1944-ben, amikor a szovjet katonai sikerek nyomán már megindult a kelet-poroszországi németek kitelepítése, az angol parlament alsóházában a következőket mondta. „A kiűzés [*expulsion*; kitelepítés] az a módszer, már amennyiben az eddigiek alapján meg tudjuk állapítani, nagyon is megfelelő módszer lesz, és tartós. [A szóban forgó területeken] nem lesz vegyes népesség, amely végtelen problémákat okoz majd. [Ez] egy nagytakarítás [*clean sweep*] lesz.”⁹⁹

Vagyis a homogén népesség létrehozását a nemzetállamok szempontjából korábban olyanok is pozitív fejleményként fogták fel, akiket egész biztosan nem sorolhatunk a politikai erőszak apostolai közé. Az 1990-es években azonban a helyzet e tekintetben is megváltozott. A jugoszláviai konfliktusokat lezáró daytoni békekonferencia már úgy fogalmazott, hogy „minden elüldözött személynek joga van visszatérnie eredeti hazájába”. Tudjuk persze, hogy erre csak nagyon korlátozott mértékben került sor. De az elv megváltozott, s talán ez is jelent valamit. Nevezetesen az 1945-ös potsdami jegyzőkönyvvel szemben, amely kimondva vagy kimondatlanul *pozitívan értékelte a homogén népesség létét*, az 1995-ös daytoni békeszerződés

⁹⁷ Az izraeli történelemtudomány ennek kapcsán még ma is tárgyalja az ún. Dalet-tervet, amely állítólag a palesztinai arab népesség izraeli fegyveres erők által tervezett kiszorítására vonatkozott. Lásd erről Kumaraswamy, P. R.: *The A to Z of the Arab-Israeli Conflict*. Lanham, Scarecrow Press (Rowman & Littlefield), 65-66.

⁹⁸ Lásd erről *Crossing the Aegean. An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey*. Szerk.: Hirschon, Renée. New York, Berghahn Books, 2003.

⁹⁹ Churchill, Winston: *Triumph and Tragedy*. Boston, Houghton Mifflin, 1953. 658., idézi Liebermann, B.: *idézett mű*, 58.

az etnikailag vegyes társadalom lehetséges megőrzése mellett foglalt állást. A történetek ellenére is.

GENOCÍDIUM (NÉPIRTÁS)

Az emberiség történetében sok olyan csoportok közötti harc akadt, amelynek során az egyik nép hatalmat szerzett képviselői el akartak pusztítani, esetleg el is pusztítottak egy másikat vagy annak egy részét – a *genocídium* (népirtás) fogalma azonban csupán a XX. század derekán alakult ki. Eredetileg jogi, mindenekelőtt nemzetközi jogi és büntetőjogi¹⁰⁰ fogalom volt, az eltelt hetven év folyamán azonban jellege jelentősen megváltozott és jelentése is kibővült. Az alábbiakban legegyszerűbben e fogalmi változásokat tekintem át. A változások fél évszázad alatt odáig mentek, hogy egy 1999-es enciklopédia-szócikk szerzője már a kifejezés „komolytalan” (*frivolous*) és „felhajtás szerű” használatáról beszélt.¹⁰¹ Pedig sok komolytalan és felhajtás szerű dolog, márha e szavak használhatók itt egyáltalán, még csak ezután következett.

A TERMINUS ÁLTALÁNOS JELLEGE

A történelmi körülmények okán magától értetődik, hogy születésekor a „genocídium” kifejezést nem leíró, hanem normatív, azon belül pedig *tiltó* értelemben használták, s egy új nemzetközi jogi bűncselekményt határoztak meg vele. A fogalom elterjedésében szerepe volt annak a sokknak is, ahogyan az európai civilizáció 1945 után szembesült a II. világháború során elkövetett kegyetlenkedésekkel, mindenekelőtt az európai zsidóság nemzetiszocialisták általi elpusztításának szándékával és jelentős részük tervszerű kiirtásának tényeivel. Az eredetileg jogi értelemben használt „genocídium” terminus mintegy hét és fél évtizedes történetének második felében új hangsúlyokat kapott.

Itt kettőt emelek ki. Részben *leíró* értelemben jelöltek meg vele múltbeli tömeggyilkosságokat; először csak XX. századiakat, majd a fogalmat egyre jobban kiterjesztve korábbiakat is: eleinte csak újkoriakat, legfeljebb kora-újkoriakat, később azonban szabadon alkalmazták azt ókori és középkori vérengzésekre. A népirtások történetéről szóló sok mai elemzés így –

¹⁰⁰ A fogalom ilyen jellegéről mai elemzésként lásd Lamm Vanda: *Genocídium – a nemzetközi jog és a büntetőjog határterülete. Állam- és Jogtudomány*. 52. évf. 2011/4. szám, 457–476. A nemzetközi jogban való elterjedésének kezdeteiről lásd Schabas, William A.: *Genocide in International Law. The Crime of Crimes*. Cambridge, Cambridge University Press, 2009. 14–49.

¹⁰¹ Vö. Totten, Samuel: „Genocide”, frivolous use of the term. In: *Encyclopedia of Genocide*. Szerk.: Charny, Israel W. 2 kötet. Santa Barbara, Cal., ABC-CLIO, 1999. 1. kötet, 39. A „felhajtás szerű” kifejezéssel a szerző egyik fordulatát (*they „simply hype their issue”*) úgy próbáltam visszacsi, hogy kerüljem a szó mai magyar ifjúsági szlengben (vö. „hájpolni”) elterjedt megfelelőjét.

példának okáért – a harmadik pun háborúval és Karthágó elpusztításával kezdődik, azokban kitérnek Dzsingisz kán európai inváziójára, s nem feledkeznek meg Amír Timúr közel-keleti keresztényüldözéseiről sem.¹⁰² Azért, hogy elfogadható legyen a szóhasználat ilyen kiterjesztése, nem ritka, hogy az elemzők *szociológiáinak* minősítik megközelítésüket, ami a szociológiát társadalomelméletként, annak egyik aspektusát pedig *társadalomtörténetként* felfogva nem tévedés. Az e vonatkozásban szóba kerülő művek¹⁰³ nagy része, jellege szerint, társadalomtörténeti.

Másrészt a dramatikus hatású terminust riasztó *minősítésként* használták olyan eseményekre, amelyek során sok ember pusztul el erőszakos körülmények között. Ebben a kontextusban – egy civilizálódó világ eszméjét feltételezve – a szó negatív értelemben *emberi jogi* jelleget is kapott, hiszen ahol népirtás zajlik, ott rendszerint ártatlan emberek ezreinek, százezreinek, sőt millióinak életét oltják ki, tehát kétség sem férhet ahhoz, hogy ilyenkor súlyos jogsértések történnek. Ezen értelmezés legkézenfekvőbb példái a civilek sérelmére elkövetett háborús akciók és bűncselekmények – tekintettel arra is, hogy a „háborús bűncselekmény”, az „emberiség elleni bűncselekmény” és a „népirtás” nemzetközi büntetőjogi fogalmai még jogi szinten is igen nehezen határolhatók el. Ha Auschwitzban és Birkenauban genocídiumot követtek el – vetheti fel a kérdéskör óvatlan tanulmányozója ezen a gondolati úton haladva –, akkor a Hirosimára és Nagaszakira ledobott atombombák vajon nem jelentettek-e ugyanilyen népirtást?¹⁰⁴ S ha már Auschwitz, folytatható az érvelés, akkor a Gulág vajon miért nem tartozik ide?¹⁰⁵ Másként fogalmazva: hol a határ a *nemzeti vagy etnikai csoport megsemmisítését* célzó és az *osztályalapú tömeggyilkosság* között?

E két változás, vagyis a terminus történelmi kiterjesztése és egy általános minősítés alapjává válása révén a „népirtás” készen állt arra, hogy értékelő fogalomként *politikai jelentésre* tegyen szert. Erre az elmúlt három-négy évtizedben ugyancsak sor került, amit az elemzők politikai habitusuk függvényében különbözőképpen ítélnek meg. A politikai jelentés kialakulá-

¹⁰² Lásd például Jones, Adam: *Genocide. A Comprehensive Introduction*. London, Routledge – Taylor and Francis, 2010, ²2011 (eredetileg: 2006) I. fejezetét: „The Origins of Genocide”: 3–86.

¹⁰³ E megközelítés jellegzetes példája a Frank Chalk és Kurt Jonasson által szerkesztett kötet: *History and Sociology of Genocide. Analyses and Case Studies*. Szerk.: Chalk Frank és Jonasson, Kurt. New Haven, Conn., Yale University Press, 1990. lásd különösen 57–222.

¹⁰⁴ Az atombomba ledobásával kapcsolatos példát illetően lásd Kuper, Leo: *Genocide. Its Political Use in the Twentieth Century*. New Haven, Conn., Yale University Press, 1981. 117.

¹⁰⁵ A népirtás-fogalom *osztályalapú tömeggyilkosság* irányába való elmozdításának egyik első példájaként lásd ugyancsak a szociológus Leo Kuper korai műveit; például *Race, Class and Power. Ideology and Revolutionary Change in Plural Societies*. New Brunswick, NJ., Transaction Publishers, 1974., új kiadása: 2005. E lehetőséget később számos szerző valóra váltotta, s az mindenekelőtt Rudolph J. Rummel elméletében van jelen. A kérdésre még visszatérek.

sának és elterjedésének ugyanis pozitív és negatív hatása is volt, s van még ma is. A pozitív következmények közé sorolom például az ún. genocídium-tanulmányok (*genocide studies*) létrejöttét, amelyek – a népirtások legkülönbözőbb kérdéseivel foglalkozó tudományként, a kutatáson túl ideértve ezek oktatását is – angolszász területen alakultak ki az 1980-as, s főleg az 1990-es években, részben az akkorra már teljesen intézményesült *Holocaust studies* (a Holokauszttal foglalkozó tudományok) mintájára, de sok esetben a történettudományból kiválva.¹⁰⁶ A negatív és túlzó következmények egyik legártalmasabb formája a fogalom jelentéktelenné válása volt, amit annak túl gyakori és túlságosan kiterjesztett használata idézett elő.

Ha mindenféle nem-kívánatos politikai irányt genocídiumnak lehet nevezni, az devalválja annak jelentését. Néha már akkor is kételkedünk egy tragédia népirtás-voltában, amikor semmi okunk nem volna rá: aki sokszor indokolatlanul kiált farkast, annak előbb-utóbb akkor sem hisznek, ha igazat beszél. Amikor a fentebb idézett elemző, Samuel Totten a genocídium szó „frivol”, „laza vagy felelőtlen módon való használatáról” beszélt, akkor ezt azért tartotta rossznak, mert – mint fogalmazott – „ezzel nemcsak a terminus valódi jelentését torzítják el, hanem a jellegük szerint valóban népirtásnak minősülő tettek jelentőségét is alábecsülik és kisebbítik”.¹⁰⁷ A „népirtás” szó politikai okokra visszavezethető felvizeződése mind a nemzetközi, mind a belpolitikában kimutatható, s hatása volt a politikai diskurzusokra is. Először ezt illusztrálom itt néhány példával.

Általános tapasztalat, hogy ha egy konfliktust, amelyben tíz- vagy százazrek veszítik életüket, valamely civilizált állam kormánya népirtásnak nevez, vagy éppen ellenkezőleg: nem hajlandó annak nevezni, az eleve befolyásolja más államok és a nemzetközi szervezetek viszonyát az adott konfliktushoz, s így – egyéb feltételek megléte mellett – annak kimenetelét is. Karen E. Smith elemzése szerint például az, hogy az európai kormányok használták-e, s ha igen, miként használták a „népirtás” szót a boszniai (1992–1995), a ruandai (1994), a kosovói (1998–1999) és a darfuri (2003–2004) konfliktusok idején, lényegesen befolyásolta a konfliktus nemzetközi megítélését, s ennek ismerete árnyaltabbá teheti egy-egy állam politikájának utólagos elemzését is. Erre a szóban forgó elemzés szerint ez volt jellemző:

¹⁰⁶ A tudományok intézményesülésének számos feltétele közül a *genocide studies* vonatkozásában háromra utalok. Ebben az időben hirdették meg a „népirtással” foglalkozó első egyetemi programokat, képzési formákat és önálló „szakokat”, elsősorban az élenjáró amerikai egyetemeken, például a Yale-en, később Európában is. Ekkor hozták létre a kérdéssel foglalkozó tudósok ma is működő társaságait (mint például a *The International Association of Genocide Scholars*-t, alapítva: 1994), és ekkor indultak a szakterület akadémiailag elismert első folyóiratai, például a *Journal of Genocide Research* (megjelenik 1999-től) és a *Zeitschrift für Genozidforschung* (megjelenik 1999-től).

¹⁰⁷ Totten, Samuel: idézett mű (1999), *ugyanott*.

	<i>Bosznia</i>	<i>Ruanda</i>	<i>Koszovó</i>	<i>Darfur</i>
<i>francia kormány</i>	nem	<u>igen</u>	nem	nem
<i>német kormány</i>	<u>igen</u>	igen	<u>igen</u>	igen → nem
<i>angol kormány</i>	nem	igen	<u>igen</u>	nem ¹⁰⁸

Mint látható, a francia kormány használta legritkábban a terminust, amiből az amerikai elemző arra következtetett, hogy az adott időszakban a Mitterand-kormányzat hajlott a legkevésbé az addigiaknál kényszerítőbb nemzetközi „humanitárius politikára”, bármit is jelentsen e kifejezés a kényszerrel összefüggésbe hozva. Annak részletes elemzésére, hogy ez így volt-e, nincs itt hely,¹⁰⁹ s talán szükség sem, hiszen annak kimutatásához, hogy a fenti elemzésben a „népirtás” nem nemzetközi büntetőjogi, hanem politikai fogalomként szerepel, talán ennyi is elég.

Ehhez hasonlóan használják a „népirtást” *belpolitikai* értelemben is, és ezen a területen is érezhető, hogy a túlzott használatból elhasználódás és tartalmi devalválódás következik. Erre pártállástól függetlenül, vagyis mind a bal-, mind a jobboldalon sor került. Mindkét oldal szóhasználatának közös jellemzője az is, hogy a rendszerint szokatlan, előzmények nélküli, szakmailag ellenőrizhetetlen kontextusban emlegetett fogalom használatával a beszélő igen könnyen eljut a valamilyen nemzetközi bírósággal való fenyegetőzéshez. A fő példákat – megpróbálva megőrizni e dolgozat tudományos jellegét – a közéleti-politikai gondolkodás olyan képviselőitől hozom, akik tudományos minősítéssel rendelkeznek. Hazai vonatkozásban először a Gyurcsány-kormányt vádolták népirtással a 2000-es évek első évtizedében, a magyar társadalomban egyre nyilvánvalóbb népességfogyás miatt. Egy 2008-as interjúban például egy „közgazdász professzor” így fogalmazott: „Ha elfogadjuk azt a feltételezést, hogy Magyarországon tudatos népirtás zajlik – márpedig ez történik, hiszen 700 ezerrel többen haltak meg az elmúlt 25 évben, mint amennyien születtek –, akkor van egy »bérgyilkos«, aki ezt megteszi, és ezt a szerepet nyilván a kollaboráns struktúrák, illetve a laboráns játssza el”.¹¹⁰

¹⁰⁸ Vö. Smith, Karen E.: *Genocide and the Europeans*. Cambridge, Cambridge University Press, 2010. 241. Az „igen” azt jelzi, hogy egy vagy több miniszter és vezető politikus *ismételten* használta a „népirtás” szót, az „igen” azt, hogy azt *korlátozottan* használták, a „nem” pedig – értelemszerűen – azt, hogy tartózkodtak a szó használatától.

¹⁰⁹ Karen E. Smith álláspontját lásd *ugyanott* 241–249.

¹¹⁰ Tudatos népirtás folyik Magyarországon? Bogár László: A globális főhatalom megbuktathatja Gyurcsányt. Reprodukciós válság előtt a társadalom. *Magyar Nemzet*. 2008. január 2. Az interjút a kérdezett közgazdász professzorként adta. Az efféle (a népességfogyást népirtásként értékelő) – elméletileg megalapozatlan, politikailag felelőtlen állásfoglalásoknak – következményei néhány év alatt a közvélekedés számos szegletében hatást gyakoroltak. A deviza-adósok képviselője például 2013-ban ezt nyilatkozta: „semmiképpen nem lehet

(A különös fogalomhasználatnak itt csupán a tényét jelzem; meg sem próbálkozok annak tudásszociológiai feltárásával, hogy mi és miként működik annak a fejében, aki a „népességfogyást” a – rendszerint bizonyos fajta – „tömeggyilkosság” elkövetésére utaló kifejezéssel írja le, aztán pedig „bérgyilkost” emleget. A motívum valószínűleg az lehetett, hogy – mint később egy másik kontextusban megmutatom – a fogalom eredeti jelentése szerint nem mindig kell embert ölni ahhoz, hogy valaki népirtást kövessen el.) Tíz év múltán, 2018-ban egy „másik táborhoz” tartozó másik közigazdász így nyilatkozott: „Olyan mértékű szellemi népirtás folyt az elmúlt években, és még nagyobb intenzitással folyik ma Magyarországon, amivel – ha lenne ilyenre felhatalmazása – a fizikai népirtás bűntényéhez hasonlóan a hágai bíróságnak kellene foglalkoznia.”¹¹¹

A „népirtással” való politikai vagdalkozás egyszerűbb (mondhatnánk úgy is: értelmiségiekhez méltatlan), ám bizonyos értelemben mégis rafináltabb formája az, amikor azt nem a kormány politikájához kötik, hanem valamilyen személytelen társadalmi folyamathoz, amit meg kell akadályozni. Vagyis az követ el népirtást, aki a szóban forgó folyamatok ellen nem tesz semmit. „A multikulturalizmus cukormázba bújtatott népirtás” – jelent meg önálló témaként egy hangját rendszerint politikai célok érdekében hallató civil szervezet honlapjának fórumán, 2015-ben. A magyarázat: a multikulturalizmus célja, hogy a „fehér ember” „végleg eltűn[jön] a történelem színpadáról”. Ezért az „népirtás, mely kizárólag a honos európaiakat és közöttük minket, magyarokat vesz célba, létezése térben és időben igen korlátozott, kizárólag a nyugati (fehér) világban létezik, és azt akarja elpusztítani”. Az okfejtésnek itt is része, hogy „a multikulti kiagyaloí és kényszerítői” az 1948-as genocídium egyezmény alapján „bíróság elé állíthatók és rács mögé juttathatók”.¹¹²

Látható, hogy a fogalom politikai értelmezése a szó alapjában véve múltra visszatekintő jellegét, súlyosan elítélő elemét és a felelősségre vonás (felszínes történelmi ismeretek alapján feltételezett) elmaradhatatlanságát aknázza ki: ha valamilyen politikát „népirtásnak” nevez-

Lábjegyzet folytatása az előző oldalról.

elkerülni a bankok büntetőjogi felelősségre vonását. Mindenképpen a Hágai Büntetőbíróság elé visszük az ügyet népirtás büntett és emberiesség ellen elkövetett bűncselekmények miatt” – jelentette ki az illető. – „De hogyan tudja bizonyítani a népirtás vádját?” – kérdezte a riporter. A válasz: „Teljes mértékben, uram. Az is népirtásnak számít, ha a bankok korlátlan kockázatvállalás egyoldalú kikényszerítése révén olyan életkörülményeket teremtenek egy országban, hogy az emberek nem vállalnak gyermeket.” Vö. Dányi László: Kásler népirtás miatt a Nemzetközi Büntetőbírósághoz fordul. *Hir6.hu*. 2013. március 6.

¹¹¹ Szellemi népirtásról beszél a tudós [Interjú Inotai Andrással]. *Magyar Nemzet*. 2018. január 2. Ez az interjú ugyanabban a lapban, pont ugyanazon a napon (január 2-án) jelent meg, mint a tíz évvel azelőtti – ezért nem lepődhetnénk meg azon, ha egyszer csak kiderülne, hogy az efféle nyilatkozatokban az óév-búcsúztatás intenzitásának is szerepe volt.

¹¹² Lásd a *Civil Összefogás Fórum* (CÖF) honlapját: <http://civilosszefogas.hu/>. 2015. július 7. A szöveget egyébként a honlap adminisztrátora a *Betyársereg* című újnnyilas internetes portálról vette át, ahol azt 2014. december 28-án publikálták, egy *Deres.tv*-re és *Betyársereg*re utaló aláírással.

nek, az a legsúlyosabb értékítéletek egyike, melynek elkövetői nagy valószínűséggel rács mögé kerülnek, vagy legalábbis oda kell kerülniük.

A politikai szóhasználat néha még a képzett jogászokat is csöbe húzta. Így értékelhető például az, amikor a magyarországi romagyilkosságok ügyében –, melyben az ügyész cigányellenes előítéletek által motivált, s ezért „aljas indokból elkövetett” többrendbeli emberölés megállapítására tett javaslatot, s a bíró is ennek megállapítására törekedett – az egyik sértetti kör ügyvéd képviselője azt indítványozta, hogy a bíróság a Btk. 142. §-a alapján minősítse *népirtásnak a történeteket*.¹¹³ A rasszista sorozatgyilkosság ugyanis szerinte valójában egy népcsoport kiirtására (s nem megfélemlítésére) irányuló törekvésként volt értelmezhető. Nem csoda, ha ezek után az egyik roma jogvédő szervezet – a gyilkosságokra adott reakcióként – olyan sajtónyilatkozatot tett közzé, amelyben azt tűzte ki célul, hogy a cigányok képesek legyenek közösen fellépni a „népirtás veszélyével szemben”. Ha az egyik farkast kiált, akkor a másik is megteszi.

A fenti példák azt a politikai szóhasználatot mutatják, amikor egy terminus jelentése – miként a politikai terminusoké általában – nem egyértelműen meghatározott. Ha a beszéd manipulatív jellegű, akkor a népirtás fogalma szinte biztosan eltorzul. A szó politikai használatának azonban vannak más esetei is, amelyek nem feltétlenül károsak vagy problematikusak. Ilyen például a népirtás szó világnézeti eszmék által motivált használata egy tudományos diskurzusban, amennyiben az – bár ezt néhányan nehezen tudják elképzelni, azért nem lehetetlen – nem ássa alá a tudományosság követelményeinek teljesülését. Ezt figyelhettük meg abban a magyar történelemmel kapcsolatos vitában, amit kortárs hazai történészek folytattak arról, hogy a II. világháború során a Szovjetunió megszállásában közreműködő magyar hadsereg a megszállt területeken vajon népirtást követett-e el. A vitát – bár voltak előzményei, s az régebbi szakmai véleménykülönbségekre ment vissza¹¹⁴ – *A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban...* címen megjelent dokumentumgyűjtemény váltotta ki, amelynek „Az elhallgatott népirtás” című előszavában Krausz Tamás azt állította: a magyar hadsereg egységei közremű-

¹¹³ A perről és magáról a gyilkosságsorozatról – amelynek során a négy vádlott 9 helyszínen 78 lövést leadva és 11 ún. Molotov-koktélt eldobva, a köznyugalmat súlyosan megzavartó módon 6 embert ölt meg, 2 embernek okozott maradandó sérülést és 55 ember életét veszélyeztette – szakmai igényességgel (szociográfiai elemzésként) lásd Vágvolgyi B. András: *Arcvonal keleten*. Budapest, Konkrét Könyvek, 2016. és Tódor János: *Vadászjelenetek Magyarországon. Gyűlölet-bűncselekmények Olaszliszktól a cigány sorozatgyilkosságig*. Budapest, Osiris Kiadó, 2017.

¹¹⁴ Vö. Magyarország és a második világháború – kerekasztal-beszélgetés. Résztvevők: Konok Péter, Sipos Péter, Ungváry Krisztián, Vargyai Gyula, Zeidler Miklós, Krausz Tamás. *Eszmélet*. 16. évf. 2004. 61. 4–26., továbbá Ungváry Krisztián: A magyar megszállás Ukrajnában és Lengyelországban 1941–1944. In: *Nagy Képes Milleniumi Hadtörténet*. Budapest, Századvég-Osiris, 1998. 403–408., Krausz Tamás: A náci népirtás magyar fejezete az elfoglalt szovjet területeken. *Ezredvég*. 22. évf. 2012/6. szám 111–116.

ködtek a megszállt területek zsidó lakosságának kiirtásában és a civil lakosság tömeges kiirtásában. „E kötet lapjain a dokumentumok tükrében – olvashatjuk – a náci népiirtás »magyar fejezete« tárul fel,” s az egykori szovjet levéltárakból származó dokumentumok alapján „szembe kell tehát néznünk a Horthy-rendszer kettős népiirtásának (a holokauszt és a Szovjetunió népeivel szembeni népiirtás) tényével.”¹¹⁵ A kötetről többen elismerően nyilatkoztak, és azt sokan bírálták is.¹¹⁶ A kritikák köréből különösen Ungváry Krisztián álláspontja váltott ki élénk ellenreakciót, tekintettel arra is, hogy a *Magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban...* című, két évvel később megjelent monográfiájában lényegében vitatta a magyarok által elkövetett népiirtás tényét. Azt ugyan elismerte, hogy „a német és magyar megszállók tevékenysége az erőszak brutális elszabadulásával járt”, de ehhez hozzátette: „...a történetírás bizonyos irányzatai hajlamosak arra, hogy az ezzel kapcsolatos atrocitásokat egy, a holokauszton túlmutató tudatos népiirtó politika termékekének állítsák be. Abban bízom, hogy be tudtam mutatni: az említett háborús bűncselekmények nem tekinthetők ennek, annak ellenére, hogy a német politikai vezetés részéről csakugyan létezett népiirtási intenció. Ezt azonban már a legfelsőbb náci vezetésen belül sem övezte teljes konszenzus.”¹¹⁷

Bár a vitatkozó felek egymásnak (ha nem is szögesen, de jelentősen) ellentmondó következtetéseket vontak le, és feltehető, hogy politikai értékválasztásuk is rányomta bélyegét a magyar hadsereg tevékenységéről adott értékelésükre, az azonban nem állítható, hogy álláspontjuk és az amelletti kitartás politikailag meghatározott lett volna, hiszen mindketten betartották a tudományos kutatás és diskurzus (olykor önmagukban is vitatott) követelményeit. Vitájuk¹¹⁸ a történeti kutatás számára így hasznos, a külső szemlélő számára pedig inspiráló volt.

¹¹⁵ *A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban – Levéltári dokumentumok 1941–1947.* Szerk.: Krausz Tamás és Varga Éva. Budapest, L'Harmattan, 2013. 38–39.

¹¹⁶ Lásd például Sz. Bíró Zoltán írását a *Világtörténetben* (2013/4.), Szilágyi Ákosét az *Élet és Irodalomban* (2013.03.22), Számvéber Norbertét a *Hadtörténelmi Közleményekben* (2013/4.), Szabó Péterét a *Történelmi Szemlében* (2013/2.) és Ungváry Krisztiánét a *Századokban* (2013/6.).

¹¹⁷ Ungváry Krisztián: *Magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban, 1941–1944. Esemény – elbeszélés – utóélet.* Budapest, Osiris Kiadó, 2015. 435. A német csapatok általi „tudatos népiirtást” Ungváry három vonatkozásában látja megállapíthatónak: Leningrád kiéheztetése, a hadifoglyok ellátásáról való gondokodás teljes hiánya és a Szovjetunió zsidó származású lakosságával szembeni tömeggyilkosságok elkövetése. Véggkövetkeztetése az, hogy a magyar csapatok, az elsöben nem vettek részt, „a másodikkal áttételesen, a harmadikkal viszont majdnem teljes mértékben érintkezésbe kerültek. ... A holokausztban ... a magyar csapatok részvétele a végrehajtás majd minden állomásán megállapítható. A minden szovjet lakost érintő tudatos népiirtás vádját – folytatja – meggyőzően cáfolják azok az intézkedések, amelyeket a német (és nyomukban bizonyos mértékig a magyar) hadsereg megpróbált fogantatni annak érdekében, hogy csökkentse a partizánháború áldozatai számát, és különválassa a partizánokat a fegyvertelen lakosságtól.” *Ugyanott*, 436.

¹¹⁸ A viták 2013-as összefoglalását és az ellenválaszokat lásd Krausz Tamás: *Magyar megszállás – vajdó nemzeti önismeret. Válasz a kritikákra.* Budapest, Russica Pannonica, 2013. A vita természetesen később is folytatódott. Lásd Krausz Tamás: *Hogyan írni át Ungváry Krisztián a nagy honvédő háború történetét? Századok.* 148. évf. 2014/1. 201–227. Ungváry Krisztián: *Üllő és simogatás között. Válasz Krausz Tamásnak. Századok.* 148. évf. 2014. 229–233., valamint Krausz Tamás: „Üriember” megszállók és „jogtipró” partizánok? A

A fentieket összefoglalva a következőket mondhatjuk. A genocídium *(a) jogi fogalma*¹¹⁹ mellett legalább két további népirtás-fogalom különböztethető meg: beszélhetünk a kifejezés *(b) történeti-leíró* kiterjesztéséről valamely múltbeli tömeggyilkosságra, valamint annak *(c) politikai* értelmezéséről. Az elmúlt három évtizedben – miként az az etnocídiumról szóló fejezetből már nyilvánvaló – megjelent egy negyedik értelmezés is, amely a védett csoportok kulturális értelemben meghatározott önazonosságának felszámolására irányuló törekvésben lát népirtást. Ez arra utal, hogy a genocídiumnak létezik egy *(d) kulturális* dimenzióban értelmezett fogalma is. Mint láttuk, az 1990-es közép- és kelet-európai rendszerváltozás után néhány felvetés szerint e fogalmat a kisebbségvédelem eszköztárában is szerepeltetni kellene.¹²⁰

A kiterjesztő történeti értelmezést természetesen motiválhatja valamilyen politikai ok is (például amikor valaki Auschwitz gázkamrái mellett az atombomba ledobását vagy Drezda bombázását is a népirtás körébe sorolja), de ennek nem mindig és nem feltétlenül kell így lennie. Abban, hogy a tatárjárást kísérő mészárlásokat valaki népirtásnak mondja-e, valószínűleg nincs semmilyen hagyományos értelemben vett politika. A politikai népirtás-fogalomnak egyébként – már csak a fenti példákat alapul véve is – legalább három változata különböztethető meg. Az egyik az *(c/1)*, amikor a napi közéleti diskurzusban manipulatív módon használják a szót egy kormánypolitika vagy egy közelebbről meghatározni sem kívánt folyamat jelzésére. A másik az *(c/2)*, amikor valamely világnézetformáló politikai eszme hatására egy tudományos diskurzusban annak résztvevői arról vitáznak, hogy egy konkrét esemény vagy annak egy része népirtásnak minősíthető-e vagy sem. S végül az *(c/3)*, amikor a fogalom történeti-leíró kiterjesztése mögött feltételezhetően valamilyen politikai megfontolás áll, de az konkrétan nem beazonosítható, és talán nem is informatív, mert ilyenkor a szélesebb diskurzusban – az általánossá váló használat miatt – a jelentés jogi terminustól való eltérítése fontosabbnak tűnik, mint annak motívuma vagy indoka. A külföldi szakirodalomban elsősorban ez utóbbit nevezik „politikai fogalomnak”.

Lábjegyzet folytatása az előző oldalról.

magyar megszálló csapatok népirtó tevékenysége Ungváry Krisztián értelmezésében. *Eszmélet*. 28. évf. 2016. 109. sz. 151–173.

¹¹⁹ Magának a jogi fogalomnak is három változata van. Egyrészt egy nemzetközi jogi *(a/1)*, másrészt egy büntetőjogi *(a/2)*. Az előbbi államok felelősségével kapcsolatos, az utóbbi egyénekével, lásd erről Lamm V.: *id. mű*, 472–474. S ráadásul ma már a büntetőjogi elgondoláson belül is megkülönböztethető a nemzetközi büntetőjogban *(a/2a)* és nemzeti büntetőjog *(a/2b)* büntetőjogokban kialakított elgondolások. Abból ugyanis, hogy az 1948-as genocídium egyezményt, amire később részletesebben is kitérek, számos állam átültette a belső jogába is, még nem következik, hogy a nemzetközi és a nemzeti büntetőjogok megegyeznek. Vannak országok, ahol az átültetés szó szerinti átvételt jelentett, ilyen például Magyarország, de vannak olyanok is – például Franciaország és Kanada –, amelyek ezt bizonyos módosításokkal tették meg.

¹²⁰ Vö. Gehér J.: *idézett mű* (1991–1992) 392–393. és (1991) 194–201.

A fogalom ilyen kiterjesztése¹²¹ főleg két konkrét irányban történt meg az elmúlt három-négy évtizedben. Az egyik az *osztályalapú tömeggyilkosságok* népirtásnak minősítése volt, elsősorban a szovjet és a kínai, illetve dél-kelet-ázsiai történelemre utalva, újabban kiterjesztve ezt a tömeges politikai erőszak kérdéseinek a dél-amerikai diktatúrák vonatkozásában való újragondolására is.¹²² A másik a *nagy emberáldozatokkal járó katonai cselekmények* népirtásnak minősítése (mint például a két atombomba ledobása, Drezda és Hamburg bombázása, stb.),¹²³ olykor azt kihasználva, hogy a háborús bűncselekmény és a genocídium közötti fogalmi határok meglehetősen képlékenyek.

Mi tette alkalmassá a népirtás fogalmát arra, hogy az évtizedek során ilyen sokféle jelentést vegyen fel? E kérdésre először intuitíve válaszolhatunk: a fogalom révén jelzett magatartások *bűnös voltának a súlya*. Vagyis az, hogy itt a legsötétebb és legszonyatosabb dolgokról van szó, amiket az emberek egyáltalán elkövethetnek. A népirtás – amint a ruandai ügyekben eljáró bíróság a legelső ítéletében, 1998-ban, majd a kérdésről írott könyvében William Schabas fogalmazott – a legsúlyosabb bűncselekmény: „a bűnök bűne” (*the crime of crimes*). Az efféle tetteket ráadásul sokszor semmilyen racionális keretbe nem tudjuk beilleszteni és annak motívumaira nem tudunk ésszerű magyarázatot adni. Valami hasonlóra utalhatott már Arisztotelész is, amikor a *Rétorikában* úgy fogalmazott, hogy „a büntett annál nagyobb, minél bestiálisabb; ... és ha a hallgatóságot inkább borzalommal, mint szánalommal tölti el.”¹²⁴ Emberi értelemben ez bizonyára így is van. A fenti kérdésre azonban a népirtással foglalkozó mai tudományos művekből kikövetkeztethető egy másik, emberi értelemben talán „hidegebb”, de szakszerűbbnek tűnő válasz is. Nevezetesen az, hogy amikor Raphaël Lemkin megalkotta a genocídium fogalmát (1944), majd az egy nemzetközi jogi egyezmény része lett (1948), elkerülhetetlenül a korszak történelmi körülményeihez s az azokkal összefüggő megfontolásokhoz

¹²¹ Mint említettem, ezen értelmezés egyik első képviselője a szociológus Leo Kuper volt; lásd *idézett mű* (1981).

¹²² Lásd e tekintetben Rummel, R. J.: *Lethal Politics. Soviet Genocide and Mass Murder Since 1917*. London, Routledge, 2017. (eredetileg: Transaction Books, 1990) és uő: *China's Bloody Century. Genocide and Mass Murder Since 1900*. London, Routledge, 2017. (eredetileg: Transaction Books, 1991). A dél-amerikai kérdéshez lásd Brett, Roddy: *The Origins and Dynamics of Genocide. Political Violence in Guatemala*. London, Macmillan Palgrave, 2016. és Feierstein, Daniel: *Genocide as Social Practice: Reorganizing Society under the Nazis and Argentina's Military Juntas*. New Brunswick, NJ, Rutgers University Press, 2014. különösen 20–21. (a politikai elem jellegét illetően) és 131–160. (a dél-amerikai vonatkozásokról).

¹²³ Az atombomba ledobásának népirtásként való értelmezéséhez általános jelleggel lásd Marcusen, Eric: *Reflections on the Holocaust and Hiroshima*. In: *The Genocidal Temptation. Auschwitz, Hiroshima, Rwanda, and Beyond*. Szerk.: Frey, Robert Seitz. Dallas, University Press of America, 2004. 25–40.

¹²⁴ Arisztotelész: *Rétorika*. Ford. Adamik Tamás. Budapest, Gondolat Kiadó, 1982. I. könyv, 14. fejezet. A büntett súlyát Arisztotelész szerint ezen túl számos más tényező is befolyásolhatja, s a népirtásra ezek is állnak: A büntett annál nagyobb – olvashatjuk ugyanott –, minél nagyobb jogtalanságból származik; ha azért nincs számára megfelelő büntetés, mert a lehetséges büntetések mind kisebbek, mint amit az elkövetett bűn megérdemel; vagy ha az általa okozott sérelem orvosolhatatlan és így tovább.

kötődött. Ennek következtében – figyelemmel a praktikus megfontolásokra is – az eredeti jogi fogalom elméletileg szűkre és vegyesre (különböző tartalmi elemeket vegyítőre) sikeredett. Megszületésének jelentősége elvitathatatlan, de tartalmi problémái sem hallgathatók el. Azóta a világ sokat változott, s ezt követték a fogalmi változások is. Ennek bemutatása végett most a jogi fogalom elemzésére térek át.

A NÉPIRTÁS JOGI FOGALMÁNAK MEGSZÜLETÉSE ÉS ELFOGADOTTÁ VÁLÁSA

A II. világháború idején az emberiség olyan magatartásokkal szembesült, amelyekre új kifejezéseket kellett keresnie. Ez már viszonylag korán látható volt: egy 1941-es rádióbeszédben Winston Churchill brit miniszterelnök a következőképpen értékelte a kelet-európai területeket megszálló német hadsereg tevékenységét. „Európa XVI. századi mongol inváziója óta nem volt ilyen mértékű vagy ezt akár csak megközelítő mértékű módszeres, könyörtelen mészárlás. S ez csak a kezdet! Hitler tankjainak véres nyomában még csak ezután jön az éhínség és járvány. Olyan bűncselekménnyel állunk szemben, amelynek nincs neve.”¹²⁵

Az elkövetett bűncselekmények – így a *béke elleni bűncselekmény*, a *háborús bűncselekmény*, és az *emberiesség elleni bűncselekmény* – elnevezése és szabatos meghatározása a II. világháború során született. Talán elég itt a Londoni egyezményre (Agreement for the prosecution and punishment of the major war criminals of the European Axis, 1945. augusztus 8.) és a Nemzetközi Katonai Törvényszék statútumára (Charter of the International Military Tribunal, vagy Nürnbergi charta) utalni. A Londoni egyezménynek természetesen több előzménye is volt. Rooseveltt és Churchill már 1941-ben kifejezte azt a szándékát, hogy jogi eljárás keretében felelősségre vonják a náci vezetőket; s 1942-ben így nyilatkozott a Szovjetunió is. 1942 elején a Németország által (addig) megtámadott kilenc állam képviselői Londonban kiadták a St. James' deklarációt, melyben figyelmeztették a német vezetőket, hogy az igazságszolgáltatás elé fogják őket állítani. 1942 őszén létrehozták a Háborús bűncselekményeket feltáró bizottságot (Commission for the Investigation of War Crimes), mely 1943 őszétől működött. Az 1943. október 30-i ún. Moszkvai nyilatkozatban a nagyhatalmak rögzítették, hogy mindent megtesznek azért, hogy megbüntessék azokat, akik felelősek a háború kegyetlenkedéseiért.

¹²⁵ Winston Churchill beszéde a BBC-ben F. D. Rooseveltt amerikai elnökkel való találkozója alkalmából 1941. augusztus 24-én. – Prime minister Winston Churchill's broadcast to the world about the meeting with President Roosevelt. BBC. Forrás: <https://www.ibiblio.org/pha/timeline/410824awp.html>. (Arra, hogy Churchill pontosan határozta-e meg a tatárok európai inváziójának idejét egy történelmi jelentőségű rádióbeszédben, itt nem érdemes szót vesztegetni.)

A statútumban¹²⁶ meghatározott cselekmények egyikét-másikat korábban is ismerték (az „emberiesség elleni bűncselekmény” kifejezést például először az I. világháború idején, 1915-ben használták a törökök örmények elleni népirtására vonatkoztatva), de csak a Londoni egyezmény, illetőleg Nürnbergi charta fogalmazta meg azokat szakszerűen, nemzetközi jogi bűncselekményként.

Ezekben az években született a *genocídium* (népirtás) fogalma is; ez azonban – néhány évig még – nem vált a nemzetközi egyezmények részévé. A fogalommal kapcsolatos elgondolásait Raphaël Lemkin *A tengelyhatalmak a megszállt Európában* (1944) című munkájában fejtette ki.¹²⁷ A szó – mint megjegyezte – a „görög *genos* (faj, törzs) és a latin *cide* (ölés) összetétele”,¹²⁸ mely nem a csoport azonnali elpusztításának szándékára utal, hanem egy erre vonatkozó összehangolt terv létezésére. Lemkin alapgondolata az volt, hogy a műve írásakor zajló háború lényegesen különbözik a korábbiaktól. A korábbi háborúkat „szuverének”, vagyis államok és hadseregek ellen indították, nem pedig „alattvalók” és polgári lakosság ellen. E szempont elméleti megfogalmazását – hogy helyesen és kifejezően-e vagy sem, az most nem lényeges – Rousseau-Portalis doktrínának nevezte: „A genocídium a Rousseau-Portalis doktrína ellentéte, amit [ti. e doktrínát] úgy lehet tekinteni, mint ami benne rejlik a hágai egyezményekben (*Hague Regulations*)”,¹²⁹ vagyis az ún. nemzetközi hadijogban. Németország azonban – hangsúlyozta Lemkin 1944-ben – nem ezt a doktrínát követte, hanem „totális háborút” folytatott, amelyben *az ellenség a másik nép*, s nem a másik állam. Már ebben a műben kifejtette, hogy a genocídium nem egy-egy elszigetelt gyilkosságot vagy alkalmi kegyetlenkedést jelent, hanem különböző magatartások összehangolt tervét mely valamely nép alapvető létfeltételeinek felszámolására irányul azzal a céllal, hogy magát a népcsoportot semmisítse meg.

¹²⁶ Lásd a 6. cikk (a), (b) és (c) pontjait. A nemzetközi bűncselekmények nemzetközi és magyar jogban való szabályozását illetően lásd Hoffmann Tamás: Az emberiesség elleni bűncselekmények nemzetközi és magyar jogi szabályozása. *Állam- és Jogtudomány*. 58. évf. 2017/1. sz. 29–55.

¹²⁷ Lemkin, Raphaël: *idézett mű* (1944/2005/2008), különösen 79–81. (a genocídium-fogalom indokoltságáról) és 81–99. (a fogalom tartalmáról). Lemkinről lásd a *The Origins of Genocide. Raphael Lemkin as a historian of mass violence* című kötet (szerk.: Schaller, Dominik J. – Zimmerer, Jürgen. London, Routledge, 2013) tanulmányait.

¹²⁸ *Ugyanott*, 79. A szóösszetétel második fele egyébként azért találó, mert nem pusztán valakinek a megölésére (*occidere*), hanem a *caede* (meggyilkolni) szóval való kapcsolat – vö. *caeder* (mészárlás) – révén lemészárlására is utal.

¹²⁹ Lemkin: *idézett mű* (1944/2005), 80. A doktrína – teszem hozzá – onnan kapta a nevét, hogy a francia tengerjogi bíróság megnyitásakor (1801) a Napoleon által államtanácsossá kinevezett magánjogász-ügyvéd, Jean-Étienne-Marie Portalis olyan beszédet mondott, amelyben Rousseau *Társadalmi szerződésének* egy sajátos olvasatát nyújtotta. Rousseau szerint a háború államok, s nem a népek közötti viszony, s ezért a magánpolgárok mint egyének nem egymás ellenségei és nem hadviselő felek. Ez azt a különös feltételezést is jelenti, hogy a háborúkat államok ellen, s nem azok népessége ellen indítják.

Rafał (Raphaël, Raphael) Lemkin egyébként a társadalom- és jogtudományok ikonikus, ám olykor ellentmondásosan megítélt alakja. Az egykor Lengyelországhoz tartozó, ma Litvánia területén található Vawkavysk melletti (*s a népiirtások történetéből jól ismert Białystoktól mintegy száz km-re található*) *Bezwodeneben* született 1900-ban, egy tanyán, gazdálkodó zsidó szülők gyermekeként. Alapszintű tanulmányait magánúton végezte (lényegében édesanyja tanította), majd Lvovban tanult. Kilenc nyelven beszélt, tizennégy nyelven olvasott. Egyetemi tanulmányait részben Lvovban (itt jogot és nyelvtudományt tanult), részben Heidelbergben (itt filozófiát hallgatott), részben pedig Varsóban végezte (ahol jogtudományt tanult). 1929-től városi ügyészként dolgozott Varsóban, később (a kodifikációs bizottság titkáráként) részt vett a lengyel büntető törvénykönyv kidolgozásában, majd képviselte Lengyelországot a Népszövetség ülésein. Egyik felszólalásában már az 1930-as években elítélte az örmény népiirtást. Pozíciójáról a lengyel külügyminiszter bírálata hatására lemondott, ezután ügyvédként dolgozott és tanított a varsói szabadegyetemen. 1939-ben a lengyel hadsereg tagjaként megsebesült, és német fogságba esett, de Litvánián keresztül Svédországba sikerült menekülnie (1940), ahol egy ideig a stockholmi egyetemen tanított, onnan pedig az Egyesült Államokba emigrált (1941). Itt a Duke Egyetemen, a Virginia Egyetemen és egy katonai iskolában tanított; ekkor (1944) írta főművét. 1943-tól az amerikai kormány tanácsadója volt. Családjának nagy része a Holokauszt áldozata lett; a háború után nem tért vissza Európába. 1948-tól büntetőjogot tanított a Yale Egyetemen. 1959-ben halt meg New York-i lakásában, szívinfarktus következtében.¹³⁰

A róla alkotott ellentmondásos vélemények már életét is jellemezték. Hét alkalommal tiszteztették elő Béke Nobel-díjra, de sosem kapta meg, s elsősorban zsidó szervezetek ismerték el munkájának jelentőségét. Viszonylag elszigetelten, már-már elfeledve halt meg. Lengyelországban, ahol őrzik emlékét, különös módon viszonyulnak zsidóságához is, amivel olykor nem tudtak vagy nem akartak mit kezdeni.¹³¹ Lemkinnek vitathatatlanul döntő szerepe volt az ENSZ genocídium egyezménye szövegének kidolgozásában, azaz beírta magát a nemzetközi jog történetébe, a nemzetközi jogászok azonban – szemben a *genocide studies* művelőivel,

¹³⁰ Életéről lásd Irvin-Erickson, Douglas: *Raphael Lemkin and the Concept of Genocide*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press, Pennsylvania Studies in Human Rights, 2016. 17–230. és Schaller, Dominik J. – Zimmerer, Jürgen: Introduction. In: *The Origins of Genocide: Raphael Lemkin as a Historian of Mass Violence*. Szerk.: Schaller, Dominik J. – Zimmerer, Jürgen. London, Routledge, 2013. 3–9.

¹³¹ A varsói lakásánál elhelyezett emléktábla 2005-ös avatásán például Adam Daniel Rotfeld kutató-diplomata, egykori lengyel külügyminiszter hivatalos ünnepi beszédében meg sem említette zsidó származását; vö. Moses, A. Dirk: Raphael Lemkin, culture, and the concept of genocide. In: *The Oxford Handbook of Genocide Studies*. Szerk.: Donald Bloxham and A. Dirk Moses. Oxford, Oxford University Press, 2010. 20. Életművének értékeléséről lásd *ugyanott*, 19–38.

akik szinte bírálhatatlan idolként tekintenek rá – csendesen háttérbe szorítják. Ennek egyik jele, hogy a nemzetközi jogi tankönyvek kissé mostohán bánnak vele.¹³²

A genocídium tilalma nem lett ugyan azonnal a nemzetközi egyezmények része, de a fogalom viszonylag gyorsan elterjedt. Elvértve használták már a nürnbergi perben és (többször) az ahhoz kapcsolódó háború utáni perekben is. Szerepelt például a főbűnösök ellen megfogalmazott vádiratban. A vádlottak – fogalmazott a vádirat – „szándékos és szisztematikus *genocídiumot* hajtottak végre bizonyos megszállt területeken a polgári népességben, vagyis, faji és nemzeti csoportokat pusztítottak el, azért, hogy megsemmisítsék az emberek egy meghatározott fajtáját, osztályát, egy meghatározott nemzeti, faji, vagy vallásos csoportot, különösen a zsidókat, a cigányokat, a lengyeleket és másokat.”¹³³ A második francia főügyész, Auguste Champetier de Ribes így fogalmazott: az elkövetett cselekmény „olyan szörnyűséges és a kereszténység korától a hitlerizmus születéséig terjedő időben olyannyira elgondolhatatlan bűncselekmény, hogy egy új szót – »genocídium« – kellett alkotni rá, s dokumentumokat és tanúvallomásokat kellett összegyűjteni, hogy hihető legyen.”¹³⁴ Az egyik brit ügyész, Sir David Maxwell-Fyfe arra figyelmeztette az 1932 és 1938 között külügyminiszterként, 1939 és 1945 között a Cseh–Morva Protektorátus birodalmi kormányzójaként tevékenykedett Konstantin von Neurathot, hogy genocídiummal vádolják, ami „faji és nemzeti csoportok megsemmisítése, vagy – amint az Lemkin professzor közismert könyvében áll – »különböző intézkedések arra vonatkozó összehangolt terve, hogy megszüntessék a nemzeti csoportok életének alapvető feltételeit, maguknak e csoportoknak a megsemmisítését célozva«.”¹³⁵ Használta a kifejezést az ún. Einsatzgruppen-per magyar származású amerikai ügyésze, Ben Ferencz is, aki

¹³² Néhány példa. Nagy Károly – egyébként tartalmilag is, szakirodalmi szempontból is igényes – tankönyve (*Nemzetközi jog*. Budapest, Püski, 1999.) a genocídiumot tárgyalva (314–315.) meg sem említi a nevét. A Kende-Nagy-Sonnevend-Valki féle tankönyv (*Nemzetközi jog*. Szerk.: Kende Tamás, Nagy Boldizsár, Sonnevend Pál, Valki László. Budapest, Wolters Kluwer, 2014) – borítójának népirtásra és menekülésre utaló illusztrációja ellenére – ezt pusztán egyetlen alkalommal teszi. Shaw tankönyve (Shaw, Malcolm N.: *Nemzetközi jog*. Budapest, Osiris, 2001) ugyancsak hallgat róla, bár főművére egy eldugott lábjegyzetben utal (192. 78. l.). Nem jobb a helyzet a monografikus szakirodalomban sem; Matti Koskenniemi történeti elemzése például (*Koskenniemi, Matti: The Gentle Civilizer of Nations. The Rise and Fall of International Law*. Cambridge, Cambridge University Press, 2002) nem beszél róla. A példák tovább is sorolhatók.

¹³³ *Nuremberg Trial Proceedings*. 1. kötet. Harmadik vádpont – Háborús bűncselekmények. VIII/A. Interneten hozzáférhető: www.avalon.law.yale.edu/imt/count3.asp.

¹³⁴ *Ugyanott*, 19. kötet (1946. július 29.) Interneten hozzáférhető: <http://avalon.law.yale.edu/imt/07-29-46.asp>.

¹³⁵ *Ugyanott*, 17. kötet, 61. (David Maxwell-Fyfe egyébként az angol főügyész, Hartley Shawcross helyettese volt, aki Göring kihallgatása kapcsán feltett keresztkérdéseivel írta be magát a nemzetközi büntetőjog korai történetébe.)

1947-ben a vádbeszédben így fogalmazott: „A náci doktrína elsődleges eszköze a genocídium, az emberi lények egész csoportjainak megsemmisítése volt.”¹³⁶

Sokan, közöttük maga Lemkin is úgy ítélték meg, hogy „a Nürnbergi per során előterjesztett bizonyítékok teljesen alátámasztották a genocídium fogalmát”,¹³⁷ de sajnálatosnak tartották, hogy az – mivel nem volt része a Londoni egyezménynek – nem lehetett az 1946. szeptember 30-án és október 1-jén kihirdetett ítéletek jogi alapja.¹³⁸ „Amikor Nürnbergben láttam – emlékezett vissza Henry T. King, a nürnbergi perben tevékenykedő amerikai ügyészek egyike egy 2007-es konferencián –, Lemkin nagyon fel volt dűlva. Aggasztotta, hogy a Nemzetközi Katonai Törvényszék döntése nem ment elég messzire a népiirtással kapcsolatban. Ez azért volt, mert a Törvényszék a háború idejére [1938. szeptember 1. utánra] korlátozta a népiirtás fogalmát, nem foglalkozott a béke idején elkövetett népiirtással.” Nem szerepelt az ítéletek szövegében sem; egyetlen vádlott bűnösségét sem mondták ki azon az alapon, hogy népiirtást követett el. A Nemzetközi Katonai Törvényszék egyébként a Nürnbergi pert lezáró 256 oldalas ítéletében csupán 3 oldalon tárgyalta a zsidók kiirtását, s több jelből is arra lehetett következtetni, hogy a perben „nem a zsidóságot tekintették a nemzetiszocializmus fő áldozatának”.¹³⁹

Ilyen körülmények között nem csoda, ha a születő, illetve újjászülető nemzetközi szervezetek diskurzusaiban a népiirtás tilalmának meghatározása és elkövetőinek megbüntetése továbbra is aktuális maradt. Az ENSZ Közgyűlésének 96(I) határozata – melyet a Nürnbergi Törvényszék statútumában elismert „nemzetközi jogi elvek” megerősítéséről szóló 95(I) számú határozatot követően, azzal azonos napon (1946. december 11-én) fogadtak el – elítélte azt.¹⁴⁰ A határozat a genocídiumot így határozta meg:

„A genocídium egész embercsoportok létezéshez való jogának tagadása, amint az emberölés (*homicídium*) az egyén élethez való jogának tagadása. A létezéshez való jog ilyen megtagadása megrázza az emberiség lelkiismeretét, hatalmas veszteségeket jelent számára, mivel e csoportok kulturális és egyéb téren hozzájárulnak értékeihez, s ezért a népiirtás ellentétes az erkölcsi törvénnyel, s az Egyesült Nemzetek szellemével és céljai-

¹³⁶ Benjamin Berell [Ben] Ferencz vádbeszéde az *United States vs. Ohlendorf* ügyben [az ún. Einsatzgruppen-perben], 1947. szeptember 29-én. A per anyaga elérhető: <https://www.legal-tools.org/en/doc/74e839/>.

¹³⁷ Lemkin, Rapael: *Genocide as a Crime in International Law*. *American Journal of International Law*. 41. évf. 1947. 147.

¹³⁸ Remarks of Henry T. King, Jr., 2007; idézi Schabas, William A.: *The Law and Genocide*. In: *The Oxford Handbook of Genocide Studies*, idézett kiadás (2010), 127.

¹³⁹ Barth Boris: *Genocid. Völkermord im 20. Jahrhundert. Geschichte. Theorien. Kontroversen*. München, C. H. Beck, 2006. 13.

¹⁴⁰ United Nations General Assembly (1946) Resolutions 96(1) 55th Plenary Meeting 11 December. Interneten elérhető: <http://www.un.org/documents/ga/res/1/ares1.htm>.

val.” A határozat mindehhez hozzátette: „A népirtás bűncselekményének számos ilyen esete történt meg, amikor faji, vallási, politikai vagy egyéb csoportokat részben vagy egészben elpusztítottak. A genocídium bűncselekményének megbüntetése nemzetközi feladat.”¹⁴¹

A határozat felszólította a tagállamokat „e bűncselekmény megelőzésére és megbüntetésére szolgáló törvények megalkotására”, egyben nemzetközi együttműködést is ajánlva számukra. Egyben megbízta az ENSZ Gazdasági és Szociális Tanácsát a kérdés tanulmányozásával és egy egyezménytervezet összeállításával. E tanács – miután a Közgyűlés 1947. november 23-án „nemzetközi bűncselekménynek” mondta ki a genocídiumot – egy hét tagállam (többek között Kína és a Szovjetunió) képviselőiből álló *ad hoc* bizottságot küldött ki az egyezménytervezet elkészítésére. A fentebb már említett tervezet alapját jelentő szöveget három tudós – Lemkin mellett a nemzetközi büntetőbíróóság felállításáért küzdő francia Henri Donnedieu de Vabres és a román Vespasian Pella – készítette, s azt megtárgyalta az ENSZ Genfben üléselő Emberi Jogi Bizottsága is.¹⁴² Amikor azonban előterjesztették azt az *ad hoc* bizottság ülésére, ott a Szovjetunió képviselője nem fogadta el. Készült még egy főtitkári tervezet is (valójában kommentár),¹⁴³ ami ugyancsak különböző kompromisszumokat tükrözött. Egy év alatt azonban az egyezmény-szöveg – az eredeti tervezetek kisebb-nagyobb módosulásai mellett – végül is a Közgyűlés elé került.

Az Egyesült Nemzetek Szervezete Közgyűlése 1948. december 9-én – a holokauszt eleven emléke, és nem kis mértékben Raphaël Lemkin erőfeszítései nyomán – elfogadta a *Népirtás büntetnének megelőzéséről és büntetéséről szóló egyezményt*, más néven a genocídium egyezményt. Ebben az azt aláíró államok „megelőzendő és büntetendő” nemzetközi büntettként határozták meg a népirtást. Az Egyezmény által definiált népirtás-fogalmat a magyar jog teljes egészében átvette, az jelenleg is része Büntető Törvénykönyvünknek. Az Egyezmény II. cikke (illetőleg az azt pontosan követő, a ma hatályos Btk-t megállapító törvény) szerint

népirtást követ el, aki „valamely nemzeti, etnikai, faji vagy vallási csoport teljes vagy részleges megsemmisítése céljából
(a) a csoport tagjait megöli,

¹⁴¹ *Ugyanott.*

¹⁴² Vö. Hajdú Béla: A genocídium kérdéséhez. *Jogtudományi Közlöny*. 3. évf. [új folyam] 1948/19–20. szám, 378–379. A szöveget közli Csánk Béla: Genocídium. *Jogtudományi Közlöny*. 4. évf. [új folyam] 1949/1–2. szám, (25–31) 26–28. A tervezet – ma – legfeltűnőbb eleme a „fizikai” és „biológiai” genocídium, illetőleg a „kulturális genocídium” megkülönböztetése, sőt az utóbbi részletesen megfogalmazott tényállás-szövegben való tilalma.

¹⁴³ Draft Convention on the Crimes of Genocide, U.N. ESCOR, 5th Sess., U.N. Doc. E/447 (1947) 26–28. oldal, elérhető: https://digitallibrary.un.org/record/611058/files/E_447-EN.pdf.

- (b) a csoport tagjainak súlyos testi vagy lelki sérelmet okoz,
- (c) a csoportot olyan életfeltételek közé kényszeríti, amelyek azt vagy annak egyes tagjait pusztulással fenyegetik,
- (d) olyan intézkedést tesz, amelynek célja a csoporton belül a születések meggátolása,
- (e) a csoporthoz tartozó gyermekeket más csoportba elhurcolja”.¹⁴⁴

Az egyezmény preambulumból és szövegéből, valamint az azt Magyarországon kihirdető törvényerejű rendeletből érdemes itt külön is felidézni (hiszen a Btk szövege ezeket ma már nem tartalmazza), hogy „a népiirtás függetlenül attól, hogy békében vagy háborúban követik el, a *nemzetközi jogba ütköző* bűncselekmény”, hogy nemcsak az azt jelentő cselekmények elkövetése vagy előkészülete bűncselekmény, hanem az azok elkövetésére irányuló „szövetkezés”, az azokra való „közvetlen és nyilvános felbujtás”, elkövetésük kísérlete, valamint az azokban való bűnrészesség is; továbbá hogy az ezeket elkövető személyek attól függetlenül esnek büntetés alá, „hogy államvezetők, hivatalos vagy magánszemélyek.”¹⁴⁵

Az 1948-as Egyezmény elfogadásakor felvetődött az *egyetemes joghatóság* kérdése is. A genocídium egyezmény – mint oly sok más kérdést – ezt is kissé ellentmondásosan oldotta meg – jelen esetben azzal, hogy elválasztotta a genocídiumot elkövető egyének és államok felelősségre vonását. A VI. cikk szerint a szóban forgó bűncselekmények elkövetésével vádolt *személyek* felett azon állam illetékes bírósága ítélik, melynek területén a cselekményt elkövették, vagy egy *olyan nemzetközi büntető bíróság*, amelynek joghatóságát a felek magukra nézve elismerték. Ezzel összefüggésben a hazai szakirodalom így fogalmaz: „a nemzetközi büntetőbíróság létrehozását már a genocídium egyezmény VI. cikke is előírta.”¹⁴⁶ Egy ilyen bíróságot azonban sem ez az egyezmény, sem az ENSZ a következő négy és fél évtizedben nem hozott létre. A IX. cikk azt jelzi, hogy az ENSZ – elutasítva egyébként India, Kuba és Panama erre vonatkozó javaslatát – óvakodott az egyetemes joghatóság rögzítésétől, de azt elfogadta, hogy „a szerződő felek közötti, az egyezmény értelmezéséből, alkalmazásából vagy végrehajtásából adódó vitákat, ideértve azokat is, amelyek valamely *államnak* a népiirtásért ... való *felelősségére* vonatkoznak, a vitában résztvevő bármely fél kérelmére a Nemzetközi Bír-

¹⁴⁴ Lásd *Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide*, II. cikk, valamint (a jelenleg hatályos jogban) a Büntető Törvénykönyvet megállapító 2012. évi C. törvény 142. § (1)–(2) bekezdés. *E büntett elkövetője a mai Btk. szerint „tíz évtől húsz évig terjedő vagy életfogytig tartó szabadságvesztéssel”, előkészület esetén két évtől nyolc évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő.*

¹⁴⁵ Genocídium egyezmény, preambulumból, valamint I., III és IV. cikk.

¹⁴⁶ Vö. Kovács Péter: Nemzetközi büntetőbíráskodás. In: *Internetes Jogtudományi Enciklopédia*. Szerk.: Jakab András – Fekete Balázs. <http://ijoten.hu/szocikk/nemzetkozi-buntetobiraskodas> (2018). 19.

óság elé kell bocsátani”. (Ezzel kapcsolatban a Magyar Népköztársaság a csatlakozáskor fenntartással élt.)

Ez utóbbi rendelkezés alkalmazására először akkor került sor – egy nem büntetőjogi, hanem az állam felelősségét firtató nemzetközi jogi kérdésben –, amikor Bosznia-Hercegovina „beperelte” Szerbiát a hágai Nemzetközi Bíróságon a genocídium egyezmény megsértése miatt azért, mert az – Bosznia-Hercegovina állítása szerint – az egyezményben meghatározott cselekmények elkövetésére bujtotta fel a boszniai szerbeket, szövetkezett velük azok elkövetésére, mi több, e cselekményeket az általa ellenőrzött személyek vagy az ő szerveinek minősülő szervezetek követték el. Szerbia (az 1993-ban beadott keresetben eredetileg még Jugoszláv Szövetségi Köztársaság, a per idején Szerbia és Montenegró Államközössége, az ítélet-hirdetés idején aztán Szerb Köztársaság) úgymond megszegte nemzetközi kötelezettségét, mert nem akadályozta meg a srebrenicai vérengzést.¹⁴⁷ A 14 évig tartó perben a döntés közvetlen előzménye az volt, hogy az ICTY (a Jugoszlávia háborúk során elkövetett bűncselekményeket elbíráló büntető bíróság, melyről később írok) ítéletében megállapította: bizonyos személyek az egykori Jugoszláviai felbomlásával összefüggő háborúk során népirtást követtek el.¹⁴⁸

A 2006-ban meghozott ítélet meglehetősen bonyolult, sokrétű (sokféle hatással járó), bizonyos részeiben pedig rejtélyesen kétértelmű volt. A Nemzetközi Bíróság megállapította, hogy Bosznia-Hercegovinában, mindenekelőtt Srebrenicában és környékén 1995-ben népirtás történt, de Szerbia nem követett el népirtást, nem szövetkezett arra, nem bujtott fel annak elkövetésére, s nem is volt bűnrészes benne. Ugyanakkor az ítélet szerint Szerbia megsértette a népirtás megelőzésére vonatkozó kötelezettségét, mert nem tett eleget a Bíróság által még 1993-ban elrendelt ideiglenes intézkedéseknek azzal, hogy a szerb hatóságok nem fogatosítottak „minden tőlük telhető” lehetséges lépést az 1995-ben történt srebrenicai vérengzés (az ítélet szóhasználata szerint az akkor zajló „tragikus események”) megelőzése érdekében, illetve a népirtás elkövetésével vádolt Ratko Mladić hágai törvényszék számára történő kiadásának elmulasztásával vétett a genocídium egyezményből fakadó szerződéses kötelezettsége ellen.

A genocídium egyezmény tehát 1948-ban megszületett, 1951-ben (kilencven nappal a huszadik állam ratifikációja után) hatályba lépett, s az egyes államok lassanként egyre szélesebb körben ratifikálták. Jelenleg 149 részes állama van. A magyar állam 1952. január 7-én csatla-

¹⁴⁷ Lásd *Case concerning Application of Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide* (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro). 2007. február 26i ítélet. International Court of Justice, Report. 2007. 921. szám, 47–240.

¹⁴⁸ *Ugyanott* 165., egyebek mellett a Blagojević ügyre utalva.

kozott hozzá, s az Magyarországra nézve 1952. április 6-án lépett hatályba. A Népköztársaság Elnöki Tanácsa 1955-ben, az 1955. évi 16. törvényerejű rendelettel hirdette ki. Az Amerikai Egyesült Államok – itt hely hiányában nem részletezendő okok miatt¹⁴⁹ – csak negyven év múltán, 1988-ban csatlakozott hozzá. Az egyezményt számos állam átültette a belső jogába; mint említettem, egyesek bizonyos módosításokkal. A francia és a kanadai Büntető Törvénykönyv például nem követte a védett csoportok „nemzeti, etnikai, faji vagy vallási” jelzők szerinti meghatározását. A franciák úgy fogalmaztak, hogy a népiirtás „bármely önkényes kritérium alapján” meghatározott csoport elpusztítása, stb., a kanadaiak pedig úgy, hogy törvényük „a nemzetközi szokásjogban” meghatározott csoportok elleni cselekedeteket bünteti.¹⁵⁰

Az egyezmény bíróság előtt zajló jogi eljárásban való alkalmazására – leszámítva a hágai Nemzetközi Bíróságnak az egyezményhez fűzött fenntartások kérdése kapcsán hozott tanácsadó véleményéhez vezető 1951-es eljárást¹⁵¹ – sokáig nem került sor. Az első büntetőügy, ahol alkalmazása komolyan felvetődött, az Eichmann-per (1961) volt; e lehetőséggel kapcsolatban azonban alkalmazása esetén számos jogi bonyodalommal kellett volna szembenézni.¹⁵² Az első mindjárt az volt, hogy bár Izrael 1950-ben csatlakozott az egyezményhez, ám aszerint Eichmann felett azon állam bíróságának kellett volna ítélnie, amelynek a területén a cselekményeit elkövette. Így aztán az eljárás alapja Izrael állam 1950. évi Náci és náci-kollaboráns (büntető) törvénye volt, amelynek első része azokat rendelte büntetni, akik a nemzetiszocialista rezsim időszakában „zsidó nép elleni”, „emberiesség elleni” vagy „háborús bűncselekményeket” követtek el. Az izraeli törvény a zsidó nép elleni bűncselekmények elkövetési magatartásainak nagy részét szinte szó szerint a genocídium egyezmény alapján határozta meg.

E bűncselekményt az követi el – fogalmazott a törvény –, aki

„(1) zsidókat megöl,

(2) zsidók számára súlyos testi vagy lelki sérelmet okoz,

(3) zsidókat olyan életfeltételek közé kényszerít, amelyek őket pusztulással fenyegetik,

¹⁴⁹ Lásd ezekről a lehető legrövidebben Kuper, Leo: *The United States ratifies the Genocide Convention* [1989]. In: *History and Sociology of Genocide... id. kiadás* (1990), 422–425.

¹⁵⁰ Lásd *Code Pénal* [Franciaország], 211. szakasz, 1., valamint *Crimes against Humanity and War Crimes* [Kanada] 19. c. 4. pont.

¹⁵¹ Lásd erről *Reservations to the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide. Advisory Opinion*, May 28. 1951. *International Court of Justice Reports*. 1951. 59. szám, 15–58. Elérhető az interneten: <http://www.icj-cij.org/en/case/12>.

¹⁵² Ezek korabeli tárgyalását lásd Baade, Hans W.: *The Eichmann Trial. Some Legal Aspects. Duke Law Journal*. 1961. 400–420.

- (4) olyan intézkedést tesz, amelynek célja a születések meggátolása a zsidók körében,
- (5) zsidó gyermekeket más nemzeti vagy vallási csoportba elhurcol,
- (6) zsidó vallásos vagy kulturális értékeket lerombol vagy megszenstelenít,
- (7) zsidók ellen gyűlöletet kelt.”¹⁵³

Mint látható a hét elkövetési magatartás közül az első öt meghatározása a genocídium egyezményt követi, a hatodik pedig annak tervezetében szereplő „kulturális népirtás” fogalom egyik elemét veszi át.

A vádirat szerint Eichmannt nem népirtással, hanem – egyebek mellett – a „zsidó nép elleni” és „emberiesség elleni” bűncselekményekkel vádolták, az utóbbi esetében ügyelve arra is, hogy azt ne csak zsidók, hanem lengyelek, csehek, szlávok, cigányok ellen elkövetett cselekedetek alapján tegyék (a 15 vádpont egyike például a lidicei mészárlás után életben maradt cseh gyermekek legyilkoltatása volt). A jeruzsálemi bíróság végig ügyelt arra is, hogy Eichmann felelősségre vonásából ne legyen egy „zsidó nürnbergi per”, s nagy hangsúlyt helyeztek annak felmutatására, hogy létező és elismert jog alkalmazásával vonják felelősségre az SS-Obersturmbannführert. Ennek érdekében sokszor hivatkoztak a Nemzetközi Katonai Törvényszék esetjogára, aminek elveit az ENSZ Közgyűlése is elfogadta, 1948-as genocídium egyezményre pedig úgy tekintettek, mint ami a nemzetközi szokásjog része lett.¹⁵⁴

A genocídium egyezmény végleges, átfogó és a joggyakorlatot is befolyásoló jelleggel az 1990-es években lett az élő nemzetközi büntetőjog része. Az ENSZ Biztonsági Tanácsa által ekkor felállított két *ad hoc* nemzetközi büntetőbíróság – a volt Jugoszlávia területén elkövetett bűncselekményeket elbíráló nemzetközi törvényszék (ICTY, 1993) és Ruandában elkövetett súlyos bűncselekményeket elbíráló nemzetközi törvényszék (ICTR, 1994) – statútuma is bűncselekményként fogalmazta meg a népirtást. Ugyanezt tette az immár állandó Nemzetközi

¹⁵³ Vö. Izrael 1950. évi 5710. törvényének 1(b) cikke.

¹⁵⁴ Lásd erről Bazylar, Michael: *Holocaust, Genocide, and the Law. A Quest for Justice in a Post-Holocaust World*. Oxford, Oxford University Press, 2017. 143. A per nemzetközi jogi jelentőségéről lásd Shabas, William: The Contribution of the Eichmann Trial to International Law. *Leiden Journal of International Law*. 26. évf. 2013. 667–677. A perről – Hannah Arendt roppant nagy visszhangot kiváltott és széles körben vitatott kötetén (vö. Arendt, Hannah: *Eichmann Jeruzsálemben. Tudósítás a gonosz banalitásról*. Ford.: Mesés Péter, Budapest, Osiris Kiadó, 2000; eredetileg 1963) túl – jogi jellegű elemzésként általában lásd Lipstadt, Deborah E.: *The Eichmann Trial*. New York, Shocken (Knopf Doubleday), 2011., korabeli híradásként Schön Dezső: *A jeruzsálemi per*. Tel-Aviv, Új Kelet, 1963., történeti áttekintésként Hausner, Gideon: *Ítélet Jeruzsálemben. Az Eichmann-per története*. Budapest, Európa, 1984. A per igazságtételi szerepéről és általános büntetőjog-elméleti kontextusáról vö. Bárd Károly: Történelmi igazságtétel. Ötven évvel az Eichmann per után. In: *Sapientia sat. Ünnepi kötet Dr. Cséka Ervin professzor 90. születésnapjára*. Szerk.: Juhász Zsuzsanna – Nagy Ferenc – Fantoly Zsanett. Szeged [Acta Universitatis Szegediensis. Acta juridica et politica. 2012. Tom. 74.], 2012. 35–48.

Büntetőbíróságot (ICC, 2002) létrehozó, 1998-ban elfogadott, majd 2002-ben hatályba lépett Római egyezmény.¹⁵⁵ Sőt, a genocídium nemcsak széles körben elfogadott és alkalmazott nemzetközi bűncselekmény lett, de – szemben az emberiség elleni és a háborús (vagyis a hadviselés rendje elleni) bűncselekményekkel, amelyek dogmatikája és megszövegezése 1945 óta jelentősen megváltozott, s ez utóbbi státútumok már azok modernizált szövegváltozatait közlötték – mindhárom említett státútumban az *eredeti*, 1948-as szövegezéssel szerepelt.

A joggyakorlatban az egyezményt először 1993-ban alkalmazták, amikor is a Nemzetközi Bíróság – az ICTY létrehozása előtt egy hónappal – két olyan ideiglenes intézkedést hozott, amelynek jogi alapja a genocídium egyezmény volt. Az első személy, akit az egyezmény alapján felelősségre vontak, egy egykori ruandai tanár és tanfelügyelő, később polgármester, Jean-Paul Akayesu volt, aki 1993/94-ben, a hutuk és tuszik közötti konfliktus idején Taba város vezetőjeként kétezer tuszi legyilkolásában játszott szerepet. Ezért a tanzániai Arushában működött (Ruandában irodát, Hágában pedig fellebbviteli tanácsot működtető) ICTR – mely egyébként már a Biztonsági Tanács indokolása szerint is azért jött létre, hogy bíróság elé állítsák a Ruanda területén „népirtást elkövető és a nemzetközi humanitárius jogot más módon komolyan megsértő” személyeket – 1998-ban, vagyis hatvan évvel a genocídium egyezmény aláírása után – életfogytig tartó börtönbüntetésre ítélte.¹⁵⁶ Az ICTR az általa elbírált mintegy 80 ügy csaknem felében megállapította népirtás elkövetését, ami nem is csoda, hiszen az el-lenségeskedés 100 napja alatt legkevesebb fél millió embert öltek meg (többnyire macsétákkal és kézfegyverekkel, sokszor olyanok, akik személyesen ismerték az áldozatokat: szomszédok, munkatársak, rokonok)¹⁵⁷ és csaknem 2 millióan menekültek el otthonukból. A népirtásban jelentős szerepet játszott a média is.¹⁵⁸

¹⁵⁵ Lásd az ICTY státútum 4. cikkét, az ICTR státútum 2 cikkét és a Római egyezmény (ICC státútum) 6. cikkét. Ezek a bűncselekmények meghatározását illetően eltérnek egymástól. A két BT határozat azért, mert a volt Jugoszláviában zajló fegyveres konfliktusok nemzetközi vagy nem-nemzetközi jellege kérdésében az államok nem voltak azonos véleményen (és ezért az ICTY esetén a nemzetközi és polgárháborús összefüggésekben egyaránt értelmezhető cselekményeket sorolták fel), abban viszont egyetértettek, hogy Ruandában polgárháború zajlott.

¹⁵⁶ Az ügy rövid leírását lásd *Dictionary of Genocide*. Szerk.: Bartrop, Paul R. –Totten, Samuel. Santa Barbara, Cal., ABC-CLIO 2007. 2. kötet, 6. Az ügy azért is a nemzetközi érdeklődés középpontjába került, mert a bíróság a népirtás vádját részben a szexuális abúzus alapján tartotta megállapíthatónak, pontosabban a nemi erőszakot a népirtás elkövetését is megvalósítható bűncselekménynak minősítette. Az ügy teljes dokumentációja elérhető a <http://unictr.unmict.org> internetes címen. (Mivel az ICTR 2015. december 31-én befejezte tevékenységét; döntései és ügyei az ENSZ „International Residual Mechanism for Criminal Tribunals” honlapján – <http://www.unmict.org> – vagy annak az egykori ICTR-részén – <http://unictr.unmict.org> – érhetők el.)

¹⁵⁷ A bíróság esetjogát illetően lásd *Genocide, War Crimes and Crimes Against Humanity. A Digest of the Case Law of the International Criminal Tribunal for Rwanda*. New York, Human Rights Watch, 2010. 15–81.

¹⁵⁸ Lásd erről Jeney Petra – Sebők Endre: Médiagenocídium. *Fundamentum*. 2004/1. szám, 162–168.

Az 1993-tól 2017-ig Hágában működött (érdemi ítélkező tevékenységet 1999-től kifejtett) ICTY ugyancsak több ex-jugoszláv ügyben megállapította a genocídium büntetnének az elkövetését. A legismertebb „népirtási ügyekben” (így a Krstić-, Jelisić- Tadić-, Popović-, Krajišnik-, Karadžić-, Mladić-, Talić- és Tolimir-ügyben stb.), valamint azon ügyekben, ahol a genocídium kérdése legalábbis felvetődött (Đorđević-, Pandurević-, Vuković-ügyek, s a per közben meghalt vádlottak ügyeit is ide sorolva: a Milošević- és a Kovacević-ügyek) a szakértők e bíróság esetén is egy részletes esetjog kialakulását jelezték.¹⁵⁹ A Drago Nikolić és a Radoslav Kristić ellen emelt vádak a népirtás elkövetésén túl az arra való felbujtás és az abban való bűnrészesség tilalmát is a joggyakorlat részévé tették. A 2000-es évektől több népirtási ügyben párhuzamos joghatóságként nemzeti bíróságok is eljárak: Nikola Jorgić ügyében például német, Duško Cvjetković ügyében pedig osztrák bíróság ítélkezett, sőt az is előfordult, hogy a Srebrenicánál híresen kétes szerepet játszó holland békefenntartók három tisztjét egy holland bíróság előtt vádolták, többek között, népirtással is. Amint azt a Tadić-ügy, a boszniai *Lasva folyó völgyéről elnevezett* ügy (Anto Furundžija ügye), a három vádlott ellen indult ún. Mucić-ügy, valamint a Dragoljub Kunarac, Radomir Kovač és Zoran Vuković ellen indított ún. Kunarac-ügy mutatta, a nők és férfiak elleni nemi erőszak, illetőleg a nők szexuális rab-szolgáskorba kényszerítése az ICTY szerint is a genocídium egyik elkövetési módja lett.

Ezzel szemben meglepő, hogy a jelenleg 123 állam által elfogadott, ugyancsak Hágában székelő állandó Nemzetközi Büntetőbíróság (ICC) előtt eddig egy esetben vádoltak meg valakit – az emberiség elleni és háborús bűncselekményen túl – népirtással is. Nevezetesen Omar Hassan Ahmad al-Bashirt, Szudán jelenlegi elnökét, 2009-ben, azzal, hogy ő irányította a darfúri tömeggyilkosságok kivitelezését. A 2010-es elfogatóparancs szerint azért tett bizonyos dolgokat, hogy „megsemmisítse a fúr, maszalit és zaghawa etnikai csoportokat”, s ezért „büntetőjogi felelősség terheli mint közvetett tettest vagy közvetett társtettest... a következő bűnökért: (a) népirtás emberöléssel, (b) népirtás súlyos testi vagy lelki sérelem okozásával, és

¹⁵⁹ Az ICTY joggyakorlától általános összefoglaló és áttekintés *International Criminal Law. Developments in the Case Law of the ICTY*. Szerk.: Boas, Gideon – Schabas, William. Martinus Nijhoff Publishers, 2003.; a hazai szakirodalomból lásd Kirs Eszter: Népirtás az ICTY nagyítója alatt. In: *Ünnepi kötet Dr. Bodnár László egyetemi tanár 70. születésnapjára*. Szerk.: Blutmann László. Acta Universitatis Szegediensis Szeged 2014. 303–311., jogdogmatikai kérdésekről Kirs Eszter: Tettesek és bűnrészesek a délszláv háborúban. Gotovina, Perišić, Šešelj és Orić felmentésének nemzetközi büntetőjogi hátter. Budapest, L'Harmattan, 2018. Korábbi elemzés *Die Weiterentwicklung des humanitären Völkerrechts durch die Strafgerichtshöfe für das ehemalige Jugoslawien und Ruanda zur Bedeutung von internationalen Gerichtsentscheidungen als Rechtsquelle des Völkerstrafrechts*. Berlin, Berliner Wissenschaftlicher Verlag, 2005. Érdekeség, hogy az 1990-es években zajlott és a 2000-es évek első (és részben második) évtizedében elbírált népirtások nyomán újabban megjelent a „genocídium-tagadás” bűncselekménye is. Egy svájci bíróság az erre vonatkozó nemzeti jogszabály alapján 2016-ban felfüggesztett börtönbüntetésre ítélte Donatello Poggi svájci politikust két olasz nyelvű újságcikk miatt.

(c) népiirtás olyan életfeltételek közé kényszerítéssel, amelyek pusztulással fenyegetnek”.¹⁶⁰ Az illető – a vád és az elfogatóparancs ellenére – ma is szabadlábon van. Ha azt vesszük, hogy Szudán nem csatlakozott az ICC-t létrehozó egyezményhez, ezen nem lepődhetünk meg nagyon. S azon sem persze, hogy Szudán, ahol al-Bashir régóta vezető politikus, nem csatlakozott.

Az ICTY és a nemzeti bíróságok tevékenysége alapján azonban ennek ellenére is megállapítható, hogy a genocídium a 2000-es évek első és második évtizedében a nemzetközi büntetőjogi joggyakorlat része lett.

A FOGALOM TARTALMA, ELLENTMONDÁSAI ÉS ALTERNATÍVÁI

A jogi genocídium-fogalom dogmatikai szerkezete első pillantásra egyszerűnek tűnik, látni fogjuk azonban, hogy az korántsem probléma nélküli. A nehézségek egy része abból származik, hogy elkövetésének megállapításához két alapfeltételnek kell teljesülnie,¹⁶¹ de azt, hogy teljesült-e valamelyik, csak a másikkra tekintettel lévő értelmezéssel lehet megmondani.

Az ún. *tárgyi oldal*on, vagyis az *actus reus* (a bűnös tett) oldalán népiirtás elkövetése miatt bizonyos *magatartások* tanúsítása büntetendő, melyek jelentős része a legtöbb modern jogrendszerben már önmagában is bűncselekmény. Ilyen az emberölés és a súlyos testi sértés bántalmazással, vagy a testi sértést is magában foglaló lelki sérelem okozása. Ilyen továbbá egy csoportnak a pusztulással fenyegető életkörülmények közé kényszerítése, ami magába foglalhatja a személyi szabadság megsértését, a kényszerítést és a kényszerszolgálatot is, de megvalósulhat más úton is; például a fertőzésmentes ivóvíz megvonásával vagy az orvosi ellátás lehetetlenné tételével. E körbe tartozik a gyermekek elhurcolása más csoportba, valamint a születések meggátolása érdekében tett bármilyen intézkedés, például kényszersterilizáció, kényszerabortusz, a csoporton belüli gyermeknemzés megakadályozását célzó házassági tila-

¹⁶⁰ Vö. Second Warrant of Arrest for Omar Hassan Ahmad Al Bashir, No. ICC-02/05-01/09. 2010. július 12., elérhető: <http://www.icc-cpi.int>. A darfúri tömeggyilkosság népiirtásként való értékelése mindmáig viták tárgya; egyesek szerint a „felkelés” és a „leszámolás” megfelelőbb fogalmak; a többségi vélemény azonban ma már egyértelműen népiirtást emleget. A kérdéstről lásd Biedermann Zsuzsánna: *Genocídium és destabilizáció az afrikai Nagy Tavak régióban. A konfliktusok gazdasági vetülete*. Pécs, Publikon, 2015., valamint e kiadvány előzménye (Biedermann Zsuzsánna: *Genocídium és destabilizáció az afrikai Nagy Tavak régióban – Ajánlások a megelőzésre*. PhD-értekezés [gépirat]. Budapest, Corvinus Egyetem, 2013). Lásd még Totten, Samuel: Genocide in Darfur, Sudan. In: *Centuries of Genocide. Essays and Eyewitness Accounts*. Szerk. Totten, Samuel – Parsons, William. London, Routledge, 2013. 513–577.

¹⁶¹ A tényállási elemekről részletesebben lásd Kirs Eszter: A népiirtás büntetvényének nemzetközi jogi szabályozása. In: *Doktoranduszok Fóruma*. 2003. november 6. Miskolc, Novotni Alapítvány, 2003, 149–153. és Sántha Ferenc: The crime of genocide and subjective elements of the crime in Hungarian Criminal Law. *Studia Iurisprudentiae Doctorandorum Miskolciensium* (Miskolci Doktoranduszok Jogtudományi Tanulmányai, Tomus 15/2.) Szerk.: Szabó Miklós. Miskolc, Bíbor Kiadó, 2014. 215–232.

lom, a férfiak és nők hosszú távú elválasztása. Az egyezmény II. cikkében, illetőleg a magyar Btk. 142. § b–d) pontjaiban jelzett magatartásnak sokféle egyéb alakja is lehet; így háborús időkben az élelmiszerszállítmányok leállítás, segélyek elkobása, stb.; s az elvileg megvalósulhat mulasztással is, például a népirtás megelőzése érdekében szükséges intézkedések megtételének elmulasztásával is. Mint említettem a ruandai konfliktus és az egykori Jugoszlávia felbomlásával összefüggő háborúk idején elkövetett bűncselekmények elbírálása során ide sorolták a nőkkel, illetve bizonyos esetekben a férfiakkal szembeni szexuális abúzus számos módját is, mint amilyen a nemi erőszak, a megalázás, szexuális rabszolgaság és csonkítás. Mindent összevetve tehát nem feltétlenül kell embert ölni ahhoz, hogy valaki népirtást kövessen el, de a fenti cselekmények elkövetése esetén csak akkor lehet népirtásról beszélni, ha az alanyi oldalhoz tartozó „bűnös tudattal” hajtják végre azokat.

Az ún. *alanyi oldalon*, vagyis az elkövető „bűnös szándékát” („bűnös tudatát”, a *mens rea*-t) tekintve a népirtás megállapításának az a feltétele, hogy a fenti cselekedeteket azzal a közvetlen *szándékkal* –, azon *cél* képzetével – hajtsák végre, hogy teljesen vagy részlegesen megsemmisítsenek egy nemzeti, etnikai, faji vagy vallási csoportot. Ez – a magyar büntetőjog nyelvén néha „célzat” – nemcsak bizonyítási szempontból teszi nehezzé a genocídium miatti felelősségre vonást, hanem fogalmilag is: a célt ugyanis nehéz elhatárolni a motívumtól.¹⁶² Kérdés lehet, hogy a csoport egy részének elpusztítása milyen feltételek mellett bizonyítja, márha bizonyítja egyáltalán, a teljes csoport megsemmisítésére irányuló célt? Az ICTR és az ICTY joggyakorlata alapján *ilyen következtetés elsősorban* a bűncselekmények *ismétlődő* jellegéből (ismételje azt akár az elkövető, akár – egyéb feltételek, például szervezettség, stb. esetén – más), azaz rendszerességéből, valamint a támadások *módszerességéből* és *szervezettségéből* vonható le, de erre olykor a védett csoport alapvető értékei ellen irányuló (így a hozzá kötődő műemlékek elleni) támadások is alapot adhatnak. A szakirodalom (némileg meglepő) tétele, hogy népirtás büntette akár egy személy megölésével is megvalósítható, amennyiben az kiegészül más vádlottak hasonló jellegű cselekményeivel.¹⁶³

Az ilyen és a hasonló nehézségek miatt az az 1970-es és az 1980-as években – amikor is egyfelől határozott politikai vitakérdéssé vált az örmény népirtás (1915/17) török állam általi

¹⁶² „A motívum a célhoz sok tekintetben hasonlít, ezért elhatárolásuk csak elméletileg könnyű. Cél az az eredményképzet, amelynek elérésére törekszik az elkövető. A motívum pedig az, ami őt erre a cselekvésre készíti.” Vö. Balogh Ágnes – Tóth Mihály: *Magyar büntetőjog. Általános rész.* Budapest, Osiris Kiadó, 2010. 17. §.

¹⁶³ Vö. Sántha Ferenc: A népirtás bűncselekményének néhány problematikus kérdéséről. In: *Tanulmányok Dr. Dr. h. c. Horváth Tibor professor emeritus 80. születésnapja tiszteletére.* Miskolc, Miskolci Egyetem (Bűnügyi Tudományi Közlemények 8), 2007. (157–179) 167.

el nem ismerésének problémája, másfelől nyilvánvalóvá vált, hogy a II. világháború nem vetett véget az etnikai és politikai motívumokat követő mészárlásoknak (például a világ nyilvánossága elé kerültek a paraguayi achék közötti, a XX. század második felében történt atrocitások¹⁶⁴ és a kambodzsai vörös khmerek tömeggyilkosságai) – többen is kísérletet tettek az 1948-as szabályok felülvizsgálatára és a népirtás-fogalom újragondolására. Az előbbi az ENSZ különbizottságaiban zajlott, az utóbbi pedig a tudósok dolgozószobájában és az általuk megfogalmazott álláspontokat megvitató konferenciákon.

Az ENSZ két alkalommal is különbizottságot küldött ki a genocídium egyezmény értékelése, és – mivel nem tekintették azt hatékonynak – továbbfejlesztése lehetőségének megvizsgálására. Az Emberi Jogi Bizottság ún. *diszkrimináció-elleni albizottsága 1973-ban a ruandai Nicodème Ruhashyankikót bízta meg egy speciális bizottság vezetésével.*¹⁶⁵ E bizottság jelentése azonban nem bizonyult sikeresnek, sőt meddő politikai vitákba torkolt. A vita azzal volt kapcsolatos, hogy a törökök örményekkel szembeni népirtása a jelentés előzetes változatában még szerepelt a példák között, a végleges változatból azonban hogy-hogynem „eltűnt”. A vitázó felek ennek okát keresve különböző feltételezésekkel éltek – talán nem kell itt részletezni, hogy milyenekkel –, s ennek következtében a Ruhashyankiko-jelentés vitája, bár azt formálisan elfogadták, érdemben kudarcba fulladt. Tíz évvel később egy angol vezető ügyvédet, az egyébként Orwell-rajongó Benjamin C. G. Whitakert kérték fel hasonló feladatra. Az 1983-as ún. Whitaker-jelentés számos javaslatot is megfogalmazott. Így bővíteni javasolta a védett csoportok körét, hogy körükbe tartozzanak a politikailag meghatározott csoportok is; büntetni javasolta az olyan intézkedések „szándékos elmulasztását”, amelyekkel megelőzhető lenne valamely népcsoport pusztulása; megfontolásra javasolta az „etnocídium”, az „ökocídium” és a „kulturális genocídium” fogalmainak kidolgozását; felvetette egy „figyelmeztető rendszer” létrehozását, amely bizonyos előzetes jelek alapján prognosztizálhatná a konfliktusok a tömeggyilkossággá válásának valószínűségét; valamint egy „népirtásokkal foglalkozó

¹⁶⁴ A Paraguay területén őslakos achékat a XVII. század óta számos sérelem érte; a legutóbbi velük szembeni erőszakoskodásokra (elűzésükre, legyilkolásukra, gyermekeik „eladására”) az 1960-as és 1970-es években, Alfredo Stroessner katonai diktatúrája idején került. Ezeket többen, így például Mark Münzel német etnológus, genocídiumnak tekintették. Lásd erről Münzel, Mark: *The Ache Indians. Genocide in Paraguay*. Kopenhága, International Work Group for Indigenous Affairs, IWGIA Document 11, 1973. Lásd még Münzel, Mark: Genocídium, etnocídium és a néprajzkutatás. A kelet-paraguay-i achék. In: *„Primitív” kultúrák, ősi hittek, modern genocídium. Politikai antropológiai és etnológiai forrástanulmányok*. Szerk.: A. Gergely András. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete Etnoregionális Kutatóközpont, 2001. 7–21. Kevéssé ismert, hogy az achék megmaradt képviselői egy argentin bíróságon 2014-ben genocídium miatt jogi eljárást kezdeményeztek.

¹⁶⁵ A Ruhashyankiko-jelentés alapját képező tanulmányt lásd Ruhashyankiko, Nicodème: *Study on the Question of the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide. Study*. UN Economic and Social Council, 1978. 107.

nemzetközi testület” (*an international body to deal with genocide*) felállítását hozta szóba,¹⁶⁶ ami arra utal, hogy – egyébként a Ruhashyankikó-jelentéshez hasonlóan – nem vetette el az univerzális joghatóság kérdését.¹⁶⁷ Mindent összevetve a felvetések nem hoztak változást – változáshoz csak az vezetett, amikor az 1990-es években újra egy európai országban, Boszniában, valamint azzal szinte egyidejűleg Ruhashyankiko hazájában, az afrikai Ruandában követtek el népirtást. Az ezekre adott érdemi reakciókat – az ICTY 1993-as és a ICTR 1994-es felállítását, valamint a 1998-as Római egyezményt – már említettem.

A népirtás-fogalom újragondolásának másik színhelyén – a különböző szakterületeket képviselő tudósok dolgozószobáiban, pontosabban az ott született könyvek lapjain, folyóiratokban és az álláspontjaikat megvitató konferenciákon – sokkal színesebb volt a kép. E viták időben az ENSZ különbizottságaiban zajló felülvizsgálattal csaknem párhuzamosan kezdődtek, de időben jóval túlhaladták azokat. A viták már létező összefoglalása¹⁶⁸ helyett inkább a definíciós kérdés fontosságát érzékeltetem itt, egy meglehetősen különös és (hogy ne kelljen „bicskanyitogatót” mondani) ellentmondásosnak nevezhető érvelésre utalva. Ez az első ún. Rapael Lemkin szimpóziumon fogalmazódott meg 1991-ben, ahol a brazil nagykövet elismerte ugyan, hogy a kontinens meghódítói a dél-amerikai indiánok számos csoportját legyilkolták, ám – tette hozzá – ez azért történt, mert el akarták venni a földjeiket, s nem azért, mert indiánok voltak.¹⁶⁹ E különös logika alapján az indiánok legyilkolása azért nem volt genocídium, mert vagyonszerzési motívumai voltak, nem pedig a sértettek valamilyen etnikai stb. csoporthoz tartozása és ekkénti megsemmisítésének szándéka. Ilyen körülmények között – tehet-

¹⁶⁶ Lásd Sub-Commission on Prevention of Discrimination and Protection of Minorities: *Revised and Updated Report on the Question of the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide*. UN Document E/CN.4/Sub.2/ 1985/6, July 2, 1985. E bonyolult cím helyett *Whitaker-jeletésként* szokás hivatkozni (az interneten is elérhető: <http://www.preventgenocide.org/prevent/UNdocs/whitaker/>). Az itt említett javaslatokat lásd a III.C.3. pontban.

¹⁶⁷ Az egyetemes joghatóságról a Whitaker-jeletéssel összefüggésben lásd Mitsue Inazumi: *Universal Jurisdiction in Modern International Law. Expansion of National Jurisdiction for Prosecuting Serious Crimes Under International Law*. h.n. [Utrecht], Intersentia, School of Human Rights Research, 2005. 72–75.

¹⁶⁸ A definíciós javaslatok áttekintését lásd Jones, A.: *Genocide. A Comprehensive Introduction*. id. kiadás (2006, ²2011) 23–29. E munka széles körű elterjedtségének jele, hogy erről szóló részét a genocídiummal kapcsolatos szakirodalmi elezések már-már folklorisztikusan ismételtetik; egészen addig, hogy a „tudományos fogyasztási lánc” alján a kérdésről megjelent egy Wikipédia-szócikk is (vö. „*Genocide definitions*”), ami Jones munkája alapján készült. A vitákról a hazai szakirodalomban – részben ugyancsak Jones összegzésére alapozva, de azt a genocídiumok megakadályozása érdekében világméretű kampányt folytató non-profit szervezet, az ún. *Aegis Trust* honlapja alapján kibővítve – lásd Biedermann Zsuzsánna: A genocídium fogalmának értelmezése. *Jogelméleti Szemle*. 2011/4. szám, lásd különösen „A genocídium fogalmának alternatív tudományos értelmezései” című fejezetet.

¹⁶⁹ Vö. Kuper, Leo: Theoretical Issues relating to Genocide: Uses and Abuses. In: *Genocide. Conceptual and Historical Dimension*. Szerk.: Andreopoulos, George. Philadelphia, University Pennsylvania Press, 1994. [Presented originally at the Yale University Law School, Raphael Lemkin Symposium on Genocide, February 1991] 31–46. Lásd még Charny, Israel W.: *Encyclopedia of Genocide*. Santa Barbara, Cal., ABC-Clío, 1999. 1. kötet, 3.

jük talán hozzá – a „tudálékos tudósok” szörszálhasogatása nem felesleges. A tudományos viták akörül zajlottak, hogy a népirtásnak

- (a) ki az *elkövetője*, vagy kik az *elkövetői*,
- (b) hogyan, milyen kritériumok alapján határozhatók meg az *áldozatai*: kik az üldözések célcsoportjai,
- (c) mi annak *célja*, illetőleg mi az *elkövetők szándéka*,
- (d) milyen módon jellemezhető a megtörtént genocídium *mértéke*, s végül
- (e) mi az *elkövetők* jellegzetes *stratégiája*, ami azzal is kapcsolatos, hogy vannak-e a népirtásnak *szakaszai* és *fokozatai*, s ha igen, melyek azok.¹⁷⁰

Az *elkövetők* vonatkozásában az 1948-as genocídium egyezményből kiolvasható fogalom újragondolása terén az első jelentős változást hozó munka – bár ezt megelőzően is születtek komoly elemzések¹⁷¹ – az amerikai szociológus, Irving Louis Horowitz: *Népirtás. Államhatalom és tömeggyilkosság* (1976) című műve volt. Ebben a népirtást a tömeggyilkosságok kontextusában definiálta, azt hangsúlyozva, hogy az „egy nemzeti társadalom kisebbségének likvidálására irányuló szisztematikus erőfeszítés”, ami „ártatlan embereknek bürokratikus állami apparátus általi rendszeres és módszeres elpusztítására” irányul, „a polgárok részvételének és engedelmességének biztosítását célzó politikai irány” részeként.¹⁷² Mint látható, ez egy komplex, több elemre hangsúlyt fektető (nem-empirikus) szociológiai megközelítés, mely szerint a népirtás *elkövetője* az állam *bürokratikus apparátusa*. Más szerzők a *kormányt* vagy annak *megbízottját*, ismért mások egyszerűen csak az *államot* említik *elkövetőként*. A boszniai népirtás kapcsán a *paramilitáris* katonai csoportok és a „hadurak” *elkövetői szerepe* vetődött fel.¹⁷³

¹⁷⁰ E szempontokat lásd Jones, A.: *Genocide. A Comprehensive Introduction*. id. kiadás (2006, ²2011) 28. (itt módosítva és kiegészítve).

¹⁷¹ A fogalommal kapcsolatos első kételyeket Peiter Nicolaas Drost holland jogász vetette fel az „állami bűncselekmények” kérdését elemző munkája második kötetében. Lásd Drost, P. N.: *The Crime of State*. 1. kötet: *Humanicide*. 2. kötet: *Genocide. United Nations Legislation on International Criminal Law*. Leyden, A. W. Sythoff, 1959. (225), lásd különösen 125–131. (A kötetről lásd D. G. Valenti szigorú bírálatát: *Modern Law Review*. 23. évf. 1960/5. sz. 602–603.)

¹⁷² Horowitz, Irving, Louis: *Genocide. State Power and Mass Murder*. New Brunswick, Transaction Books (Issues in Contemporary Civilization), 1976. 18–21. E megközelítést Horowitz később, 1996-ban finomította.

¹⁷³ Lásd e tekintetben *Genocide and Human Rights. A Global Anthology*. Szerk.: Porter, Jack Nusan. Lanham, Maryland, University Press of America (Rowmann & Littlefield), 1982. Az állam mint *elkövető* vonatkozásában vö. Levene, Mark: *The Meaning of Genocide* [a *Genocide in the Age of Nation* című munka 4. kötete]. London, I. B. Tauris, 2008. 15–22. A boszniai szerb hadurak – „Arkan” (Zejno Raznatovic), Vojislav Seselj (Seselj vajda) és mások – szerepéről rövid összefoglaló jelleggel, további irodalommal lásd Morus, M. Christina: *Bosnian Serb Perpetrators*. In: *Bosnian Genocide. The Essential Reference Guide*. Szerk. Bartrop, Paul R. Santa Barbara, Cal., ABC-CLIO, 2016. 33–36.

Az áldozatok síkján az ugyancsak szociológusként indult, de genocídium-tudósként ismertté vált Leo Kuper már hivatkozott munkája, *A politikai genocídium a XX. században* (1981) hozott változást,¹⁷⁴ amely később lehetővé tette a politikailag motivált tömeggyilkosságok fogalomba történő bevonását is. Kuper azt hangsúlyozta, hogy – mivel az emberek megsemmisítésének szándékát megalapozhatják a politikai különbségek is, s a nemzeti, etnikai vagy vallási csoportok elleni népirtó törekvés gyakran politikai konfliktusokhoz kötődik – a fogalmat a politikai csoportokra is ki kell terjeszteni. A politikai szemlélet egy másik hozadéka az ideológiai elemek (a Holokauszt esetén az antiszemitizmus) nélkülözhetetlenségének vagy esetleges szerepének a hangsúlyozása volt.

Ezekkel részben egyidejűleg, részben ezek után – elsősorban Yehuda Bauer izraeli történész¹⁷⁵ és Steven T. Katz amerikai-zsidó filozófus tollából – megjelentek a Holokauszt egyedi jellemzőit, illetőleg a zsidóság elleni náci népirtás és más népirtások közötti különbségeket hangsúlyozó elméletek, aminek ugyancsak megvoltak a fogalom meghatározására kiható következményei. Különösen Katz *Holokauszt történeti kontextusban* (1994) című munkája¹⁷⁶ váltott ki hangos vitákat, azzal a tételével, mely szerint a Holokauszt – ahogy fogalmazott – „fenomenológiailag unikális” jelenség, melynek fő jellemzője abban állt, hogy „minden zsidó férfi, nő és gyermek feltétlen, szándékos és teljes fizikai megsemmisítésére irányult.”¹⁷⁷

Az 1980-as, főleg pedig az 1990-es évektől kezdődően kibontakozott történeti és összehasonlító genocídium-tanulmányokban a viták ellenére is, melyekre később visszatérek, egyre több elemet vettek át a Holokauszt-kutatásból. A részelméletek adaptációjával természetesen átvették az elméleti problémákat is. Például a Holokauszt ún. intencionalista és funkcionalista megközelítésének szinte feloldhatatlan ellenmondása megjelent a genocídium-kutatásokban is. A népirtások tipikus menetének szakaszolását lényegében a Holokauszt szakaszait alapul véve alakították ki, s a kutatói attitűdök szintjén jellemző volt az is, hogy a népirtást a Holokauszt „mintájára”, vagy épp ellenkezőleg: valamilyen más, attól lényegesen különböző minta szerint gondolják el.

¹⁷⁴ A mű magyar címét csak szabad fordításban lehet megadni; eredetileg vö. Kuper, Leo: *Genocide. Its Political Use in the Twentieth Century*. New Haven, Conn., Yale University Press, 1981.

¹⁷⁵ Lásd Bauer, Yehuda: *The Place of the Holocaust in Contemporary History*. *Studies in Contemporary Jewry*. 1. évf. 1984. 201–224. Lásd még a esőbb hivatkozott szakirodalmat is.

¹⁷⁶ Katz, Steven T.: *The Holocaust in Historical Context*. 1. kötet: *The Holocaust and Mass Death before the Modern Age*. Oxford, Oxford University Press, 1994. Az eredetileg három kötetesre tervezett munka 2. és 3. kötete sosem jelent meg, amiben egy kissé rosszmájú megjegyzés szerint (vö. Stone, Dan: *Histories of the Holocaust*. Oxford, Oxford University Press, 2010. 210., 17. lj.) annak is szerepe lehetett, hogy az első kötet megjelenésekor kezdődtek a ruandai népirtások.

¹⁷⁷ *Ugyanott*, 10.

A fentebb hivatkozott kategóriarendszerben Katz álláspontja tehát a *célokat* érintette, amikor a csoport *teljes elpusztítását* jelöli meg az elkövetők szándékaként. Mások az ellenségnek minősített csoport bizonyos *területről* való *elűzését*, vagy – mint például Donald Bloxham – a csoport „kollektív létének megszüntetését” vették, illetőleg veszik fel a fogalomba.¹⁷⁸ Ez azért fontos, mert egy csoport „elűzése”, s ezzel „feloszlata” vagy „szétszórata” a 2000-es években kibontakozó joggyakorlat szerint¹⁷⁹ nem azonos annak megsemmisítésével, ami az etnikai tisztogatás és a genocídium elhatárolásának egyik szempontja lett.

Az 1990-es évek elején az izraeli pszichológus, majd genocídium-tudós, Israel W. Charny már a „megszállott definíció-keresés” (*obsessive definitionism*) hiábavalóságára hívta fel a figyelmet, Helen Fein amerikai szociológus pedig azt állította: a definíciók sokasodásának az a legnagyobb veszélye, hogy azokkal mindenfajta elméleti általánosítás igazolható.¹⁸⁰ Ennek ellenére maga Charny is alkotott egy önálló – ahogy ő nevezte: „generikus” – definíciót. „A népirtás – fogalmazott – generikus értelemben jelentős számú emberi lény tömeges meggyilkolása, amikor egy közismert ellenség hadserege elleni katonai akció menete azt nem kívánja meg, az áldozatok pedig lényegében védtelenek és segítség nélküliek.” A definíció mögöttes elmélete elsősorban a bűnösség *mértékére* koncentrált, amit az „elhatározás erőssége”, a „cél-tudatosság”, a „kivitelezés elszántsága”, az „ellenállás legyőzésére tett erőfeszítések”, az „áldozatok menekülésének kizárása” és az „üldözés kegyetlensége” alapján kívánt meghatározni.¹⁸¹

A mintegy négy évtizeden át tartó tudományos viták hozadéka végül is nem egy új definíció lett, hanem a fogalom különböző aspektusainak kifejtése, ideértve a hangsúlyváltozásokat is, valamint néhány „párhuzamosan létező” – egymásra nem épülő – fogalom (politikai, jogi, stb.) állandósulása. Egy további „eredmény”, hogy az 1990-es években megjelentek, a 2000-es években pedig már-már a túlzásig menve elszaporodtak a tömeges pusztítások és gyilkosságok speciális aspektusait kiemelő új, nem-jogi fogalmak, melyeket a „genocídium” mintájára alkottak meg.

Ilyen volt mindenekelőtt a *democídium* és a *politicídium*. A democídium (ang.: *democide*) fogalmát az amerikai Rudolph J. Rummel találta ki és terjesztette el számos – adatait illetően

¹⁷⁸ Vö. Donald Bloxham: *The Final Solution. A Genocide*. Oxford, Oxford University Press, 2009. 39.

¹⁷⁹ Lásd például Milomir Stakić ügyét; ICTY IT-97-24-T (első fokú ítélet) 2003. július 31. különösen 147.

¹⁸⁰ *Genocide. A Critical Bibliographic Review*. Szerk.: Charny, Israel W. 1–3 kötet. London – New York, Mansell Publishing – Facts on File, 1989–1991. 3. kötet, 6. [a 3. kötet: *The Widening Circle of Genocide* címen is] és Fein, Helen: *Genocide. A Sociological Perspective*. Thousand Oaks, Cal., Sage, 1991.

¹⁸¹ Charny, Israel W: A proposed definitional matrix for crimes of genocide. In: *Encyclopedia of Genocide. id. kiadás* (1999) 1. kötet, 7–9., tanulmányban részletesebben kifejtve lásd Charny, Israel W: *Toward a Generic Definition of Genocide*. In: *Genocide. Conceptual... id. kiadás* (1994), 64–94.

olykor fenntartásokkal kezelt – művében. A szó a *demos* és a *-cite* összetétele, az *állam által elkövetetett*, tehát politikai célokat követő – akár egyéni, akár csoportos – *tömeges* gyilkosság megjelölésére, úgy értve a kifejezést, hogy az magába foglalhassa a genocídiumot, a politicídiumot és a tömeggyilkosságot is.¹⁸² A politicídium (ang.: *politicide*) a német származású, de amerikaivá lett politológus, Barbara Harff által kigondolt fogalom, amelynek azonban – mivel az állami erőszakkal foglalkozó kutatók szubkultúrájában sokan szükségét érezték saját értelmezésükkel gazdagítani tartalmát – mára több jelentése is lett. Az alapjelentés ma az általában vett *politikai célú tömeggyilkosság*. Barbara Harff azonban nem erre, hanem azokra az esetekre használta, amikor az erőszak azért irányul egy csoport ellen, mert az meghatározott politikai pozíciót tölt be, például várhatóan abból kerülne ki az új politikai elit. Egy harmadik fel fogás valamely politikai egység teljes vagy részleges megsemmisítésére, egy negyedik pedig a meghatározott politikai pozíciók betöltőinek, például az SA tagjainak legyilkolására utal. Ez utóbbi a másodiknak pusztán egy esete.¹⁸³

Voltak persze sikertelen vagy nagyon szűk körben észrevett fogalomalkotó próbálkozások is. A politikai, gazdasági és kulturális elit elpusztítására újabban felbukkant az *eliticídium* kifejezés, bár alig használja valaki.¹⁸⁴ A politika egy speciális vonatkozására, a pártfrakciók közötti, emberek tömeges megsemmisítésével járó leszámolásra, illetőleg az ezt kísérő gyilkosságokra utal a *fracticídium*, melynek persze csak totalitárius rendszerekben van értelme. A szót kizárólag Michael Mann használta Sztálin, Mao Ce-tung és Pol Pot uralma vonatkozásá-

¹⁸² Lásd például Rummel, R. J.: *Democide. Nazi Genocide and Mass Murder*. Rutgers, NJ, Transaction Publishers, 1992. és uő: *Death by Government. Genocide and Mass Murder in the Twentieth Century*. Rutgers, NJ, Transaction Publishers, 1994.

¹⁸³ A *politicídium* kifejezés ismereteim szerint először egy emberi jogi kismonográfiában (vö. Harff, Barbara: *Genocide and Human Rights. International Legal and Political Issues*. Denver, University of Denver, Graduate School of International Studies, 1984) bukkant fel, első részletes kifejtése pedig egy társszerzőségben írt folyóirat-cikkben olvasható; vö. Harff, B. – Gurr, T. R.: Toward Empirical Theory of Genocides and Politicides: Identification and Measurement of Cases since 1945. *International Studies Quarterly*. 1988. szeptember, 359–371. Ennek alapján készült egy terjedelmesebb kötet is (Harff, Barbara – Gurr, Ted Robert: *Ethnic Conflict in World Politics*. Boulder, Co., Westview Press, 1994.), amelyben maga Harff is igen differenciáltan fogta fel a fogalmat. A Horowitz által is használt „hegemón” és „xenofób” genocídium mellett megkülönböztetett „retitutív”, „represszív” és „forradalmi” politicídiumot. A politicídium politikai célú tömeggyilkossággént való értelmezését lásd Midlarsky, Manus I.: *The Killing Trap. Genocide in the Twentieth Century*. Cambridge University Press, 2005., különösen 15. fejezet: „A dog of different nature: the Cambodian politicide”, 309–331. o. A harmadikként említett jelentésre mai példaként lásd a hivatalos narratívákat megkérdőjelező izraeli szociológus, Baruch Kimmerling munkáját, aki – feltehetőleg némi túlzással – úgy írta le Ariel Sharon miniszterelnök politikáját, mint aminek célja a palesztínok politicídiuma, vagyis politikai létük megsemmisítése; vö. Kimmerling, B.: *Politicide. Sharon's War Against the Palestinians*. London, Verso, 2003.

¹⁸⁴ Természetesen azért akad rá példa; vö. Eliticidium. In: *Dictionary of Genocide*. Szerk.: Totten, S. – Bartrop, P. – Jacobs, S. L., Westport, Conn., Greenwood Press, 2007. 129–130.

ban.¹⁸⁵ A hazai szakirodalomban felbukkant még az *ordocidium*, amit kitalálója „egy nem etnikai alapon meghatározott társadalmi csoport, réteg, osztály, stb. szándékos felszámolása-ként” határozott meg, de az egy kissé elhanyagolt magyar weblapot és néhány futó említést kivéve valójában szinte sehol sem fordult elő.¹⁸⁶

Az angol nyelvben az osztályalapú gyilkos erőszakra alkalmilag használták még a klasszicídium (*classicide*) terminust. Ez a németben a régi *Klassenmord* (osztályalapú tömeggyilkosság) szóval is visszaadható, ha kontrasztba kívánják állítani a vele furcsán alliteráló *Rassenmord*-dal, a faji alapú gyilkossággal.¹⁸⁷ Ez a szavakkal folytatott „játék” persze nem öncélú gügyögés, hanem véresen komoly dolog és a késhegyig menő elméletképzés része volt: közismert, hogy a „bolsevikok osztályalapú tömeggyilkosságát” (*Klassenmord der Bolschewiki*) Ernst Nolte hozta kapcsolatba a „nemzetiszocialista faji alapú tömeggyilkossággal” (*nationalsozialistischen Rassenmord*). E fogalmak használatával lényegében azt vetette fel, hogy a Gulag időben megelőzte Auschwitzot, tehát mintául is szolgálhatott neki, az orosz polgári osztály bolsevikok általi megsemmisítése pedig előzménye volt, vagy legalábbis lehetett az európai zsidók megsemmisítésére irányuló rasszista törekvésnek. E háttér előtt a náciizmus a judeo-bolsevizmus ellenében fellépő történelmi jelenségnek tűnhetett, amit – mivel nyilvánvalóan nem felel meg a tényeknek – sokan kifogásoltak.¹⁸⁸

Az egyik legszélesebb jelentéssel bíró, de ugyancsak szűk körben használt „-cidium” az *urbicidium*, az élhető városi terek, s általában a városok és városi létfeltételek elpusztítása.¹⁸⁹ Hagyományosan Karthágó lerombolását, földjének felszántását és besózását (i.e. 149) szokták így minősíteni, de ide sorolható az egykori „Örmény Királyság” központjaként számon tartott

¹⁸⁵ Lásd Mann, M.: *The Dark Side of Democracy. Explaining Ethnic Cleansing*. New York: Cambridge University Press, 2005. 318–352.

¹⁸⁶ Lásd az ELTE PPK-n működő Holokauszt és Társadalmi Konfliktusok Program (HTKP) lapjait. A „futó említés” alatt egy Academia.edu-ra feltöltött diasorozatot (Fóris Ákos előadása) és egy egyetemi kurzus tematikáját (Csepeli György egyik kurzusa) értem.

¹⁸⁷ A *klasszicídium* terminust ugyancsak Michael Mann alkotta meg, lásd Mann, M.: *Dark Side of Democracy* (2005), *id. kiadás*, 17. és 320. A *Klassenmord* jóval régebbi, ma már talán meghatározhatatlan eredetű kifejezés.

¹⁸⁸ Lásd Nolte, E.: *Vergangenheit, die nicht vergehen will. Eine Rede, die geschrieben, aber nicht mehr gehalten werden konnte. Frankfurt Allgemeine Zeitung*. 1986. június 6. A bírálatok köréből lásd Habermas, J.: *Eine Art Schadensabwicklung. Die Zeit*. 1986. június 11. Mindkét írást újraközölte a *Historikerstreit*-kötet (*Historikerstreit*). *Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung*. München, Piper, 1986, ⁶1988, reprint: 1993) 39–47. és 62–76. Hazai vonatkozásban lásd ehhez Dalos György: Ernst Nolte és a német történelemszkepszita. *Mozgó Világ*. 2003/8. 51–56. és Karsai László: Humánus tömeggyilkosok. *Élet és Irodalom*. 47. évf. 2003. 31. szám.

¹⁸⁹ A kérdésről általában lásd Shaw, Martin: *New Wars of the City. „Urbicide” and „Genocide”*. In: *Cities, War, and Terrorism Towards an Urban Geopolitics*. Szerk.: Graham, Stephen. London, Blackwell, 2004. 141–153.

város, Van [۷۱۰۰] törökök általi elpusztítása (1915) az örmény népirtás idején,¹⁹⁰ a varsói gettónak a gettófelkelés leverésével összefüggő (1943), majd magának Varsónak (1944) a lebombázása a Holokauszt idején, valamint Leningrád három (1941–1944) és Sztálingrád másfél (1942–1943) éves elszigetelése és közellátás nélkülivé tétele a II. világháború idején. A sor később a kambodzsai Phnompen-nel (*Phnom Penh*-nel) folytatódott, amit a vörös khmerek vezető Pol Pot csaknem egy évig elzárt a külvilágtól (1975), mielőtt elfoglalt. A városi létfeltételek elpusztítását kissé kiterjesztve ide sorolják a horvát Vukovár (1991), a csecsenföldi Groznij (1994–1996), a boszniai Szarajevó (1992–1996) és Moszta (1992–1996) tönkretételét is. A részben vagy teljesen elpusztított városokat sorolva említhető még – s részben már említik is¹⁹¹ – több, az Iszlám Államtól visszafoglalt, lebombázott vagy más módon tönkretett közel-keleti település – Rakka, Deir-ez-Zórb és Aleppo – is.

Valamely etnikai csoport egyik nemű tagjainak, illetve egy társadalom szexuális kisebbségének az elpusztítására vagy annak szándékára utal a Mary Ann Warren által még 1985-ben megalkotott gendercídium (*gendercide*), valamint az ehhez hasonló femicídium (*femicide*).¹⁹² Uthalhatunk még az ökocídiumra (*ecocide*), amin a természetes környezet és az ökoszisztéma fenntarthatóságot ellehetetlenítő elpusztítására értik, történjen az akár környezetszennyezéssel, akár háborúk révén.¹⁹³

A tipizáló általánosítás ellentéte az *egyéniesítés*, és egy-egy konkrét népirtás vagy ahhoz hasonló jelenség általános jegyeket hordozó típusként való felmutatása. Ez megjelenik lexikailag is, és kategóriálisan is. Az előbbi olyan szavak elterjedése jelzi, mint a Shoah, a Porajmos és a Maafa (melyekre később visszatérek), az utóbbi történik például akkor, amikor egy népet ért konkrét szenvedést azzal kívánnak „felemelni” egy másik nép súlyosabbnak feltétele-

¹⁹⁰ Az örmény városok elpusztításához lásd még Kaáli Nagy Botond: Kulturális genocídium, avagy az eltűnt város nyomában. *Erdélyi Örmény Gyökerek*. 16. évf. 2012. 184. szám, 28–29. Az írás Djugának, a régi Örményország egyik kereskedelmi központjának az elpusztításáról szól, mely a mai Azerbajdzsán területén fekt. Az egykori várost 1604-ben rombolta le Abdul sah, a lakosságot Kelet-Perzsiába (a mai Irán területére) deportálva. A rövid írás szerzője a címben nyilvánvalóan urbicidiumot akart mondani „kulturális genocídium” helyett, de valószínűleg még nem hallott róla.

¹⁹¹ Lásd Sharp, Deen: Urbicide and the Arrangement of Violence in Syria. In: *Beyond the Square*. Szerk.: Sharp, Deen – Panetta, Claire. h.n. Utpub (kiadó), é.n. [2017.] 118–140. és Shaar, Al-Hakam – Templer, Robert: Urbicide, or an Elegy for Aleppo. Elérhető az interneten: <https://www.academia.edu/29782378>.

¹⁹² Vö. Warren, Mary Anne: *Gendercide. The Implications of Sex Selection*. Totowa, NJ, Rowman & Allanheld, 1985. A gendercídium és a genocídium összehasonlítását lásd Jones, Adam: *Gendercide and Genocide*. *Journal of Genocide Research*. 2. évf. 2000/2. szám, 185–211. és Jones, Adam: *Gendercide and Genocide*. Nashville, Ten., Vanderbilt University Press, 2004. A femi(ni)cídiumról lásd Russell, Diana E. H. – Harnes, Roberta A.: *Femicide in Global Perspective*. New York, Teachers College Press (Columbia University), 2001.

¹⁹³ Lásd erről Gray, Mark Allan: The International Crime of Ecocide. *California Western International Law Journal*. 26. évf. 1996. 215–217., Broschimmer, Franz: *Ecocide*. London, Pluto Press, 2002. és Zierler, David: *The Invention of Ecocide*. Atlanta, University of Georgia Press, 2011.

zett szenvedéseire, hogy új kategóriát alkotnak rá. Ez példázza az Egyesült Államokba és Kanadába menekült ukránok által az 1970-es évektől bevezetett kategória, a *holodomor*. Ezzel az – ukrán *голод* (*golod*: éhség, éhínség), illetőleg a *морити голодом* (*moriti golodom*: halálra éheztetés) szavak alapulvételével képzett – szóval a nagy éhínségeket kívánják megnevezni, nyilvánvalóan az ukrainai éhínségre (1932–1933) utalva.¹⁹⁴ Bár ez nagyon egyedi jelentésű kategória, s nem általános típus, különböző összehasonlításokra – így az ukrán éhínség és a „nagy ír éhínség” (gaelül: *Gorta Mór*, 1845–1849) összehasonlítására – azért alkalmas.¹⁹⁵

E „konceptuális tobzódásban” olyan új fogalmak is születtek, mint a szinte senki által sem használt – mert elméleti szempontból valójában felesleges – *omnicídium* (ang.: *omnicide*; mindenki meggyilkolása, lényegében a tömeggyilkosság helyett),¹⁹⁶ valamint az emlékezetpusztításra utaló, de ugyancsak kevesek fantáziáját megkapó *memoricídium* (*memoricide*). Ez utóbbi –, melyet állítólag egy horvát-francia orvostörténész, Mirko Dražek Grmek alkotott meg Szarajevo ostroma idején, de az egykori palesztinai Izráelre is utalva – azt jelenti, hogy nemcsak a valamely néphez, nemzethez vagy etnikumhoz tartozó embereket pusztítják el, hanem az ő emlékezetüket szolgáló és a rájuk emlékeztető épületeket, iskolákat, könyvtárakat és templomokat is.¹⁹⁷ Palmüra évszázados pusztulása és elmúlt években történt továbbpusztítása talán további példa lehetne rá – márha valaki elfogadja, hogy a jelenséget külön szóval kell megnevezni. Ide tartozik még a *memoricídium* részét képező *libricídium* (könyvtárpusztítás, a „hagyományos” könyvégetés helyett)¹⁹⁸ és a *linguacidium* is, ami valamely nemzeti vagy etnikai csoport ősi nyelvének erőszakos visszaszorítására, felszámolására, megsemmisítésére utal, általában egy szélesebb körű *etnocídium* részeként.¹⁹⁹ Mint már utaltam rá, a hazai szakirodalomban ezt gyakran a *nyelvi genocídium* kifejezéssel jelölik.

Ezeket az új, alternatív kategóriákat áttekintve azt lehet mondani, hogy az efféle mesterséges – néha egyenesen mesterkelt – kifejezések és új fogalmak a *genocídium*-fogalom koncep-

¹⁹⁴ Az ukrán *holodomor*ról szóló írások áttekintéseként lásd Makuch, Andrij – Sysyn, Frank E.: *Contextualizing the Holodomor. The Impact of Thirty Years of Ukrainian Famine Studies*. Alberta, Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2015. A hazai irodalomból a kérdéstről vö. Hartyányi Jaroszlava: „Holodomor” Ukrajnában 1932–1933. Az ukrán parasztság szándékos kiéheztetése. *Deliberationes*. 8. évf. 2015/2. szám, 78–87.

¹⁹⁵ Lásd *Holodomor and Gorta Mór. Histories, Memories and Representations of Famine in Ukraine and Ireland*. Szerk.: Noack, Christian – Janssen, Lindsay – Comerford, Vincent. London, Anthem Press, 2014.

¹⁹⁶ Lásd például Sommerville, John: Nuclear war is „omnicide”. *Nuclear War. Philosophical Perspective. An Anthology*. Szerk.: Fox, M.A. – Groarke, L. New York, Peter Lang, 1985. 3–9.

¹⁹⁷ A kérdéstről lásd Civallo, Edgardo: When Memory Turns into Ashes... *Memoricide during XX. century. Information for Social Change*. 25. 2007/1. szám, 7–22.

¹⁹⁸ Lásd erről Knuth, Rebecca: *Libricide. The Regime-Sponsored Destruction of Books and Libraries in the Twentieth Century*. Westport, Ct, Praeger, 2003, 2006.

¹⁹⁹ Vö. Jacobs, Stephen L.: Language death and revival after cultural destruction. Reflection of a little discussed aspect of Genocide. *Journal of Genocide Research*. 7. évf. 2005/3. szám, 423–430.

cionális átértelmezésének részei. Azzal függnek össze, hogy az 1948-as egyezményben meghatározott bűncselekmény öt elkövetési magatartása közül az első kettő és az utolsó kettő jellege szerint különbözik, s csak a cél tartja össze azokat; hogy e magatartások célja konkrét esetekben csak meglehetősen körülményes módon határozható meg; s hogy vitatható a védett csoportok meghatározásának kritériuma és számos más fogalmi elem. Az új fogalmak azonban nem orvosolják, csupán zárójelbe teszik e problémákat. Nem csoda, hogy közülük csupán néhány terjedt el szélesebb körben. Ezek közé tartozik a jelzős szerkezettel meghatározott új fogalmak egyike, a *kulturális genocídium* is, amit az *etnocídium* szinonimájaként és „értelmezéseként” már bemutatam.

A HOLOKAUSZT

A történelem szimbolikus jelentéssel bíró eseményeiről szólva mindig többről beszélünk, mint amit kimondunk. Ahogy a „Bastille” az önkényuralmat, „lerombolása” pedig a polgári forradalom által elhozott új világot jelképezi, úgy a „Reichstag” a német birodalomra, „felgyújtása” pedig a német társadalomnak a tömegmédiát is felhasználó politika általi letaglózására utal. Vannak olyan szimbolikus történelmi események is, amelyek jelentése bizonytalan vagy csak vitákban tisztázható. A „9/11” esetén például nehéz eldönteni, hogy az Amerika megtámadását, egy új típusú hadviselést, a polgári demokrácia egy új, az egyéni jogokra is kiható korszakának eljövételét, esetleg egy globális világhatalom erejének megroppanását jelképezi-e. E sokféle jelentést hordozó események közé tartozik a „Holokauszt”²⁰⁰ is: egészen biztos, hogy a XX. századi történelem egyik szimbolikus eseménye volt, de hogy a közvetlen jelenté-

²⁰⁰ A hatalmas Holokauszt-szakirodalomból csak néhány jellegzetes munkára utalok itt. Lásd Bauer, Yehuda: *A History of the Holocaust*. Danbury, Franklin Watts, 1982. és *Rethinking the Holocaust*. New Haven, Yale University Press, 2001., Aly, Götz: *Endlösung. Völkerverschiebung und der Mord an den europäischen Juden*. Frankfurt, Fischer, 1995., Karsai László: *Holokauszt*. h.n., Pannonica, 2001., Gilbert, Martin: *The Holocaust. A History of the Jews of Europe during the Second World War*. New York, Henry Holt, 1985., Cohen, Asher: *Soá*. Budapest, Cserépfalvi, 1994., Lanzmann, Claude: *Soah*. Budapest, Kossuth, 1999. A magyarországi holokausztról lásd Braham, Randolph L.: *A magyar holocaust*. 2 kötet. Budapest, Gondolat Kiadó, 1988. Gondolat, 1988., Braham, Randolph L. – Szabó Zoltán Tibor: *A Magyarországi Holokauszt földrajzi enciklopédiája*. 3 kötet. Budapest, Park Könyvkiadó, 2006., Molnár Judit: *Csendőrök, hivatalnokok, zsidók. Válogatott tanulmányok a magyar holokauszt történetéből*. Szeged, Szegedi Zsidó Hitközség Évkönyvei 1, 2000. Lásd továbbá Carp, Matatias: *Holocaust Romániában 1940-1944*. Budapest, Primor Kiadó, é.n., *Küzd-elem az igazságért. Tanulmányok Randolph L. Braham 80. születésnapjára*. Szerk.: Karsai László – Molnár Judit. Budapest, Mazsihisz, 2002., Szita Szabolcs: *Együttélés, üldöztetés, holokauszt*. Budapest, Korona, 2001. Dokumentumgyűjteményként lásd *The Holocaust. Selected Documents in Eighteen Volumes*. 18 kötet. Szerk.: Mendelsohn, John. New York–London, Garland Publishing, 1982. *Documents on the Holocaust. Selected Sources on the Destruction of the Jews of Germany, Austria, Poland, and the Soviet Union*. Szerk.: Arad, Y. – Gutman, I. – Margalit, A. Lincoln - Jerusalem, University of Nebraska Press – Yad Vashem, 1999.

sén túl mire is utal még – a század embertelenségére, irracionalitására, útvesztésére –, az csak vitákban tisztázható.

A holokauszt megítélésének főbb vitapontjai

Yehuda Bauer megállapítása szerint a Holokauszt „a zsidó nép teljes megsemmisítésére vonatkozó náci terv, s hat millió zsidónak a náci Németország és más nemzetek köréből származó segítők általi tényleges meggyilkolása a II. világháború során. Miközben a nácik a lengyelek, az oroszok, a romák (»cigányok«), a szerbek, a csehek és politikai ellenfeleik közül sok millió embert ugyancsak meggyilkoltak, csupán a zsidókat tervezték teljesen megsemmisíteni».²⁰¹

E rövid meghatározás – túl azon, hogy jól tükrözi megfogalmazójának általános elméletét²⁰² – legalább hat-nyolc olyan kérdésben foglalt állást, az esetek nagy részében szerintem helyesen, amelyek a szakirodalomban az 1990-es évek óta felvetődtek. Ezek egyike például a következő: a Holokauszt során „a zsidóságot” akarták-e elpusztítani, vagy „Európa”, esetleg „Németország”, illetve a „meghódított területek” zsidóságát? Az ehhez hasonló, pusztán a meghatározáshoz kötődő problémákat hosszan lehetne sorolni, ezek felsorolása helyett azonban inkább a szakirodalomban felvetődő jellegzetes *problémaköröket* és *vitakérdéseket* tekintem át, tematikus rendben.²⁰³ Ezek a Holokauszt

- a) egyedi (egyedülálló) vagy egyetemes volta; ennek részeként más népiirtásokkal párhuzamba állítható, illetve nem állítható, azokkal összehasonlítható vagy össze sem összehasonlítható jellege,
- b) társadalomtörténeti és politikai okai, azon belül pedig ún. intencionalista vagy funkcionalista értelmezése;

²⁰¹ Bauer, Yehuda: The Holocaust. In: Encyclopedia of Genocide, *id. kiadás* (1999), 1. kötet, 306. (Az enciklopédia szerkesztője, Israel W. Charny – jelezve ezzel azt is, hogy miféle ellentétek rejlenek a holokauszt- és genocídium-kutatásban – ehhez jegyzetként hozzáteszi: „néhány tudós úgy véli, hogy a cigányok ugyancsak teljes megsemmisítésre voltak kijelölve”, lásd *ugyanott*.)

²⁰² Lásd elsősorban Bauer, Yehuda: *Rethinking the Holocaust*. New Haven, Yale University Press, 2001., melynek „Overall Interpretations” (68-92. és 93-119), valamint „Comparison with other Genocides” (39-68.) című fejezetei magyarul is megjelentek: „Átfogó elméletek... [a Holokauszt histográfiája köréből] és „A Holokauszt és más népiirtások összevetése” címen, vö. *Holokauszt: történelem és emlékezet*. Szerk.: Kovács Mónika. Budapest, Jaffa Kiadó, 2005. 75-90., 91-106. és 117-135. A Holokauszt okait illetően „az én véleményem, sok kollégáméval ellentétben az – fogalmazott Bauer –, hogy a nácik rasszista, antiszemita ideológiája volt a holokausztot előidéző legfontosabb tényező”; *id. hely*, 119.

²⁰³ Hasonló inspiratív összefoglalásként lásd Porter, Jack Nusan: Holocaust Controversies. A Point of View. In: Encyclopedia of Genocide, *id. kiadás* (1999), 1. kötet, 307-311. Lásd még Porter, J. N. : *The Sociology of Genocide*. Washington, DC, American Sociological Association, 1998.

- c) az előbbiekből külön is kiemelve az elsősorban az antiszemitizmussal, vagy általában a rasszizmussal való magyarázhatóságát, s ennek részeként
- d) az áldozatok körének meghatározása, ideértve azt is, hogy a kifejezés alkalmazható-e a más népekkel szembeni gyilkos támadásra;
- e) az elkövetők azonosítása és történelmi felelősségének megállapítása, figyelembe véve a háborús körülményeket és nemzetközi, katonai és egyéb szövetségeket is; valamint
- f) az áldozatok és képviselőik ellenállásának, illetve az üldözőkkel és gyilkosokkal való együttműködésének az értékelése.

Az ezekkel kapcsolatos viták során számos kiegészítő kérdés is felmerült, amelyek a körül forogtak, hogy

- g) felfogható-e egyáltalán a holokausz emberi ésszel, és elemezhető-e racionális eszközökkel, vagy oly mértékben gonosz esemény volt, hogy az emberileg felfoghatatlan és racionális módon nem értelmezhető;
- h) hogyan helyezhető el „az emberi történelemben”, márha elhelyezhető egyáltalán, s valóban történetileg kell-e, illetve lehet-e értelmezni, vagy helyesebb „történelmen kívüli” eseménynek tekinteni,²⁰⁴
- i) a zsidó nép szenvedései összehasonlíthatók-e más népek és csoportok szenvedéseivel, vagy ez utóbbiak (ha nem is hasonló mértékben, de) hasonló módon szenvedtek, s az e kérdésre adott választ miként kell nyelvileg-fogalmilag értelmezni, végül
- j) figyelembe véve azt is, hogy, a népirtások elkövetői rendszerint tagadják tettüket, vagy megpróbálják kisebbiteni annak jelentőségét, kérdés, hogy van-e különbség a holokausz-tagadás és a genocídium-tagadás között, illetve melyek ezek módjai és kritériumai.

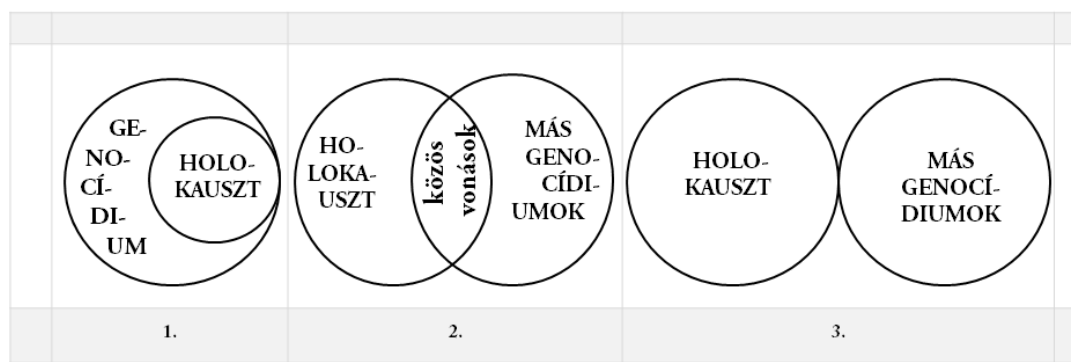
A második csoportban említett kérdésekben történő állásfoglalás többnyire az első csoportban említettek egyikére vagy másikára adott válasz függvényében változik. Mivel azonban az egyes kérdésekre adott válasz nem jelöl ki konkrét irányokat a másik kérdés és a másik problémakör területén, ezért e séma igen nagy variációs lehetőséget tesz lehetővé. (Az állami bürokrácia terén például – mint később megmutatom – az antiszemitizmus mint ok elsődlegességének tétele kapcsolatba hozható az intencionalizmus és funkcionalizmus kérdésében való

²⁰⁴ A Holokausz történelemben kívülségét – Yehuda Bauer kifejezésével – néha „misztifikáció-tézisnek” nevezik. Lásd erről Schapiro, Yisrael A.: On the Mystification of the „Final Solution”. *Moresheet Journal for the Study of the Holocaust and Antisemitism*. 2. évf. 2005/3-4. sz. 87. és *The Holocaust's Ghost. Writings on Art, Politics, Law, and Education*. Szerk.: Schwartz, B. és DeCoste, F. C., Alberta, University of Alberta, 2000. 398.

állásfoglalással, ám az utóbbi területen kirajzolódó összefüggések nem feltétlenül érvényesülnek más területeken.)

A holokauszt egyedisége és egyetemessége

Az egyediség (egyedülállóság) vs. egyetemesség tekintetében a fő kérdés az, hogy a voltak-e a holokausztnak olyan vonásai, amelyek más – például a hererók, az örmények, az achék, a bosnyákok vagy a tuszik ellen elkövetett – XX-XXI. századi népirtásokat nem jellemezték, miközben ez utóbbiaknak voltak közös jellemzőik, amelyek viszont a holokauszt esetén nem mutathatók ki. E tekintetben lényegében három álláspont lehetséges, s természetesen mindegyiknek vannak hívei.²⁰⁵ A három lehetőség sematikusan a következőképpen ábrázolható:

Az első szerint a holokauszt a *népirtások egyike*, s mindazokkal a jellemzőkkel rendelkezik, mint a többi genocídium, miközben nincsennek speciális vonásai. A második szerint a holokausztnak és a más népeket célba vevő népirtásoknak vannak *egyedülálló* (egyedi) és más népirtásokkal *közös* vonásai, vagyis úgy vannak közös jellemzői, hogy mindkettőnek vannak egyedi jellemzői is. A harmadik szerint a holokausztnak és a népirtásoknak nincsenek közös vonásai; vagyis a holokauszt teljesen *egyedi* jelenség.²⁰⁶ (Talán nem is kellene külön kiemel-

²⁰⁵ A problémakörrel általános áttekintésként lásd *Is the Holocaust Unique? Perspectives on Comparative Genocide*. Szerk.: Rosenbaum, Alan. Milton Park, Taylor and Francis, 2009, Routledge, 2018. Sok részletet összefoglalóan bemutat: Dirk, Moses A.: Holokauszt és népirtás. In: Holokauszt: történelem és emlékezet. *idézett kiadás* (2005) 137-154., kül. 137-139. (Az első álláspontot – nyelvileg pontatlanul, s nem segítve ezzel a később jelzett problémák megoldását – a holokauszt „egyetemes” vagy univerzális, a harmadikat pedig „egyedi” és unikális értelmezésének is nevezik.)

²⁰⁶ Mint fentebb már jeleztem, ez volt a filozófus Stepen T. Katz álláspontja; vö. Katz, S. T.: *idézett mű* (1994). Ilyen álláspontot képviselt, illetve képvisel három történész: az amerikai Lucy S. Dawidowicz (vö. Dawidowicz, L. S.: *The Holocaust and the Historians*. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1981.), a németországból elűldözött amerikai, majd izraeli George L. Mosse (vö. Mosse, G. L.: *Toward the Final Solution. A History of European Racism*. New York, Howard Fertig Publisher, 1978) és az Ausztriából 1940-ben Palesztinába vándorolt Uriel Tal (vö. Tal, U.: *Religion, Politics and Ideology in the Third Reich. Selected Essays*. London, Routledge, 2004). Hasonló álláspontot fogalmazott meg Henry L. Feingold is; lásd Feingold, H. L.: How Unique is the Holocaust? In: *Genocide. Critical Issues of the Holocaust. A Companion Volume*

ni, de megjegyzem: hogy az *egyediség* természetesen nem *egyszeriséget* jelent, hiszen minden történelmi esemény egyszeri s konkrét időben és helyen lezajló, hanem inkább egyedülállóságra, *unikálitásra* utal, vagyis egy olyan vonásra, amely miatt az nem gondolható el egy másik jelenség részeként, s nem lehet, vagy nem szabad összevetni más, hasonló eseményekkel.)

Mindhárom, de különösen az egymással szembenálló (vagy inkább szembefordítható) első és a harmadik állásponttal kapcsolatban megfogalmazhatók kritikai szempontok is. Az elsővel szemben például annak kijelentésével, hogy az a holokauszt *dejudaizáslása*, vagy a XX. századot meghatározó esemény *trivializáslása*. Eszerint aki „lengyel” vagy „cigány” holokauszt-ról beszél, az „el akarja sülyeszteni a specifikusan zsidó tragédiát a náci rezsim kegyetlenségei által okozott szenvedés általános tengerében”.²⁰⁷ A harmadikkal szembeni egyik kritika ezzel szemben így szól: a holokauszt egyediségének állítása azonos más népiirtások trivializálásával, például az amerikai őslakosok kiirtásának jelentéktelenné minősítésével vagy *tagadásával*, s mint ilyen az eurocentrizmust erősíti, és – egyebek mellett – „elszakítja a holokausztot a gyarmati gyökerektől”.²⁰⁸

A tartalmi jellemzést a *nyelvhasználatba* átfordító kérdés, hogy a zsidóságn kívül lehet-e más népek (például a cigányok, ukránok, lengyelek, stb.) nácik általi kiirtására vonatkozó gyakorlatra vagy tervre a „holokauszt” szóval utalni. A harmadik álláspontnak része lehet az az elgondolás, hogy minden konkrét népiirtást lehetőleg *nyelvileg egyéniesítve* kell megnevezni: Aghet, Shoah, Porrajmos/Pharrajimos, vészkorszak, stb. Az egyéni nevek (különösen egy esemény tulajdonnévvvel való megnevezése) ugyanis nyelvileg egyfajta nem-összehasonlított-ságot sugallnak. Eredetileg maga – a jiddis nyelvbe oltott két bibliai ógörög kifejezést, az „Istennek felajánlott, teljesen elégi (elégetett) áldozatra” utaló ὁλόκαυστος [hólókausztoszt] felhasználó – „Holokauszt” szó elterjedése is ennek az egyéniesítő szándéknak volt az eredménye: amikor az 1960-as évek végén és az 1970-es években használatba jött, sokáig csak a zsidók megsemmisítésének tervére és gyakorlatára utaltak vele és mindig nagy kezdőbetűvel írták. Aztán viszonylag gyorsan köznévvé vált, s a más nemzeti és etnikai csoportok megsemmisítését célzó gyakorlatot és tervet is ezzel nevezték meg, vagyis e szóval utaltak a nácik oroszok, ukránok, cigányok, lengyelek, sőt a fogyatékosok, homoszexuálisok és a politikai el-

Lábjegyzet folytatása az előző oldalról.

to the Film, Genocide. Szerk.: Grobman, Alex – Landes, Daniels. Los Angeles, Simon Wiesenthal Center, 1983. 398-401.

²⁰⁷ Bauer, Yehuda: Whose Holocaust? *Genocide and Human Rights. A Global Anthology.* Szerk.: Porter, J. N. Washington, University Press of America, 1982. 38.

²⁰⁸ Stannard, David E.: Uniqueness as Denial. The Politics of Genocide Scholarship. In: Is the Holocaust Unique? *id. kiadás* (2009) 163-208. (Ezen álláspont nemcsak azt hangsúlyozza, hogy az amerikai indiánok kiirtása genocídium, hanem azt is, hogy az – mint a gyarmatosítás eseménye – holokausztnak minősíthető.)

lenfélnek számító németek elleni gyilkos támadásra is. A szó ilyen kiterjesztése olykor érzékenységeket sért; azokét, akik a holokaustt egyediségét preferálva úgy vélik, hogy az kizárólag a zsidók elleni támadás megjelölésére használható.²⁰⁹ A végeredmény az lett, hogy a szó – kisbetűvel írva – a népirtás szinonimája lett. Így beszéltek és beszélnek ma is egyesek „örmény holokausztról”,²¹⁰ „lengyel holokausztról”,²¹¹ „roma holokausztról”,²¹² a rabszolgának elhurcolt afrikai népességet illetően „afrikai holokausztról”,²¹³ az indiánok vonatkozásában „amerikai holokausztról”,²¹⁴ sőt egyesek „kínai holokausztról”²¹⁵ is. Ennek a kiterjesztő értelmezésnek része, ha valaki a Holokaustot „zsidó holokausztnak” nevezi, ami igencsak különös fordulat, és csak a fentebb említett fejlemények fényében van (némi) értelme. Sőt, a szó annyira köznévvé vált, hogy néha nem-etnikai vonatkozásában is használják, ti. ha valami nagyon nagy bajra akarnak utalni, azt holokausztnak nevezik. Ilyen értelemben alkalmilag még az informatikában is felbukkant, amikor például a Y2K-problémát valaki „cyber-holokausztnak” minősítette.²¹⁶

A Holokaust – mint a nácik zsidóságot célba vevő népirtása – egyedülálló voltát hangsúlyozni kívánó kutatók ezután, és részben ez ellen tiltakozva áttértek a héber – alkalmilag már az 1940-es években is használt, de akkor még nem elterjedt – *Shoah* (השואה, soá^h, „csapás”, „katasztrófa”) használatára. Az örmény népirtásra örményül s olykor a nemzetközi diskurzusban is már régóta az *Aghet* („katasztrófa”) szóval utaltak, s a „holokaust” köznévvé válási fo-

²⁰⁹ A „cigány holokaust” kifejezésről például kritikailag lásd Kőbányai János: *A holokaust mint elbeszélés. A hazugság helye*. Budapest, Múlt és Jövő Könyvkiadó, 2005. 198-199.

²¹⁰ Stanard, Daniel E.: *The Armenian Holocaust*. New York, Oxford University Press, 1992.

²¹¹ Lucas, R.C. *The Forgotten Holocaust. The Poles under German Occupation*. Lexington, University Press of Kentucky, 1986.

²¹² Crowe, David: The Roma Holocaust. In: *The Holocaust's Ghost. Writings on Art, Politics, Law, and Education*. Szerk.: Schwartz, B. és DeCoste, F. C., Alberta, University of Alberta, 2000. 179-203.

²¹³ Drescher, Seymour: The Atlantic Slave Trade and Holocaust. A Comparative Analysis. In: *Is the Holocaust Unique? id. kiadás* (2009) 65-85. és Clarke, John Henrik: *Christopher Columbus and the Afrikan Holocaust. Slavery and the Rise of European Capitalism*. New York, A & B Books, 1992.

²¹⁴ David Stannard: *American Holocaust. Columbus and the Conquest of the New World*. New York. Oxford University Press, 1992.

²¹⁵ Ezen általában a nankingi mészárlást értik, melyre a második japán-kínai háború keretében került sor 1937-ben. Ekkor a japánok 6 hét alatt mintegy 300 ezer (a tókiói katonai törvényszék megállapítása szerint 250 ezer, a japán kormány által elismerten 20 ezer) kínait gyilkoltak le az akkori fővárosban. Lásd erről Cang, I.: *The Rape on Nanking. The Forgotten Holocaust of World War II*. New York, Basic Books, 1997, Penguin, 1998. A japán-kínai konfliktus tágabb perspektívájában 1930 és 1945 között a japánok által elpusztított emberek számát (történetileg nem mindig teljesen megbízható, de azért figyelemre méltó források) 30 millió főre becsülik, s erre olykor a „szuper holokaust” fogalmával utalnak. Egy georgiai főbíró és egy második világháborús veterán tábornok közös vállalkozásaként lásd például Winn, Dan – Davis, Raymond: *The Super Holocaust (in China). Remember: 9/18 and The Rape of Nanking*. Bloomington, Author House, 2005.

²¹⁶ Lásd például Stiennon, Richard: *Surviving Cyberwar*. Lanham, The Scarecrow Press, 2010. 53. Az ilyen és ehhez hasonló kifejezések kapcsán a dehumanizált beszéd és az erőszak összefüggéséről lásd Rivas, Althea-Maria – Browne, Brendan Ciarán: *Experiences in Researching Conflict and Violence. Fieldwork Interrupted*. Bristol, Policy Press, 2018. 156.

lyamatának és a fent említett *egyeniesítő* névhasználatnak az eredményeként a cigányság elleni náci támadás megnevezésére is kerestek más nevet. Az első az Angliában élő (anyai ágon romungro gyökerekkel rendelkező) roma nyelvész, Ian Hancock 1990-es évek óta használt kifejezése, a cigány *Porrajmos* („elpusztítás”, „elemésztés”) volt. Mivel azonban egyes beszélő közösségekben ezt a szót könnyen félreértették, többen áttértek az ahhoz hasonló *Pharrajimos* („feldarabolás”, „pusztítás”), a balkáni romák – a francia Marcel Courthiade által megalkotott – *Samudaripe(n)* (kb. „mindenki meggyilkolása”), míg megint mások a *Kali Traš* („fekete félelem”) vagy *Berša Bibahtale* („boldogtalan évek”) használatára.²¹⁷ A feketék és általában az afrikai népek rabszolgasorba döntésének megjelölésére Marimba Ani antropológus terminusával 1999 után többen a szuahéli *Maaŋa* („szörnyű tragédia”) szót használják.

Összefoglalóan – Moses Dirk szavaival – megállapítható, hogy „az elmúlt hatvan év során a zsidók szenvedéseit kiemelték eredeti kategóriájának, a népirtásnak az értelemezési tartományából, és a »holokauszt« (vagy soá) megkülönböztető fogalommal jelölték. Paradox módon, azonnal mint a népirtás prototípusát és mint valami egyedit, egyszerit, előzmény vagy párhuzam nélkül kezeltek. Az eredeti gyűjtőfogalmat, a népirtást egy újjal, a holokauszttal helyettesítették.”²¹⁸ Aki szerint a Shoáh a népirtás prototípusa, az a fenti első fogalmi lehetőséget a nyelvi univerzumban teremtett világ hatására teljesen fordítottnak képzelem el, ezzel – a fenti hármassémára utalva – egy *negyedik* gondolkodási modellt képvisel, ami az első inverze (ábrázolva lásd alább).

A Shoah (Holokauszt) egyedisége egyben összehasonlíthatatlanságot is jelent; amit megerősít az a gondolat, hogy az – többek megfogalmazásában – *ésszel felfoghatatlan*, tartalma pedig *kimondhatatlan*: oly leírhatatlanul gonosz, hogy túl van minden rosszon. A kalandos sorsú zsidó filozófus és teológus, Emil Fackenheim tézise, hogy nincs olyan nyelv, amellyel a holokauszt leírható, az *túl van a szavakon*.²¹⁹ Így fogalmazott Heller Ágnes is: „a holokauszt semmiféle történelmi feltételekkel nem magyarázható és okainak semmiféle szimultán összehozása sem határozhat meg semmiféle kielégítő végső okot. A holokauszt nemcsak óriási

²¹⁷ A roma holokauszt 2012-ben felállított berlini emlékművét a németek így nevezik: „Denkmal für die im Nationalsozialismus ermordeten Sinti und Roma Europas”, hisz – hivatalosan legalábbis – nem volna praktikus azt „A por(r)ajimo(s) ~ pharrajimo(s) ~ samudaripe(n) ~ kali trash emlékművének” mondani. Vö. (további részletekkel) Kálmán László: Az MTI esete a cigányokkal. *Nyelv és Társadalom*. 2015. május 14.

²¹⁸ Dirk, M. A.: Holokauszt és népirtás, *idézett kiadás* (2005), 139.

²¹⁹ Fackenheim, Emil L.: *The Jewish Bible after the Holocaust. A Re-reading*. Bloomington, Indiana University Press, 1990. Egyéb nézeteit lásd *The Jewish Thought of Emil Fackenheim. A Reader*. Wayne State University Press, 1987. Róla lásd Patterson, David: *Emil L. Fackenheim. A Jewish Philosopher's Response to the Holocaust*. New York, Syracuse University Press, 2008.

ugrás volt a gonoszba, hanem teljesen irracionális is.”²²⁰ Onnan, hogy irracionális, már csak egy lépés annak kimondása, hogy nem része a történelemnek. S ha nem az, akkor úgy unikális, hogy racionálisan nem értelmezhető folyamatok eredménye, vagy olyan valami, ami ki-zökkenti a történelmet az addigi menetéből.²²¹ Azaz kilóg a történelemből, vagy inkább – ahogy az erdélyi származású emblematis holokauszt-túlélő, a Nobel-díjas Eliezer Wiesel fogalmazott – a történelem felett áll. „A holokauszt felülemelkedik a történelmen ... a halottak birtokolják azt a titkot, aminek megismerésére mi, az élők nem vagyunk sem érdemesek, sem képesek. ... a holokauszt az abszolút esemény és az abszolút rejtély, amit soha nem érthetünk meg, és soha nem adhatunk át. Csak azok, akik ott voltak, tudják, hogy mi történt; mások soha nem tudják meg”.²²² Kertész Imre – hogy egy másik túlélőt és Nobel-díjast idézzek – ezt a történelem-kívüliséget egy szkeptikus kitéréssel erősítette meg, amikor így fogalmazott: „Társadalomtudományi és történész munkák tömege próbálta »feldolgozni« a holocaust jelenségét. A legkülönbözőbb interpretációk születtek, a gyilkosság banalitásától kezdve a demonológiai munkákig, sőt egy filozófus hölgytől olyasmit is olvastam, hogy a holocaust nem illeszthető be a történelembe – mintha a történelem afféle fiókos szekrény lenne, ahol a fiókok méretei döntenek el, hogy mi fér beléjük és mi nem. Filozófus hölgyünknek azonban egy tekintetben föltétlenül igaza lehet: a holocaust ugyanis – lényegi jellemvonása szerint – *nem történelmi esemény*, mint ahogyan másrészt, mondjuk, úgyszintén nem történelmi esemény, hogy Sinai hegyén az Úr egy betűkkel televéselt kőtablát adott át Mózesnek.”²²³ Vagyis az európai kultúra számára a holokausztnak mitikus jelentése lett.

Az eddigiekből talán már látszik, hogy a fenti első és harmadik lehetőséget nem tartom megalapozottnak; szerintem a zsidó nép elleni, Holokausztnak nevezett népirtásnak és a más népeket célba vevő népirtásoknak vannak közös vonásai, miközben mind az előbbinek, mind az utóbbiaknak vannak egyedi jellemzői is. Vagyis a fenti második lehetőséget kiindulópont-

²²⁰ Heller Ágnes: *Auschwitz és a Gulág*. Budapest, Múlt és Jövő Könyvkiadó, 2002. 29. „Ahogy az abszolút szépség nem írható le, úgy marad leírhatatlan az abszolút borzalom is;” vö. Heller Ágnes: A holocaust mint kultúra. Kertész Imre előadása.

²²¹ „A Holokauszt egyedisége nem pusztán a gonosz radikalitásában, s nem is fokozatainak végtelenségében áll. A Holokauszt olyan történelmi esemény, amely döntően megváltoztatta a zsidó, valamint a nyugati civilizáció menetét”, vö. Feingold, H. L.: How Unique is the Holocaust? Genocide. Critical Issues of the Holocaust. *idézett kiadás* (1983), 399.

²²² Idézi (Novick, Peter: *The Holocaust in American Life*. Boston, Houghton Mifflin, 1999. 211. alapján) Kovács Mónika: Holokauszt és holokausztoktatás [interjú]. *Világosság*. 2004/5. szám 84. Lásd még e tekintetben Wieselnek a greencastle-i DePauw egyetemen 1989-ben elmondott beszédét: *Building a Moral Society*. Egyesek szerint Wieselhez köthető a „holokauszt” szó jelentésének megadása, vagyis a szó zsidósággal szembeni népirtásra való alkalmazása; ennek ellenére ő az, akinél a szó jelentése a legszemélyesebb. Lásd első sorban *Az éjszaka* (eredetileg jiddisül: *Un di velth hot geshvign*: És a világ csendben maradt, 1956) című kötetét (ford.: Balabán Péter, Budapest, Láng, 1990).

²²³ Kertész Imre: *A holocaust mint kultúra*. Budapest, Századvég, 1993. 45.

nak tekintem, de – afféle kompromisszumos elgondolásként – kiegészíthetőnek tartom azt a harmadik „maradék” elemeivel. Bár ez logikátlanak tűnik, mégis érvényesíthető. A szakirodalomban is van ilyen, vagy egy ehhez hasonló elgondolás, nevezetesen Yehuda Bauer elmélete, mely kiáll ugyan az unikalitás mellett, de vegyíteni próbálja az „univerzális” és az „unikális” felfogást.²²⁴ Ha úgy vesszük, ez „a holokauszt viszonya más népirtásokhoz”-probléma értelmezésének ötödik módja. (A negyedik és az ötödik séma képszerűen a következőképpen ábrázolható.)

A magam részéről – az alábbiakban kifejtendő megfontolások alapján – ezt a kompromisszumos utat tekintem járhatónak. Ezt követi az amerikai tudós rabbi és filmkészítő, Michael Berenbaum is, aki a (fenti) harmadik jellegzetes álláspontból kiindulva jutott el ide.²²⁵ Egyfelől azt állította, hogy a Holokauszt volt a leggonoszabb és legnagyobb áldozatokkal járó népirtás a XX. században, másfelől pedig azt, hogy a nem-zsidó áldozatok (cigányok, politikai ellenfelek, jehovisták, homoszexuálisok, fogyatékosok) elleni náci támadás is holokausztnak nevezhető. Ez utóbbi abban a kontextusban érdekes, hogy Berenbaum a washingtoni Amerikai Holokauszt Emlékmúzeum koncepciójának egyik kidolgozója, szakmai vezetője és igazgatója volt.

Az egyediség vs. egyetemesség probléma egyébként látványosan akkor került elő, mikor elkezdtek kialakítani a különböző holokauszt emlékmúzeumokat, s gyakorlati kérdésként ve-

²²⁴ Lásd elsősorban Bauer, Yehuda: *The Place of the Holocaust in Contemporary History*, idézett kiadás (1984), 201–224. Korábbiól lásd még Bauer, Yehuda: *Holocaust in Historical Perspective*. Seattle, University of Washington Press, 1978., későbből pedig Bauer, Yehuda: *Rethinking the Holocaust*. New Haven, Yale University Press, 2001. A *Rethinking the Holocaust* három részletét lásd a *Holokauszt: történelem és emlékezet* című kötetben, idézett kiadás (2005), 75–90., 91–106. és 117–135.

²²⁵ Lásd elsősorban Berenbaum, Michael: *The World Must Know. The History of the Holocaust as Told in the United States Holocaust Memorial Museum*. New York, Little, Brown, 1993, valamint *Mosaic of Victims. Non-Jews Persecuted and Murdered by the Nazis*. Szerk.: Berenbaum, Michael. New York, New York University Press, 1990, 1992. Berenbaum – túl azon, hogy több holokauszt-témájú film elkészítésében működött közre (melyek közül kettő Oscar-díjat is kapott) – döntő szerepet játszott a washingtoni Amerikai Holokauszt Emlékmúzeum létrehozásában, majd annak szakmai vezetője és igazgatója (1993–97) is volt. Talán nem mellékes információ, hogy ő volt a modellje Tova Reich *My Holocaust* (Az én holokausztom, Harper Collins, 2007) című regénye egyik alakjának. A szatirikus regény a holokauszt emlékének kommercializálásáról, az ún. Shoah-biznisz kialakulásáról szól, s megjelenése óta viták kereszttüzében áll.

tődött fel, hogy miként kell bemutatni a történeteket, az áldozatokat és az elkövetőket, valamint a következményeket. Az Amerikai Holokauszt Emlékmúzeum (megnyitva: 1993) kapcsán például egyesek azért panaszkodtak, mert a kiállítás eredeti koncepciója állítólag dejudaizálta a zsidó népirtás emlékét, mások meg azért, mert nem kapott kellő súlyt benne, példának okáért, az (akkor még egyébként is szűk körben ismert) örmény népirtás.²²⁶ Ebből a szempontból egyébként érdemes szembeállítani az olykor tolerancia-múzeumnak is nevezett Los Angeles-i Simon Wiesenthal Központtal (megnyitva: 1977). Amíg ez utóbbi azzal az univerzális üzenettel kezdődik, hogy a csoport-gyűlölet és az intolerancia népirtáshoz vezet, s a látogatás végére egy „soha többé holokausztot!” témára fókuszál, addig az előbbit a zsidóságra koncentráló partikularizmus jellemzi, elismerve a többi áldozat fájdalmát is, de egy általános üzenetet közvetítve mégis széleskörű hatást tesz. A „soha többé” itt nem azt jelenti, hogy soha többé a zsidókkal szemben, hanem azt, hogy soha többé bármilyen etnikumhoz vagy kultúrához tartozó csoporttal szemben.²²⁷ Vagyis a holokauszt tilalmának partikuláris üzenete egyetemes is lehet, sőt – tehetjük hozzá Elie Wiesel gondolatára utalva – ez a legeggyetemesebb. A harmadik jellegzetes holokauszt-emlékhely, a jeruzsálemi Yad Vashem (alapítva: 1953) esetében, mely a holokausztot elsősorban a zsidó nép történetének fejezeteként mutatja be, a fenti probléma tudomásom szerint nem vetődött fel.

Az előbb felvillantott ellentmondás az önmagát „nemzeti intézményként” meghatározó magyarországi Holokauszt Emlékközpont körüli diszkusszióban a Pharrajimos kapcsán vetődött fel,²²⁸ bár annak megnyitásakor, 2004-ben publicisztikai szinten, másfajta kérdéseket²²⁹ is tárgyaltak, s az állandó kiállítást – mind publicisztikákban, mind a tudományos igényű írá-

²²⁶ Lásd például a *Genocide and Human Rights. A Global Anthology*. (Szerk.: Porter, Jack Nusan. Washington, University Press of America, 1982.) című kötet, s abban elsősorban Yehuda Bauer, Alan Rosenberg és Marjorie Housepian írásait, valamint Linenthal, Edward Tabor: *Preserving Memory. The Struggle to Create America's Holocaust Museum*. New York, Viking Penguin, 1997.

²²⁷ A három emlékközpontról vö. Berenbaum, Michael: United States Holocaust Museum. In: *Encyclopedia of Genocide*, id. kiadás (1999), 2. kötet, 589-596., Cooper, Abraham: Wiesenthal Center, *ugyanott*, 623-624. és Yad Vashem staff: Yad Vashem – The Holocaust Martyrs' and Heroes' Memorial and Remembrance Authority, *ugyanott*, 627-630.

²²⁸ Vö. Pharrajimos. *A romák sorsa a holokauszt idején*. Szerk. Bársony János – Daróczi Ágnes. Budapest, L'Harmattan, 2004. kül. 187-201. Lásd még Bársony János: Víták és tények a pharrajimosról, a roma holokausztról. *Beszélő*. 12. évf. 2007. 4. szám. Ugyanitt részletek Yehuda Bauer és Ian Hancock írásaiból.

²²⁹ Lásd ezekről Dési János: Holokausztmúzeum Budapesten. *Múlt és Jövő*. 2002/4. szám; Kőbányai János: A hazugság helye. *Múlt és Jövő*. 2003/4. sz. 17-21; Gadó János: A Holokauszt Múzeum megnyitója elé. *Szombat*, 2004/4.; Dobozi Pálma – Dreissiger Ánes – Nagy V. Rita: Holokauszt-emlékhely a viták keresztútjában. *Magyar Hírlap*. 2004. március 13.; Varró Szilvia: Holtpont. *Népszabadság*. 2004. március 27.; Szántó T. Gábor: A holokauszt-mélygarázs. *Népszabadság*. 2004. március 30.; Szántó T. Gábor: Merre a kijárat a holokauszt-mélygarászból? *Élet és Irodalom*. 49. évf. 2005/16., szám: 2005. április. 22.; Szőnyei Tamás: Emlékeztető. *Magyar Narancs*. 2004. február 19., Szőnyei Tamás: Állandó kérdőjelek – Holokauszt Emlékközpont. *Magyar Narancs*. 2005. július 7.

sokban²³⁰ – többen is kritikailag értékelték. A Sorsok Háza, eredetileg: Holokauszt Gyermek-áldozatainak Emlékhelye ugyancsak sajátos problémákat vetett fel, elsősorban a magyarok nemzeti felelősségének kérdése kapcsán. Nevezetesen az jelentett, s jelent még ma [2018 nyarán] is gondot, hogy ez utóbbi koncepciója – állítólag, hiszen saját szemünkkel mindeddig nem láthattuk az azt megjelenítő „objektumot” – a magyarországi holokauszttal kapcsolatban a németek szerepét hangsúlyozza, a magyar hatóságokat pedig már-már felmentené a történelmi felelősség alól. Ha azt vesszük, hogy e koncepció a német megszállás áldozatai emlékművének nagy felháborodást okozott felállításával egy időben, 2014-ben, és egyazon politika részeként formálódott, a kétely legalábbis, akár látatlanban is helyénvaló lehet.

A kérdés érdemére visszatérve tehát azt állítom, hogy a holokauszt a népiirtások *előzmények nélküli* és sok, *csak erre jellemző sajátossággal* bíró esete, amelynek azonban több olyan jellemzője is van, ami *minden népiirtást* jellemez. Vagyis a holokauszt sem nem teljesen egyedi, sem nem teljesen példa nélküli, de vannak unikális jellemzői.

Egyedi jellemzője így

(a) a *gyilkolás ipari technológiájának* kifejlesztése és alkalmazása,

ami kiterjedt az áldozatok „össze gyűjtésére”, tömeges meggyilkolásuk módjára,²³¹ valamint a holttestek eltüntetésére, sőt elfeledtetésére²³² is, ami egyben az elkövetett bűn nyomainak az eltüntetésére irányuló próbálkozás volt;

²³⁰ Lásd például Dömötör Ágnes: Hiányélmény, élményhiány. A Holokauszt Emlékközpont „Jogfosztástól népiirtásig” című állandó kiállításáról. *Café Babel*. 2006. 53. szám, 67-74. Publicisztikaként vö. Szőnyi Tamás: Életvonalak. Jogfosztástól népiirtásig. *Magyar Narancs*. 2006. március 2.; Gerő András: Részleges amnézia. A holokauszt mint kiállítás. *Magyar Narancs*. 2006. március 23., N. Kósa Judit: Testet öltött hiány. *Népszabadság*. 2006. február 17.

²³¹ Az ilyen kérdések tárgyalásánál meg szokták jegyezni, hogy a „gettó” középkori eredetű, a „koncentrációs tábor” angol találmány, a „munkatábor” pedig a XX. századi totalitarizmusokhoz, s nemcsak azok egyikéhez kötődik. A „megsemmisítő tábor” (haláltábor vagy „halálgyár”) azonban – emelem ki – jellegzetesen a náci hatalom terméke. A haláltábor a XX. századi ipari-technikai, katonai és igazgatási ismeretek nélkül nem jöhetett volna létre. Az első ilyen Chelmnoban állították fel, 1941-ben, eleinte kipufogógázt vezetve a Vöröske-rezst járműveinek feltüntetett fogolyszállító teherautók zárt rakterébe és a közeli erdőben égetve el a holttesteket. A wannsee-i konferencia (1942. január 20.) után számos megsemmisítő táborot hoztak létre, egyes esetekben a már meglévő munka- vagy hadifogolytáborok átalakításával, egy idő után gázkamrákkal és krematóriumokkal. Ilyen volt – hogy csak a legismertebbeket említsem – Belzecben, Sobibórban, Majdanekben, Treblinkában, s a később az egész holokauszt jelképévé vált Auschwitzban, mely egy idő után egy nagy birkenauai melléktáborral együtt működött. A táborokat felsorolni is nehéz volna itt, hiszen több mint 400 létezett belőlük rövidebb-hosszabb ideig. A szakirodalomból szintén csupán példákat lehet idézni. Lásd Komoróczy Géza: *Holocaust. A pernye beleég a bőrünkbe*. Budapest, Osiris, 2000. 24-31., Rieder, Kurt: *A koncentrációs táborok története*. Kecskemét, Vagabund, 2001.; Kotek, Joël – Rigoulot, Pierre: *A táborok évszázada*. Budapest, Nagyvilág, 2005., Kogon, Eugen: *Az SS-állam. A koncentrációs táborok rendszere [1946]*. Budapest, Coldwell, 2006., Kádár Gábor – Vági Zoltán: *Táborok könyve. Magyarok a náci koncentrációs táborokban*. Budapest, Könyv&Kávé, 2017.

²³² Már Hanna Arendt jelezte, hogy „a totalitárius uralmi gépezet számára mennyire fontos az áldozatok teljes eltűnése”: „a totalitárius országokban a rendőrség által felügyelt börtönök a feledés üregei, amelyekbe az emberek véletlenül szédülnek bele, korábbi létezésüknek még olyan szokványos nyomait sem hagyva maguk

(b) az európai civilizáció kifejlődésében korábban jelentős szerepet játszó nemzethez költődése, s ezáltal egy olyan történelmi-kulturális háttér, amelynek fő vonalait a civilizáció és a barbarizmus, valamint a humanisztikus elveket megfogalmazó felvilágosodás és az embertelenség összekapcsolódása, sőt kontrasztja²³³ rajzolja meg,

s ahol a racionalizmus teret kapott a gyilkolást előkészítő és annak feltételeit megszervező bürokrácia (közigazgatás) kialakításában, valamint a gyilkolási folyamat kiépülésében is: ez utóbbin azt értve, hogy a holokauszt abban az értelemben is „racionalizált” volt, hogy a gyilkolás társadalmi, politikai és igazgatási design-jának kialakulásakor minden lépés egy fegyelmezett program megtételének egy szakasza volt, amely az előzőből következett, és egy új szakaszt előlegezett meg;

(c) az áldozatok faji, sőt fajelméleti alapon való kijelölése, ideértve az üldözés „elméleti koncepcióját” meghatározó antiszemitizmust²³⁴ mint ideológiát, és a zsidók totális üldözését is, ami több dolgot jelent:

(1) azt, hogy az ideológia – miként a totalitárius rendszerek esetében általában – a holokauszt vonatkozásában is meghatározó jelentőségű volt (amint arra többen is rámutattak: más népiirtások esetében a pragmatikus megfontolások elsődleges, az „ideológiai indítékok” pedig másodlagos szerepet játszanak, itt a helyzet fordított volt: a náci Németország a zsidók meggyilkolását még a háborús erőfeszítéseknek is elébe helyezte);

(2) azt, hogy ez az ideológia egy antiszemita mag körül alakult ki, de támadó jellegében messze meghaladta a vallási alapú keresztény zsidóellenesség hagyományos formáit: az egész világot fajelméleti alapon kívánta átszervezni („A nemzetiszocializmust

Lábjegyzet folytatása az előző oldalról.

után, mint a test vagy a sír... A gyilkos után holttest marad... a titkosrendőrség viszont bámulatra méltóan gondoskodik arról, hogy az áldozat valahai létezését is eltüntesse.” Lásd Arendt, Hannah: *A totalitarizmus gyökerei* [1951]. Ford.: Berényi Gábor et al. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1992. 526.

²³³ Ezt az ellentmondást ragadta meg filozófiai szinten T. W. Adorno és M. Horkheimer könyve, *A felvilágosodás dialektikája. Filozófiai töredékek* (Budapest, Atlantisz, 1990, ²2011, eredetileg 1947) –, amely egyebek mellett arra mutatott rá, hogy amint az ész világ fölötti hatalma átfordul a mítoszok világába, a XX. század totalitárius rendszereiben úgy fordul át a racionalitás az irracionalitásba. Ezzel a felvilágosodás hirdetői, akiket a „tudományos racionalitás” lehetőségének gondolata már-már megmérgezett, a természet haszonelvű uralásának lehetősége önelégültté tett, s akiknek fogalmuk sem volt a nemzetek közötti „egyenlőtlenség fejlődéséről”, ahhoz járultak hozzá, amit eredetileg el akartak nyomni: a modern szolgasághoz. A könyv, mely valószínűleg a filozófiatörténet legváltozatosabban interpretált munkája, tulajdonképpen azt mondja el egy rendkívül absztrakt nyelven, hogy ugyanaz az ész, értelem és racionalitás, amely valamikor a fényt kívánta elhozni az emberiségnek, végül is benne volt abban a mérnöki tudásban is, amivel Auschwitz gázkamráit tervezték meg.

²³⁴ Egyes álláspontok szerint ez a legfontosabb körülmény: „Az én véleményem, sok kollégáméval ellentétben az – fogalmazott Yehuda Bauer –, hogy a náci rasszista, antiszemita ideológiája volt a holokausztot előidéző legfontosabb tényező”, vö. Lásd Bauer, Yehuda: *A holokauszt és más népiirtások*. In: *Holokauszt: történelem és emlékezet. idézett kiadás* (2005) 119.

megelőző minden forradalmat, amely az emberiség átszerveződését tűzte ki célul, egy osztály, egy nemzet vagy egy vallás nevében vívták. Ezek a társadalom átszervezésére tett olyan kísérletek voltak, amelynek célja az volt, hogy egy valódi vagy képzeletbeli osztály, etnikai csoport vagy vallás legyen az uralkodó, amely a többieket megsemmisíti, vagy alárendelt szerepre kényszeríti. A nácik ... [ezzel szemben] – értékelte e vonatkozást Yehuda Bauer²³⁵ –, a nacionalizmusból indultak [ugyan] ki, és a német nép nevében cselekedtek, de felbuzdulva a fajelmélet saját értelmezésén, eltávolodtak a tisztán német ideológiától”, és a fajelmélet, illetőleg az antiszemitizmus állt gondolkodásuk középpontjában; valamint

(3) azt, hogy a zsidók üldözése *globális és totális* volt, vagyis – amint a fentiekből következik – „a nácik nem csak Németországot akarták uralni, hanem egész Európát, s végül az egész világot egy új elvnek, a »faj« elvének a nevében” (globalitás),²³⁶ és *valamennyi* zsidót üldöztek: Stephen Katz sokszor vitatott, ám lényegében vitathatatlan megállapítása szerint „minden zsidó férfit, nőt és gyermeket meg akartak semmisíteni (totalitás),²³⁷ ami nemcsak azért teszi egyedivé a holokauszot, mert – mint sokan megjegyzik – azelőtt nem volt példa arra, hogy valamely állam vezetői egy nép *valamennyi* tagját meg akarták volna ölni, hanem azért is, mert így az üldözöttek körében – Emil Fackenheim fordulatával élve – a *musselmannok*²³⁸ (élőhalottak) „univerzumát” hozták létre, s korábban ilyen sem történt még.

Kérdéses lehet, hogy az egyedi jellemzők közé soroljuk-e

(d) az áldozatok hatalmas számát, arra tekintettel, hogy az minden korábbit meghaladt, s melynek adatai²³⁹ itt még csak vázlatosan sem részletezhetők. A szakirodalomban van példa az áldozatok számának az egyedi jellemzők közé való felvételére, és az ellenkező-

²³⁵ Lásd Bauer, Yehuda: A holokausz és más népiértások. In: Holokausz: történelem és emlékezet. *idézett kiadás* (2005) 119. és 125-126.

²³⁶ *Ugyanott*.

²³⁷ Katz, S. T.: idézett mű (1994), *idézett kiadás* 10. és 28.

²³⁸ Fackenheim kifejezésére utal Berenbaum, Michael: *After Tragedy and Triumph. Essays in Modern Jewish Thought and the American Experience*. Cambridge, Cambridge University Press, 1990, 2009. 30. A „musselmann” élőhalottat, sétáló halottat jelent. A kifejezés (a német *Moslem*: muzulmán szó felhasználásával) eredetileg a koncentrációs táborokban fogva tartottaknál megfigyelt – a legyengült, éhhalál felé közeledő állapot miatt az imára leboruló muszlimokra emlékeztető – imbolygó-görnyedt testtartásra utalt, az annak megfelelő mögöttes lélektani beállítódással. Vö. Békés A. Vera: *Trauma és narratíva. A Holokausz trauma reprezentációja*. Budapest, Ad Librum, 2012. Egy musselmann-világ filozófiai és etikai kérdéseit lásd még Agamben, Giorgio: *Remnants of Auschwitz. The Witness and the Archive*. New York, Zone Books, 1999. 41-49. és Seymour, David: *Law, Antisemitism and the Holocaust*. London, Routledge, 2007. 75-82.

²³⁹ Az adatokat illetően – hogy ne kelljen sem a holokausz-tagadók, sem a genocídium-tanulmányok egyes képviselőinek túlzásaival foglalkozni itt – lásd Hilberg, Raul: *The Destruction of the European Jews*. New Haven, Con. Yale University Press, 1983, 2003.

jére is. Bár az emberi élet elvételével összefüggő szenvedéseknek – szerintem – lehetnek fokozatai, s így az áldozatok száma és a gyilkosságok módja akár fokmérője is lehet valamely tömeggyilkosságnak, pusztán ezt a számot – mivel az elvileg sajnos mindig felülmúlható – nem tekinteném egy népirtás egyediségét megalapozó szempontnak. Megjegyzem ugyanakkor, hogy ha a holokausz egyediségét nem is az áldozatok nagy száma – a mintegy tízmilliós európai zsidóság kétharmadának, azaz hatmillió zsidónak a meggyilkolása – adja, azért az kétségtelenül *minősíti* és rettentővé teszi azt.

Ezek után talán elég itt csak futólag megemlíteni néhány olyan jellemzőt, amely mind a holokauszt, mind más népirtások esetén megfigyelhető. Ilyen tekintem – például –, hogy

(e) az „üldözés” és a „tömeggyilkosság” periódusának elkülönülése (ezek konkrét meghatározása természetesen történeti viták tárgya, de a holokausz esetén az utóbbit általában az 1933/39-es, esetleg az 1933/41-es időszakra teszik, az előbbit pedig 1939 vagy 1941 utánra);²⁴⁰

(f) az etnikai vagy a faji „tisztaság” gondolata gyakran már az üldözés korszakában megjelenik és ideológiává formálódik; s általában

(g) minden népirtásnak, így a holokausztnak is, sajátos *szakaszai* vannak; melyeket – újabban – az amerikai Gregory H. Stanton elmélete alapján a következő nyolc stádiumban szokták megállapítani:

g1) klasszifikáció: a társadalom hatalmi harcok végett való kettéosztása, a közös identitás-formáló tényezők eljelentéktelenítése, a „mi” és az „ők” megkülönböztetése, ami re szélsőséges esetekben bizonyos fizikai jegyek alapján kerül sor (s hogy a német fajelmélet hírhedt antropológiai próbálkozásait ne kelljen itt felsorolnom, arra a közismert példára utalok, hogy a belgák az orruk mérete, magasságuk és szemük típusa alapján különböztették meg a tuszikat és a hutukat),

g2) a csoportok – szimbolikus és valóságos – megjelölése: az etnikai származás dokumentálása azok anyakönyvekbe, igazolványokba vagy útlevelekbe történő bejegyzése, „keresztlevelek” kiadása révén, esetleg különböző színekkel (sárga, rózsaszín) vagy ruhadarabokkal (karszalag, sál; vö. kambodzsai keleti zóna, stb.),

²⁴⁰ Lásd e tekintetben Yahil, Leni: *The Holocaust. The Fate of European Jewry, 1932-1945.* (eredetileg héberül: Tel Aviv, Schocken, 1987). Oxford, Oxford University Press, 1991, a holokauszt az 1941 és 1945 közötti évekre téve, a korszakolásban szerept adva az „életér-elméletnek” és az *Einsatzgruppen*eknek is; vö. 243-403, számos magyar vonatkozással is: 501-517. Lásd még Friedländer, Saul: *Das Dritte Reich und die Juden. Die Jahre der Verfolgung 1933-1939.* és *Verfolgung und Vernichtung 1939-1945.* München, C.H. Beck, 2006, 2007, München, dtv, 2008. Utalok még arra az elméletre, amely a náci népesedéspolitikával hozza összefüggésbe a holokauszt megsemmisítési szakaszát; vö. Aly, Götz: „*Endlösung*“. *Völkerverschiebung und der Mord an den europäischen Juden* [1995]. Berlin, Fischer-Taschenbuch-Verlag, 1998.

- g3) lealacsonyítás (dehumanizáció):* a másik csoport ember voltának megkérdőjelezése, méltóságának gyakori megsértése, tagjainak „féregként”, „élősködőként”, „csótányként”, „disznóként” való megnevezésével az embernél alacsonyabb rendű lényként való feltüntetése, sokszor a másik csoport felsőbbrendűségének állításával, valamint a diszkriminációval, testi sértésekkel, sőt a gyilkossággal kapcsolatos természetes emberi ellenérzések meggyengítésével együtt, kiegészítve a gyűlöletbeszéd következmények nélkülivé tételével, valamint a különböző diskurzusok gyakori eufemizmusokkal való kitöltése (mint amilyen – mondjuk – az „etnikai tisztaság” megteremtésére való utalás a „népirtás” szó használata helyett),
- g4) szervezési előkészületek:* különböző „rendvédelmi” szervezetek és „őrségek” létrehozása, számukra fegyverek biztosítása, az etnikai konfliktusok megoldásával kapcsolatos tervek és koncepciók készítése (például a „végső megoldásról” stb.), a különböző szervezetek (SA, SS) közötti konfliktus szítása, majd „megoldása”,
- g5) polarizáció:* a csoportok közötti kapcsolatok megtiltása, az üldözött csoport bizonyos társadalmi terekből való kitiltása, a csoportok tagjai közötti házasságok kizárása, a politikailag mérsékeltet elhallgattatása és megfélemlítése, a gyűlölet tárgyát képező csoporttal szembeni indulatok propagandával, tömegtüntetésekkel vagy akár megtevesztéssel (például a Reichstag felgyújtásával) történő gerjesztése, a csoport kulturális központjai elleni atrocitások,
- g6) üldözés és a gyilkosságok előkészületei:* aminek során az áldozatokat megkülönböztető jelzések („vizuális stigmák”) viselésére kötelezik, különböző „vétkességi”, proszkripció és halál-listákat készítenek, az áldozatokat vallási vagy etnikai azonosság alapján elkülönítik, gettókba zárják, sőt később koncentrációs táborokat is felállítanak,
- g7) megsemmisítés:* speciális halálosztatok (Einsatzgruppék) szervezése, tömeggyilkosságok elkövetése, megsemmisítő táborok létrehozása és működtetése
- g8) tagadás:* a népirtás minden esetben azzal zárul, hogy az elkövetők vagy követőik tagadják tetteiket, ha nem tudják tagadni, kisebbitik annak jelentőségét vagy eltüntetik, esetleg megkérdőjelezzik a bizonyítékokat, hibáztatják az áldozatokat, polgárháborús viszonyokra hivatkoznak, megnehezítik az archívumokhoz való hozzáférést vagy hiteltelenné teszik a tanúkat.

Ezek a stádiumok²⁴¹ mind a Holokauszt, mind az egyéb népirtások esetén megfigyelhetők. Végezetül megjegyzem, hogy a holokauszt egyediségével kapcsolatos nézetek nemcsak tudományos viták tárgyai, hiszen az összehasonlíthatóság vs. összehasonlíthatatlanság kérdésében való állásfoglalás jelentősen befolyásolja a történelmi-politikai felelősség megítélését is. E tekintetben nemcsak „más népirtásokkal”, hanem „más – elsősorban a sztálini terror keretében kivitelezett – tömeggyilkosságokkal” is össze szokták hasonlítani azt. Ennek keretében – amint arra a bolgár-francia esszéista, Tzvetan Todorov felhívta a figyelmet – „a hitleri oldal »hóhérai« a párhuzam mellett foglalnak állást, mert ez megbocsátással szolgál nekik”, a „sztálini oldal »hóhérai« [pedig] a párhuzam ellen vannak, mert vádat látnak benne.”²⁴² Ezekkel az emlékezetpolitika területére átvetett kérdésekkel itt sajnos nem foglalkozhatok.

A közigazgatás szerepe a holokausztban

A holokauszt-szakirodalomban egyik sajátos – történeti szempontból az ún. intencionalizmus-funkcionalizmus problémával összefüggő – vitatémája, hogy milyen szerepet játszott a közigazgatás a holokausztban. Ez azért vetődött fel, mert a közigazgatás fő szervező elve a bürokrácia, a bürokrácia pedig a modern államban adódó összetett feladatok megvalósításának leghatékonyabb eszköze. Több millió ember marhavagonokban történő deportálása – ha szabad így fogalmazni – kétségtelenül „összetett feladat”, mely a logisztikán túl számos *hivatali tevékenység* elvégzését igényli, az emberek összeírásától a gettókban kitört járványok megfékezésén át a vasúti menetrendek kialakításáig. Ezért sokan felvetik, hogy a holokausztra – melyben a legaktívabb szerepet kétségtelenül a fegyveres-katonai szervezetek játszották – csakis egy sajátos fajta *közigazgatás közreműködésével* kerülhetett sor. Sőt, egyes szerzők, mint például Zygmunt Bauman, az „elkövetők” megnevezésekor első helyen a bürokratákat említik.

²⁴¹ Ezekről, az ittenitől némileg eltérő szövegezéssel és példákkal, lásd Stanton Gregory H.: *The 8 Stages of Genocide*. elérhető az interneten: <http://www.genocidewatch.org/genocide/8stagesofgenocide.html>. A szöveg eredetileg (1996-ban) egy kormányzat számára készített tájékoztató volt. A holokauszt-irodalomban egyébként gyakoribb a folyamat három-négy stádiumra való felosztása: „megjelölés, összegyűjtés, elszállítás, megsemmisítés”. Lásd például Csepeli György – Vági Zoltán: Adolf Eichmann személytelen személyisége. *Mozgó Világ*. 37. évf. 2011/6. szám (35-46) 40.

²⁴² Idézi Fóris Ákos: *Historikerstreit: történettudomány és társadalom múlt és jelen határán*. III. Egyedi? Összehasonlítható? Reakció? – A holokauszt értelmezhetősége. In: *Academi edu*. 2015. 13.

A bürokrácia szerepével kapcsolatos magyarázatok

A bürokrácia működésének sajátos strukturális és működési törvényszerűségei vannak,²⁴³ melyeket itt még csak összefoglalni sem lehet. E törvényszerűségeknek a holokauszthoz való viszonyát a lengyel szociológus, Zygmunt Bauman vizsgálta részletesen *A modernitás és a holokauszt*²⁴⁴ című – a szakirodalomban sokak által elismeréssel fogadott, mások által bírált – írásában. Ami az általános kérdéseket illeti Bauman lényegében Max Weberhez hasonlóan vélekedett a bürokratikus rendszer működéséről. Az igazgatástól mindkettőjük szerint a kapitalista gazdaság követelte meg a kiszámíthatóságot, a gördülékeny ügymenetet, az átláthatóságot és a pontosságot. Mindketten elkerülhetetlen történelmi tendenciának, már-már „történelmi szükségszerűségnek” tartották a bürokratizálódás növekedését. A bürokrácia a *modern társadalom* (Weber), illetőleg általában a *modernitás* (Bauman) velejárója – hangsúlyozták. Bauman ezt történetileg egyrészt az állandó hadsereg megteremtéséért küzdő hatalmi-politikai törekvéseknek, másrészt az ezzel összefüggő pénzügyi törekvésnek tulajdonította, amivel ugyancsak nem áll távol Webertől. Végso soron azonban a bürokratikus szervezet térnyerése fő okaként ő a technika fejlődését jelölte meg.

Mindketten úgy vélték: a hivatalnokok számára a bürokrácia – ideális esetben – nem teszi lehetővé az önkényes ügyintézkést vagy a személyes motivációkat követő részlelhajlást: a hivatali viselkedés normáját a dologi célok uralják, a racionális célok iránti odaadással kiegészülve. Amikor az igazgatást teljesen bürokratizálják, az uralom gyakorlatilag megdönthetetlené válik – hangsúlyozta Weber. A hivatalnokok egy állandóan mozgásban lévő gépezet fogaskezekévé válnak, ami megszabja számukra, hogy mit, milyen alapon és milyen korlátok között tehetnek. A hivatalnokok gyakran úgy válnak a bürokratikus tevékenység rabjává, hogy csupán anyagi megélhetésük biztosításáért maradnak a szervezetben. Ugyanakkor nem lehet őket nélkülözni, hiszen akkor jön létre a feladatok tervszerű egysége, ha mindenki egy-egy jól begyakorolt részfeladatot végez. Az ilyen rendszer képes *személytelenül* működni, bárkinek a célját előmozdítani, elegendő, ha az uralom csúcsán történik személyi változás, a bürokratikus

²⁴³ A bürokrácia működésének általános sajátosságairól lásd Max Weber munkásságát, így elsősorban a *Politikai szociológia. Politikai közösségek. Az uralom*. Budapest, Helikon Kiadó, 2009. című kötetben közölt szöveget; kül. 99. 144-145. és 119-122. A „bürokratikus személyiség” leírásáról lásd Rober Merton műveit, különösen *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Budapest, Osiris, 2002., a weberi elmélet kritikájaként pedig Michel Crozier elméletét; vö. Crozier, M.: *A bürokratikus jelenség*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1981., az itt szóba jöhető vonatkozásaiban 225-315. A bürokratikus struktúrában dolgozók által megélt szabadság fokáról érdekes észrevételeket tesz Paul du Gay: Valóban olyan rossz dolog a bürokrácia?, szemelvényként idézi Giddens, Anthony: *Szociológia*. Budapest, Osiris Kiadó, 2008, 495-496.

²⁴⁴ Bauman, Zygmunt: *A modernitás és a holokauszt*. Ford.: Gerskovits Endre. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 2001, 151-152. (eredetileg *Modernity and the Holocaust*. Cambridge, Polity Press, 1989, később számos kiadásban).

apparátus kifogástalanul *teljesíti* az akár *erkölcstelen célokat kitűző hatalom akaratát* is.²⁴⁵ De miért teszi ezt – kérdezhetjük –, hiszen a hivatalnokok, mint mondani szokták, „tiszteséges, rendes emberek”?

Bauman fő tétele, hogy csak a *bürokratikus* intézmények kifejlődése *tette lehetővé* a holokauszot, s ez azért történt így, mert a bürokrácia működési mechanizmusai hozzájárultak a népiertással járó erkölcsi felelősség tudatának eltűnéséhez is. „Egy olyan rendszernek, ahol a racionalitás mást javasol, mint az erkölcs, az erkölcs mást, mint a racionalitás, a legfőbb vesztese nem lehet más, mint az emberiség”.²⁴⁶ Ám nem csak az „önfenntartás” és az arra épülő öngazolás logikájáról van szó. Bauman azt is állítja, hogy 6 millió ember meggyilkolása csak azután, és csak azáltal lehetővé téve következhetett be, hogy létrejött egy olyan hivatali rendszer, amelynek keretében nem kellett vállalni az erkölcsi felelősséget. Szerinte a holokausz nem az erőszak állatias megnyilvánulása volt, s csupán azért kerülhetett rá sor, mert kifejlődött egy racionálisan működő bürokratikus intézményrendszer, ahol a *végrehajtandó feladatok* külön tudták választani azok *következményeitől*. A német hivatalnokok és a katonák nem kérdőjelezték meg a kijelölt feladatok értelmét – kizárólag arra összpontosítottak, hogy a precízen és a legjobb képességeik szerint hajtsák végre feletteseik utasításait.²⁴⁷ Néhányan felvetik, hogy Bauman elmélete már pusztán azzal is feloldja az elkövetőket a személyes felelősség alól, hogy egy bürokratikus szervezet részei voltak. Ez persze, így fogalmazva („felmenti”), túlzás, de kétségkívül számos aggályos kérdést vet fel, ha rákérdezzünk: miféle emberek voltak azok, akik végrehajtották a tömeggyilkosságot, s milyen körülmények készítettek sok alapjában véve tiszteséges embert arra, hogy hagyták megtörténni, ami megtörtént?

A modernitás és a holokausz című kötet azt sugallja, hogy az e kérdésre adandó választ során nem a hivatalnokok erkölcsi habitusát, de még csak nem is az őket körülvevő társadalmi közeg minőségét (például az antiszemitizmust, s így antiszemita gondolkodását) kell okolni, hanem a bürokratikus intézményrendszer jellemzőit. A döntő szerepe – szerinte legalábbis – annak a modernitás által létrehozott racionális intézményrendszernek volt, ahol a *végrehajtandó feladatok* külön tudták választani azok *következményeitől*. A hivatalnokok így nem kérdőjelezték meg a kijelölt feladatok értelmét – kizárólag arra összpontosítottak, hogy a precízen és a legjobb képességeik szerint hajtsák végre feletteseik utasításait.

²⁴⁵ Lásd ezeket részletesebb kifejtésben is Weber, M.: *idézett mű* (2009), 139-142.

²⁴⁶ Bauman, Z.: *A modernitás és a holokausz*, *idézett kiadás* (2001), 286. „A gyilkos zsarnokság teremtette világ úgy fosztotta meg emberségüktől áldozatait is és azokat is, akik tétlenül személték az áldozatok fölálldozását, hogy valamennyiüket arra készítette: az önfenntartás logikájára hivatkozva oldozzák föl magukat az erkölcsi érzéketlenség és a jóra való restség bűne alól”; *ugyanott*, 284.

²⁴⁷ Bauman, Z.: *idézett mű* (2001). 38-42.

Ezt a gondolatot főbb körvonalakban mások is megfogalmazták. Christopher R. Browning amerikai történész például így:

„Az európai zsidók tömeges legyilkolása nem pusztán egy ipari társadalom technológiai teljesítménye volt, hanem egy *bürokratikus társadalom szervezési teljesítménye* [achievement] is. A pusztító gépezet súrlódásmentes működése azt követelte meg, hogy az áldozatokat az elkövetők szemében dehumanizálják. Ezt azzal az ideológiai indoktrinációval érték el, amely a zsidókat féregként és bacilusként ábrázolta, hogy ennek megfelelően is kezeljék őket. Ehhez azonban szükség volt arra a bürokratikus működésmódra, amelyben a személytelenített és szenvtelen, érzelmileg elfogulatlan magatartás a közszolgálat alapvető és pozitív értéke volt.”²⁴⁸

Amint látható, Bauman álláspontja nagyban hasonlít ehhez a (részben általa is idézett) megközelítéshez, az ő elmélete azonban Browning rövid értékelésénél általánosabb. Történetfilozófiai elgondolása ez: a folyamatosan fejlődő technológia életre hívta a kiszámíthatóan működő szenvtelen bürokráciát, ami a modern „civilizáció központjává vált”, s mint bürokratikus kultúra áthatotta a közélet egészét. A bürokrácia fejlődése során a munkamegosztás mértékének fokozódása aztán két következménnyel járt. Az egyik, hogy „az erkölcsi mércék érdektelenné válnak a bürokratikus műveletek technikai eredményességéhez képest”, a másik, hogy „a bürokratikus művelet[ek] céljai »elembertelenednek«”, azaz kiemelődnek „az emberre vonatkoztatottság rendszeréből”, tisztán technikai, erkölcsileg semleges fogalmakkal is kifejezhetők.²⁴⁹ Ez azt jelenti, hogy a hivatalnokok *személyes erkölce* érdektelenné vált a szervezet *technikai eredményei*hez képest. A hivatalnokok szigorú felettesi nyomásra, az előléptetés reményében továbbra is tökéletesen összpontosítottak feladatukra, ám ha munkavégzésük során egy kicsit is felmerült az erkölcsi felelősség kérdése, azt – Bauman szerint – a célok „elembertelenítésével” (elembertelenítésével; dehumanizálásával) sikerül leküzdeniük. A német közigazgatásban egyszerűen „csak” távolságot teremtettek az emberi lények és a hivatali munka között, amikor az emberek számokkal kifejezhető teljesítményadatokká váltak. Egy „rakomány”, amelynek kizárólag a pénzügyi hatásaival kell foglalkozni, könnyen értelmezhető csak mennyiségi adatként, semmint érző emberi lények csoportjaként. A modern bürokrácia eredetileg úgy van kódolva – hangsúlyozta Bauman –, hogy mindig az optimális

²⁴⁸ Browning, Christopher R.: The German Bureaucracy and the Holocaust. In: Genocide. Critical Issues of the Holocaust. *idézett kiadás* (1984)) 145-149., 148.

²⁴⁹ Bauman, Z.: *idézett mű*, 150-151.

megoldást keresse, s a hatékonyság növelése és a költségek csökkentése érdekében „csak” arra volt szükség ne tegyen különbséget az emberi és nem emberi „objektumok” vonatkozásában.²⁵⁰ Végül is – állítja (Raul Hilberg fordulatát idézve)²⁵¹ – a legtöbb résztvevő közvetetten működött közre a tömeggyilkosságban: feljegyzéseket írt, telefonált, intézkedett, terveket készített, statisztikákat elemezett, értekezleteken vett részt – s mindeközben íróasztala mögött ült. Mint látni fogjuk, ezt azért nem mindenki fogadja el.

Bauman elmélete tehát egyfelől egy alapján véve meggyőző általános weberiánus bürokrácia-elmélet, ami azonban, másfelől, az általános sémák erejében bízva nem magyarázza meg minden részletében a történetileg konkrét problémát. Először is Bauman szinte sehol sem beszél az Einsatzgruppék tevékenységéről, arról, hogy a „végső megoldáshoz” először ezek a hivatalnoknak éppen nem nevezhető fegyveres gyilkosok próbáltak eljutni, de rá kellett jönniük, hogy a meghódított lengyel, ukrán, orosz területeken „menyiségi okokból” nem tudják megoldani feladatukat. Másodszor, Bauman nem számolt azzal, hogy a hivatalnokok az antiszemita propaganda által átalakított emberek, akik valamilyen semlegesnek tűnő, dehumanizált célt valósítanak meg, s – ahhoz, hogy ezt megtehessék – *akarniuk* is kell e célt. Azaz nem számolt az *antiszemitizmus* jelenségével és szerepével.

A bürokráciának azonban vannak másfajta elméletei is,²⁵² melyek másféle magyarázatot adnak a holokausztra. Bauman elméletével Paul du Gay elgondolását érdemes kontrasztba állítani. Ez a neoweberiánus irányba hajló kortárs szociológus, aki általában is megpróbálja pozitív fényben feltüntetni a bürokráciát, a hivatali éthosz szerepét dicsérve,²⁵³ s megszólalt a holokauszttal összefüggésben is. Egy részben Bauman elméletét bíráló, részben a tárgy érdemi kérdéseire is (röviden) hozzászóló tanulmányában azt fejtegette, hogy a holokauszt szerinté épp akkor következett be, amikor a náci ideológia *rasszista-antiszemita* meggyőződése legyőzte a bürokrácia alapját jelentő szabály-tiszteletet és a jogszabályok betartására irányuló

²⁵⁰ Részletesebben lásd *ugyanott*, 151-153.

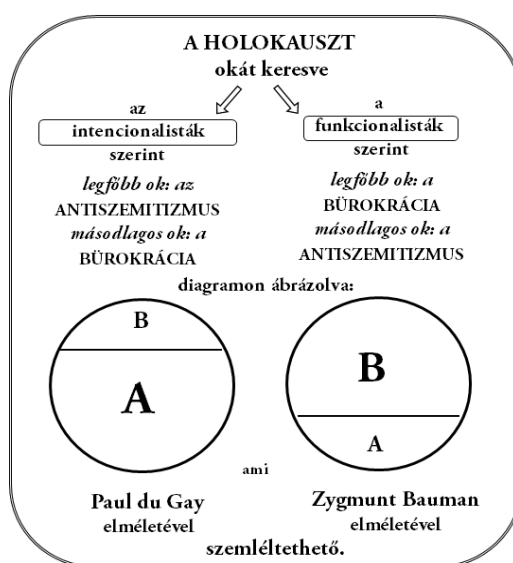
²⁵¹ Vö. Hilberg, R.: *idézett mű* (2003), 1024.

²⁵² Lásd például Gruner, Wolf: Local Initiatives, Central Coordination. German Municipal Administration and Holocaust. In: *Networks of Nazi Persecution. Bureaucracy, Business, and the Organization of the Holocaust*. Szerk.: Feldman, Gerald D. – Seibel, Wolfgang. New York, Berghahn Books, 2005. 269-294. Lásd még M. T. Allen bevezetőjét *ugyanott*, Allen, Michael Thad: A Bureaucratic Holocaust. Toward a New Consensus. *id. kiadás*, 259-268.

²⁵³ Lásd például *The Values of Bureaucracy*. Szerk.: Gay, Paul du. Oxford, Oxford University Press, 2005., Byrkjeflot, Haldor – Gay, Paul du – Greve, Carsten: What is the „Neo-Weberian State” as a Regime of Public Administration? *The Palgrave Handbook of Public Administration and Management in Europe*. Szerk.: Ongaro, Edoardo – Thiel, Sandra Van. Cham, Palgrave Macmillan, 2018. 991-1009. Ugyanilyen összefüggésben utalok még a BBC-ben elhangzott hosszú interjúira is; vö. „In Defence of Bureaucracy” (riporter Will Yates) 2013. december 3. *BBC Radio 4*.

bürokratikus *étoszt*.²⁵⁴ Vagyis a bürokratikus struktúra szerinte másodlagos, a hivatalnokok körére (is) jellemző antiszemitizmus az elsődleges oka annak, hogy a hivatali kar miért vett rész a holokausztban olyan hatékonyan.

De végül is – kérdezhetjük – ki és hogyan tűzte ki a célokat a közigazgatás számára? Erre a kérdésre lehetetlen anélkül válaszolni, hogy ne térjünk ki a holokauszt-kutatás ún. *intencionalista* vs. *funkcionalista* megközelítéseire. Ez a két „perspektíva” lényegesen befolyásolja a közigazgatás szerepének megítélését is: amíg Zygmunt Bauman elmélete inkább a funkcionalista megközelítés része, és annak igazolása, addig Paul du Gay elmélete inkább az intencionalizmust használja fel és igazolja. Természetesen elsősorban hangsúlyaikban különböznek. A két álláspont vázlatosan a következőképpen ábrázolható:

A bürokrácia holokausztban játszott szerepét értékelő elméletek sémái

(Jelölések: A = antiszemitizmus, B = bürokrácia.)

A modern társadalomban kialakult, annak igényeihez igazodó bürokratikus struktúrák, valamint a német hivatalnoki kar nélkül nem történhetett volna meg a holokauszt, ugyanakkor a bürokrácia mint gépezet nemcsak nem „oka” annak, de önmagában nem jelent magyarázatot sem a történetekre. Legalább annyira szükség volt a *hivatalnoki kar antiszemita érzületére* is. Másfelől az is igaz, hogy „az antiszemitizmus önmagában nem magyarázza meg a holokausztot”,²⁵⁵ ahhoz az erkölcsi döntések súlya alóli (ön)felmentést megkönnyítő struktúrákra is szükség volt. Ezt azonban az antiszemitizmus súlyának és szerepének hangsúlyozása nélkül

²⁵⁴ Vö. Gay, Paul du: Bauman's Bureau: „Modernity”, Identity, Ethics. In: *In Praise of Bureaucracy. Weber – Organization – Ethics*. London, Sage, 2000. 35-60. kül. 37-41.

²⁵⁵ Bauman, Z.: *idézett mű*, 59-60.

aligha tudja plauzibilisen értelmezni. Elméletének áttekintését és bírálatát egyik gondolatmenetének felvillantásával zárom.

„Németországban fél évszázaddal ezelőtt – fogalmazott Bauman 1989-ben – úgy esett, hogy a bürokrácia megkapta Németország zsidómentesítésének feladatát. Azzal kezdte, amivel a bürokráciák kezdeni szokták: megfogalmazta a cél pontos definícióját, majd nyilvántartásba vette azokat, akikre ez vonatkozhatott, s mind-egyiküknek kartotékot nyitott. Azzal folytatta, hogy elkülönítette a kartotékokban szereplőket a népesség másik részétől, melyre a kapott eligazítás nem vonatkozott. Végül nekilátott, hogy kilakoltassa az elkülönített csoportot az árják földjéről, melyet meg kellett tisztítania – először kivándorlásra ösztönözve őket, majd nem német területekre tervezvén szállítani őket, amint ezek a területek német uralom alá kerültek. Addigra a bürokrácia csodálatos tisztogatási képességekre tett szert, amelyeket nem lehetett elpocsékolni és veszni hagyni. *Az a bürokrácia, mely ilyen jól kitett magáért Németország zsidómentesítésének feladatában, nagyra törőbb feladatok véghezvitelét is lehetővé tette, így szinte magától adódott, hogy vállalkozzanak is megoldásukra.* Ilyen tökéletes kiiktató gépezettel miért kellene megállni az árja *Heimat* határánál? Miért is ne tisztítanak meg a birodalom egészét? Igaz, hogy mivel már minden a birodalom fennhatósága alá került, nem maradt olyan „külföld”, ahol a zsidó szemét lerakására és tárolására helyet lehetett volna szorítani. A kitelepítéshez csak egy irányban nyílt szabad út. Fölfelé. A füsttel...”²⁵⁶

A különös – s a később tárgyalandó funkcionalista vagy strukturalista szemlélet gyengeségét pikírt iróniával (vagy inkább fekete humorral) ellensúlyozó – idézet megmutatja Bauman elméletének egyik gyengeségét. Miközben a bürokrácia természetét és törvényszerűségeit teszi felelőssé azért, hogy a német hivatalnoki kar minden fenntartás nélkül „belegyalogolt” – belemasírozott?, belesodródott? – egy történelmileg kétes szerepbe, a döntő pontokat nem tudta megmagyarázni, és egy szellemesnek vélt *bon mot*-val menekült ki az elméleti csapdából (amit csak azért nem kritizálnék itt ennél hevesebben, mert személy szerint az üldözöttek közé tartozott). Elméletének gyengeségét két tényező okozta. Mint említettem, nem vette figyelembe a bürokrácia társadalmi környezetét és előfeltételezettségét, ideértve tagjainak *antiszemita* érzéseit is. Másrészt nem tisztázta azokat a mechanizmusokat, amelyek révén egy bürokratikus szervezetben, valamint politikai környezetében elválik egymástól, majd össze is kapcsol-

²⁵⁶ Bauman, Z.: *idézett mű*, 154.

lódik egymással a *döntés* meghozatala és *végrehajtása*. Mentségére legyen mondva, hogy e kérdésekkel – amint azt az intencionalizmus és a funkcionalizmus vitája szemlélteti – a történelemtudomány is nehezen boldogult.

Döntés és végrehajtás

Az „intencionalizmus-funkcionalizmus” vita azzal állt, s bizonyos értelemben még ma is azal áll kapcsolatban, hogy létezett-e a kezdet kezdetétől a zsidóság elpusztítására vonatkozó egyértelmű szándék, vagy az a hatalom megszerzése után, sőt a konkrét történeti-katonai folyamatok változásai között alakult ki.²⁵⁷ Vajon az ún. *Endlösung* (végső megoldás) kezdettől fogva része volt-e a náci gondolkodásnak, vagy – mint többen feltételezik – a katonai sikerektől megérzésigült német elitben alakult ki 1940/41 táján.

A vita megindulásához nagyban hozzájárult az ismert történész, Martin Broszat munkássága, akit később funkcionalistának minősítettek, s akinek írásai jól szemléltetik három diskussziós sík²⁵⁸ szoros kapcsolatát és egybejárását. Broszat vitathatatlanul komoly történészi teljesítményét, valamint személyes kutatói és egyetemi karrierjét különös fénytörésbe helyezte, hogy fiatalon (1944-ben, de egészen 1989-es haláláig szándékosan és sikeresen eltitkolva) tagja volt a náci pártnak. A hitleri német államot²⁵⁹ ő nem a totalitarizmus-elméletek által kidolgozott monolitikus hatalmi struktúrával, hanem a *befolyásért versengő elitek* és intézmények belső harcával jellemezte, ahol az egység leple mögött *hatalmi harcok* zajlottak. A német társadalom átalakításával kapcsolatban szerinte a náciknak „forradalmi” elképzelései voltak, mivel azonban ki kellett egyezniük a hagyományos német elittel, lemondtak társadalom radikális átalakításáról, s forradalmi energiáikat a zsidók, a cigányok, a homoszexuálisok és fogyatékosok ellen fordították. Az ismert holokauszt-tagadóval, David Irvinggel folytatott vi-

²⁵⁷ Az amerikai olvasók számára Christopher Browning egy elég különös, de szemléletes példával érzékeltette a két elméleti paradigma különbségét. Az akart, kitervelt és megvalósított holokauszt (*intencionizmus*) olyan, mint az atombomba feltalálásához vezető Manhattan-projekt; a politikai rendszer nehézkes bürokráciájának improvizációiból előálló, lépcsről-lépésre haladó holokauszt (*funkcionalizmus*) pedig olyan, mint Csernobil. Vö. Browning, Christopher R.: *Nazi policy, Jewish labor, German killers*. Cambridge, Cambridge University Press, 2000.1.

²⁵⁸ Ezek: a holokauszt-értelmezésben jelentőséggel bíró intencionalizmus-funkcionalizmus probléma történeti megvitatása (az 1960-as évektől), a német nemzetiszocialista múlt egészének értékelésével kapcsolatos ún. német „történész vita” (1986-88) és a holokauszt-tagadással szembeni fellépés (javarészt az 1990-es években).

²⁵⁹ Broszat, Martin: *Der Staat Hitlers. Grundlegung und Entwicklung seiner inneren Verfassung*, 1969. München, dtv, 1995 (angolul: *The Hitler State. The Foundation and Development of the Internal Structure of the Third Reich*. London, Routledge, 2014.) és Buchheim, Hans – Broszat, Martin: *Anatomie des SS-Staates*. 2 kötet. München, dtv, 1984. Broszat munkásságából magyarul lásd *Auschwitz parancsnoka voltam – Rudolf Höss emlékiratai*. Közreadta és bev.: Broszat, Martin. Utószó: Kádár Gábor és Vági Zoltán. Budapest, Jaffa Kiadó, 2017.

tájában²⁶⁰ egyfelől visszautasította Irving azon állítását, hogy hogy Hitler talán nem is tudott a holokausztról, de akceptálhatónak tartotta annak megállapítását, hogy nem létezett olyan írott parancs, amellyel Hitler elrendelte volna a zsidókérdés „végső megoldását”. A holokauszt szerinte lépésről-lépésre kezdődött, Hitler nem rendelkezett a zsidóság megsemmisítésére vonatkozó konkrét tervvel, mindig csak jóváhagyta az alsóbb szintű vezetők által kezdeményezett döntéseket. A náci célja továbbá eleinte csak egy „zsidómentes” birodalom létrehozására irányult: ennek előkészítéseként alakították ki a gettókat, de miután „belemanőverezték magukat” ebbe a helyzetbe, az antiszemita politikai és katonai vezetők, illetve hivatalnokok megsemmisítési tervekkel álltak elő. (Enyhén szólva is „kissé gyanús” elmélete azért is érdekes, mert Broszat volt az első komoly történész, aki nem emelte ki határozottan Hitler történelmi felelősségét a holokausztért.)

Az *intencionalisták* – így a német Karl Dietrich Bracher és Eberhart Jäckel, a francia Philippe Burrin, az amerikai Lucy S. Dawidowich és a német-angol Gerald Fleming²⁶¹ – ezzel szemben úgy vélték, hogy a zsidóság elpusztításának terve, de legalábbis szándéka Hitler gondolkodásában a kezdet kezdetétől, nagyjából a *Mein Kampf* megírásának idejétől (1923-25), illetőleg a náci párt hatalomra jutásától (1933) kezdődően megvolt. Természetesen nem tisztázott egyértelműen Hitler konkrét szerepe a technikai részletekben, mert az írott dokumentumok ezen a téren meglehetősen hiányosak, s (szemben például az 1939-es ún. eutanázia-rendelettel, melyet egyesek „a holokauszt főpróbájának” tekintenek) kevés az olyan közvetlen bizonyíték, amely egyértelműsítene, hogy a tömeggyilkosságok Hitler formális parancsára indultak volna meg. Így az intencionalisták Hitler politikai beszédeiben és írásaiban, például egy 1919-es zsidókkal kapcsolatos kommentárjában, a *Mein Kampf*-ban, majd a *Reichstag*-ban tartott 1939. január 30-i beszédében látják a bizonyítékot, amikor is egy új világrendet vizionált. (Ebben a beszédben állította azt, s erre később többször is hivatkozott,

²⁶⁰ Broszat, Martin: Hitler und die Genesis der „Endlösung”. Aus Anlaß der Thesen von David Irving. In: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*. 25. évf. 1977. 739-775., angolul Hitler and the Genesis of the „Final Solution”. An Assessment of David Irving's Theses. *Yad Vashem Studies*. 13. évf. 1979. 75-125

²⁶¹ Lásd e tekintetben a következő munkákat. Bracher, K. D.: *Die deutsche Diktatur. Entstehung, Struktur, Folgen des Nationalsozialismus*. Ullstein Taschenbuchverlag, 1969. Lásd még Bracher, Karl Dietrich – Schauer, Wolfgang – Schulz, Gerhard: *Die nationalsozialistische Machtergreifung. Studien zur Errichtung des totalitären Herrschaftssystems in Deutschland 1933/34*. Wiesbaden, Springer, 1960, ²1962. Jäckel, E.: *Hitlers Weltanschauung. Entwurf einer Herrschaft*, Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt, 1969. és *The Holocaust: Where We Are, Where We Need to Go*. In: *The Holocaust and History. The Known, the Unknown, the Disputed and the Reexamined*. Szerk.: Berenbaum, Michael – Peck, Abraham. Bloomington, Indiana University Press, 1998. Burrin, Philippe: *Hitler et les Juifs. Genèse d'un génocide*. Párizs, Le Seuil, 1989, ²1995., angolul *Hitler and the Jews. The genesis of the Holocaust*. London, Routledge, Chapman and Hall, 1994. Dawidowich, L. S.: *The Holocaust and the Historians*. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1981. Fleming, Gerald – Fiedländer, Saul: *Hitler und die Endlösung. „Es ist der Führers Wunsch”*. Ullstein, 1987, angolul *Hitler and the Final Solution*. Berkeley, Cal., University of California Press, 1987, ²1994, 1996.

hogy egy új világháború elkerülhetetlenül „az európai zsidó faj megsemmisüléséhez vezet”.) Egyesek szerint még a hitleri Endlösung is több döntésből állt: a szovjet zsidók „halálra íté-
se” 1941 nyarán, az európai zsidóság egészének megsemmisítéséről szóló hitleri döntés 1941
őszén született.²⁶²

A történészek másik nagy csoportja, a *funkcionalisták* vagy *strukturalisták* – így a német Uwe D. Adam, a nemzeti történelmet egy „családi manufaktúra” tagjaként elemző Hans Mommsen, az amerikai Karl A. Schleunes és a más kontextusban fentebb hivatkozott Christo-
pher R. Browning – ezzel szemben azt állították, hogy az antiszemitizmus mindig is jelen volt
a nácik társadalom- és hatalom-politikájában, de a „végső megoldás” – valamennyi (európai)
zsidó elpusztításának terve és e terv gyakorlati megkezdése – csak folyamatosan bontakozott
ki. Ebben a megközelítésbe még az is belefért, hogy a zsidóság megsemmisítésével kapcsola-
tos tényleges döntéseket sokszor a rendszer alacsonyabb szintjén hozták meg, és azokat
„fennt” csak jóváhagyták. A funkcionalisták szerint a holokaustt tömeggyilkossági szakasza,
amit a közigazgatás szervezett meg, az 1942. január 20-i Wannsee-i „konferencia” döntésével
kezdődött.²⁶³

Mindkét irányzatnak ma is vannak képviselői, akik rendszerint mérsékeltebben vagy mó-
dosítva képviselik az eredeti álláspontokat. Az intencionalizmust az utóbbi időben a prágai
zsidó családban született izraeli-amerikai történész, Saul Friedländer képviseli. Ő eredetileg a
holokaustt tömeglélektani vonatkozásait elemezte,²⁶⁴ azt vizsgálva, hogy miként találkoztak
össze a német társadalom által elfogadott antiszemita mítoszok, a Hitlerre jellemző *pszichopa-
ta* vonások és a *racionális* hivatali és katonai apparátus által működtetett „megsemmisítő
nagyüzem”. Kiterjedt, már-már enciklopédikusan gazdag anyagot eredményező kutatásai
alapján azt állapította meg, hogy a zsidók megsemmisítésének terve csak 1941 táján született

²⁶² Vö. Breitmann, Richard: *The Architect of Genocide. Himmler and the Final Solution*. Hanover, NH, Univer-
sity Press of New England, 1991. 50-156.

²⁶³ A funkcionalista elméleteket illetően lásd Adam, Uwe Dietrich: *Judenpolitik im Dritten Reich*. Düsseldorf,
Droste, 1972, 2003. és *The Gas Chambers*. In: *Unanswered Questions. Nazi Germany and the Genocide of
the Jews*. Szerk.: Francois Furet. New York, Schocken Books, 1989, 134–154. Mommsen, Hans: *Beamten-
tum im Dritten Reich*. Stuttgart, DVA, 1966., *Auschwitz, 17. Juli 1942. Der Weg zur europäischen
„Endlösung der Judenfrage“*. München, dtv, 2002. *Das NS-Regime und die Auslöschung des Judentums in
Europa*. Wallstein, Göttingen 2014., A holokaustt és a német történettudomány. In: *Holokaustt: történelem
és emlékezet. id. kiadás* (2005) 49-58. Schleunes, Karl A.: *The Twisted Road to Auschwitz: Nazi Policy To-
ward German Jews, 1933-1939*. Urbana – Chicago, University of Illinois Press, 1970, ²2016. Browning,
Christopher R.: *The Path to Genocide. Essays on Launching the Final Solution*. Cambridge, Cambridge Uni-
versity Press, 1992, A „végső megoldás” az elmúlt húsz év német történetírásában. In: *Holokaustt: történe-
lem és emlékezet. id. kiadás* (2005) 33-48.

²⁶⁴ Vö. Saul Friedländer: *A náci antiszemitizmus. Egy tömegpszichózis története*. Budapest, Uránusz, 1996. (ere-
detileg 1972).

meg, a külpolitikai-katonai helyzet jelentette lehetőségek közepette, amikor is a német vezetés mintegy megrészegült a katonai sikerektől.²⁶⁵

Egy mai strukturalista, a sokakat vitára vagy eszméinek továbbgondolására inspiráló, néha egyenesen provokáló újságíró-történész, Götz H. Aly szerint a hitleri állam nemcsak *rabló állam* volt, hanem a szó tulajdonképpen értelmében *népállam* is. Ezt úgy kell érteni, hogy szerinte a holokausztnak *gazdasági* okai voltak, hiszen a deportálásokat a zsidó vagyon kisajátítása és „árjásítása” előzte meg, a gyilkosságokat pedig különböző bankátutalások, pénzügyi műveletek, valamint a németeknek adott adókedvezmények, szociális juttatások és kisebb nyugdíjemelések követték. A német nép – állítja – tulajdonképpen anyagi előnyre tett szert a holokausztból, ami azt jelenti, hogy az valójában „a zsidókkal szemben elkövetett rablógyilkosság” volt.²⁶⁶ Tétele szerint a hitleri *népállam* a zsidóság ellen folytatott „faji háború” révén egy nemzeti jellegű szocializmus feltételeit teremtette meg. Aly ezt a koncepciót érvényesítette a magyarországi holokausztról Christian Gerlach-chal társszerzőségben írott munkájában is. Itt persze, miként más megszállt országokban is, bonyolulttá tette a dolgot, hogy a rablóknak – legalábbis 1944. március 19. után – osztozkodniuk kellett. Ez ügyben így fogalmaznak:

„Első pillantásra a német birodalom csúcsán lévők és a megszálló hatalom felelős irányítói kifejezetten amellet voltak, hogy a zsidó tulajdon maradjon a megszállt Magyarországon... Céltudatosan engedték át az ország hatóságainak, ezek beosztott szerveinek és hivatalnokainak, hogy amit kisajátítottak, maguk értékesítsék a magyar nép és a magyar államkassza javára... A mohóság és a kisebb-nagyobb előnyszerzés légkörében [aztán] ... teljesen elnémult a lelkiismeret szava. Így szilárdult meg egyúttal a lappangó jóváhagyás a zsidók deportálására, és az általában hallgatólagos, olykor azonban egyértelműen artikulált egyetértés, hogy akadályozzák meg – bármi módon – a deportáltak visszatérését... [A németek] számára nem volt kétséges, hogy a [zsidók kifosztásával kapcsolatos] piszkos munkát a magyaroknak és hatóságaiknak kell elvégezni, akiknek feladata volt, hogy listákat állítsanak össze, vesződjenek a hirtelen gazdátlanná lett földterületekkel, üzemek-

²⁶⁵ Friedländer, Saul: *Nazi Germany and The Jews*. 1. kötet: *The Years of Persecution*. New York, Harper 1977. és 2. kötet: *The Years of Extermination*. London, Weidenfeld & Nicolson, 2007; németül: *Das Dritte Reich und die Juden. Die Jahre der Verfolgung 1933–1939. és Verfolgung und Vernichtung 1933–1945*. München, C.H. Beck, 2006, 2007, München, dtv., 2008

²⁶⁶ Aly, Götz: *Hitler népállama. Rablás, faji háború, nemzeti szocializmus*. Budapest, Atlantisz, 2012. (németül: 2005., kritikákra adott válaszokkal 2006) 351. Szerinte ezzel volt magyarázható az ellenállás hiánya is: „Sok német húzott hasznát a nemzeti szocialista Németország rablóhadjárataiból és csak elhanyagolható mértékű ellenállás bontakozott ki”; vö. *ugyanott*, 411.

kel és házakkal, kontókkal, bankok páncélszekrényeivel és ékszerekkel, bútor és ruha-raktárakkal. Hogy ez Magyarországon, hogyan zajlik, Berlinben alig érdekelt valakit. Egyedül azt tartották fontosnak, hogy végbemenjen a folyamat, s a német eljárást segítő, korrumpálja és alkalmazkodóvá tegye a lakosság többségét, valamint az államgépezetet. Eközben a németek hasznonélvezőként, hideg és tárgyilagos módon nemcsak a hatalmukat szilárdították meg, hanem mindenekelőtt anyagi nyereséget húztak ebből. Szinte észrevétlenül tették a magyarokat orgazdává, akik a zsákmány kis részét végül mégiscsak megtarthatták maguknak, javarészt azonban – látszólag teljesen tiszta és alig gyanús módon – átszolgáltatták a németeknek. Az átvétel a német mellék-államháztartáson keresztül történt, ami úgymond a megszállás költségeit volt hivatva fedezni.”²⁶⁷

Ez a szemlélet kétségtelenül nézőpontváltást jelent a holokauszt-kutatásban. Egy újfajta funkcionalizmust és egy egészen másfajta nézőpontváltást képviselt az ugyancsak számos vitát kiváltó művel előálló amerikai közíró és történész, Daniel J. Goldhagen is. A *Hitler buzgó hóhérai* (1996) című munkájában –, mely Hannah Arendt *Eichmann Jeruzsálemben* című könyve (1963) óta a holokauszt-irodalom legnagyobb hatású és legtöbbet vitatott műve – a fenti állásponttal szemben amellet érvel: nem a gazdasági, hanem az emberi tényezőt kell vizsgálni, mégpedig annak nemzeti-etnikai vonatkozásában is. Vagyis valamilyen magyarázatot kell adni arra a tényre, vagy inkább reális feltételezésre, hogy „a németek nélkül nem lett volna holokauszt”, s „ha a németek nem találtak volna európai (különösen kelet-európai segítőket), a Holokauszt akkor is megtörtént volna ugyan, de másképp”.²⁶⁸

Goldhagen szerint a holokauszt értelmezése során – Hitler és a náci vezetés döntésén, a zsidók által is lakott területek ellenőrzés alá vonásán, vagyis a területi-hatalmi expanzión, valamint a szervezésen túl – egy negyedik tényezőt is vizsgálni kell: a németek által elkövetett gyilkosságokat. Ezek a gyilkosságok eleven emberi életek kegyetlen kioltását jelentették. A holokausztot – szemben Christopher Browning vagy Zygmunt Bauman álláspontjával – nem íróasztalok mögött ülve követték el: az egy sajátos erőszak állatias megnyilvánulása volt.

²⁶⁷ Gerlach, Christian – Götz, Aly: *Az utolsó fejezet. Reálpolitika, ideológia és a magyar zsidók legyilkolása, 1944/1945.* Budapest, Noran, 2005.352. o. A gazdasági kérdésekről lásd különösen 132- 209., 299-329. és 331-361. kérdéshez lásd még Kádár Gábor–Vági Zoltán: *Hullarablás. A magyar zsidók gazdasági megsemmisítése.* Budapest, Hannah Arendt Egyesület–Jaffa Kiadó, 2005.

²⁶⁸ Goldhagen, Daniel Jonah: *Hitler buzgó hóhérai. Az egyszerű németek és a Holokauszt.* Ford. Bokor Pál. Budapest, Atlantic Press, 2017 (eredetileg 1996) 16. Provokatív állítása szerint „a legmegfelelőbb ... általános megjelölés azokra a németekre, akik végrehajtották a Holokausztot, a »németek« kifejezés.”

Nem lehet szem elől téveszteni – érvel Goldhagen – a „tettek szörnyűségét”. „Bárki – írja –, aki maga lőtt, vagy tanúja volt, ahogy bajtársai zsidókat lőttek agyon, kimondhatatlan horrorjelenetek tanúja volt... a szóban forgó események leírása, a gyilkosok fenomenológiai leírásának rekonstrukciója, bármely magyarázathoz nélkülözhetetlen. Ezért a magam részéről ... megkísérlem felfogni, milyen szörnyűséges és visszataszító események lehettek ezek *a végrehajtók* számára (ami természetesen nem azt jelenti, hogy ők mindig szörnyülködtek). Fröcsögött a vér, csontdarabok és agyvelő szállt a levegőben, néha magukra a gyilkosokra, bepiszkítva arcukat és foltot ejtve ruhájukon. A német fülekben ott visszhangoztak a lemészárlásukat váró emberek kiáltásai és nyögései”,²⁶⁹ és így tovább.

Goldhagen szerint a zsidók legyilkolásában nemcsak az SS-katonák vagy a rendőrök vettek részt, hanem az „egyszerű németek” is, még hozzá tíz- és százezrével, és úgy, hogy nem parancsra vagy félelemből cselekedtek, hanem – amint a mi Radnótink mondta – „önként, kéjjel ölték”. A kötetből – melynek alapja egyébként a Harvard Egyetemen készült PhD-disszertáció – százával kerülnek elő az iszonyatosabbnál iszonyatosabb, betegesnél betegesebb, brutálisabbnál brutálisabb és szadistábbnál szadistább történetek, miközben annak szerzője egy helyen azt állítja, hogy „a zsidókkal való bánásmód vérről írt történelmében nehéz olyan esetet találni, ami különlegesnek tekinthető”.²⁷⁰

De miért működtek közre oly buzgón az átlagemberek – Hitler hóhérai – a gyilkosságokban? Goldhagen úgy látja: azért, mert Németországban már a nácik hatalomra jutása előtt az antiszemitizmus egy igen sajátos, virulens és erőszakos formája alakult ki és terjedt el, amit ő *eliminációs antiszemitizmusnak* nevez. Ez a zsidóknak a német társadalomból való eltüntetésére, kiiktatására irányult. Mivel ez készítette cselekvésre mind a vezetést, mind a népet, ez tette lehetővé azt is, hogy a náci vezetés a maga módján a társadalom minden csoportját rá tudja venni a megsemmisítési programhoz való lelkes hozzájárulásra. „A gyilkossági műveleteket – olvashatjuk – általában a németek odaadása és buzgósága jellemezte, ami nélkül a népirtás nem mehetett volna végbe oly simán, ahogyan ez történt.”²⁷¹

Hogyan értékelhetjük Goldhagen tézisé? Azt szokták mondani, hogy aki észrevesz valami új és fontos dolgot, annak szemét könnyen elhomályosítja az igazság erős fénye. Vagyis Goldhagen feltehetőleg nem téved, hanem eltúlozza igazságát. A túlzás abban áll, hogy lé-

²⁶⁹ Ugyanott, 33.

²⁷⁰ Ugyanott, 311.

²⁷¹ Ugyanott, 375-376.

nyegében visszatér a holokausz „monokauzális”, a jelenséget egyetlen okra visszavezető magyarázatához, ahonnan a szakirodalom már régen kimozdult. Ráadásul azt is állítja, hogy az eliminációs antiszemitizmus szorosan hozzátartozott a német kultúrához, aminek szerinte egészen Lutherig visszamenőleg rasszista jellege volt.²⁷² A holokausz ezért csak Németországban történhetett meg. Ez igaz, ám a magam részéről Jack Nusan Porter értékelésével értek egyet, aki így fogalmazott: „Goldhagennek félig igaza volt. Az antiszemitizmus, mely a középkor óta mélyen a német kultúrában gyökerezett, volt az az *animus*, ami megindította a holokauszt, s erre következett a társadalmi nyomás, a parancsnak való engedelmesség, a félelem, a rendőrállami fenyegetés, a büntetés és más társadalomlélektani mechanizmusok. Egy olyan komplex jelenséget, mint a Shoah, csak mindkét jelenség – az antiszemitizmus és a társadalomlélektan – megértésével lehet megmagyarázni.”²⁷³

A magyarországi holokausz és a „bürokratikus antiszemitizmus”

A döntés és végrehajtás, politikai célmeghatározás és hivatali struktúrában történő végrehajtás, antiszemitizmus és szolidaritás kettősségei a magyarországi holokausz szempontjából is meghatározók voltak. Ezek összefüggései persze csak a fő kérdés tisztázása után vethetők fel. A fő kérdés az, hogy ki a felelős azért, ami Magyarországon 1944-ben történt. Ez viszont csak akkor válaszolható meg, ha tudjuk: ki és hogyan döntött a magyar zsidók gettósításáról s a vidékiek Auschwitzba és más megsemmisítő táborokba történt deportálásáról, valamint a kelet-magyarországi cigányok összegyűjtéséről, s egy részük Dachaubá és más lágerekbe történt elszállításáról, s aki erről döntött, az tudta-e, hogy a deportáltakra megsemmisítés vár, valamint hogy e döntéseket kik hajtották végre és hogyan.

Az általános értékelést illetően két hazai történész, Kádár Gábor és Vági Zoltán a német és a magyar vezetők felelősségét hangsúlyozza: „a magyar zsidók csaknem kétharmadának pusztulását két erő, két törekvés tragikus találkozása okozta. Az egyik a náci Németország népiirtási programja, az Endlösung volt, ... a másik döntő tényező [pedig] egy igen virulens történeti hagyomány, amelyről a hazai közgondolkodás fájdalmasan nem akar tudomást venni.” Nevezetesen „az 1944. márciusi német megszállás egy soha nem visszatérő alkalomnak tűnt a fajvédő antiszemita hagyományokon szocializálódott politikai elit számára, hogy megvalósítsa

²⁷² Az antiszemitizmusról vallott nézeteiről lásd még Goldhagen, Daniel J.: *The Devil that Never Die. The Rise and Threat of Global Anti-Semitism*. Boston, Mass., Little Brown, 2013.

²⁷³ Porter, Jack Nusan: Holocaust Controversies. A Point of View. In: *Encyclopedia of Genocide*, id. kiadás (1999), 1. kötet 311.

régóta dédelgetett vágyát: a zsidómentes Magyarországot.”²⁷⁴ A téma másik elemzője ettől némileg eltérően fogalmaz: „Ha feltesszük a kérdést, hogy ki miért felelős ebben a történetben, akkor a fő felelősség a magyar hatóságoké. Elsősorban természetesen Endre Lászlóé, de nemcsak az övé, hiszen ő egyedül egyetlen zsidót sem tudott volna deportálni. Kellett ehhez egy túlbuzgó és olajozottan működő közigazgatás is. Nemcsak a csendőrség, a résztvevők sora a megyei árvaszékektől kezdve a motozónókig tart, becslések szerint 200 000 személy számára jelentett a deportálás valamilyen feladatot. Eichmann 1961-es perében, amikor izraeli kihallgatója úgy fogalmazott, hogy a magyar kormány diktátumnak tekintette a deportálásokat, hangosan felnevetett, és azt mondta, soha nem volt ilyen érzése, az ellenkezője annál inkább.”²⁷⁵

A döntések sorozata négy lépés megtételeként rekonstruálható, melyek – miként a németországiak – úgy követték egymást, hogy minden egyes szakasz mintegy „előkészítette” a következőt. Az első a végső célt illetően még öntudatlanul formálódott, de az azt követők nagyon is tudatosak voltak és egymásra következtek, mígnem a magyar közigazgatási és rendvédelmi szervek nagy szervezettséggel összegyűjtöttek és embertelen körülmények között „bevagoníroztak” 437 ezer magyar zsidót, hogy elszállítsák őket egy német fennhatóság alatti megsemmisítő táborba. A legfőbb politikai és közigazgatási vezetők minden bizonnyal tudták, hogy egy tömeggyilkosság elkövetői.²⁷⁶ A döntések sora a történeti munkák alapján röviden a következőképpen rekonstruálható.

(1) Az első zsidóellenes döntések még Magyarország *német megszállása előtt* születtek. Ilyenek voltak mindenekelőtt a – politikai antiszemitizmus évtizedes előzményeire rákövetkező – *zsidótörvények* (a Horthy-korszak 24 éve alatt 22 zsidóellenes törvény született, ezekből 1920-ban egy, 1938–1942 között huszonegy, melyeket több száz kormány- és miniszteriális rendelet egészített ki).²⁷⁷ Ide sorolható a *munkaszolgálat* kiterjesztése,²⁷⁸ és az olykor *előholo-*

²⁷⁴ Kádár Gábor – Vági Zoltán: *A végső döntés. Berlin, Budapest, Birkenau 1944.* Budapest, Jaffa Kiadó, 2013. 12-14. Ez az álláspont személyi vonatkozásokra is rávetíthető: „Eichmann és Endre tökéletesen megszemélyesítette azt a két erőt, ami a hazai zsidók tragédiáját okozta: a holokauszt koncepcióját létrehozó és működtető gyilkos náci antiszemitizmust, valamint az évszázados hagyományokból táplálkozó etnikai tisztogatás ideájával átszőtt, majd a nyilvánosságot és az államéletet fokozatosan eluraló, agresszív, fajvédő zsidóellenességet”; *ugyanott.*

²⁷⁵ Ungváry Krisztián: *A Horthy-rendszer és antiszemitizmusának mérlege. Diszkrimináció és társadalompolitika Magyarországon 1919-1944.* Budapest, Jelenkor, 2016. 623.

²⁷⁶ Lásd erről Ungváry Krisztián: *A Horthy-rendszer és antiszemitizmusának mérlege. Diszkrimináció és társadalompolitika Magyarországon 1919-1944.* Budapest, Jelenkor, 2016. című kötetének „Mit tudott a magyar hatalmi elit a holokausztról?” című és a következő fejezetét, 574-600.

²⁷⁷ Lásd erről Karsai László: *A magyarországi zsidótörvények és -rendeletek, 1920–1944.* In: *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában.* Szerk.: Molnár Judit. Budapest, Balassi Kiadó, 2005. 140-163. Schweitzer Gábor: *A „zsidótörvények” a közigazgatási bíróság ítélkezési gyakorlatában.* *Ugyanott*, 164-175.

kausztak, máskor a *Shoáh magyarországi kezdetének* nevezett események sora: 18-22 ezer „rendezetlen állampolgárságú” zsidó összegyűjtése, kiutasítása és az akkori magyar határokon túlra, Kamenyec-Podolszkijba történő deportálására (1941), akik közül – a máshonnan származó 8 ezer emberrel együtt – mintegy 15 ezer lett tömeggyilkosság áldozata a határ túloldalán. Ide tartozik még a szerbek, cigányok és mások mellett mintegy ezer zsidó áldozatot követő újvidéki mészárlás is a „hideg napok” idején (1942), amelyről katonai vezetők döntöttek.

(2) A második jelentős döntéssorozat a *német megszállással* volt összefüggésben. Ide sorolható Horthy Miklós kormányzó két döntése. Az egyik, hogy Magyarország területének német megszállása ellenére is államfő maradt, s német javaslatra kinevezett egy Quisling-kormányt, amivel legitimálta a megszállást, és lehetővé tette, hogy az egész magyar államot a németek szolgálatába állítsák.²⁷⁹ A másik, hogy a zsidókérdés terén teljesen szabad kezett adott a kormánynak,²⁸⁰ többek között azzal is, hogy – feltehetőleg ugyancsak német nyomásra – belügyminisztériumi államtitkárnak nevezve ki a szélsőséges antiszemita Endre Lászlót és Baky Lászlót. A kollaboráns új magyar kormány már 1944. március 29-i ülésén számos rendeletet hozott a zsidóság elszigetelése és megjelölése végett,²⁸¹ személycseréket hajtottak végre a közigazgatásban, és megkezdték a gettósítás előkészületeit is a Németországba szállítandó „zsidó munkások összegyűjtése” érdekében.

(3) A következő konkrét döntés az volt, „amikor Jaross Andor belügyminiszter beleegyezett az Endre László és Adolf Eichmann által kidolgozott ún. gettósítási tervbe” (1944. március 31.), majd Endre László – Eichmann-nal és Ferenczy László csendőr alezredessel való

Lábjegyzet folytatása az előző oldalról.

Lásd még Szakály Sándor: A hadsereg és a zsidótörvények az ellenforradalmi Magyarországon. *Valóság*. 28. évf. 1985/9. szám, 94-101., valamint Tilkovszky Lóránt: A magyarországi zsidótörvények. *Holocaust Füzetek*. 5. évf. 1996. 67-78.

²⁷⁸ A munkaszolgálat – melynek alapját a honvédelemről szóló 1939-es törvény teremtette meg – eleinte nem tartalmazott diszkriminatív elemeket, később azonban – főleg az ún. második zsidótörvény alapján – arra használták fel, hogy „különleges munkásszázadokat” hozzanak létre. 1941-ben létrejött a munkaszolgálat csak zsidókra vonatkozó, számos diszkriminatív elemet tartalmazó változata, a „kisegítő szolgálat”. 1944 tavaszán 63 000 zsidó személy állt munkaszolgálatban. Lásd erről Szita Szabolcs: idézett mű (2004) 817-858.

²⁷⁹ Lásd ezzel kapcsolatban Braham, Randolph L.: *A népiártás politikája. A holokausz Magyarországon*. 1-2. kötet. Budapest, Park Kiadó (eredetileg angolul 1981, magyarul 1987), ³2015 1. kötet, 477-501.

²⁸⁰ Az 1944. március 29-i kormányülés jegyzőkönyve szerint „A miniszterelnök ur szerint a Kormányzó Ur Ő Főméltósága az összes zsidó rendeletekre vonatkozólag szabad kezett adott az ő vezetése alatt álló kormánynak, és ezek tekintetében nem akar befolyást gyakorolni.” Idézi Karsai Elek: *Vádirat a náciizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez*. 3. kötet. Budapest, Magyar Izraeliták Országos Szövetsége, 1960. 1. kötet, 73.

²⁸¹ Egyik első rendelkezése szerint minden zsidónak minősülő 6 évesnél idősebb személynek a lakáson kívül „kanárisárga színű, hatágú csillagot” kell viselnie. Ezen túl megtiltották, hogy zsidók dolgozzanak a közigazgatási apparátusban, színészként, ügyvédként és a sajtóban, továbbá elkobozták a gépkocsijaikat és telefonkészülékeiket. A következő napokban mintegy száz rendelet született, amelyekkel elszigetelték a zsidókat: kitiltották őket a strandokról és a fürdőkből, csökkentették élelmiszeradagjaikat, megtiltották, hogy „keresztényekkel” együtt menjenek moziba, stb.

egyeztetés alapján elkészítette (április 4.) a 6163/1944- BM-rendeletet szövegét, amit egy három nappal későbbi belügyi értekezleten kiosztottak a résztvevők között. A „három Laci” (Endre, Baky és Ferenczy) koordinált lépései, valamint Adolf Eichmannal egyeztetett tervei alapján 1944. április 16-án megkezdődött a vidéki zsidóság koncentrációja: néhány hét alatt több száz ezer embert zsúfoltak össze gettókban és téglagyárakból kialakított vagy hasonló gyűjtőtáborokban.²⁸² A magyar állam politikai, közjogi és adminisztratív vezetői 1944. április elején beleegyeztek – az akkori első változat szerint – 100 ezer munkaképes magyar zsidó Német Birodalomba való kiszállításába, melyre végül is ebben a formában és létszám szerint nem került sor. A kormány egyébként hivatalosan nem tárgyalta a deportálást, az egyik jegyzőkönyv szerint viszont abba – vegyítve a cinizmust és eufemizmust – beleegyezett, hogy a zsidó munkásokkal „a családtagjaik is kimennének”.²⁸³ Az táborokban és gettókban már ös-szegyűjtött zsidóság sorsa 1944 április második felében pecsételődött meg.

(4) A „zsidómentes Magyarország” megteremtését célzó „végső döntés” Szentkúton, az Endre család Bács-Kiskun megyei (egykor gondozott, ma már romosan omladozó) kúriájában született 1944. április 22-én, egy informális megbeszélésen. Itt a magyarországi német biztonsági szervek és a magyar Belügyminisztérium legfőbb vezetői borozgatás mellett megállapodtak abban, hogy „az összes magyar zsidót Auschwitz-Birkenaubá deportálják”. A résztvevők – Endre László fennmaradt határidőnaplója szerint nyolcan: „Jaross, Winkelmann, Geschke, Eichmann, Hunsche, Baky, Takáts”, és természetesen Endre²⁸⁴ – „számára világos volt, hogy egy tömeggyilkosságot terveznek”: tudták, hogy már az úton ezrek fognak meghalni, s az Auschwitzba szállítottak közül a munkaképeseket ott vagy más hadiüzemekben dolgoztatják, a munkaképteleneket pedig megölik. Elfogadták az „ütemtervet” is: eszerint napi 3 ezer főt deportálnak. Később ezt felgyorsították, és úgy látták, hogy napi 12 ezer zsidó elszállítására törekedtek. Auschwitz-ban egyébként „a papíron munkaképes zsidók 71%-át a megérkezés után elgázostották”.²⁸⁵

²⁸² Kádár G. – Vági Z.: *idézett mű* (2013) 146-147. Lásd még ehhez Braham, R. L.: *idézett mű* (2015), 1. kötet, 639-702.

²⁸³ *Ugyanott* (a minisztertanácsi jegyzőkönyvet idézve), 147., 82-188. és 201.

²⁸⁴ Jaross Antal a Sztójay-kormány belügyminisztere, Baky László Belügyminisztérium politikai államtitkára, a rendőrség és a csendőrség irányítója, Endre László a Belügyminisztérium közigazgatási államtitkára, a közigazgatási apparátus irányítója, Takáts Albert a Belügyminisztérium tanácsosa, Endre titkára. Otto Winkelmann a Magyarországon állomásozó SS-csapatok parancsnoka, Hans Geschke SS-ezredes, a német birodalmi biztonsági egységek főnöke, Adolf Eichmann SS alezredes, a német Birodalmi Biztonsági Főhivatal „zsidóügyi ügyosztályának” vezetője, Otto Heinrich Hunsche, az Eichmann-féle különleges kommandó tagja, a biztonsági főhivatal jogi tanácsosa.

²⁸⁵ *Ugyanott*, 147-148., 188-195. 195-199. és 203.

Kik hajtották végre e döntéseket és hogyan? Az áldozatok összegyűjtésében – mint már utaltam rá – mintegy 200 ezren vettek részt: 40 ezer rendőr és 20 ezer csendőr, akiket szolgabírók, jegyzők és fogalmazók, tisztiorvosok, ápolók és bábaasszonyok, különböző hivatalok munkatársai, gépírók, vasutasok és postások tízezrei segítették. Mivel az apparátus „fuldokolt a túlterheléstől”, számos civil kisegítőt, például tanárokat, leventéket, stb. is bevontak a deportálásokba. Ahhoz, hogy ez az apparátus olajozottan működjön, Endre László, aki jártas volt a közigazgatásban (1923-tól gödöllői főszolgabíró, 1938-tól pedig Pest-Pilis-Solt-Kiskun megyei alispán volt) jelentős személycserét hajtott végre a gettósítás és a deportálások előtt. A kormány által kinevezett 61 főispán közül 41-et leváltottak, 19 jegyzőt áthelyeztek, négyet nyugdíjaztak, és csak Pest megyében több mint 30 új hivatalnokot neveztek ki, hiszen az új hivatalnokok a régieknél rendszerint készségesebben engedelmessékednek.²⁸⁶

A magyar közigazgatás összeírta, a rendészet pedig „koncentrálta” (összegyűjtötte) és deportálta a vidéki zsidóságot, majd újra a közigazgatás következett, akik rendezték az – ahogy akkor mondták – „elhagyott” lakások, gazda nélkül maradt üzemek, kereskedelmi telephelyek, értékpapírok, műkincsek és más vagyontárgyak sorsát. Edmund Veessenmayer, Németország budapesti nagykövetének és „teljhatalmú megbízottjának” a nürnbergi perben tett vallomása szerint a magyarok nagyon készségesek voltak: „Ha a magyarok vaskövetkezetességgel tagadták volna meg a német kívánságot a zsidókérdésben, annak megoldására sor nem kerülhetett volna – mondta –, [mert] nem lett volna hatalmi erő egymillió ember megjelölésére, összefogására és deportálására. Ez egy olyan hatalmas rendőri feladat, amelynek elvégzését három hónap alatt csak a lelkes magyar teljes hatósági és karhatalmi apparátus tette lehetővé.”²⁸⁷ Eichmann izraeli börtönben írt memoárja szerint ő maga „csodálta a magyar közigazgatást”.²⁸⁸ A németeket különösen a magyar csendőrök nyugtázták le: „vasfegyelemre nevelt, szélsőségesen antiszemita, válogatott elitegységként látták őket. Nem is tévedtek: túlélők ezrei említik tanúvallomásaikban a csendőrök 1944-es brutalitását.”²⁸⁹

Nem kerülhető meg a kérdés: felelősek-e a alacsonyabb beosztású magyar köztisztviselők a történelemért? A válaszhoz Bibó István egyik gondolatára utalok, mely szerint bizonyos érte-

²⁸⁶ Ugyanott, 245-247.

²⁸⁷ Lásd Ránki György: 1944. március 19. Magyarország német megszállása. Budapest, Kossuth, 1978. 255-256.

²⁸⁸ Ungváry K.: *A Horthy-rendszer...*, idézett kiadás (2016) 623-624.

²⁸⁹ Kádár G. – Vági Z.: *Idézet mű* (2013) 245-247. Ha valaki felvetné, hogy a németek magyarokról tett nyilatkozatai „kétes körülmények között” születtek (Veessenmayeré Nürnbergben, Eichmanné Jeruzsálemben), azok számára meg kell jegyezni, hogy a zsidóság üldözésében és elpusztításában a németekkel való együttműködés nemzetenként igen változatos volt, s Berlinnek ellent is lehetett mondani. A finnek például ellentmondtak, a dánok pedig – a rendőreik segítségével – ellenszegültek. Az olaszok saját maguktól nem üldözték a zsidókat, a norvégok átengedték őket Svédországba. Egyedül a horvátok, a románok és a magyarok voltak e tekintetben feltétlen szövetégesek.

lemben még azok is felelősek, akik a jognak megfelelően jártak el. Az erkölcsös magatartáshoz ugyanis a jogrend helyes betartásánál többre lett volna szükség, hiszen az államhatom törvényes működése megszűnt. Bibó így fogalmazott:

„A magyar közigazgatásnak, a magyar hivatalnoki karnak nem vitásan volt egy európai fele is, melynek *jogtisztelete, szakszerűsége és lelkiismeretessége* élesen és világosan különbözött a magyar közigazgatás hatalmaskodó, dilettáns, emberi méltóságot nem tisztelő másik felétől. A magyar közigazgatásnak és hivatalnokságnak e jobbik része a zsidótörvények korszakában a zsidótörvények alkalmazását igyekezett a *jogrend, a jogbiztonság* keretei között tartani, s abban az időben valóban ez volt a legokosabb és leghelyesebb, amit tehetett. Bizonyos vonatkozásokban azonban (az élet-halált jelentő állampolgársági ügyek kezelése, fajgyalázási törvények végrehajtása stb.), főleg bizonyos időponttól, a német megszállás időpontjától kezdve ennél többre lett volna szükség: *meg kellett volna állapítani* az egész *államhatalom* politikai, erkölcsi és jogi *törvényességének* a részleges, majd utóbb teljes *megszűnését* és ennek megfelelően cselekedni. Ehelyett a közigazgatás még emberségesebb részében is nagyjából abban a szellemben működött, hogy a törvényes magyar kormánynak a törvényes intézkedéseit hajtja végre, amelyek csupán kegyetlen és erőszakos végrehajtó közegek kezében vezettek különféle borzalmakra. Közigazgatási vezetők, táboradminisztrátorok, anyakönyvi hatóságok, akik a zsidók deportálásával kapcsolatos teendőket végezték, mégha kedvetlenül csinálták is, azért a szabályos kötelességteljesítés jegyében, s komoly ellenkezést nem kockáztatva engedelmeskedtek feletteseiknek és a rendeleteknek. Arról, hogy a magyar közigazgatásban mindezeknek az intézkedéseknek valami összefüggő és hatásos bojkottálása történt volna, ami az egy egyénre eső kockázatot lényegesen csökkentette volna, ugyanakkor, amikor a deportálást véghezvinni akaró tényezőknek alig leküzdhető s a háborús összevisszaság növekedésével mind kevésbé leküzdhető nehézséget okozott volna, nem volt szó.”²⁹⁰

A helyzet azonban az, hogy a magyar közigazgatás számára nem a központi döntések jogszerűségének megkérdőjelezése vetett fel problémát – e kérdés felvetéséig sokan még csak el sem jutottak. Ebben nemcsak annak volt szerepe, hogy Horthy a német megszállás után hiva-

²⁹⁰ Bibó István: *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*. Budapest, Gondolat, 1984, Új Mandátum, 2001. (elérhető az interneten: regi.sofar.hu/hu/book/export/html/13337)

talban maradt, s ezzel azt a látszatot keltette, hogy a magyar közigazgatás állami-jogi háttere ugyanolyan mint korábban, hanem annak is, hogy a tisztviselők, s különösen a vezető hivatalnokok egy jelentős része – ekkor már hosszú évekre visszamenően – még a létező jogot is a zsidóság ellenében érvényesítette, mert antiszemita volt. E jelenség egyik aspektusát a történészek az ún. *bürokratikus antiszemitizmus* fogalmával írják le. Bár közigazgatás-tudományi szempontból a kifejezést nem problémátlan leírása egy jelenségnek, a történettudományi szakirodalomban meggyőző erővel használják, s vitathatatlan tényekre utalnak vele.²⁹¹

Mi ez a bürokratikus antiszemitizmus? „Lényege az – fogalmazott Vági Zoltán –, hogy a törvények, rendeletek dzsungelében addig kell kutatni, amíg olyan, akár rég elavult, esetleg múlt századi rendelkezést nem találunk, amelyet már senki nem vesz komolyan, nem tart be. Ha megvan, amit keresünk, akkor már csak fel kell eleveníteni, és utasítani kell a helyi szerveket, hogy ellenőrizzék, vajon ki nem tartja be a zsidók közül azt a rendelkezést, amelyet már a hatóságok is rég elfeledek. Abban az esetben, ha nem találunk megfelelő jogszabályt, akkor a meglévő és ténylegesen működő törvényeket kell addig magyarázni, gyúrni, hogy a végén már maga a jogalkotó se ismerjen rá. A cél ilyenkor sem változik, a lényeg továbbra is a zsidók ellehetetlenítése. Az utóbbi módszert a bürokratikus antiszemitizmus részeként, de attól megkülönböztetve »törvénytelen antiszemitizmusnak« nevezhetjük, hiszen a felsőbb szervek, amennyiben tudomásukra jut, megsemmisíthetik a jogtalan rendeleteket, megszüntetve az okozott jogsérelmet.”²⁹²

Endre László – egy 1928-as cikkében meg is ideologizálva²⁹³ az általa követett gyakorlatot – már gödöllői szolgabíróként „szinte vadászott a zsidó kereskedőkre, boltosokra, vállalko-

²⁹¹ A kifejezés Vági Zoltán történeéstől származik, lásd Vági Zoltán: Endre László. Fajvédelem és bürokratikus antiszemitizmus a közigazgatási gyakorlatban 1919-1944. In: *Tanulmányok a holokausztról*. Szerk. Randolph L. Braham. 2. kötet. Budapest, Balassi, 2002. 81-153., kül. 131-145. Magyarázó erejéről vö. például Ungváry Krisztián: *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon 1919-1944*. Pécs-Budapest, Jelenkor-OSZK, 2012. 101-106., 151-158. és 353-358., valamint Ungváry K.: *A Horthy-rendszer...*, idézett kiadás (2016) 127-133., 180-185. és 394-399.

²⁹² Vági Zoltán: Endre László..., idézett kiadás (2002) 131-132. Hasonlóképpen lásd Kádár – Vági: *idézett mű* (2013) 156-157.

²⁹³ „A paragrafusok nem gondoskodtak minden helyzetnek törvényes úton való rendezéséről – fogalmazott –, igen sokszor kerül a közigazgatási tisztviselő abba a helyzetbe, hogy törvényes alap híján a józan ész és az érző szív szavára hallgatva kell bizonyos területen beavatkoznia. Ott, ahol a nemzeti érdek és szociális érzék megkívánják... a közigazgatás ... sokkal kevésbé elvont s egész természete a lüktető és folyton változó élethez való alkalmazkodást kívánja. Az ilyen szellemben hozott intézkedéseket nagyon sokszor a felsőbb fórumok is helybenhagynák, ha nem állnának szemben azokkal a nyílt vagy titkos hatalmakkal, melyek az ügynek jogilag nem szabályos, de az élet szempontjából teljesen igazságos és szükséges elintézését hátráltatják és akasztják.” Idézi Vági: *hivatkozott mű* (2002) 132.

zókra” és különböző bírságokkal, helyszíni szemlékkel zaklatta őket, iparendélyüket bevonta, üzleteiket bezáratta, a tulajdonosokat pedig nem egy esetben lecsukatta.²⁹⁴

Az e fogalommal leírt gyakorlat az elemzések szerint „az 1930-1940-es évekre országszer-
te általánossá vált”, bár az is igaz, hogy néhány esetben – például a törvényi alap nélküli disz-
kriminatív rendeletalkotás vagy a nyilvánvalóan a törvények ellenében hozott határozatok
esetén – egyes felsőbb szervek igyekeztek azt megfékezni. A bürokratikus antiszemitizmus
alatt a történészek nagyjából a következőket értik:

- a jogszabályok *szelektív* alkalmazása és (mint például a fenti esetben) azok betartásának
szelektív ellenőrzése,
- a jogszabályok „*rugalmas értelmezése*”, s olyan értelmezési lehetőségek keresése, ame-
lyek szembemennek a zsidók érdekeivel, miközben mások esetén ugyanazon jogszabá-
lyoknak másféle tartalma lesz;
- a zsidó vallású *közalkalmazottak* állásaikból való indok nélküli vagy mondvacsinált indo-
dok alapján történt *kirúgása* („kiseprése”),
- az *antiszemitizmusnak a köz érdekeivel* való azonosítása; például egy-két névtelen felje-
lentő vagy érdekérvényesítő panaszlevél alapján, néha ilyen levelek nélkül is, hatósági el-
járás indítása, törvényi felhatalmazás nélküli rendeletalkotás azon az alapon, hogy az a
közérdeket szolgálja, stb.
- *joghézagok* keresése, s az azok kihasználása, például a közigazgatás felügyeleti és ellenőr-
ző tevékenysége során,
- a jogszabályok szándékos *átértelmezése*, s az átértelmezett jogszabályok zsidók ellenében
történő alkalmazása,²⁹⁵
- *listázás*: azon közigazgatási egységek pozitív kiemelése (például újságban történő dicsére-
te), amelyek átvettek egy – egyébként önhatalmúlag és önkényesen alkotott – zsidóellenes
helyi rendeletet másoktól, s ezáltal a rossz példa terjesztése,
- *listázás és megjelölés*: mivel a magyar jog 1944-ig nem tette lehetővé sem a zsidó szemé-
lyek, sem a „zsidó üzletek” megjelölését (például bojkottálási célból), ezért – egy 1939-es
minisztertanácsi rendeletre hivatkozva és azt félreértelmezve – Endre utasításban rendelte
el beosztottjai számára, majd pedig leiratban írta elő a polgármesterek számára: „minden
eszközzel hassanak oda, hogy »az összes tiszta keresztény kereskedő üzletében a keresz-

²⁹⁴ Kádár – Vági: *idézett mű* (2013) ...

²⁹⁵ Az egyik konkrét példa szerint az ipartörvény rendelkezéseinek a rituális fürdőkre és a zsinagógákra való al-
kalmazása, s azon az alapon történő bezárásuk, hogy a járda szélessége nem felel meg a törvényi előírások-
nak.

tény magyar üzlet feliratú táblát függesszék ki» (egy évvel később a leiratot a miniszter hatályon kívül helyezte),²⁹⁶

- a jogszabályok *rosszhiszemű alkalmazása*; például telefonkészülékek azon az alapon való lefoglalása, hogy azokat rémhírterjesztéshez fogják felhasználni; annak vallási megfontolásokkal történő megtiltása, hogy a (tulajdonképpen „bazáráruval” kereskedő) zsidó árusok keresztény temetők környékén való gyertyát, virágot és kegyszereket áruljanak,
- *félreértelmezett* tűzvédelmi rendelkezések alapján zsidó imaházak és zsinagógák felújításának elrendelése, s azoknak a felújítás idejére való bezárása (a felügyeleti szerv ezeket a döntéseket is felülvizsgálta – egy csaknem két éves fellebbezési eljárás után),²⁹⁷
- a hivatali formáságok betartásának megkövetelése olyan esetekben is, amikor azokat nem lehet betartani, vagyis az „amit kell, azt lehet is” elv megsértése.

Ez utóbbi esetben a bürokratizmus nem egyszerűen a *hivatali packázást* jelentette, hanem a hatalommal való visszaélést. A kereskedelmi és iparendedélyek kiadásához vagy ellenőrzés esetén azok fenntartásához például magyar állampolgárságra volt szükség, amit *eredeti* okiratokkal kellett igazolni. Ezeket azonban sokszor csak a trianoni határokon túli hatóságoktól lehetett beszerezni, ami meglehetősen nehéz, sokszor lehetetlen vállalkozás volt, s eredménytelensége az üzlet bezárásához vezetett. Endre például még az okiratok közjegyzői másolatát sem fogadta el. A „bürokratikus antiszemitizmus” tehát azt jelentette, hogy a hivatalnok ott és úgy ártson a zsidóknak (kereskedőnek, iparosnak, vallásgyakorlónak, s általában az embernek), ahol és ahogy csak tud, s hatósági eszközökkel lehetetlenítse el vagy nehezítse meg az életét. A történészek leírása szerint természetesen nem a teljes magyar hivatalnoki kart jellemezte ez a gyakorlat, s mai tudásunkkal erről csak ennyit mondhatunk: voltak kezdeményezői és „specialistái” (ilyen volt például Endre László), s az efféle „intézkedések átvételére vagy kitalálására a közigazgatás jelentős affinitást mutatott”.²⁹⁸

Közigazgatás-tudományi szempontból a kifejezést fentebb azért neveztem kissé problematikusnak, mert az elnevezés nem pontos megjelölése egy jelenségnek: teljesen különböző, s bizonyos szempontból ellentétes jellegű tevékenységeket von egy kategóriába. Így például egyfelől a „hivatali túlkapásokat” és a hivatali önkényt, másfelől a hivatali formalizmust és szabálykövetést. Ennek körébe tartozik továbbá a hatalommal való visszaélés és a jogellenes

²⁹⁶ Lásd Vági Z.: Endre László..., *idézett kiadás* (2002) 131.

²⁹⁷ A konkrét eseteket lásd Vági Z.: Endre László..., *idézett kiadás* (2002) 133-145., Ungváry K.: *A Horthy-rendszer...*, *idézett kiadás* (2016) 130-133. és 394-400. „Egy 1922-ben kiadott mű a bürokratikus antiszemitizmus gyakorlat 36 minősített esetét sorolta fel” – jegyzi meg Ungváry Krisztián; *ugyanott* 131.

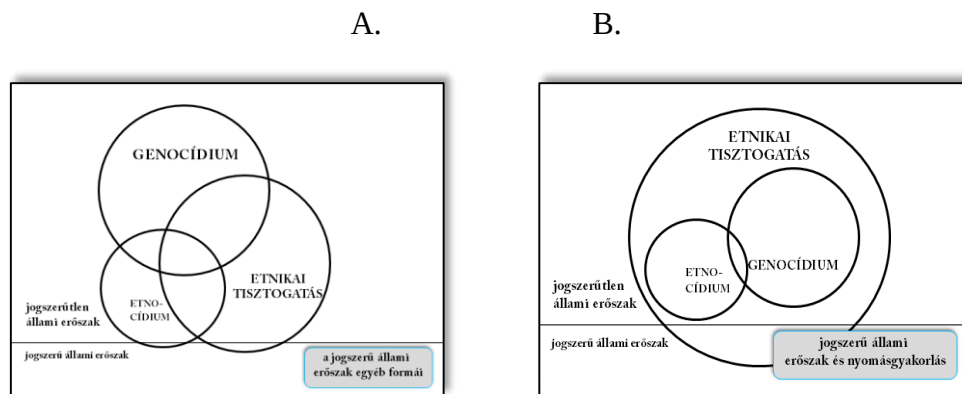
²⁹⁸ Ungváry K.: *idézett mű*, 395., 400.

hatósági tevékenység, de ide sorolhatók a jogszerű tevékenység diszkriminatív kilengései, és felhatalmazás (jogalap) nélküli jogalkotás is. Ezek egy része valójában „antiszemita motívumokat követő bürokratizmus”, más részük pedig hatalommal való visszaélés antiszemita motívumok által indítatva. Kissé félreérthető az is, hogy e „bürokratikus antiszemitizmusnak” a leírások szerint része lehet a „törvénytelen antiszemitizmus” is, különösen azután az, hogy a magyar jogrendszernek a *numerus clausus* óta, de különösen a zsidótörvények és azok végrehajtási rendeleteinek megszületése után volt egy „törvényes antiszemitizmust” mutató vonása is – már amennyiben a „törvényeset” a hatályos „törvényekhez” kapcsoljuk vagy azokból vezetjük le, ami általában sem szükségszerű, az adott korszakban pedig különösen nehéz. Ezek a fenntartások persze nem érintik a tényeket: a tisztviselői kar és a rendészeti szervek jelentős részében már az 1930-as években elterjedt antiszemita érzelmek nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy a magyarországi holokaust idején – ahogy sokan fogalmazzak – az egész közigazgatás olyan olajozottan és hatékonyan működött.

A NÉPIRTÁSOK ÁLTALÁNOS MAGYARÁZÓ ELMÉLETEI

A népiirtás és az etnikai tisztogatás mint a szélsőséges állami erőszak megnyilvánulása történeti összefüggései kapcsán két általános érdekű elméletre utalok. Az egyiket egy angol történész, Mark Levene dolgozta ki a genocídiumokat értelmezve, a másikat pedig egy amerikai államszociológus, Michael Mann, az etnikai tisztogatásra keresve magyarázatot. Mivel mást értenek a szóban forgó kifejezéseken, először is azokat a jelentéseket választom szét – és jelzem itt vizuálisan is –, amelyekkel elméleteikben találkozunk.

Mark Leven a genocídium és a szélsőséges erőszak-alkalmazás egyéb formáinak viszonyát úgy fogja fel, hogy azok jelentésének – miként egy ún. Venn-diagrammnak – van egy közös, átfedő területe, de mindegyiknek megvan a maga önálló tartalma is, vagyis többnyire hagyományosan. Michael Mann ezzel úgy – s ez az amerikai politikatudósok és államszociológusok körében egyre inkább jellegzetesnek mondható –, hogy az egyik fogalomnak olyan széles jelentése van, hogy az magába foglalhat minden szélsőséges erőszak-alkalmazást. Képileg ábrázolva:

A genocídium, az etnocídium és az etnikai tisztogatás fogalmi viszonyának
kétféle felfogása: (A) a hagyományos elgondolás és (B) a manapság uralkodóvá váló nézet

Az elnevezések különbsége ellenére, a két szerző csaknem ugyanazt a jelenséget vizsgálja, de eltérő magyarázatokat ad rá.

Mark Leven azt állítja, hogy az egyes népirtások nem pusztán eseti, kivételes történelmi pillanatok, hanem egy *szélesebb* történelmi korszak *szükségszerű* részei.²⁹⁹ Ez a szélesebb korszak a *nyugati nagyhatalmak felemelkedése* és *Európán kívüli expanziójával* hozható kapcsolatba. Lényegében azt állítja: a modern nyugati állam átfogó programot dolgozott ki a különböző nemzeti kisebbségeknek a társadalom részévé tételére, és egy olyan diskurzust alakított ki, amely ezt a politikát, vagyis a népirtási politikát lehetővé tette.

Így a népirtások nem egyszerűen a totális államok eseti megnyilvánulásai, ahogy azt egyébként egy másik fontos elméletben a harvardi történész, Norman Naimark állítja,³⁰⁰ hanem a nemzetállamok általános tendenciáinak megnyilvánulásai. Naimark szerint a genocídiumok lényegük szerint a totális államok és a totalitárius politikai rendszerek kísérőjelenségei és termékei. Ezzel szemben Mark Leven az általában vett nemzetállamokhoz köti azokat. A homogenizáló nemzetállamok – állítja – először a belső kisebbségeiket vették célba, aztán pedig, amikor expanziós módon kiterjesztették hatalmukat az Európán kívüli világra is, akkor ugyanezt a homogenizációs politikát folytatták a helyi elitek is.

Ezt a koncepciót egy ausztráliai történész, Heather Rae fejlesztette tovább a *patologikus homogenizáció* fogalmának bevezetésével.³⁰¹ Leven hosszú távú elemzését kiegészítve Rae azt állította, hogy a genocídiumok a modern állam államépítési mechanizmusaival és a ki-

²⁹⁹ Mark Leven: *Genocide in the Age of the Nation State*. 1. kötet: *The Meaning of Genocide* London, I. B. Tauris, 2005. 155-156.; *Genocide in the Age of the Nation State*. 2. kötet: *The Rise of the West and the Coming of Genocide*. London, I. B. Tauris, 2005, 103-119. (A több részesre tervezett műnek eddig az első két kötete jelent meg.)

³⁰⁰ Naimark, N.: *idézett mű*.

³⁰¹ Vö. Heather Rae: *State Identities and the Homogenization of Peoples*. Cambridge, Cambridge University Press, 2002. 1-6, 14, 19, 165. és 212. o.

sebbségi csoportok hatalomból való kizárásával álltak kapcsolatban, ami gyakran erőszakos úton és eszközökkel történt. Rae szerint az államépítők a múltban is erőszakos asszimilációt és más népcsoportoknak a saját csoportból való kizárását alkalmazták, nem pedig a kifejezett genocídiumot, de csak azért, mert nem rendelkeztek ehhez megfelelő technológiával. A modern *technológiai fejlődés* és a modern *demokratikus* állam kialakulása azonban lehetővé tette számukra, hogy az elsődleges céljaikat tömeggyilkosságokkal és genocídiummal ériék el, semmint a pusztán erőszakos asszimilációval. Leven és Rae elmélete tehát a genocídium, a modernitás, a nemzetállam és a technikai fejlődés között teremt kapcsolatot.³⁰²

Michael Mann elmélete, melyet a *Demokrácia sötét oldala. Az etnikai tisztogatás magyarázata* című (2005) munkájában fejtett ki,³⁰³ ennél bonyolultabb. Ő részben társadalmi, részben történeti összefüggésekkel a *modernitás, a demokrácia és az etnikai tisztogatás* között kíván fogalmi kapcsolatot teremteni. Röviden összefoglalva nézeteit azt állítja, hogy a széles értelemben vett etnikai tisztogatás a demokrácia előrehaladtával áll kapcsolatban. Ehhez azonban mind a két fogalmat (etnikai tisztogatás, demokrácia) át kellett értelmeznie. Fő tézise az, hogy a modern állam folyamatosan *demokratizálódik*, ami különböző szinteken zajlik, de a folyamat fő iránya az *eticizálódás*. Ehhez képest az csak másodlagos, hogy az államok radikális elitjei paramilitáris félkatonai szervezeteket is működtetnek és különböző módokon „belesodrónak” az etnikai tisztogatásba.

Az alaptételt – miszerint *demokratizálódás = etnicizálódás* és *eticizálódás = konfliktus*, mely mindig felveti a homogenizáció lehetőségét, vagyis *homogenizáció = etnikai tisztogatás*) – Michael Mann nyolc általános tézisben fejti ki (s azokat munkájában történeti példákon keresztül, fejezetenként elemzi). Elmélete nemcsak abban tér el az etnikai tisztogatás szokásos értelmezéseitől, hogy azt meglehetősen széles körű, a genocídiumot is magába foglaló fogalomként kezeli, hanem abban is, hogy azt részben és bizonyos határokig *békés*, sőt olykor még *jogszerű* eszközökkel is érvényesíthető folyamatnak tekinti, miközben persze a tipikus esetekben erőszakkal és gyilkosságokkal jár együtt. Tézisei a következők.

1. Legfőbb tézise az, hogy a gyilkosságokkal párosuló tisztogatás (*murderous cleansing*) modern jelenség, s ez a *demokrácia a sötét oldala*. Ezzel nem állítja, hogy a demokráciák gyilkosságokkal vegyített etnikai tisztogatásokat szoktak elkövetni, és nem is utasítja el a nyugati demokratikus eszményt, de azt igen, hogy a demokratizálódás során megvan annak a

³⁰² Az alapkoncepció német-osztrák változatát lásd Ther, Philipp: *idézett mű* (2011).

³⁰³ Michael Mann: *The Dark Side of Democracy. Explaining Ethnic Cleansing*. New York, Cambridge University Press, 2005. 1-34, 70.

lehetősége, hogy a többség – ahogy azt már Alexis de Tocquille jelezte – a kisebbség zsarnokává válik. Ez – hangsúlyozza – multietnikus környezetben félelmetes következményekhez vezethet. Az első tézis tehát egyrészt azt mondja ki, hogy „az etnikai tisztogatás lényegében modern jelenség”, vagyis *a modern állam velejárója*, s nem valami „primitív”, fejletlen dolog. Az – ahogy fogalmaz – a „mi civilizációkhoz tartozik”. A XX. században az etnikai konfliktusok révén elkövetett gyilkosságok áldozatinak száma – hangsúlyozza – meghaladta a 70 millió főt. Amíg az első világháborúban a polgári lakosság az összes áldozat 10%-a volt, addig a második világháborúban ez több, mint felére növekedett, a későbbi időszakban, vagyis az 1990-es évek háborúiban pedig 80% fölé emelkedett.³⁰⁴ Az etnikai feszültségek számos országot jellemeznek (példái: Koszovó, Macedónia, Izrael, Irak, Csecsenföld, Azerbajdzsán, Afganisztán, Kasmír, Burma, Tibet, kínai Közép-Ázsia, Fülöp-szigetek déli része, Észak-Írország, Baszkföld, Ciprus, Bosznia), s ezek felében lényegében gyilkosságok révén rendezték az etnikai-nemzeti feszültségeket. Ugyanakkor vannak olyan modern tömeggyilkosságok, amelyek nem sorolhatók ide. Ilyen például az ún. 2011. szeptember 11-i („9/11”) támadás. Sem ennek, sem az ezt követő afganisztáni háborúnak nem volt belső etnikai, s így etnikai tisztogatási tartalma. Kiegészítve Mann álláspontját mondhatnánk azt is, hogy az etnikai konfliktusok a globalizált világban ún. civilizációs konfliktusokká váltak

2. Az etnikai ellenségeskedés továbbá ott bontakozik ki, ahol az *etnicitás legyőzi az osztályszempontokat*, mint a társadalmi tagozódás fő formáját, és az osztályjellegű érzéseket egyfajta *etnonacionalizmus*ba csatornázza be. A múltban a tisztogatások azért volt ritkábbak, mert a nagy történelmi társadalmak osztály-megosztottságúak voltak, vagyis az osztály legyőzte az etnicitást (*class trumped ethnicity*). Ez a XX. századra megfordult: az *etnicitás győzte le az osztályszempontot*.³⁰⁵ A modern társadalmakban a demokráciáért való harc az egész népre ki-

³⁰⁴ Ugyanott, 4.

³⁰⁵ E kérdés egy másik, sajátos metszetét érdemben ezzel egyezően fogalmazza meg a török gyökerekkel rendelkező, de tudósként amerikai egyetemen szocializálódott, majd egy londoni egyetemen működő Zeynep H. Bulutgil azt vizsgálja: milyen tényezőktől függ az, hogy egyes államok, illetőleg elitjeik etnikai tisztogatásba vagy népiirtásba kezdenek háború idején, míg mások nem. A *The Roots of Ethnic Cleansing in Europe* (Cambridge University Press, 2016) című művében és más írásaiban adott válaszában egyik eleme az, hogy ez attól is függ, miként látják és – milyen szempontokra tekintettel – osztják fel a társadalmat. Azok az államok, amelyek vezetői ezt *osztályalapon*, vagyis a hagyományos társadalmi struktúra alapján teszik (példaként Bulutgil az Oszmán-Magyar Monarchiát hozza fel), kisebb valószínűség kezdenek etnikai tisztogatásba, mint akik (például az Oszmán Birodalom) társadalmait elsősorban *nemzeti* alapú osztályozási szempontok szerint látják. Ez a régi kettősség később is megmaradt: amikor a kommunizmus összeomlásával megszűnt az osztályalapú felosztás dominanciája, és egyes országokban (a volt Szovjetunió peremén, vagy Bosznia-Hercegovinában) előtérbe került az etnikai alapú felosztás, ezzel megnőtt az etnikai tisztogatás veszélye. Lásd e tekintetben az „Ethnic Cleansing and its Alternatives in Wartime” című írását (*International Security*, 41. évf. 2017/4. szám 169-201.), melyet a hazai szakirodalomis recenzált: vö. Pethő-Szirmai Judit: Etnikai tisztogatás és alternatívái háború idején. *Kisebbségkutatás*. 26. évf. 2017/3. szám, 143-145.

terjedt, és gyakran a külföldi vagy idegen etnikumok/nép felé fordult. Ezért esett meg sokszor, hogy a „proletár nemzet” „imperialista nemzetté” vált. Ennek nyoma gyakran még ma is látható; a palesztin-ügynek így még ma is van valami „proletár tónusa” – akár abban az értelemben is, hogy – amint azt egyesek sugallják – az izraeliek a civilizációt védik a primitív terroristákkal szemben, a palesztinok pedig az amerikai imperializmus ellen is harcolnak Izraelen keresztül. Mann azzal bírálja Anthony Smith elméletét, hogy Smith mellőzte az osztályszempontot az etnikai újjáéledés értelmezésekor. Ebben kétségtelenül igaza is volt.

Annak, hogy az osztályérzelmeket *átcsatornázzák* etnikai érzésekké, három fő módja van: ideológiai, gazdasági és katonai-hatalmi.

(a) Az *ideológiai* arra utal, hogy a *közösen osztott vallás* gyakran áthidalja az osztályellentétet, amint az Indiában, a hinduk ellen mobilizált muszlimok körében látható. Ugyanezt lehetett látni Európában is az ír protestánsok körében, amikor az ír katolikusok ellen mobilizálták őket. Az iszlámon belüli „harcos fundamentalisták” gyakran ugyancsak egy közös osztályérzületnek és közös osztálygyűlöletnek adnak hangot, amikor más etnikumok ellen küzdenek.

(b) Az osztályérzelmek etnikai érzésekké való átcsatornázásának *gazdasági* útjai mögött az áll, hogy az etnikai csoportok olykor bizonyos foglalkozásokat töltenek be és így a gazdaság meghatározott részeibe, s nem másokba épülnek be. Az osztályellenségeskedés erre tekintettel és ennek révén alakul át etnikai ellenségeskedéssé; például az iparosok körében, amikor látják, hogy a kereskedelemmel a zsidók foglalkoznak. Ennél rosszabb a gazdaságban kiépített állami patronázs-rendszer, amelyet az egyik etnikai csoport ural, s az úgy zsákmányolja ki a másikat, mint a proletariátust. Ez játszott szerepet például a ruandai népiirtás eszkalációjában is. A legrosszabb az, amikor egy etnikai csoport monopolizálni tudja a földet, s belőlük lesznek a „fölbirtokosok”.

(c) Végül, osztályérzések etnikai érzésekké való átcsatornázásának harmadik módja a *háborús* mobilizáció, ami mélyen átjárja a nemzeti társadalmakat és a helyi közösségeket. Ez magyarázza az etnikai polgárháborúkat, például a jugoszláviait és a ruandait az 1990-es években.

3. A gyilkosságokkal kísért tisztogatás Mann szerint akkor éri el az ún. „megvalósulási veszélyzónát”, amikor két ún. régi etnikai csoport közül mindkettő azt állítja, hogy *a saját államában él*, vagy egy bizonyos területet *a sajátjának* mond, és ezzel legitimálja saját elitjének

törekvéseit. A koszovói szerbek és a koszovói albánok körében gyakran találkozunk ilyen érveléssel, s a délvidéki magyarok és szerbek is sok hasonló narratívát tudnának mesélni.

4. A gyilkosságokkal járó tisztogatás vonatkozásában egyfajta „küszöböt” jelent az is, amikor az etnikai feszültségek részesei már csak *két lehetőség* közül választhatnak.

Az egyik, amikor a kisebb hatalommal rendelkező csoport *inkább harcolni akar*, semmint a másiknak alárendelődni, mert *azt hiszi*, hogy kívülről – egy másik országból, például az etnikai anyaországból – majd segítséget kap a harcaihoz. Gyakran fordult ez elő a kasmíri, a csecsen és a jugoszláviai konfliktusok idején; az utóbbi esetben a szerbek olykor az oroszoktól, a koszovói albánok (muszlimok) pedig az albániai albánoktól vártak segítséget.

A másik az, amikor az erősebb csoport *hiszi azt*, hogy olyan mértékű katonai erővel és ideológiai legitimációval rendelkezik, hogy *könnyűszerrel* – kevés fizikai erőszakkal vagy szerény erkölcsi kockázat révén is – létrehozhat egy etnikailag tiszta államot. Ez a második változat motiválhatta sok észak-amerikai telepest az indiánok elleni harcokban, s ez motiválhatta a cserkeszek ügyét is. Az örmény és a zsidó népirtás esetén Mann szerint ez a kettő vegyesen játszott szerepet, arra is tekintettel, hogy a domináns török és német oldal azt hitte: harcolnia kell azért, hogy megakadályozza a gyengébb örmény és zsidó oldalt egy erős külső hatalmi tényezővel való szövetkezésben.

5. Az etnikai feszültségek valójában akkor lépik át a gyilkosságokkal párosuló etnikai tisztogatás *küszöbét*, amikor a vitatott terület felett *szuverenitást* gyakorló állam egy háborúhoz vezető, bizonytalan geopolitikai környezetben *töredezetté válik* és radikalizálódik. Nyilvánvalóan ez volt a helyzet Jugoszláviában, és a hutu állam esetén Ruandában is.

6. A gyilkosságokkal párosuló etnikai tisztogatás Mann szerint ritkán tekinthető az elkövetők *eredeti* szándékának –, tipikus esetekben ugyanis az történik, hogy az elkövető csoport az ellenállást tapasztalva *radikalizálódik*, s maga is meglepődik, hogy hová jutott. Ez sok esetben megmagyarázza, hogy az etnikai tisztogatások miért alakulnak át genocídiummá. Erre került sor például az örmény népirtás során, amikor is az ifjú törökök számára az örmény probléma ún. végső megoldása sokáig csak lehetőség volt, az etnikai tisztaság kivitelezése során azonban mégiscsak eljutottak annak akarásáig. Ez a *folymatos eszkaláció* sok mindent megmagyaráz az elkövetők „ördögi döntéseiből”, és lélektanilag még akkor is érthetővé teszi a folyamatokat, ha a megértés nem jelent egyben felmentést is.³⁰⁶

³⁰⁶ *Ugyanott*, 10. Mint láttuk, ez a problém a húzódozott meg a holokauszt intencionalista vs. funkcionalista értelmezése mögött is.

7. Az elkövetők *három rétege* Mann értelmezése szerint a pártállamot működtető radikális elit, az erőszakos paramilitáris szervezeteket adó hadsereg és a „puszta választókerületek” (*core constituencies*; valójában népi bázisok, az egyszerű emberek tömegei), amelyek népi támogatást jelentenek a tisztogatásokhoz. E harmadik „elkövetői kör” jelentősége abban áll, hogy ez ad hitelt a vezetőknek, és ez ösztönzi őket arra, hogy folytassák a tisztogatásokat. E „választókerület” civil támogatókból áll és olyan közeget jelent, amelyben a feszültségek könnyebben változnak át gyilkosságokkal vegyített tisztogatássá.

8. Végül az átlagemberek a szokásos, *normális társadalmi struktúra* révén keverednek abba a helyzetbe, amelyben az etnikai tisztogatás elkövetői lesznek. Az etnikai tisztogatás megértéséhez szükség van a hatalom szociológiájának és pszichológiájának értelmezésére. Mann például egyetért a sok vitatott tételt megfogalmazó, sőt, olykor politikai viharokat is kavarázó klinikai pszichológus, Israel Charny azon megjegyzésével, hogy a tömeggyilkosok mindennapi emberek, akik a pszichológiai szakma szabályai szerint „normális embereknek” tekintendők, de olyan közegbe kerültek, ahol elkerülhetetlenül megváltoznak.³⁰⁷

E tézisekkel Michael Mann azt az állítását kívánja megalapozni és indokolni, miszerint „a tömeggyilkosság az emberi történelemben mindig jelenlévő, mindenütt előforduló eseménye volt, általános és nem szokatlan feltétele a történelemnek, de az etnikai tisztaság érdekében elkövetett gyilkosságok a modernitás előtti évszázadokban ritka jelenségek voltak.”³⁰⁸ Az első komoly európai tisztogatások valójában vallási eredetűek voltak. Néha nemcsak a kisebbségi vallások ellen irányultak, de elérték a kisebbségi nyelvek kihalását is. Fontos összegző tézise ennek az elméletnek az is, hogy az etnikai tisztogatásokra a három nagy birodalom – a Romanov, a Habsburg és az Ottomán Birodalom – szélén került sor. Ezekben az országokban a *démosz* lényegében *ethnosz* is volt, az „idegen nép” pedig a külföldi imperialista támadók képviselője.

Végül Michael Mann egy összegző táblázatban is összefoglalta a téziseinek háttérét adó elméletet:

³⁰⁷ Ugyanezt a „gondolati kombinációt” lehetne alkalmazni arra a fentebb ismertetett kontextusra is, amit Daniel J. Goldhagen részletezett a *Hitler buzgó hóhéraiban*.

³⁰⁸ Michael Mann: *The Dark Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing*, New York: Cambridge University Press, 2005. 12.

AZ ALKALMAZOTT ERŐSZAK FAJTÁJA	A TISZTOGATÁS FAJTÁJA		
	NINCS	RÉSZLEGES	TELJES
1. SEMMILYEN	1. multikulturalizmus / tolerancia 2. konszociatív / konföderatív jellegű viszonyok	az identitás részleges feladása a hivatalos nyelv önkéntes elfogadása és rendszeres alkalmazása révén	önkéntes asszimiláció
2. INTÉZMÉNYI KÉNYSZER	diszkrimináció	1. hivatalos nyelvi korlátozások 2. szegregáció	kulturális elnyomás
3. RENDÉSZETI ELNYOMÁS	szelektív rendészeti elnyomás	1. a csoportnyelv és csoportkultúra részleges rendészeti elnyomása 2. a csoport rendészeti eszközökkel történő letelepítése / áttelepítése	1. a nyelv és a kultúra teljes elfojtása rendészeti eszközökkel 2. népességcsere 3. rendészeti-katonai eszközökkel végrehajtott deportálás és kényszerített emigráció
4. ERŐSZAKOS ELNYOMÁS	általános rendészeti elnyomás	1. „pogromok”, közösségi felkelések, a nemi erőszak bizonyos formái 2. a csoport erőszakos letelepítése / áttelepítése	1. kegyetlenkedésekkel kísért deportálás és emigráció 2. biológiai eszközök: sterilizáció, kényszerített házasságok, a nemi erőszak bizonyos formái
5. ELŐRE NEM ELHATÁROZOTT TÖMEGGYILKOSSÁG	„téves” okból indított háború, polgárháború és forradalmi projektek testvérharc (<i>fratricide</i>)	kegyetlenkedésekkel kísért háború / polgárháború, valamint forradalmi projektek	etnocídium
6. ELŐRE ELHATÁROZOTT TÖMEGGYILKOSSÁGOK	példát statuáló és polgárháborús elnyomás, szisztematikus megtorlások	1. erőszakos konverzió 2. politocídium 3. „osztályalapú tömeggyilkosság” (<i>classicide</i>) →	genocídium

Az erőszak típusai és az etnikai tisztogatás / genocídium
a csoportközi viszonyokban Michael Mann elmélete szerint³⁰⁹

A táblázat révén közvetíteni tervezett gondolatok már önmagukban is csak bizonyos értelmező észrevételek mellett gondolhatók végig és ítéltetők meg; ezeket a szerző maga is megfogalmazza, s azokhoz én is hozzáfűzök néhány kommentárt.

Az első sorban a „konszociatív módszer” azt jelenti, hogy az etnikumok garantáltan megosztják a hatalmat egy bizonyos központban (ugyanazon területre vonatkozóan), mint például a jelenlegi Belgiumban, a „konföderális módszer” pedig azt, hogy az etnikumok bizonyos fokú kontrollt gyakorolhatnak meghatározott területek felett, mint például a mai Nigériában. A második és harmadik rubrikában Mann azokra a módszerekre gondol, amikor egy nemzeti

³⁰⁹ A táblázat alapja Michael Mann: *The Dark Side of Democracy. Explaining Ethnic Cleansing*, New York: Cambridge University Press, 2005. 23-24. o.

vagy etnikai kisebbség elfogadja, hogy regionális nyelve háttérbe szorul, egészen addig, hogy az sikertelenségre kárhozzátja a gyermekeiket is. Ilyen volt például szerinte a walesi diszkrimináció az újkor kezdetén. Az önkéntes asszimiláció – állítja – ugyancsak „megtisztított”, tehát „etikailag tiszta” társadalmakhoz vezet; így például bevándorló csoportok Amerikában és Ausztráliában elvesztik a korábbi etnikai azonosságukat. Az, hogy ez „etikai tisztogatásnak” minősíthető-e bármilyen értelemben is – teszem hozzá – erősen vitatható.

Az erőszak eszkalációjának első lépése a második sorban vázolt kényszer, ami nem más, mint az állami intézmények általi kényszeralkalmazás. A *diszkrimináció* ilyenkor abban áll, hogy – például – a munkalehetőségeket etnikai csoportok szerint osztják el, az állami hivatalok segédkeznek a különböző, etnikailag *szegregált* lakónegyedek kialakításában, a negatív kulturális sztereotípiák fenntartásában és általában támogatják az offenzív, bántó interkulturális magatartást, például szélsőséges esetben segítséget nyújtanak a rendőri zaklatásokhoz is. Az ilyen eseteknek az a jele, hogy a rendőrség például a közlekedési szabálysértések bírságolásakor másként kezeli a fekete és fehér – vagy a mi régiókra is utalva, a cigány és a nem cigány – sofőröket. A szegregáció, aminek jellegzetes esete a dél-afrikai apartheid, ezen a szinten csaknem szokványos osztálypolitika, amely átalakult etnikai politikává. A következő rubrika a *kulturális elnyomást* jelenti, amikor is – példát hozva – az iskolákban vagy a hivatalokban tiltják egy etnikai csoport nyelvének használatát, korlátozzák annak vallását, megváltoztatják jellegzetes családneveit, akár úgy is, hogy erre ösztönzik a kisebbség tagjait. Ezeket az eszközöket nem mindig tekintik az etnikai tisztogatás eszközeinek, különösen, ha sikerrel érnek célba; utóbb azonban kiderülhet, hogy maga a csoport is negatívan élte meg. A magyar történelemből, például a XIX. század végi névmagyarosítási mozgalom idejéből, vagy a XXI. század eleji felvidéki névhasználati gyakorlatból erre könnyű példákat hozni.

A harmadik sorban kezdődik a *fizikai erőszak*; például a rendőri elnyomással, amit azonban ezen a szinten még csak kiválasztott csoportok ellen alkalmaztak. Michael Mann szerint ilyen volt például a protestáns skótok letelepedésének megakadályozása Ulsterben a XVII. században, vagy az ír katolikus farmerek ezreinek erőszakos áttelepítése, amelyeket rendészeti-közigazgatási eszközökkel viteleztek ki. Ezekben az esetekben az állam már aktívan részt vesz az etnikailag tiszta területek megteremtésében, de az erőszak-alkalmazási lehetőségeit még nem meríti ki.

A negyedik sorban jelzett tevékenységeknél kezdődik az *igazi állami erőszak*; ide tartozik például a tiltakozók, ellenszegülők és felkelők hivatalos megbüntetése és az olyan megféleml-

lító paramilitáris csoportok állami célokra való alkalmazása is, mint például – Mann példájával élve – a kozákok vagy az ír katonai rendészet (*Blacks and Tan*).³¹⁰ Ide sorolhatók továbbá azok a kisebb lázadásokkal járó pogromok, amelyek gyakran azzal függtek össze, hogy a hatóságok politikai feszültségeket keltenek, és egy külső etnikai csoportra hárítanak valamilyen felelősséget. Ide tartozik a kényszerdeportálás és a tömeges menekülésre kényszerítése is, amely a valóságban gyakran olyan brutalitásokat jelent, amelyek miatt a csoportnak menekülnie kell az adott területről. A „biológiai eszközök” ebben a rendszerben azt jelentik, hogy a hatóságok korlátozni próbálják a csoportot ön maga reprodukciójában, így Mann szövegei alapján ide sorolhatjuk a kikényszerített sterilizációt és a nők elleni erőszak bizonyos fajtáit, amelyek meg akarják akadályozni, hogy gyerekeket szülhessenek.

Az ötödik sorban említett „forradalmi projekt” például a kínai „nagy ugrás politikája” (1958-1960). Az ilyen programoknak gyakran részei a népcsoportok áttelepítése is, és azok összefüggenek a velük szembeni kegyetlenkedéssel. Magukat a programokat nem szándékosan a gyilkosságok céljából találják ki, de az uralkodó csoport gyakran úgy kezeli az alárendelni kívánt csoportot, hogy mégis ehhez vezet. Itt jelenik meg az *etnocídium* is, mely Michael Mann értelmezésében egy csoportnak és kultúrájának a megsemmisítése, amelyet az uralkodó csoport nem egyértelműen szándékozott elérni.

A hatodik sorban a példát statuáló represszió körébe olyan hatalmi katonai műveletek tartoznak, amelyek nem tesznek különbséget a népesség bizonyos csoportjai között. Mann szerint ilyen volt például a hirosimai bombázás. A Balkánon ide sorolja azt a II. világháborús esetet is, amikor a német hadsereg minden partizánok által meggyilkolt német fejében ötven polgári lakost végzett ki. Ezeket az atrocitásokat – fogalmaz – „hivatalosan többnyire szankcionálják, bár sok helyi gyilkosság – mint például a Waffen-SS egységei által elkövetettek vagy az amerikai katonák Mÿ Lai-i mészárlása nem voltak szankcionálva”.³¹¹

³¹⁰ A kozákok „paramilitáris csoportnak” nevezése egy amerikai esetén némi megértéssel talán tolerálható, megjegyezve, hogy e népcsoport hosszú évszázadokon át szabadon katonáskodó irreguláris haderőt jelentett az Orosz Birodalomban, melyet a központi orosz kormányzat sokszor használt fel különböző célokra. A hozzájuk szinte alig hasonlítható *Blacks and Tan* egy különleges – Winston Churchill kezdeményezésére a brit hadügyminisztérium által létrehozott – katonai osztag volt 1919 és 1922 között, melynek az volt a célja, hogy az ír függetlenségi háború idején támogassa az Ír Köztársasági Hadsereg (IRA) ellen harcoló Ír Királyi Rendőrséget (RIC). Gyakran erőszakoskodtak a polgári lakossággal, például amikor elfoglaltak egy-egy kisebb várost, lezárták az üzleteket, több hétig nem engedtek be élelmiszer-szállítmányokat és kivégeztek civileket is.

³¹¹ Mann, M: *idézett mű* (2005), 20. o.

A „BŰNÖZŐ ÁLLAMRÓL” ÉS AZ „ÁLLAMI BŰNCSELEKMÉNYEKRŐL”

E fejezet lezárásaként azt vizsgálom meg, hogy lehet-e „állami bűncselekménynek” tekinteni az erőszak etnikai célok érdekében történő jogtalan használatát, vagy legalábbis annak legsúlyosabb eseteit? Kijelenthetjük-e, hogy a népirtást elkövető, az apartheidet kialakító és fenntartó, vagy az etnikai tisztogatást folytató állam „bűnözik”, tehát „bűnöző állam”.

E kérdéseket – kellő konkretizálás esetén is – csak azután válaszolhatjuk meg, miután eldöntöttük: létezik-e egyáltalán olyasmi, amit *állami bűncselekménynek* mondanak. A kifejezés – angolul *state crime*, németül *Staatsverbrechen*, franciául *crime d'état* (egy precízebb megfogalmazás szerint: az állam által elkövetett bűncselekmény; *crime by state*, stb.) – a külföldi szakirodalomban viszonylag széles körben ismert, bár távolról sem általánosan elfogadott. A hazai szakirodalom nem használja a fenti kifejezéseket, az azok által érintett kérdéseket inkább az „állam büntetőjogi felelősségéről” beszélve, vagy legalábbis azt felvetve közelíti meg.

A probléma differenciált megközelítésében sokat segíthet a nürnbergi per amerikai főügyészének, Robert H. Jacksonnak a megállapítása. Eszerint

„az a gondolat, hogy az állam mint testület bűncselekményt követhet el, természetesen fikció. A bűncselekményeket mindig emberek követik el. Amíg azonban a kollektív felelősség megállapítása érdekében helyénvaló lehet azon fikció alkalmazása, hogy az állam vagy egy testület is felelősséggel tartozik, az teljesen elfogadhatatlan, hogy egy ilyen jogi konstrukció a személyes mentesség alapjává váljon.”³¹²

Jackson itt azt fogalmazta meg, hogy a bűncselekményeket *egyének* követik el, ám ezt sokszor – miként a náci Németország viszonyai között is – egy *bűnszervezet* tagjaként teszik, s felelősség megállapításakor mind a két tényezőt figyelembe kell venni. Ám ehhez nyilatkozni kell (vagy lehet?) a szóban forgó szervezet bűnösségéről is. Ezt persze nemcsak a kétértelmű, kissé homályos fogalmazás miatt³¹³ könnyű félreérteni, hanem további két ok miatt is: egyrészt

³¹² Vö. Robert H. Jackson vádbeszéde a Nemzetközi Katonai Törvényszék előtt, Nürnbergben, 1945. november 21-én. Lásd *Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal*. 2. kötet: *Official Text in the English Language. Proceedings 14 November 1945 – 30 November 1945*. Nürnberg, International Military Court, 1947. 150.

³¹³ Az idézett részben már az angol nyelvű szöveg is homályos egy kicsit, a vádbeszéd publikált magyar fordítása pedig (lásd *A nürnbergi per vádbeszédei*. Ford.: Auer Kálmán, Lénárt György et al. Budapest, Szikra, 1955. 23-96.) – szerintem – több ponton is félrevezető, de legalábbis félreérthető. Sajnálatos, hogy ez olvasható az interneten is (az SZTE Egyetemi Könyvtár Hadtörténeti Gyűjteményének „A nürnbergi per” cím alatt összegyűjtött dokumentumai között), ahonnan sokan átvesszik. Az idézett rész e félreérthető változata így hangzik:

azért, mert a „kollektív felelősség” (s különösen a „kollektív bűnösség”) eszméjtől a legtöbben – s jó okok alapján – idegenkedünk, másrészt pedig azért, mert máig nem alakultak ki azok a széles körben elfogadott felelősségi konstrukciók, amelyek áthidalnák az egyéni és a kollektív felelősség koncepciója közötti hatalmas űrt. Talán zavaró az is, hogy az adott esetben a kollektív felelősség hangsúlyozásának az volt a célja, hogy a szervezeti tagságot nem lehet (sem a parancs-teljesítésre, sem az ún. vezérelvre hivatkozó) mentő körülményként értékelni, tehát a bűnelkövetők felelősségét „nem szabad áttolni” az államra.

Miközben Jackson álláspontja – mely szerint az egyéni magatartások egy szélesebb, szervezeti és közösségi kontextusban is értelmezendők – nem alapozza meg, nem is zárja ki „az állam felelősségét”, ideértve a bűncselekmények elkövetésével összefüggő felelősségét is. Csupán azt jelzi, hogy a jogi és a politikai gondolkodás elindult egy bizonyos úton, nevezetesen az egyéni túli kollektív jogalanyok büntetőjogi felelősségével kapcsolatos reflexió útján. Hogy ezen az úton meddig lehet, és meddig szabad elmenni, azzal ő – mint pragmatikus gondolkodású amerikai – valószínűleg nem foglalkozott. Egyes szervezetek – a nürnbergi perben például a náci párt vezetősége, az SS és a Gestapo – *bűnszervezetté* minősítése (különösen pedig az, hogy a nemzeti bíróságok előtt elvileg az ezekben való pusztán tagság is megalapozta a felelősséget), vitathatatlanul fontos lépést jelentettek ezen az úton, s a „szervezetek bűnösségének” lehetőségét elismerő koncepciók³¹⁴ kialakítását, sőt a büntetőjogi felelősség átalakítását jelezték.

A kérdés ezek után az volt – s ma is az –, hogy tovább *kell-e*, illetőleg tovább *lehet-e* menni ezen az úton, egészen addig, hogy valamely államot bűnszervezetnek minősítsünk, vagy azt mondjuk, hogy egy állam, bár eredetileg nem volt az, bűnszervezetté vált? S ha ezt megteszük, vajon ezzel egyben azt is kijelentjük-e, hogy léteznek „állami bűncselekmények”, olya-

Lábjegyzet folytatása az előző oldalról.

„Vitathatatlan, hogy fikció az a gondolat, amely szerint az állam mint testület bűncselekményt követhet el. A bűntényeket mindig csak emberek követik el, de a kollektív felelősség megállapítása érdekében eléggé helyes, ha alkalmazzuk azt az állítást, hogy az állam vagy egy testület szintén felelősséggel tartozik. Teljesen túrhetetlen viszont annak a megengedése, hogy hasonló jogi fondorkodások a személyi büntetlenség alapját képezzék.” A második mondatot egy büntetőjogi szakcikk szerzője – vélhetően valamiféle stilisztikai „feljavítás” ürügyén – egy kicsit megváltoztatta: „A bűntényeket emberek követik el, de a kollektív felelősség megállapítása érdekében helyes, ha azt az állítást alkalmazzuk, hogy az állam vagy egy testület szintén felelősséggel tartozik”; vö. Fantoly Zsanett: Az állam büntetőjogi felelőssége. *Rendészeti Szemle*. 2007/10. sz. (3-22) 26. Ezzel a szerző alátámasztotta ugyan saját álláspontját, de Robert H. Jackson eredeti gondolatát talán még érthetlenebbé tette.

³¹⁴ A koncepció alapja az „összeesküvés” (*conspiracy*) angolszász jogrendszerekben gyökerező konstrukciója volt, s azt 1945-ben csak a béke elleni bűncselekmények vonatkozásában alkalmazták. Általában véve „nem vált meghatározóvá a nürnbergi ítélezésben”, de „a béke elleni bűncselekmények vonatkozásában felülírta a vezetői réteg felelősségét csökkentő »Führer-elvet«” – fogalmazott egy szakértő. Vö. Kirs Eszter: Az ICTY által megalkotott bűnszervezeti felelősségi koncepció élete és remélt halála. *Állam- és Jogtudomány*. 59. évf. 2018/1. szám, 58.

nok, amelyeket államok követhetnek el? (Lehetséges persze, hogy valaki az államot bünszervezetnek nevezi, de úgy gondolja, hogy annak tagjai az egyének számára tiltott bűncselekményeket egyénileg követik el – ezzel azonban itt nem foglalkozok, mert ez az álláspont nagyjából ott tart az előbb jelzett úton, ahol a jacksoni elmélet, csak éppen nem számol azokkal a feltételekkel, például az önkéntesség elvével, amit már Nürnbergben is figyelembe vettek.) S végül, ha az államot nemzetközi jogi értelemben is felelősnek mondjuk tetteiért,³¹⁵ kérdés, hogy genocídium, apartheid, vagy etnikai tisztogatás elkövetése esetén – a nemzetközi közösség jelenlegi állapotában – gondolkodhatunk-e a jóvátételen és a kártérítésen túlmutató szankció-formákon? Akik a súlyos jogsértéseket szeretik bűnnek nevezni, s akiket nem tántorítanak el ettől a jogpozitivisták jogászoknak a (jog és erkölcs viszonyát meglehetősen különös módon kezelő) fenntartásai, azok arra hajlanak, hogy igenlő módon válaszolják meg a fenti kérdéseket: az „állami bűncselekmény” – az „állam büntetőjogi felelősségével” együtt – értelemfelti fogalomként létezik, s az államok olykor bűncselekményeket követnek el, tehát bűnöznek.

Mielőtt sebtében felállítanánk valami vesztőhely félét az állam nevű vádlottaknak,³¹⁶ vizsgáljuk meg azokat az érveket és ellenérveket, amelyek a „bűnöző állam”, a „bünszervezetnek minősíthető állam” és az „állami bűncselekmény” kérdése kapcsán a szakirodalom felsorakoztat! Ezekből – előrebozsátva következtetésemet – azt fogjuk látni, hogy tudományáganként, vagy ami ugyanezt jelenti: a kérdés megközelítésének különböző perspektíváiban egészen eltérő eredményekhez jutunk.

A.

Először egy jellegzetes *társadalomelméleti* megközelítést idézek fel a nemzeti és etnikai célok érdekében alkalmazott szélsőségesen erőszakos eszközök és eljárások értékelései közül. Eszerint a népirtás és az apartheid állami bűncselekmény (*state crime*), hiszen nem egyénileg követik el, hanem egy közös politika részeként hajtják végre, s a tipikus esetekben csak kollektív tevékenységként képesek kivitelezni. A magyarországi gyökerekkel rendelkező ausztráliai Jennifer Balint ezt így fogalmazta meg:

„a népirtás és a polgári lakosság tömegei elleni másfajta sérelmek okozása sajátos fajta bűncselekmények. Ezek olyan szisztematikus tevékenységek, amelyeket az

³¹⁵ Lásd erről az „államfelelősség” problémáját, Shaw, Malcolm N.: *Nemzetközi jog*. Budapest, Osiris, 2001. 475-513.

³¹⁶ A fordulatot a jogi személyek büntetőjogi felelősségének megállapíthatósága kapcsán folytatott hazai vitában a kérdést egészséges szkepszissel megközelítő szerzőtől kölcsönöztem; vö. Tóth Mihály: Mielőtt sebtében padot ácsolnánk a jogi személyiségű vádlottaknak... *Jogtudományi Közöny*. 2001/7-8. 279-286.

állam vagy egy keletkezőben lévő állam hajt végre egy meghatározott csoport ellen, hogy azt megsemmisítse vagy uralmának vesse alá. Ami e bűncselekményeket sajátossá teszi, az nemcsak szörnyűséges voltuk, hanem az államhoz való viszonyuk is. Olyan tettek ezek, amelyeket »az állam nevében« követnek el. Nem egyénileg elkövetett bűncselekmények, hanem tömegpusztító programok, amelyeket kormányok vagy leendő kormányok kezdeményeznek és viteleznek ki. Ezeket a programokat egy hosszabb időszakon át (mint a dél-afrikai apartheid) vagy rövidebb ideig (mint amilyen a ruandai népirtás) azzal a céllal valósítják meg, hogy egy sajátos elgondolás szerinti államot hozzanak létre. ... [a pusztítás és a nemzetépítés eszközei] államilag szervezett eszközök, melyek egy állami politikát intézményesítenek és fejeznek ki. A tömegpusztítás és a tömeges sérelemokozás állami bűncselekményként való elismerése döntő jelentőségű e bűncselekmények és jogi orvoslásuk megértése szempontjából. ... Miközben az »embe-riesség elleni bűncselekmény«, a »béke elleni bűncselekmény« és a »háborús bűncselekmény« nemzetközi jogon belüli megítélésének szükségképpen egyéni dimenziója van, e büntettek egyben fontos intézményi-állami dimenzióval is rendelkeznek.»³¹⁷

Ez a megközelítés jelenik meg egyes politikaelméleti munkákban is, amelyek a formális belső állami jog vagy a formális nemzetközi jog szükségképpen korlátozott voltát hangsúlyozzák.

Az a tény, hogy az ebből a perspektívából szemlélt „állam” nevű bűnelkövetőt – szemben az egyénnel, akik cselekednek – nem lehet a vádlottak padjára ültetni, azért nem zavaró, mert léteznek olyan *eljárások*, amelyek révén részben a társadalmi-politikai, s kisebb részben a jogi felelősség érvényesíthető. Ilyen például a *tényfeltáró és társadalmi megbékélési bizott-*

³¹⁷ Balint, Jennifer: *Genocide, State Crime and the Law. In the Name of the State*. Abingdon, Oxon, Routledge, 2011. 14-15., részletesebben 14-17., az alább paradoxonnak nevezett elméleti problémával is számolva: 203-211. Balint szerint ezek a nemzetközi büntetőjog által meghatározott cselekmények azért is „állami bűncselekmények”, mert „rendszerszerű, irányított és célzatos cselekedetek”, s „olyan állami politikák”, amellyel „tömegek elpusztítását és megkárosítását tervezik megvalósítani”. E politikák mellesleg „a tökéletes társadalom keresését jelentik, melyek – ahogy Isaiah Berlin megjegyezte – a vérfürdők receptjei.” Az e receptek alapján kialakított állami intézményeknek „a pusztító fantáziánál jóval szélesebb körű következményeik” vannak: a „pusztítás és szisztematikus elnyomás [ugyanis] integráns kapcsolatban áll az állam fogalmával és jövőjével”, s azokat a csoportokat veszi célba, amelyek ellentétben állnak az uralkodó politikai elit állammal kapcsolatos érdekeivel és arról alkotott víziójával. Ezek határozzák meg, hogy ki állampolgár és ki nem, s végül kiket tekintenek emberi lénynek, és kiket nem”; vö. *ugyanott*.

ságok (*truth and reconciliation commissions*) felállítása, valamint a *lusztrációs törvények* megalkotása.³¹⁸

Másfelől viszont e megközelítés nyilvánvaló nehézségekhez is vezet, amikor valaki szabadon átjárhatóvá teszi az „állam” fogalma mögötti absztrakciós szinteket és normatív (beszámítási) vonatkoztatási pontokat. Ez történt például a radikális feminizmus egyik-másik elméletében, amely a háborúban elkövetett szexuális erőszak értékelésekor teljesen szabadon mozgott az „állam – kormány – hadsereg – katona” szintjei között. Ilyen „fogalmi előmunkálatok” után nem csoda, ha nem esett nehezére megállapítani, hogy a háborús vagy emberiség elleni bűncselekmény részeként elkövetett szexuális erőszak során nem egyszerűen a katonák, hanem valójában az (egyébként hímnemű) államok erőszakolták meg a foglyul ejtett nőket.³¹⁹ Ez persze kétségtelenül különös álláspont, s az „állami bűncselekmény” és a „bűnöző állam” koncepciójának hívei nem mindig jutnak el ide.

B.

Az az elgondolás, hogy az állam bűncselekményt követhet el, *történetileg* több eszmei forrásból eredt, s később is az ezek keretében megfogalmazódó érvek erősítették. Gyökerei a *politikai bűncselekmény* gondolatában találhatók, amit részben már a régi francia és német kriminológiai irodalom is használt,³²⁰ eredetileg hangsúlyos etikai tartalommal, s ez a felfogás került át a XX. században a politikatudományba is. „Politikai bűncselekmények” alatt nem „az állam

³¹⁸ Lásd erről Balint, Jennifer: *Law Responds to the Holocaust and Genocide. Redress and Perpetration*. In: *Encyclopedia of Genocide*. 2 kötet. Szerk.: Charny, Israel W. Santa Barbara, Cal., ABC-CLIO, 1999. 2. kötet. 389-398. Az első tényfeltáró és társadalmi megbékélési bizottság felállítására egyébként éppen egy politikai tömeggyilkosságokat elkövető rendszer válsága idején, Idi Amin ugandai rendszerében került sor, 1974-ben. Igaz, hogy ez akkor – mivel a rendszer még létezett – teljesen eredménytelen volt, az ilyen bizottságok azonban később – így például a Dél-Afrikában 1995-ben felállított *South African Truth and Reconciliation Commission*, mely három másik bizottsággal (Committee on Human Rights Violations és Committee on Amnesty és Committee on Reparation and Rehabilitation) együtt tevékenykedett – egyértelmű eredményeket értek el.

³¹⁹ Lásd például MacKinnon, Catharine A.: *Feminizmus, marxizmus, módszer és az állam. Úton a feminista jogelmélet felé*. In: *Mai angol-amerikai jogelméleti törekvések*. Szerk.: Szabadfalvi József. Miskolc, Bíbor, Prudentia Juris, 1996. (127-154.) 135-137.

³²⁰ Louis Proal XIX. századi francia bíró például a korrupción keresztül a machiavellizmusból vezette le a „politikai bűncselekmények” lényegét, vö. Proal, Louis: *Le crime et la peine*. Paris, F. Alcan, 1892. (angolul Proal, Louis: *Political crime*. New York, D. Appleton, 1898). Lásd még Baudouin, Jean Louis – Fortin, Jacques – Szabo, Denis: *Terrorisme et justice. Entre la liberté et l'ordre: le crime politique*. Montreal, Éditions du Jour, 1970. A német szakirodalomból példaként lásd Blasius, Dirk: *Geschichte der politischen Kriminalität in Deutschland (1800-1980). Eine Studie zu Justiz und Staatsverbrechen*. Frankfurt am Main, Shurkamp, 1983.

elleni”, hanem az állam, vagy képviselői és hivatalnokai által elkövethető cselekedeteket értették, majd ezt terjesztették ki a politikai elemet tartalmazó bűncselekmények körére.³²¹

Egy másik forrása a kritikai szociológia és politikatudomány volt, mely az *állam és erőszak szerves kapcsolatát és elválaszthatatlanságát* hangsúlyozta. Ennek keretében az amerikai szociológus és történész, Charles Tilly azt fejtegette, hogy a háború és az államalapítás szorosan összefügg, s a háborúzás és a bűnözés között számtalan kapcsolat létezik. Nemcsak azt állította, hogy „a háború államokat csinál, az államok meg háborút”, hanem azt is, hogy „az államalapítás szervezett bűnözés”.³²² Általános tézise így hangzik:

„a hatalomgyakorlókat háborús törekvéseik akarva-akaratlanul arra ösztönözték, hogy a háborúzáshoz szükséges erőforrásokat annak a lakosságnak a kárára sajátítsák ki, amely fölött ellenőrzést gyakoroltak, valamint arra, hogy a tőkefelhalmozást azok javára segítsék elő, akik segítségükre lehettek a kölcsönzésben és vásárlásban. A háborúzás, kizsákmányolás és tőkefelhalmozás interakciója meghatározó szerepet játszott az európai államépítésben. A hatalomgyakorlók nem azzal a szándékkal vállalkoztak e három jelentős tevékenységre, hogy nemzetállamokat – centralizált, differenciált, autonóm és extenzív politikai szerveződések – hozzanak létre. Általában azt sem látták előre, hogy a háborúzásból, kizsákmányolásból és tőkefelhalmozásból nemzetállamok fognak születni. Sokkal inkább az történt, hogy az európai államok és államkezdemények vezetői azért háborúztak, hogy féken tartsák vagy legyőzzék vetélytársaikat, s ennek révén kiélvezhessék a hatalom előnyeit egy biztonságos vagy növekvő területen belül. Hogy a háborút hatékonyabbá tegyék, kísérletet tettek minél több tőke kihelyezésére. Ezt a tőkét rövidtávon hódítással, nyereségük kiárusításával, illetve a tőkefelhalmozók kényszerítésével vagy kifosztásával érhették el. Hosszú távon viszont saját céljaik tették elkerülhetetlenül szükségessé egyrészt azt, hogy szabályozott kapcsolatot alakítsanak ki a kapitalistákkal, akik hitelt nyújthattak nekik, és kiegyenlíthették hiteltartozásaikat, másrészt azt, hogy – a szabályozott adószedés egyik vagy másik formáját

³²¹ A „politikai bűncselekményekről” lásd Ross, Jeffrey Ian: *An Introduction to Political Crime*. Bristol, Policy Press, 2012. 17-28. (e kategória értelmezésének elméleti kereteiről), 73-84. (az állami bűncselekmény fogalmáról), valamint 137-148. (az állami erőszak bűnös alkalmazásáról).

³²² Lásd Tilly, Charles: *War Making and State Making as Organized Crime*. In: *Bringing the State Back In*. Szerk.: Evans, P. B. – Rueschemeyer, D. – Skocpol, Th. Cambridge, Cambridge University Press, 1985. (169-191) 170.

alkalmazva – megadóztassák a hatalmi szférájukba tartozó személyeket és tevékenységeket.”³²³

S végül, a bűnelkövető állam gondolatának elfogadottá válásához hozzájárult az a *történeti-politológiai* szakirodalom is, amely az 1980-as és 1990-es években a genocídiumok kapcsán legitimálta a kifejezést: népiirtás esetén – hangsúlyozták többen – bizonyos szervezetek *jogi értelemben vett* (jogi következménnyel is bíró) *bűnszervezet*nek minősülnek. A dolog ezen a területen néhány esetben odáig ment, hogy nemcsak a közfelfogás szerint genocídiumnak tekintett népiirtások esetén, de a történelemből ismert tömeggyilkosságok és nagy vérengzések esetén is alkalmazhatónak találták a *state crime* fogalmát.³²⁴

C.

Jogtudományi szempontból az „állami bűncselekmény” meglehetősen *paradox*, mi több *ellentmondásos* kifejezés. Egy különös értékelés szerint például már-már *oximoron*, sőt egyenesen *jogi abszurditás*.³²⁵

A jogászok ezt azért gondolják így, mert a jogot az újkor kezdete óta, azaz immár négyszáz éve elsősorban az államhoz kapcsolják: úgy gondolják, hogy azt (rendszerint) az állam alkotja, és (többször) az állam is alkalmazza. Az *állam és jog* szoros, *egymást feltételező kapcsolata* folytán³²⁶ arra következtetnek, hogy a bűncselekmények meghatározása terén az államnak döntő szerepe van: az államok nem fogadnak el olyan bűncselekmény-fogalmat, és nem határoznak meg olyan bűncselekményeket, amely szerint ők bűnelkövetők, azaz bűnözők lehetnek. Ezen összefüggés miatt van az is, hogy minden olyan fogalom, ami az államot és a bűnözést lényegükönél fogva kapcsolja össze (például „bűnöző állam”, „maffia állam” stb.), a jogászok szemében már önmagában is gyanút kelt, de legalábbis hiányérzetet hagy maga mögött.

³²³ Tilly, Charles: A háborúzás és az államépítés mint szervezett bűnözés. 2000. *Irodalmi és Társadalmi Havi Lap*. 24. évf. 2012/3. szám, 3-15.

³²⁴ Lásd például Alvarez, Alex: *Genocidal Crimes*. Abingdon, Routledge, 2010. különösen 29-33. A történelemből ismert vérengzések bűncselekménykénti minősítésére lásd a Szent Bertalan-éj néven elhíresült meszárlás értékelését; vö Jouanna, Arlette: *La Saint-Barthélemy. Les mystères d'un crime d'état (24 août 1572)*. Párizs, Gallimard, 2007., angolul: *The Saint Bartholomew's Day Massacre. The Mysteries of a Crime of State*. Oxford, Oxford University Press, 2016.

³²⁵ Vö. Molina, Louis F.: Can State Commit Crime? The Limits of Formal International Law. In: *Controlling State Crime*. Szerk.: Ross, Jeffrey Ian. New Brunswick, NJ., Transaction Publishers, 1995, 2000. (349-388) 349.

³²⁶ Az állam és jog viszonyának kérdéséhez lásd Tamás András: *A közigazgatási jog elmélete*. Budapest, Szent István Társulat, (1997) 3. átdolg. kiad. 2005. 104-108. és 168-174, Henke, Wilhelm: *Recht und Staat. Grundlagen der Jurisprudenz*. Tübingen, Mohr (Siebeck), 1988. 294-299. és 437-439.

Az államok büntetőjogi felelősségével kapcsolatos kétely másik fő forrása az államok szuverenitásának gondolata.³²⁷ Ez is régi eszme, ugyancsak négyszáz éves múltja van. Mint minden felelősség, a büntetőjogi felelősség érvényesítéséhez is az szükséges, hogy azt valaki megállapítsa és szankcionálja, márpedig – hangzik az érv – a szuverén nemzetállamok korszakában az államok nem, vagy csak nehezen járulnak hozzá ahhoz, hogy ítélkező fórumot, azaz bíróságot létesítsenek fölöttük, vagy ők maguk létesítsenek olyan bíróságot saját maguk felett, amelynek joghatóságát elismerik. S ha mégis (vö. ICTY, ICTR, ICC), azt csakis olyan feltétellel teszik, hogy azok csupán egyéneket ítélhessenek el.

A hagyományos jogászi és jogtudományi felfogás szerint azért is az állam rendelkezik a „legfőbb büntetőhatalommal”, mely nyilvánvalóan kényszerítő hatalom, mert egyedül ez az intézmény birtokolja a *legitim fizikai erőszak*-alkalmazás, azaz a kényszerítés *monopóliumát*.³²⁸ S aki a legfőbb büntetőhatalommal rendelkezik – kérdezhetjük –, az hogyan lehetne bűnöző? Végül, az állam által elkövetett bűncselekmény eszméjét sokan azért is értetlenséggel fogadják, mert az azáltal okozott károk és sérelmek a mindennapi élet nézőpontjából jóval nagyobbak, *már-már elgondolhatatlan mértékűek* ahhoz képest, amit az emberek a szokásos bűncselekményekkel okoznak egymásnak.³²⁹

Mindezekre tekintettel a jogászok mind a „bűnöző állam”, mind az „állami bűncselekmény” fogalmát abszurd dolognak tekintik. A jogtudományi érvelésekben nem is e két fogalom elutasítása érdekes (hiszen ez, mint arra próbáltam rámutatni, előfeltevéseikből következik), hanem a bűnszervezeti, tehát már kollektív felelősségi konstrukció és az állami bűncselekmény közötti gondolati átmenet megakasztása. Nincs itt hely, és szükség sem, ennek kifejtésére, pusztán példaként jelzem, hogy az egyik ilyen korlátozó („megakasztó”) tényező az *önkéntesség* szempontja, melyet már a nürnbergi gyakorlatban kidolgoztak,³³⁰ arra utalva,

³²⁷ A szuverenitással kapcsolatban lásd *Az állam szuverenitása. Eszmény és/vagy valóság. Interdiszciplináris megközelítések*. Szerk.: Takács Péter. Budapest – Győr, Gondolat – MTA JTI, 2015.

³²⁸ Lásd erről Max Weber: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1992. 78. és *Tanulmányok*. Budapest, Osiris Kiadó, 1998. 156-157.

³²⁹ Az egykori nigériai katonai diktátor, Sani Abacha például – hangsúlyozza az egyik szakkönyv (vö. Green, Penny – Ward, Tony: *State Crime. Governments, Violence and Corruption*. London, Pluto Press, 2004. 1.) – állítólag 4 milliárd dollárnyi kárt okozott hazájának öt év alatt, 1993-1998 között, miközben ugyanezen időszakban az összes angolai tolvaj és betörő által okozott kár csak 3 és fél milliárd dollárra volt becsülhető. (A most felvetett szempont persze, ha megfordítjuk a hangsúlyait, az ellentétes cél érdekében is kiaknázható: az állami bűncselekmény létét épp azért kell elismerni, mert azok esetében jóval súlyosabb dolgokról, nagyobb károkról van szó, mint a „közönséges” bűncselekmények esetén.)

³³⁰ Ahhoz, hogy egy szervezetet Nürnbergben bűnszervezetnek minősítsenek, öt feltételnek kellett teljesülnie. Azt (1) egy közös cél vagy terv végrehajtására hozták létre, (2) e cél a jogilag – adott esetben a Nünbergi Karta 6. cikkében – meghatározott bűncselekmények elkövetése volt, (3) a tagok tisztában voltak azzal, hogy a szervezetcéla bűncselekmények elkövetése, (4) önkéntesen csatlakoztak a szervezethez, végül (5) bizonyos

hogy a bünszervezetekbe, például a náci pártba nem kötelező belépni (bár igen sokan hasznosnak tartották), miközben az államba, akár a bűnöző államba is az emberek beleszületnek. Egy másik hasonló mechanizmus az absztrakt állam-fogalom mögötti beszámítási (vonatkoztatási) pontok kiélezése: az állam nem követhet el bűncselekményt, de a kormány már igen; a kormány nem, de a hadsereg vezetése már igen, és e sor igény szerint folytatható.

Két olyan kísérletre is utalok, amelyek az állami bűnözéssel összefüggő fogalmakat megpróbálták összebékíteni a hagyományos (pozitivist) jogi bűncselekmény-fogalommal, s bizonyos fokig a hagyományos jogtudományi gondolkodásban is utat törtek a *state crime*-szemléletnek. Az egyik érdekes, bár sikeresnek nem nevezhető kísérlet azon a gondolaton alapult, hogy az állami bűncselekmények körébe sorolt tevékenységek *emberi jogokat* sértenek, ami a bűncselekmények közös jegye, ezért bűncselekményként való tilalmuk indokolt.³³¹ A másik kísérlet „a jogi személyek büntetőjogi felelősségének” elismerése mentén abból indult ki, hogy az állam is *jogi személy*, tehát azok mintájára kell kezelni büntetőjogi felelősségét.³³²

D.

Az, hogy a fenti, meglehetősen „erős” érvek ellenére az állami bűncselekmény fogalma, belső ellentmondásai ellenére is viszonylag széles körben elterjedt, elsősorban az amerikai, majd a brit *kriminológiai* elemzéseknek köszönhető, melyek *szociológiai*, *politikai* és *etikai* szempontokat is közvetítettek. Egy közkeletű vélekedés szerint a „state crime” ugyanolyan utat járt be, mint a „fehérgalléros bűncselekmény” (*white-collar crime*) kategóriája. Ez utóbbit az amerikai kriminológia klasszikusa egy 1939-es előadásában vetette fel az „utcai bűncselekmények” (*street crime*) kontrasztjaként,³³³ s csak 30 év múltán, az 1970-es évekre vált elfogadottá.

Lábjegyzet folytatása az előző oldalról.

vádoltakat a szervezet tagjaként elítéltek azon büntettek miatt, amelyek alapján a szervezetet bünszervezetnek nyilvánították.

³³¹ Lásd Cohen, Stanley: *Human Rights and Crimes of the State. The Culture of Denial. Australian and New Zealand Journal of Criminology*. 26. évf. 1993. 77-115. E gondolat egy másik kontextusban így bukkant fel: „ha a kriminológia tudományos diszciplínává kíván válni, az állam nem határozhatja meg azt, hogy érdeklődése mire terjedjen ki. A bűncselekmény fogalmának lényege az alapvető emberi jogok erőszakos megsértése, s ebből következően azt nem lehet az állam által erőszakosnak tartott viselkedésekre korlátozni.” Lásd Irk Ferenc: Fehérgalléros bűnözés, elitbűnözés, menedzserdeviancia. *Jog. Állam. Politika*. 6. évf. 2014/1. szám, 59.

³³² Lásd Sántha Ferenc: *A jogi személy büntetőjogi felelősségéről*. Budapest, KJK-Kerszöv, 2002., Fantoly Zsannett: *A jogi személyek büntetőjogi felelőssége*. Budapest, HVG-Orac 2008, lásd különösen ennek a X. fejezetét: „Az állam büntetőjogi felelőssége”; 236-259., és Sántha Ferenc: Az állam büntetőjogi felelőssége. In: *Keresztmetszet. Tanulmányok fiatal büntetőjogászok tollából*. Szerk.: Karsai Krisztina. Szeged, SZTE ÁJK Pólay Elemér Alapítvány Könyvtára 7. 2005.

³³³ Vö. Sutherland, E. H.: White-collar crime. *American Sociological Review*. 5. évf. 1940. 1-12.

Ugyanez történt – állítják néhányan – a *state crime* és a *state-organized crime* kifejezésekkel is: ezeket az 1980-as évek végén kezdték el használni, az 1990-es évek folyamán már viszonylag sok elemzésben szerepeltek, a 2000-es évekre pedig széles körben elfogadottá váltak. Vezető kriminológiai szakfolyóiratok a 2000-es években rendszeresen helyt adtak az állam által elkövetett bűncselekményeket tárgyaló cikkeknek, olykor *state-crime*-különszámokat is megjelentetve, 2012 óta pedig a témának már önálló folyóirata is van.³³⁴

A leíró (nem normatív) értelemben vett *állami bűncselekmény* kategóriáját az amerikai kriminológiai szakirodalom honosította meg: először William J. Chambliss használta a *szervezett bűnözés* kiterjesztéseként (*state-organized crime*) az Amerikai Kriminológiai Társaság 1988-as közgyűlésén tartott elnöki beszédében, majd Gregg Barak alakította önálló fogalomná (*crime by state*), kifejezetten az állami bűnözésre (*state criminality*) utalva.³³⁵ Ma már az „állami bűncselekmény”-fogalomnak a kriminológián belül önálló története van; igaz, ez csupán néhány oldal a tudománytörténetben,³³⁶ de saját útkeresésekkel és tévutakkal, sztorikkal és „hősökkel”.³³⁷

Mindent összevetve az „állami bűncselekmény” mára széles körben elfogadott fogalom lett, s az elmúlt két évtizedben a szakirodalom kimunkálta annak főbb típusait is.

Mint említettem, elsősorban a népirtást (genocídiumot) és az ahhoz hasonló, osztályszempontú vagy politikai célokat követő tömeggyilkosságokat sorolják ide, bármilyen jellegű is az a politikai rendszer, amely az ezeket elkövető állam mögött áll. Ezek mellett az elemzések ma már ide sorolják az *apartheid*-politika kialakítását, az államilag szponzorált *terrorizmust*, sőt az állami szervek által külföldön végrehajtott titkos *katonai akciókat* is. Általában véve a végrehajtó hatalom *túlkapásaira* (felhatalmazás nélküli, rendszerint titokban tartani kívánt, rendes

³³⁴ A *British Journal of Criminology* 2005-ben, a nemzetközi *Critical Criminology* pedig pedig 2009-ben jelentette meg ilyen különszámot. A témakör önálló lapja 2012 óta a *State Crime Journal*, amit három egyetem (Harvard, Hull és Ulster) speciális programja, az International State Crime Initiative ad ki. A lap főszerkesztői kriminológusok.

³³⁵ Lásd Chambliss, William J.: *State-Organized Crime*. *Criminology*. 27. évf. 1989/2. sz. 183-208. A koncepcióhoz Chambliss élete végig ragaszkodott; vö. *State Crime in the Global Age*. Szerk.: Chambliss, William J. – Michalowski, Raymond – Kramer, Ronald. Milton, Vilan, 2009. Lásd továbbá Barak, Gregg: *Toward a Criminology of State Criminality*. In: *Crimes by the Capitalist State. An Introduction to State Criminality*. Szerk.: Gregg Barak. New York, State University of New York Press, 1991. 3-18.

³³⁶ A legrövidebb történet itt olvasható: *State Crime: Current Perspectives*. Szerk.: Rothe, Dawn – Mullins, Christopher W. (Előszó: W. J. Chambliss, bevezető: Cherif Bassiouni.) New Brunswick, NJ, Rutgers University Press, 2011. 30-33.

³³⁷ E hősök, vagy inkább „alapító atyák” körébe – az imént említett W. Chambliss és G. Barak mellett – rendszerint a politikai bűnözést elemző Kenneth D. Tunnelt, az annak dinamikáját vizsgáló Ian Jeffrey Rosst, valamint a nukleáris állam „bűneit” soroló David Kauzlarichot sorolják. Lásd Tunnell, K. D.: *Political Crime in Contemporary America*. New York, Garland, 1993., Ross, Jeffrey Ian: *The Dynamics of Political Crime*. Thousand Oaks, Sage, 2003. és Kauzlarich, David – Kramer, Ronald C.: *Crimes of the American Nuclear State. At Home and Abroad*. Boston, Northwestern University Press, 1992.

bűncselekményekre emlékeztető akcióira; vö. Watergate-ügy, stb.), valamint a kormányzati szervek államérdekre hivatkozó csalásaira és más jogsértéseire ma már könnyen rámondják, hogy az állam – egyesek szerint a kormányzat (vö. *governmental crimes*) – bűncselekményt követett el. Újabban a természeti *katasztrófák előidézését*, és az azáltal okozott károk mérséklését elhanyagoló állami felelőtlenséget, vagy – főleg a politológiai szakirodalomban – a *represszív* rendszerek *erőszakos* kialakítását is állami büntettnek nevezik, különösen arra tekintettel, hogy az utóbbi rendszerint együttjár a hatalmi pozíció által lehetővé tett sikkasztásokkal, befolyással való üzérkedéssel és hasonlókkal. Állami büntett továbbá a támadó *háború indítása* (amit egyénileg nem is lehet elkövetni), a foglyok *megkínzása*, a *nukleáris* anyagokkal való *fenyegetés* vagy az azokkal való *visszaélés (nuclearism)*, s többek szerint a diszkriminatív rendőri erőszak is, például amikor zavargások idején a színes bőrűek ellen más, kegyetlenebb fenyegető vagy elrettentő eszközöket alkalmaznak. Ma már olyan széles körben határozzák meg e típusokat,³³⁸ hogy a „rendes” és az „állami” bűncselekmények között ki kellett alakítani egy újabb kategóriát: ezen *hibridformák* közé sorolják a vállalatok és testületek által elkövetett bűncselekményeket (*state corporate crime*), az állam foglyul ejtésével (*state capture*) együttjáró visszaéléseket és így tovább.

E.

Miközben az általános társadalomelmélet és a kriminológia teljes mértékben elismerte az állami bűncselekmények lehetőségét, a szociológia és a politikatudomány megbarátkozott vele, a jogtudomány pedig (állam büntetőjogi felelőssége formájában) fanyalogva ízlelgeti, addig a nemzetközi jog terén csaknem ellentétes folyamat zajlott le.

Az államok nemzetközi jog szerinti felelősségével és felelősségre vonhatóságával kapcsolatos szabályok létezése, mibenléte, valamint megalkothatósága régóta foglalkoztatta a kérdés

³³⁸ A témakör ún. gyűjteményes kötetei –, melyek (s ez is jellemző e tudományterületre) messze meghaladják a monográfiák számát – lényegében ezen típusok köréből adnak, nyilvánvalóan a szerkesztők elgondolását tükröző válogatást. Az öt legjellegzetesebb válogatás e tekintetben a következő: *State Crime. Defining, Delineating and Explaining State Crime*. 2 kötet. Szerk.: Friedrichs, David. O. Dartmouth, Ashgate, 1998. *Varieties of State Crime and Its Control*. Szerk. Ross, Jeffrey Ian. Monsey, NY, Criminal Justice Press, 2000., *State Crime. Current Perspectives*. Szerk.: Rothe, Dawn – Mullins, Christopher W. New Brunswick, NJ, Rutgers University Press, 2011., *Controlling State Crime*, *id. kiadás*, ²2000; *State Crime in the Global Age*, *id. kiadás*, 2009. Ezek mintegy 15-20 bűncselekmény-típust különböztet meg. Az áttekintő monográfiák hasonló – a témakört típusok szerint pásztázó – képet mutatnak. Ezek közül kettőre utalok példaként. Green, P. – Ward, T.: *State Crime*, *id. kiadás*, 2004. és Rothe, Dawn: *State Criminality. The Crime of All Crimes*. Rowman & Littlefield, 2009.

elemzőit,³³⁹ s ENSZ is megpróbálta kodifikálni e a kérdést. E kodifikációnak hosszú története van,³⁴⁰ a nemzetközi jogászok azt sok szempontból sikeresnek, de legalábbis szakmailag dicsértesnek mondják, a végeredményt mégis valamiféle rezervált szemlélet jellemzi. Amikor az ENSZ Nemzetközi Jogi Bizottsága – ezirányú tevékenységét 1953-ban kezdve, 1960-ban megújítva, hosszas előkészületek és csaknem négy évtizedes munkálkodás után – 2001-ben elfogadta és a Közgyűlés elé terjesztette a bizottság hetedik *rapporteur*ének, az ausztrál James Crawfordnak a kodifikációs tervezetét, akkor abban nem szerepelt a korábbi tervezet két jellegzetes kategóriája: a „nemzetközi bűncselekmény” (*international crime*) és a „nemzetközi vétség” (*international delict*). Vagyis a tervezet – melyet az ENSZ Közgyűlés „tudomásul vett” és a tagállamok számára tanulmányozásra ajánlott – eltért a büntetőjogias felelősségi koncepciótól, és „a nemzetközi jog cogens szabályainak megsértése esetén” a nemzetközi jogi felelősség egyes különleges szabályait határozta meg. Így az államok felelőssége kapcsán – fogalmazott Kovács Péter – immár nem „az állam nemzetközi bűncselekményeiről” beszélünk, hanem „a nemzetközi jog imperatív normáiból fakadó kötelezettségek megsértéséről, illetve súlyos megsértéséről”.³⁴¹ E bonyolult (és kissé semmitmondónak tűnő) kifejezés – szerintem – ellentétben áll a ténnyel, hogy a nemzetközi jog, s az ENSZ gyakorlata – az ún. reparációs jogkövetkezményeken túl – ismeri az államok ellen alkalmazható *büntető jellegű* (noha kétségtelenül nem büntetőjogi) szankciókat is. Ilyen például a gazdasági vagy diplomáciai kapcsolatok megszakítása és a Biztonsági Tanács döntése alapján foganatosított katonai akció. Nem csoda ezért, hogy a 2001-es kodifikációs tervezetben eszközölt változtatás a szakirodalomban komoly vitákhoz vezetett.³⁴²

A fentiek alapján összességében azt lehet mondani, hogy a népiártást elkövető, apartheidet kialakító, majd fenntartó és az etnikai tisztogatásokat folytató állam *társadalomelméleti, szociológiai és kriminológiai* szempontból még akkor is „bűnöző államnak” tekinthető, mely „ál-

³³⁹ Ennek jelzéseként elég itt utalni két „klasszikus” műre a hazai szakirodalmi hősorából. Lásd Bibó István: *A szankciók kérdése a nemzetközi jogban*. Szeged, Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó, 1934. és Kertész István: *Az állam nemzetközi felelőssége*. Budapest, Grill, 1938.

³⁴⁰ Lásd erről Bruhács János: Az államok nemzetközi felelősségéről szóló végleges tervezet. In: *In memoriam Nagy Károly egyetemi tanár (1932-2001)*. Szerk.: Tóth Károly. Szeged, SZTE ÁJK, 2002. (Acta Juridica et Politica; Tom. LXI. Fasc.1-26.) 117-132., Kovács Péter: *Nemzetközi közjog*. Budapest, Osiris Kiadó, 2011. 462-465. és Boros Balázs Sándor: Nemzetközi jogi felelősség, különös tekintettel az ENSZ Nemzetközi Jogi Bizottsága szerződéstervezetére. *Iustum, Aequum, Salutare*. 2007/3. 125-137.

³⁴¹ Kovács Péter: *idézett mű* (2011) 482. Lásd még ezzel kapcsolatban Ádány Tamás Vince: *A Nemzetközi Büntetőbírárság joghatósága*. Budapest, Pázmány Press, 2014. kül. 38-46. (III.2.): „Elkövethet-e az állam bűncselekményt?”

³⁴² Lásd például Wyler, Eric: From „State Crime” to Responsibility for „Serious Breaches of Obligations under Peremptory Norms of General International Law”. *European Journal of International Law*. 13. évf. 2002/5. sz. 1147-1160. és – némileg korábbról – Pellett, Alain: Can a State Commit a Crime? Definitely, Yes! *European Journal of International Law*. 10. évf. 1999/2. sz. 425-434.

lami bűncselekményeket” követ el, ha *jogi* és *nemzetközi jogi* szempontból ez az álláspont nem erősíthető meg. A különbségek a *perspektíva különbségei*. Alapesetben azt kellene mondanunk, hogy ami társadalomelméleti-leíró nézőpontból „természetes”, azt a jogi-normatív szemlélet nem fogadja el, és megfordítva: ami a jogi-normatív szemlélet alapján „természetes”, az társadalomelméleti-leíró nézőpontból nem az. Fogalmazhatunk azonban ennél kiéleztettebben is. Ez esetben azt mondhatjuk, és én ezt állítom, hogy amit a jogi-normatív megközelítés különös módon – és természetes erkölcsi érzékünkkel szembe menve – nem minősít bűncselekménynek, azt a társadalomelméleti (és állítólag leíró) megközelítés mögött meghúzódó értékrend – erkölcsi intuíciónkkal egyezően, tehát helyesen – nem hajlandó „normálisnak” tekinteni, és bűnnek mondja. Azt, hogy ezzel mely tudományterületen nagyobb a veszteség, mindenki maga is eldöntheti.

V. FEJEZET

KÖVETKEZTETÉSEK

ÚJ TUDOMÁNYOS EREDMÉNYEK, JAVASLATOK ÉS FELVETÉSEK

„Amikor a nácik elvitték a kommunistákat, csendben maradtam, hisz nem voltam kommunista. ... Amikor a szocialistákat bezárták, csendben maradtam, hisz nem voltam szocialista. Amikor a zsidókat vitték el, csendben maradtam, hisz nem voltam zsidó. Amikorra engem vittek el, nem maradt senki, aki tiltakozhatott volna.”

Martin Niemöller *

A dolgozatban felvetett problémák alapján a következő megállapításokra jutottam és az alábbi tudományos eredményeket fogalmaztam meg. A további kutatásokat illetően néhány esetben az alábbi javaslatokat teszem.

1.

E dolgozatban megállapítottam és bebizonyítottam, hogy a nemzetállamnak két fő fejlődési korszaka van; az egyik a homogenizáló állam, mely nemzetileg is egységesíti a társadalmat, a másik a politetnikus politikát követő nemzetállam, melyen belül különböző irányok és jelenleg is formálódó szakaszok különböztethetők meg. Ezek egymástól regionálisan elkülönülnek, amennyiben az utóbbi elsősorban a nyugat-európai államfejlődést jellemzi. A multikulturalizmus – mely (nem programként, hanem) valóságként a nyugati államok köréből is csak egyesek esetén mutatható ki – a homogenizáló nemzetállam visszaszorulásának utolsó stádiuma.

2.

A nemzetállamok fogalmi elemzésében szerepet játszó tényezők közül a *nemzet* mellett jelentős, elhanyagolhatatlan szerepet játszik az etnikum is. Az etnikumok vagy az *európai nemzet-*

* Martin Niemöller (1892–1984) német katonatiszt, majd protestáns lelkész. Pályája kezdetén, még tengeraltjtjáró-parancsnokként a náci párt szavazója volt, később lelkész lett, megváltozott politikai álláspontja, és – legyőzve a belé nevelt antiszemitizmust is – Hitler nyílt kritikusrá vált. 1937-ben letartóztatták, 1938-ban elítélték, 1941-től a dachau koncentrációs táborban tartották fogva. A mottóként idézett szöveg többféle változatban maradt fenn, aminek az az oka, hogy a II. világháború után mondott beszédeiben gyakran Niemöller is különböző formákban fogalmazta meg; lásd erről a Niemöller Alapítvány honlapján (<http://martin-niemoeller-stiftung.de>) a „Was sagte Niemöller wirklich?” című írást. Életét és munkásságát elemzi: Gerlach, Wolfgang: *Als die Zeugen schwiegen. Bekennende Kirche und die Juden*. Berlin, Inst. Kirche u. Judentum, 1987.

fejlődés folyamatában értelmezhető népcsoportok (akik egyes esetekben feloldódtak egy modern nemzetben, máskor pedig beléptek ugyan a nemzetté válás „előszobájába”, de valamilyen ok miatt onnan nem jutottak tovább), vagy az európai nemzeti fejlődéstől teljesen függetlenül, elsősorban származás- és vallási közösségként értelmezendő népek. A nemzet (és a nacionalizmus) – szakirodalom által gyakran jelzett – „eticizálódása” mindkettőre utal, de elméleti és gyakorlati jelentősége elsősorban a második jelentésnek van.

3.

A politikai represszió és az állami erőszak szélsőséges formái úgy gondolhatók el, mint egy olyan skála „másik végének” lépcsőfokai, ami egyéni és kiscsoportos szinten a xenofóbiánál kezdődik el. Az idegenellenességgént felfogott xenofóbiától az ún. gyűlöletincidensen, a gyűlöletbeszéden és a gyűlölet-bűncselekményen át fogalmi út vezet a kényszer és állami erőszak szélsőségeiből, így az etnocídiumhoz, a diszkriminációhoz, majd az apartheidhez, az etnikai tisztogatáshoz és a „másfajta mások” elpusztításához. Ez az út nem „történelmi dinamika” vagy társadalmi törvényszerűség, és nem is a szükségszerűségek oksági láncolata, hanem olyan fokozatok rendszere, amelyek keretei között az etnikai konfliktusok erőszakos kezelésmódjai értelmezhetők.

4.

A kényszerített asszimiláció és etnocídium fogalmilag megkülönböztethető, elsősorban az egyes intézkedések bevezetése során megfogalmazott vagy követett cél alapján. Ez ugyanis a formailag kényszerített (erőszakos) asszimiláció körébe sorolható eszközök alkalmazását etnocídiummá teszi.

5.

Az „etnikai tisztogatás” az etnikai célokat követő politikai represszió és szélsőséges állami erőszak rendszerében önálló fokozatot jelent, s bár meglehetősen különböző magatartások összefoglaló neve, elméletileg érdemes önálló kategóriaként kezelni. Annak ellenére is, hogy nem jogi fogalom, noha különböző módokon szerepel nemzetközi szervezetek jogi dokumentumaiban. Az etnikai tisztogatás egyik legjellegzetesebb megvalósítási eszköze a XX. században az elűzés és a deportálás volt.

6.

Az etnikai tisztogatás alatt összefoglalt magatartások vegyes jellege más okok mellett azért sem oldható fel, mert az etnikai homogén területek megteremtését célzó erőszak könnyen népi-irtássá változik. Az etnikai tisztogatás és a genocídium közötti határok ezért sok esetben képlékenyek. Ez részben megmagyarázza, hogy az amerikai történelmi államszociológia a két fogalmat szinonimaként kezeli.

7.

A genocídium fogalma 1948 óta, amikor nemzetközi egyezményben tiltották meg, komplex-szé vált. A jogi fogalom mellett az elmúlt hetven évben kialakult a politikai genocídium-fogalom, s a fogalom mögötti elméleti problémákat a szakirodalom alternatív kategóriák alkalmazásával (democídium, politicídium, holodomor) próbálta meg áthidalni. Ezek a kísérletek többnyire sikertelenek voltak, ami szerepet játszott abban, hogy a nemzetközi büntetőjogban a genocídium egyezményt sokáig nem, s később is csak szűk körben alkalmazták.

8.

A közigazgatás holokausztban játszott szerepét illetően az egyes szociológiai elméletek különbségei lényegében hangsúlybeli különbségek, melyek a történettudomány nagy koncepcionális vitáival állnak kapcsolatban. A magyarországi holokauszt elemzésében szerepet kapott „bürokratikus antiszemitizmus” kifejezéssel valós tényekre utalnak, bár közigazgatástudományi szempontból kissé pontatlanul.

9.

Az etnikai ellenségeskedés nagyobb valószínűséggel bontakozik ki ott, ahol az etnicitás az osztályszempontok elé vagy esetleg egyenesen azok helyébe kerül, s a társadalmi tagozódást sokan etnikai kategóriákban észlelik.

10.

Az erőszak etnikai célok érdekében történő jogtalan felhasználásának legsúlyosabb esetei, így az apartheid, az etnikai tisztogatás és népirtás esetén történelmi, általános szociológiai, később kriminológiai értelemben lehet bűnöző államról és állami, azaz az állam által elkövetett bűncselekményekről beszélni, jogi és nemzetközi jogi értelemben azonban nem. E különbségek a jelenség vizsgálatában lehetséges perspektívák különbségei.

FELHASZNÁT SZAKIRODALOM

A, Á

- Acton, Lord: Nacionalizmus. In: *Az angolszász liberalizmus klasszikusai*. Szerk.: Ludassy Mária. Budapest, Atlantisz, 1991. 120-152.
- Ács Pál: Fattyazás. Illyés Gyula: A faj védői. *Beszélő*. 14. évf. 2009/11-12. szám 112-116.
- Ács Zoltán: *Nemzetiségek a történelmi Magyarországon*. Budapest, Kossuth, 2010.
- Ádám Péter: Mi a nemzet? Elzász-Lotharingiától a nemzeti önrendelkezésig – Renan nemzet-felfogása. *Magyar Tudomány*. 1996/6. 692-701. és Ádám Péter: Még egyszer a renani nemzetfelfogásról. *Holmi*. 1995/5. 678-686.
- Adam, Uwe Dietrich: *Judenpolitik im Dritten Reich*. Düsseldorf, Droste, 1972, 2003. és Adam, Uwe Dietrich: The Gas Chambers. In: *Unanswered Questions. Nazi Germany and the Genocide of the Jews*. Szerk.: Francois Furet. New York, Schocken Books, 1989, 134–154.
- Ádány Tamás Vince: *A Nemzetközi Büntetőbíróság joghatósága*. Budapest, Pázmány Press, 2014.
- Adorno, T. W. – Horkheimer, M.: *A felvilágosodás dialektikája. Filozófiai töredékek* Budapest, Atlantisz, 1990, ²2011. (eredetileg 1947)
- Agamben, Giorgio: *Remnants of Auschwitz. The Witness and the Archive*. New York, Zone Books, 1999.
- Akçam, Taner: *The Young Turks' Crime Against Humanity. The Armenian Genocide and Ethnic Cleansing in the Ottoman Empire*. Princeton, Princeton University Press, 2012.
- Alcoff, L.: *Visible Identities. Race, Gender, and the Self*. New York, Oxford University Press, 2006.
- Allport, Gordon W.: *Az előítélet*. Ford.: Csepeli György. Budapest, Gondolat, 1977
- Alvarez, Alex: *Genocidal Crimes*. Abingdon, Routledge, 2010.
- Aly, Götz: *Hitler népállama. Rablás, faji háború, nemzeti szocializmus*. Budapest, Atlantisz, 2012. (németül: 2005., kritikákra adott válaszokkal 2006)
- Aly, Götz: *Endlösung. Völkerverschiebung und der Mord an den europäischen Juden*. Frankfurt, Fischer, 1995., Fischer-Taschenbuch-Verlag, 1998.
- Anderson, Benedict: *Elképzeltek közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Budapest, L' Harmattan, Atelier Füzetek, 2006. (eredetileg: Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. London, Verso, 1983.)
- Anderson, Benedict: *Elképzeltek közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Ford.: Sonkoly Gábor. Budapest, L'Harmattan, 2006 (eredetileg 1983).
- Anderson, Gary Clayton: *The Conquest of Texas. Ethnic Cleansing in the Promised Land, 1830–1875*. Norman, University of Oklahoma Press, 2005.
- Andreasen, R.: Race: Biological Reality or Social Construct? *Philosophy of Science*. 67. évf. 2000/Supplement, 653– 666.
- Anemone, Robert L.: *Race and Human Diversity. A Biocultural Approach*. London, Pearson Education 2011.
- Apor Balázs: The Expulsion of the German Speaking Population from Hungary. In: *The Expulsion of the 'German' Communities from Eastern Europe at the End of the Second World War*. Szerk.: Prauser, Steffen – Rees, Arfon. EUI Working Paper. [<http://cadmus.eui.eu>] HEC No. 2004/1. 33-46.

- Arad, Y. – Gutman, I. – Margaliot, A. (szerk.): Documents on the Holocaust. Selected Sources on the Destruction of the Jews of Germany, Austria, Poland, and the Soviet Union. Lincoln – Jerusalem, University of Nebraska Press – Yad Vashem, 1999.
- Arday Lajos: Nép, nemzet, állam, nemzetállam, nacionalizmus. Nemzetállamok és kisebbségek. Történelem és identitás Közép-Európában. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2016.
- Arendt, Hannah: *A totalitarizmus gyökerei*. Ford.: Berényi Gábor et al. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1992. (eredetileg 1951)
- Arendt, Hannah: *Eichmann Jeruzsálemben. Tudósítás a gonosz banalitásról*. Ford.: Mesés Péter, Budapest, Osiris Kiadó, 2000. (eredetileg 1963)
- Arendt, Hannah: Nemzetállam és demokrácia. In: *Fogódzó nélkül. Hannah Arendt olvasókönyv*. Szerk. Balogh László Levente – Bíró-Kaszás Éva. Pozsony, Kalligram, 2008.
- Ariëns, Elke – Richter, Emanuel – Sicking, Manfred (szerk.): *Multikulturalität in Europa: Teilhabe in der Einwanderungsgesellschaft*. Transcript Verlag, Bielefeld, 2013.
- Arisztotelész: *Rétorika*. Ford. Adamik Tamás. Budapest, Gondolat Kiadó, 1982.
- Ashmore, Richard D. – Jussim, Lee – Wilder, David: *Social Identity, Intergroup Conflict, and Conflict Reduction*. Oxford, Oxford University Press, 2001.

B

- Baade, Hans W.: The Eichmann Trial. Some Legal Aspects. *Duke Law Journal*. 1961. 400–420.
- Balázs Géza: Anyanyelv-művelés. *Valóság*. 48. évf. 2005/5. 83-98.
- Balint, Jennifer: *Genocide, State Crime and the Law. In the Name of the State*. Abingdon, Oxon, Routledge, 2011.
- Balogh Ágnes – Tóth Mihály: *Magyar büntetőjog. Általános rész*. Budapest, Osiris Kiadó, 2010.
- Balogh András – Rostoványi Zsolt – Búr Gábor – Anderle Ádám: *Nemzet és nacionalizmus. Ázsia, Afrika, Latin-Amerika*. Budapest, Korona Kiadó, 2002
- Balogh András – Rostoványi Zsolt – Búr Gábor – Anderle Ádám: *Nemzet és nacionalizmus. Ázsia, Afrika, Latin-Amerika*. Budapest, Korona Kiadó, 2002.
- Balogh László Levente: Állam és erőszak. *Politikaitudományi Szemle*. ... évf. 2011/1. sz. 119-134.
- Balogh László Levente: *Az erőszak kritikája. Tanulmányok*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011.
- Banting, Keith – Kymlicka, Will: Is there Really a Retreat from Multiculturalism Policy? New Evidence from the Multiculturalism Policy Index. In: *Comparative European Politics*. 11. évf. 2013/5. szám 577-598.
- Barak, Gregg: Toward a Criminology of State Criminality. In: *Crimes by the Capitalist State. An Introduction to State Criminality*. Szerk.: Gregg Barak. New York, State University of New York Press, 1991. 3-18.
- Bárd Károly: Történelmi igazságtétel. Ötven évvel az Eichmann per után. In: *Sapienti sat. Ünnepi kötet Dr. Cséka Ervin professzor 90. születésnapjára*. Szerk.: Juhász Zsuzsanna – Nagy Ferenc – Fantoly Zsanett. Szeged [Acta Universitatis Szegediensis. Acta juridica et politica. 2012. Tom. 74.], 2012. 35–48.
- Bárdi Nándor: *Az Åland-szigetek önkormányzata*. Budapest, k.n., 1994 (Kisebbségi adattár, kézirat).
- Bársony János – Daróczi Ágnes (szerk.): *Pharraimos. A romák sorsa a holokauszt idején*. Budapest, L'Harmattan, 2004.
- Bársony János: Viták és tények a pharraimosról, a roma holokausztról. *Beszélő*. 12. évf. 2007. 4. szám.

- Barth Boris: *Genocid. Völkermord im 20. Jahrhundert. Geschichte. Theorien. Kontroversen.* München, C. H. Beck, 2006.
- Barth, Fredrik (szerk.) *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference* (a kötet egy 1967-ben Bergenben tartott konferencia anyagát tartalmazza) Prospect Heights, Waveland Press, 1998.
- Bartrop, Paul R. – Totten, Samuel (szerk.): *Dictionary of Genocide.* 1-2. kötet. Santa Barbara, Cal., ABC-CLIO 2007.
- Bauer, Yehuda: *A History of the Holocaust.* Danbury, Franklin Watts, 1982.
- Bauer, Yehuda: *Holocaust in Historical Perspective.* Seattle, University of Washington Press, 1978.,
- Bauer, Yehuda: *Rethinking the Holocaust.* New Haven, Yale University Press, 2001.
- Bauer, Yehuda: The Place of the Holocaust in Contemporary History. *Studies in Contemporary Jewry.* 1. évf. 1984. 201–224.
- Bauer, Yehuda: Whose Holocaust? In: *Genocide and Human Rights. A Global Anthology.* Szerk.: Porter, J. N. Washington, University Press of America, 1982.
- Bauman, Zygmunt: *A modernitás és a holokauszt.* Ford.: Gerskovits Endre. Budapest, Új Mandátum Kiadó, 2001, 151-152. (eredetileg *Modernity and the Holocaust.* Cambridge, Polity Press, 1989.)
- Bazylar, Michael: *Holocaust, Genocide, and the Law. A Quest for Justice in a Post-Holocaust World.* Oxford, Oxford University Press, 2017.
- Becirevic, Edina: *Genocide on the River Drina.* New Haven, Conn, Yale University Press, 2014.
- Becker, Frank: *Bilder von Krieg und Nation: Die Einigungskriege in der bürgerlichen Öffentlichkeit Deutschlands 1864–1913.* München, Oldenbourg, 2001.
- Békés A. Vera: *Trauma és narratíva. A Holokauszt trauma reprezentációja.* Budapest, Ad Librum, 2012.
- Benedict, Ruth – Weltfish, Gene: *The Races of Mankind.* New York. k.n., Public Affairs Pamphlet No. 85., 1946.
- Benz, Wolfgang: *Vorurteil und Genozid. Ideologische Prämissen des Völkermords.* Béc, Böhlau Verlag, 2010.
- Berenbaum, Michael (szerk.): *Mosaic of Victims. Non-Jews Persecuted and Murdered by the Nazis.* New York, New York University Press, 1990., 1992.
- Berenbaum, Michael: *After Tragedy and Triumph. Essays in Modern Jewish Thought and the American Experience.* Cambridge, Cambridge University Press, 1990, 2009.
- Berenbaum, Michael: *The World Must Know. The History of the Holocaust as Told in the United States Holocaust Memorial Museum.* New York, Little, Brown, 1993,
- Bergmann, Werner: *Antisemitism and Xenophobia in Germany since Unification.* In: Kurth, Hermann – Bergmann, Werner – Erb, Rainer (szerk.): *Antisemitism and xenophobia in Germany after unification.* New York – Oxford, Oxford University Press, 1997. 21–38.
- Bernát Anikó: Idegenellenesség Magyarországon és a visegrádi országokban. In: *Változó migráció – változó környezet.* Szerk.: Hárs Ágnes – Tóth Judit. Budapest, MTA KI, 2010. 263-275.
- Bernáth Gábor – Brassói Vivien – Orsós Julianna: *Ha szaladok, agyonlőnek, ha megállok, agyonvernek. Az európai roma holokauszt.* Budapest, Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, 2015.
- Besenyi Fruzsina Tünde: A nemzetközi kulturális örökség- és műkincsvédelem terrorizmus általi fenyegetettsége az Iszlám Állam példáján keresztül. *Diskurzus* [Győr]. 5. évf. 2015/különszám, 3–12.

- Bibó István: *A szankciók kérdése a nemzetközi jogban*. Szeged, Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó, 1934.
- Bibó István: *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*. Budapest, Gondolat, 1984, Új Mandátum, 2001. (elérhető az interneten: regi.sofar.hu/hu/book/export/html/13337)
- Biczó Gábor: *Az idegen*. In: *Hasonló a hasonlónak...* Budapest–Pozsony, Kalligram, 2009, 110–121.
- Biedermann Zsuzsánna: *Genocídium és destabilizáció az afrikai Nagy Tavak régióban. A konfliktusok gazdasági vetülete*. Pécs, Publikon, 2015. – *Genocídium és destabilizáció az afrikai Nagy Tavak régióban – Ajánlások a megelőzésre*. PhD-értekezés [kézirat]. Budapest, Corvinus Egyetem, 2013.
- Biedermann Zsuzsánna: A genocídium fogalmának értelmezése. *Jogelméleti Szemle*. 2011/4. szám
- Bihari Mihály: *Politológia. A politika és a modern állam. Pártok és ideológiák*. Budapest, Nemzedékek Tudása Tankönyvkiadó, 2013.
- Biondich, Mark: *The Balkans. Revolution, War, and Political Violence Since 1878*. Oxford University Press, 2011.
- Bíró-Kaszás Éva: *Felelősség a világért. Hannah Arendt gondolkodói útja a totalitarizmus elméletének kidolgozásáig*. Debrecen, Vulgo, 2005.
- Blasius, Dirk: *Geschichte der politischen Kriminalität in Deutschland (1800-1980). Eine Studie zu Justiz und Staatsverbrechen*. Frankfurt am Main, Shurkamp, 1983.
- Boas, Gideon – Schabas, William (szerk.): *International Criminal Law. Developments in the Case Law of the ICTY*. Martinus Nijhoff Publishers, 2003.
- Boros Balázs Sándor: Nemzetközi jogi felelősség, különös tekintettel az ENSZ Nemzetközi Jogi Bizottsága szerződéstervezetére. *Iustum, Aequum, Salutare*. 2007/3. 125-137.
- Böttger, Christian: *Ethnos: der Nebel um den Volksbegriff*. Beltheim-Schnellbach, Lindenbaum Verlag, 2014.
- Bracher, K. D.: *Die deutsche Diktatur. Entstehung, Struktur, Folgen des Nationalsozialismus*. Ullstein Taschenbuchverlag, 1969.
- Bracher, Karl Dietrich – Schauer, Wolfgang – Schulz, Gerhard: *Die nationalsozialistische Machtergreifung. Studien zur Errichtung des totalitären Herrschaftssystems in Deutschland 1933/34*. Wiesbaden, Springer, 1960, ²1962.
- Braham, Randolph L.: *A népiértés politikája. A holokauszt Magyarországon*. 1-2. kötet. Budapest, Park Kiadó (eredetileg angolul 1981, magyarul 1987), ³2015.
- Braham, Randolph L. – Szabó Zoltán Tibor: *A Magyarországi Holokauszt földrajzi enciklopédiája*. 3 kötet. Budapest, Park Könyvkiadó, 2006.
- Braham, Randolph L.: *A magyar holocaust*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1988.
- Breitmann, Richard: *The Architect of Genocide. Himmler and the Final Solution*. Hanover, NH, University Press of New England, 1991.
- Brett, Roddy: *The Origins and Dynamics of Genocide. Political Violence in Guatemala*. London, Macmillan Palgrave, 2016.
- Breuilly, John (szerk.): *Oxford Handbook of the History of Nationalism*. Oxford University Press, 2013.
- Bridgman, Jon: *The Revolt of the Hereros*. Berkeley, University of California Press, 1981.
- Broschimmer, Franz: *Ecocide*. London, Pluto Press, 2002. és Zierler, David: *The Invention of Ecocide*. Atlanta, University of Georgia Press, 2011.
- Broszat, Martin: *Der Staat Hitlers. Grundlegung und Entwicklung seiner inneren Verfassung*. 1969. München, dtv, 1995 (angolul: *The Hitler State. The Foundation and Development of the Internal Structure of the Third Reich*. London, Routledge, 2014.)

- Broszat, Martin: Hitler und die Genesis der „Endlösung“. Aus Anlaß der Thesen von David Irving. In: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*. 25. évf. 1977. 739-775., angolul Hitler and the Genesis of the „Final Solution“. An Assessment of David Irving's Theses. *Yad Vashem Studies*. 13. évf. 1979. 75-125.
- Brown, Dee: *Bury My Heart at Wounded Knee. An Indian History of the American West*. New York, Holt, Rinehart & Winston, 1970, Sterling, ²2009.
- Browning, Christopher R.: *Nazi policy, Jewish labor, German killers*. Cambridge, Cambridge University Press, 2000.
- Browning, Christopher R.: The German Bureaucracy and the Holocaust. In: *Genocide. Critical Issues of the Holocaust. A Companion Volume to the Film, Genocide*. Szerk.: Grobman, Alex – Landes, Daniels. Los Angeles, Simon Wiesenthal Center, 1983. 145-149.
- Browning, Christopher R.: *The Path to Genocide. Essays on Launching the Final Solution*. Cambridge, Cambridge University Press, 1992.
- Brubacker, Rogers: *Nacionalizmus új keretek között*. Budapest, L'Harmattan – Atelier, 2006.
- Bruhács János: Az államok nemzetközi felelősségéről szóló végleges tervezet. In: *In memoriam Nagy Károly egyetemi tanár (1932-2001)*. Szerk.: Tóth Károly. Szeged, SZTE ÁJK, 2002. (Acta Juridica et Politica; Tom. LXI. Fasc.1-26.) 117-132.
- Brunner, Georg: *Nemzetiségi kérdés és kisebbségi konfliktusok Kelet-Európában*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 1995.
- Buchheim, Hans – Broszat, Martin: *Anatomie des SS-Staates*. 1-2 kötet. München, dtv, 1984.
- Bulutgil, Zeynep H.: *The Roots of Ethnic Cleansing in Europe*. Cambridge University Press, 2016.
- Burrin, Philippe: *Hitler et les Juifs. Genèse d'un génocide*. Párizs, Le Seuil, 1989, ²1995., angolul *Hitler and the Jews. The genesis of the Holocaust*. London, Routledge, Chapman and Hall, 1994.
- Byrkjefflot, Haldor – Gay, Paul du – Greve, Carsten: What is the „Neo-Weberian State” as a Regime of Public Administration? In: *The Palgrave Handbook of Public Administration and Management in Europe*. Szerk.: Ongaro, Edoardo – Thiel, Sandra Van. Cham, Palgrave Macmillan, 2018. 991-1009.

C, Cs

- Calic, Marie-Janine: Die „ethnische Säuberungen” im ehemaligen Jugoslawien. In: *Definitivonsmacht, Utopie, Vergeltung*. "Ethnische Säuberungen" im östlichen Europa des 20. Jahrhunderts. Szerk.: Brunnbauer, Ulf – Sundhaussen, Holm. Münster, Lit Verlag, 2006. 125-143.
- Cang, I.: *The Rape on Nanking. The Forgotten Holocaust of World War II*. New York, Basic Books, 1997, Penguin, 1998.
- Carp, Matatias: *Holocaust Romániában 1940-1944*. Budapest, Primor Kiadó, é.n.,
- Chalk Frank és Jonasson, Kurt (szerk.) *History and Sociology of Genocide. Analyses and Case Studies*. New Haven, Conn., Yale University Press, 1990.
- Chambliss, William J.: State-Organized Crime. *Criminology*. 27. évf. 1989/2. sz. 183-208.
- Chambliss, William J. – Michalowski, Raymond – Kramer, Ronald (szerk.): *State Crime in the Global Age*. Szerk.: Milton, Vilan, 2009.
- Charny, Israel W. (szerk.): *Genocide. A Critical Bibliographic Review*. 1–3 kötet. London – New York, Mansell Publishing – Facts on File, 1989–1991. 3. kötet [a 3. kötet: *The Widening Circle of Genocide* címen is]
- Charny, Israel W. (szerk.): *Encyclopedia of Genocide*. 1-2. kötet. Santa Barbara, Cal., ABC-Clio, 1999.

- Civallero, Edgardo: When Memory Turns into Ashes... Memoricide during XX. century. *Information for Social Change*. 25. 2007/1. szám, 7–22.
- Clarke, John Henrik: *Christopher Columbus and the Afrikan Holocaust. Slavery and the Rise of European Capitalism*. New York, A & B Books, 1992.
- Clastres, Pierre: Ethnocide. *Art & Text*. 28. évf. 1988. 51-71.
- Clavero, Bartolomé: *Genocide or Ethnocide, 1933-2007. How to Make, Unmake, and Remake Law with Words*. Milánó, Giuffrè Editore, 2008.
- Cohen, Asher: Soá. Budapest, Cserépfalvi, 1994.,
- Cohen, Stanley: Human Rights and Crimes of the State. The Culture of Denial. *Australian and New Zealand Journal of Criminology*. 26. évf. 1993. 77-115.
- Connor Walker: Nation is a Nation, is a State, is an Ethnic Group, is ...” In: *Ethnic and Racial Studies*. 1978. 1. sz. 377-400.
- Connor, Walker: *Ethnonationalism. The quest for understanding*. Princeton, N.J., Princeton University Press, 1994.
- Connor, Walker: Nacionalizmus és politikai illegitimitás. *Magyar Kisebbség*. 2005/1–2. szám
- Connor, Walker: Nemzet, állam, nemzetállam. *Világosság*. 1998/8–9. szám, 645-646.
- Cornell, Stephen E. – Hartmann, Douglas: *Ethnicity and Race. Making Identities in a Changing World*. Thousand Oaks, Cal., Pine Forge Press, (1998) ²2007.
- Crowe, David: The Roma Holocaust. In: *The Holocaust's Ghost. Writings on Art, Politics, Law, and Education*. Szerk.: Schwartz, B. és DeCoste, F. C., Alberta, University of Alberta, 2000. 179-203.
- Crozier, M.: *A bürokratikus jelenség*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1981.
- Csánk Béla: Genocidium. *Jogtudományi Közlöny*. 4. évf. [új folyam] 1949/1–2. szám, 25–31.
- Császár Melinda: *Nemzet – jog – identitás. A státustörvény végrehajtásának szociológiai vonatkozásai*. Ph.D. értekezés. Budapesti Corvinus Egyetem, kézirat, 2009.
- Csepeli György – Fábián Zoltán – Sik Endre: Xenofóbia és a cigányságról alkotott vélemények. In: *Társadalmi Riport 1998*. Szerk.: Kolosi Tamás – Tóth István György. Budapest, TÁRKI, 1998, 458–489.
- Csepeli György – Örkény Antal – Székely Mária (szerk.): *Kisebbségsszociológia*. Budapest, ELTE Kisebbségsszociológiai Tanszék, 1997.
- Csepeli György – Örkény Antal – Székelyi Mária: *Nemzetek egymás tükrében. Interetnikus viszonyok a Kárpát-medencében*. Budapest, Balassi Kiadó, 2002.
- Csepeli György – Örkény Antal: *Gyűlölet és politika*. Minoritás Alapítvány Kisebbségkutató Intézete, Budapest, 2002.
- Csepeli György – Örkény Antal: *Nemzet és migráció*. E-tankönyv. Budapest., ELTE TáTK, 2017. 97-104.
- Csepeli György (szerk.): *Előítéletek és csoportközi viszonyok. Válogatott tanulmányok*. Budapest, KJK, 1980.
- Csepeli György: Az idegen bennünk van. *Credo*. 21.. évf. 2015/4. szám 12–22.,
- Csepeli György: *Előítélet és antiszemimitizmus*. Budapest, József, 1988.
- Cseres Tibor: *Hideg napok és Vérbosszú Bácskában*. Budapest, Magvető, 1966. és 1991.

D

- Dalos György: Ernst Nolte és a német történészvita. *Mozgó Világ*. 2003/8. 51–56.
- Daniel E.: *The Armenian Holocaust*. New York, Oxford University Press, 1992.
- Davidson, Lawrence: *Cultural Genocide*. New Brunswick, NJ, Rutgers University Press, 2012.
- Dawidowich, L. S.: *The Holocaust and the Historians*. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1981.

- Deák Ágnes: „A magyar nemzet jövője cultura kérdése”. Eötvös József nemzetiségpolitikai koncepciója 1850–1868. *Aetas*. 5. évf. 1990/1-2. szám, 7-28.
- Demeter Gábor: *A Balkán-háborúk és a nagyhatalmak. Rigómezőtől Koszovóig*. Szerk.: Krausz Tamás. Budapest, Napvilág, 1999.
- Demeter Gábor: *A két Balkán-háború hadtörténete (1912-1913)*. Debrecen, Debreceni Egyetem, 2008.
- Demeter M. Attila: *Ethnosz és démosz*. Egyetemi Műhely Kiadó, Kolozsvár, 2013.
- Demeter M. Attila: *Ethnosz és démosz*. In: *Korunk*. 7. évf. 2006/4. szám, 9-17.
- Dinók Henriett Éva: *A gyűlölet-bűncselekményekkel szembeni fellépés jelentősége és lehetőségei. Nemzetközi és hazai jogalkotási, jogalkalmazási és adatgyűjtési kérdések*. PhD. értekezés. Budapest, gépirat, 2015.
- Dittrich, Eckhart – Lentz, Asrid: Die Fabrikation von Ethnizität. In: *Nationalstaat und Ethnizität*. Szerk.: Kößler, Reinhart – Schiel, Tilman. Frankfurt am Main, IKO-Verlag für Interkulturelle Kommunikation, 1995. 24-44.
- Donald Bloxham: *The Final Solution. A Genocide*. Oxford, Oxford University Press, 2009.
- Dömötör Ágnes: Hiányélmény, élményhiány. A Holokauszt Emlékközpont „Jogfosztástól népiértésig” című állandó kiállításáról. *Café Babel*. 2006. 53. szám, 67-74.
- Drost, P. N.: *The Crime of State*. 1. kötet: *Humanicide*. 2. kötet: *Genocide*. *United Nations Legislation on International Criminal Law*. Leyden, A. W. Sythoff, 1959. (225), lásd különösen 125–131.
- Durai M.: *Riadó! Vágják alattunk a fát! Beszédok és értekezések 2005-2006*. Budapest, Szabad Tér, 2006.

E, F

- Egedy Gergely: (Multi)-kultúra – konzervatív olvasatban. In: *Konzervativizmus az ezredfordulón*. Magyar Szemle Könyvek, Budapest, 2001.
- Egedy Gergely: A multikulturalizmus kihívása: értjük-e Európát? In: *Kommentár*. 2016/2. szám, 73-86.
- Egedy Gergely: Gondolatok a nemzetről. A politikai és a kulturális megközelítés. In: *Nemzetfogalmak és etnopolitikai modellek Kelet-Közép-Európában*. Szerk.: Szarka László – Vizi Balázs – Majtényi Balázs – Kántor Zoltán. Budapest, Gondolat, 2007.
- Egedy Gergely: Nagy-Britannia válaszüton: „kemény” vagy „puha” Brexit? In: *Magyar Szemle*. 25. évf. 2016/7-8. szám
- Egedy Gergely: Skócia: népszavazás az identitásról. *Magyar Szemle*. Új folyam XXIV. 2015/1-2. szám.
- Eiler Ferenc: A kisebbségi önkormányzati rendszer és tapasztalatai. In: *Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről*. Szerk.: Kántor Zoltán és Majtényi Balázs. Budapest, Rejtjel Kiadó, 2005. 445-460.
- Eisen, George és Stark Tamás: Az 1941-es galíciai deportálás és a kamenyec-podolszkiji tömegmészárlás. A magyar holokauszt első fejezete. *Valóság*. 57. évf. 2014/9. sz. 77-99.
- Eötvös József: *A nemzetiségi kérdés*. Kolozsvár, Kritérium, Téka, 2011. (eredetileg: 1865)
- Erichsen, Casper – Olusoga, David: *The Kaiser's Holocaust. Germany's Forgotten Genocide and the Colonial Roots of Nazism*. London, Faber & Faber, 2010.
- Eriksen, Thomas Hylland: *Etnicitás és nacionalizmus. Antropológiai perspektívák*. Budapest – Pécs, Gondolat – PTE, 2008.
- Erős Ferenc: Az előítélet-kutatás dilemmái. In: Neményi Mária – Szalai Júlia (szerk.): *Kisebbségek kisebbsége. A magyarországi cigányok emberi és politikai jogai*. Új Mandátum, Budapest, 2005, 353–375.

- Fábián Zoltán – Sik Endre: Előítéletesség és tekintélyelvűség. In: *Társadalmi Riport 1996*. Szerk.: Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György. Budapest, TÁRKI–Századvég, 1996. 381–413.
- Fábián Zoltán: Vélemények a cigányokról és az idegenellenesség Magyarországon. In: Sik Endre – Tóth Judit (szerk.): *Idegenek Magyarországon*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 1998, 153–175.
- Fackenheim, Emil L.: *The Jewish Bible after the Holocaust. A Re-reading*. Bloomington, Indiana University Press, 1990.
- Fackenheim, Emil L.: *The Jewish Thought of Emil Fackenheim. A Reader*. Wayne State University Press, 1987.
- Fantoly Zsanett: *A jogi személyek büntetőjogi felelőssége*. Budapest, HVG-Orac 2008.
- Fantoly Zsanett: Az állam büntetőjogi felelőssége. *Rendészeti Szemle*. 2007/10. sz. 3-22.
- Fehér István: *A magyarországi németek kitelepítése, 1945-1950*. Akadémiai Kiadó, 1988.
- Feierstein, Daniel: *Genocide as Social Practice: Reorganizing Society under the Nazis and Argentina's Military Juntas*. New Brunswick, NJ, Rutgers University Press, 2014.
- Fein, Helen: *Genocide. A Sociological Perspective*. Thousand Oaks, Cal., Sage, 1991.
- Feingold, H. L.: How Unique is the Holocaust? In: *Genocide. Critical Issues of the Holocaust. A Companion Volume to the Film, Genocide*. Szerk.: Grobman, Alex – Landes, Daniels. Los Angeles, Simon Wiesenthal Center, 1983. 398-401.
- Feischmidt Margit (szerk.): *Multikulturalizmus*. Budapest. Osiris Kiadó-Láthatatlan Kollégium, 1997.
- Felföldi Enikő: A kisebbségi jogok, a kisebbségek kulturális identitása és a kulturális jogok a nemzetközi jogban. *Kisebbségkutatás*. 11. évf. 2002/3. szám 728-742.
- Fichte, Johann Gottlieb: Beszéd a német nemzethez. In: *Eszmék a politikában: A nacionalizmus*. Szerk.: Bretter Zoltán – Deák Ágnes. Pécs, Tanulmány Kiadó, 1995.
- Fings, Karola – Kenrick, Donald: *The Gypsies during the Second World War*. 2 kötet. Párizs, Gypsy Research Centre, 1997–1999.
- Fings, Karola: *The Gypsies During the Second World War. The Final Chapter*. University of Hertfordshire Press, 2006;
- Fish, Stanley: Butik-multikulturalizmus, avagy miért képtelenek a liberálisok a gyűlölet beszédéről gondolkodni. *Magyar Lettre International*. 31. szám: 1998/4. (eredetileg: *Critical Inquiritie*. 23. évf. 1997/2 szám. 378-395.
- Fleming, Gerald – Fiedländer, Saul: *Hitler und die Endlösung*. „Es is der Führers Wunsch”. Ullstein, 1987, angolul *Hitler and the Final Solution*. Berkeley, Cal., University of California Press, 1987, ²1994, 1996.
- Fóris Ákos: Historikerstreit: történettudomány és társadalom múlt és jelen határán. III. Egyedi? Összehasonlítható? Reakció? – A holokauszt értelmezhetősége. In: *Academi edu*. 2015.
- Frank, Matthew: *Making Minorities History. Population Transfer in Twentieth-century Europe*. Oxford, Oxford University Press, 2017.
- Friedländer, Saul: *A náci antiszemitizmus. Egy tömegpszichózis története*. Budapest, Uránusz, 1996. (eredetileg 1972)
- Friedländer, Saul: *Das Dritte Reich und die Juden. Die Jahre der Verfolgung 1933–1939. és Verfolgung und Vernichtung 1939–1945*. München, C.H. Beck, 2006, 2007, München, dtv, 2008.
- Friedländer, Saul: *Nazi Germany and The Jews*. 1. kötet: *The Years of Persecution*. New York, Harper 1977. és 2. kötet: *The Years of Extermination*. London, Weidenfeld & Nicolson, 2007; németül: *Das Dritte Reich und die Juden. Die Jahre der Verfolgung 1933–1939. és Verfolgung und Vernichtung 1933–1945*. München, C.H. Beck, 2006, 2007, München, dtv., 2008

- Friedman, Jonathan C.: *The Routledge History of the Holocaust*. London, Routledge, 2010.
- Friedrichs, David. O. (szerk.): *State Crime. Defining, Delineating and Explaining State Crime*. 1-2 kötet. Dartmouth, Ashgate, 1998.
- Fuchs, Lawrence H.: *The American Kaleidoscope. Race, Ethnicity, and the Civic Culture*. Hanover, N.H., Weslean University Press, 1995

G

- Gángó Gábor: *Mi a nemzet? A népek életéről és haláláról*. Előadás a Mindentudás Egyetemén (mindentudas.hu) 2003. március 17.
- Garcia, J. L. A.: Is Being Hispanic an Identity? *Philosophy and Social Criticism*. 27. évf. 2001. 29-43. (újraközölve a *Debating race, ethnicity, and Latino identity*. Jorge J. E. Gracia and his critics. Szerk.: Jaksic, Iván. New York, Columbia University Press, 2015. c. kötetben) és Garcia, J. L. A.: Philosophical Analysis and the Moral Concept of Racism. *Philosophy and Social Criticism*. 25. évf. 1999. 1-32., továbbá Garcia, J. L. A.: Racial and Ethnic Identity? *Philosophy and the Mixed Race Experience*. Szerk.: Botts, Tina Fernandes. Lexington Books, 2016. 187-220. és Garcia, J. L. A.: The Heart of Racism. *Journal of Social Philosophy*, 27. évf. 1996. 5-45.
- Gay, Paul du (szerk.): *The Values of Bureaucracy*. Oxford, Oxford University Press, 2005.
- Gay, Paul du: Bauman's Bureau: „Modernity”, Identity, Ethics. In: *In Praise of Bureaucracy. Weber – Organization – Ethics*. London, Sage, 2000. 35-60.
- Geary, Patrick J.: *A nemzetek mítosza. Európa népeinek születése a középkorban*. Budapest – Frankfurt, Atlantisz – Fischer, 2014.
- Gehér József: A kulturális népiertés fogalma és tilalmának jogi lehetőségei. *Kisebbségkutatás*. 1991–1992/4. szám, 392–393. és *Regio. Kisebbség, politika, társadalom*. 2. évf. 1991/3. szám, 194–201.
- Gerlach, Christian – Götz, Aly: *Az utolsó fejezet. Reálpolitika, ideológia és a magyar zsidók legyilkolása, 1944/1945*. Budapest, Noran, 2005.
- Gewald, Jan-Bart: *Herero Heroes. A Socio-political History of the Herero of Namibia, 1890-1923*. Athens, Oh., Ohio State University Press, 1999.
- Gilbert, Martin: *The Holocaust. A History of the Jews of Europe during the Second World War*. New York, Henry Holt, 1985.,
- Ginzberg, Eitan: *Destruction of the Indigenous Peoples of Hispano America. A Genocidal Encounter*. Sussex, Sussex Academic Press, 2018.
- Goldhagen, Daniel Jonah: *Hitler buzgó hóhérai. Az egyszerű németek és a Holokauszt*. Ford. Bokor Pál. Budapest, Atlantic Press, 2017. (eredetileg 1996.)
- Goldhagen, Daniel J.: *The Devil that Never Die. The Rise and Threat of Global Anti-Semitism*. Boston, Mass., Little Brown, 2013.
- Goldmann, Kjell: *Transforming the European Nation-State. Dynamics of Internationalization*. Thousand Oaks, Sage, 2001.
- Görbe Attiláné Zán Krisztina: Idegenellenesség-kutatás a büntetés-végrehajtási szervezet állományában. *Börtönügyi Szemle*. 2014/3. szám 12–24.
- Görbe Attiláné Zán Krisztina: Hazai xenofóbia-kutatások. In: *Rendészettudományi kutatások. Az NKE Rendészetelméleti Kutatóműhely tanulmánykötete*. Szerk.: Christián László. Budapest, Dialóg Campus Kiadó, 2017. 63-71.
- Görömbei András: Az erdélyi magyar irodalom magyarságtudatának elemei. *Irodalom és nemzeti önismeret*. h.n. k.n, (elérhető az interneten: <http://gorombeiandras.hu>).
- Gracia, Jorge J. E.: *Hispanic/Latino Identity. A Philosophical Perspective*. Oxford, Blackwell, 2000. és Gracia, Jorge J. E. (szerk.): *Race or Ethnicity? On Black and Latino Identity*. Ithaca, Cornell University Press, 2007., valamint Gracia, Jorge J. E.: *Race and Ethnicity*.

- In: *The Oxford Handbook of Philosophy and Race*. Szerk.: Zack, Naomi. Oxford, Oxford University Press, 2016. 180-190.
- Gray, Mark Allan: The International Crime of Ecocide. *California Western International Law Journal*. 26. évf. 1996. 215-217.
- Green, Penny – Ward, Tony: *State Crime. Governments, Violence and Corruption*. London, Pluto Press, 2004.
- Gruner, Wolf: Local Initiatives, Central Coordination. German Municipal Administration and Holocaust. In: *Networks of Nazi Persecution. Bureaucracy, Business, and the Organization of the Holocaust*. Szerk.: Feldman, Gerald D. – Seibel, Wolfgang. New York, Berghahn Books, 2005. 269-294.
- Grüll Tibor: *Az utolsó birodalom*. Budapest, Typotex, Historia mundi, 2007. 33-34.
- Guéhenno, Jean-Marie: *The End of Nation-State*. Transl.: Victoria Elliott. Minneapolis, University of Minnesota Press, 1995.
- Guibernau, Monserrat: *Nations without States. Political Communities in a Global Age*. New York, John Wiley & Sons, 2013.
- Gyáni Gábor: Az idegen – a modernitás szimptomája. *Korunk*. 26. évf. 2015/9. sz. 50–57.
- Gyulavári Tamás – Kállai Ernő (szerk.): *A jövevényektől az államalkotó tényezőkig. A nemzeti közösségek múltja és jelene Magyarországon*. Budapest, Országgyűlési Biztos Hivatala, 2010.

H

- Habermas, Jürgen: A posztnemzeti állapot és a demokrácia jövője. In: *A posztnemzeti állapot. Politikai esszék*. Budapest, L'Harmattan Kiadó – ZSFK, Varietas Europae, 2006.
- Hagan, Jan – Haugh, Todd: Ethnic Cleansing as Euphemism, Metaphor, Criminology and Law. In: *Forging a Convention for Crimes against Humanity*. Szerk.: Sadat, Leila Nadya. Cambridge, Cambridge University Press, 2011. 177-201.
- Hann Endre és Róna Dániel: *Antiszemita előítéletesség a mai magyar társadalomban. Kutatási jelentés 2015*. Budapest, Tett és Védelem Alapítvány, 2015.
- Hajdú Béla: A genocídium kérdéséhez. *Jogtudományi Közlöny*. 3. évf. [új folyam] 1948/49–20. szám, 378–379.
- Halász Iván: Tirol – Egy tartomány szerepe az osztrák „határontúli” politikában. *Pro Minoritate*. 2004/2-3. szám, 36-59.
- Halmai Gábor: *Kommunikációs jogok*. Budapest, Új Mandátum, 2002.
- Halmosy Dénes: *Nemzetközi szerződések 1918-1945*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1966.
- Hannaford, I.: *Race. The History of an Idea in the West*. Baltimore, The Johns Hopkins University Press, 1996.
- Harff, B. – Gurr, T. R.: Toward Empirical Theory of Genocides and Politicides: Identification and Measurement of Cases since 1945. *International Studies Quarterly*. 1988. szeptember, 359–371.
- Harff, Barbara – Gurr, Ted Robert: *Ethnic Conflict in World Politics*. Boulder, Co., Westview Press, 1994.
- Harff, Barbara: *Genocide and Human Rights. International Legal and Political Issues*. Denver, University of Denver, Graduate School of International Studies, 1984.
- Hartmann, Douglas – Uggén, Christopher (szerk.): *Color Lines and Racial Angles*. New York, W. W. Norton, 2014.
- Hartyányi Jaroslava: „Holomodor” Ukrajnában 1932–1933. Az ukrán parasztság szándékos kiéheztetése. *Deliberationes*. 8. évf. 2015/2. szám, 78–87.

- Hasse, Ernst: *Das deutsche Reich als Nationalstaat* [a *Deutsche Politik* részeként: a *Heimatspolitik* c. kötetben, 1. füzet]. München, J. F. Lehmann, 1905.
- Hausner, Gideon: *Ítélet Jeruzsálemben*. Az Eichmann-per története. Budapest, Európa, 1984.
- Heather Rae: *State Identities and the Homogenization of Peoples*. Cambridge, Cambridge University Press, 2002.
- Heller Ágnes: *Auschwitz és a Gulág*. Budapest, Múlt és Jövő Könyvkiadó, 2002.
- Heller Ágnes: *Az idegen*. Budapest, Múlt és Jövő Könyvkiadó, 1997.
- Heller, Hermann: Politische Demokratie und soziale Homogenität. in: *Probleme der Demokratie. Politische Wissenschaft*. Schriftenreihe der Deutschen Hochschule für Politik in Berlin und des Instituts für Auswärtige Politik in Hamburg. Heft 5., Berlin-Grunewald, Dr. Walther Rotschild, 1928.
- Henke, Wilhelm: *Recht und Staat. Grundlagen der Jurisprudenz*. Tübingen, Mohr (Siebeck), 1988.
- Hilberg, Raul: *The Destruction of the European Jews*. New Haven, Con. Yale University Press, 1983, 2003.
- Hirschon, Renée (szerk.): *Crossing the Aegean. An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey*. New York, Berghahn Books, 2003.
- Hirst, Paul – Thompson, Grahame – Bromley, Simon: *Globalization in Question. The International Economy and the Possibilities of Governance*. Polity Press, Polity Press, 1996, 3. átd. kiadás: 2009.
- Hobsbawm, Eric J.: Etnikai identitás és nacionalizmus *Világosság*. 1993/4. szám 20.
- Hobsbawm, Eric J.: *A nacionalizmus kétszáz éve*. Budapest, Mecenás, 1997.
- Hofer Tamás: *Antropológia és/vagy néprajz. Tanulmányok két kutatási terület vitatott határvidékéről*. Budapest, MTA NKI – PTE – L'Harmattan, 2009.
- Hoffman, Didi: *Beautiful Bodies. The Adventures of Malvina Hoffman*. Meadville, Fulton Books, 2017.
- Hoffmann Tamás: Az emberiség elleni bűncselekmények nemzetközi és magyar jogi szabályozása. *Állam- és Jogtudomány*. 58. évf. 2017/1. sz. 29–55.
- Horowitz, Irving, Louis: *Genocide. State Power and Mass Murder*. New Brunswick, Transaction Books (Issues in Contemporary Civilization), 1976.
- Hroch, Miroslav: *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas: Eine vergleichende Analyse zur gesellschaftlichen Schichtung der patriotischen Gruppen*. Prága, Károly Egyetem [Univ. Karlova], 1968.
- Huntington, Samuel P.: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakítása*. Európa Könyvkiadó Budapest, 2015.
- Hutchinson, J.: Etnicitás és modern nemzetek. In: *Nacionalizmuselméletek. Szöveggyűjtemény*. Szerk.: Kántor Zoltán. Budapest, Rejtjel Kiadó, 2004. 329-345.

I, J

- Ignatiev, N.: *How the Irish became White*, New York, Routledge, 1995.
- Irvin-Erickson, Douglas: *Raphael Lemkin and the Concept of Genocide*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press, Pennsylvania Studies in Human Rights, 2016.
- Jäckel, E.: *Hitlers Weltanschauung. Entwurf einer Herrschaft*, Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt, 1969.
- Jacobs, Stephen L.: Language death and revival after cultural destruction. Reflection of a little discussed aspect of Genocide. *Journal of Genocide Research*. 7. évf. 2005/3. szám, 423–430.
- Jászi Oszkár: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. Budapest, Grill, 1912.

- Jaulin, Robert – Desanti, Jean-Toussaint: *L'univers des totalitarismes. Essai d'ethnologie du non-être*. Párizs, L. Talmart, 1995. és Jaulin, Robert (szerk.): *La de civilisation. Politique et pratique de l'Ethnocide*. Brüsszel, P.U.F. 1974., valamint Jaulin, Robert: *La paix blanche. Introduction à l'ethnocide*. Párizs, Seuil, 1970, két kötetben: ²1974.
- Jelavich Barbara: *A Balkán története*. 2 kötet Budapest, Osiris, 1996, 2000.
- Jellinek, Georg: *Allgemeine Staatslehre*. Berlin, Verlag von O. Häring, 1900, 3. kiadás: 1914.
- Jeney Petra – Sebők Endre: Médiagenocídium. *Fundamentum*. 2004/1. szám, 162–168.
- Jones, Adam: Gendercide and Genocide. *Journal of Genocide Research*. 2. évf. 2000/2. szám, 185–211.
- Jones, Adam: *Gendercide and Genocide*. Nashville, Ten., Vanderbilt University Press, 2004.
- Jones, Adam: *Genocide. A Comprehensive Introduction*. London, Routledge – Taylor and Francis, 2010, ²2011 (eredetileg: 2006)
- Jović, Savo B.: *Ethnic Cleansing and Cultural Genocide on Kosovo and Metohija. Testimony to the Suffering of the Serbian Orthodox Church and Serbian People from 1945 to 2005*. Belgrade, Holy Synod of Bishops of The Serbian Orthodox Church, 2007. oroszul: Јовић, Саво Б.: *Етничко чишћење и културни геноцид на Косову и Метохији. Сведочанство о страдању Српске Православне Цркве и српског народа од 1945. до 2005. године*. Москва [Moszkva], Паломник, 2014.
- József Attila: *Tanulmányok és cikkek 1923-1930. Magyarázatok*. Szerk.: Tverdota György. Budapest, 1995.

K

- Kádár Gábor – Vági Zoltán: *A végső döntés*. Berlin, Budapest, Birkenau 1944. Budapest, Jaffa Kiadó, 2013.
- Kádár Gábor – Vági Zoltán: *Táborok könyve. Magyarok a náci koncentrációs táborokban*. Budapest, Könyv&Kávé, 2017.
- Kádár Gábor–Vági Zoltán: *Hullarablás. A magyar zsidók gazdasági megsemmisítése*. Budapest, Hannah Arendt Egyesület–Jaffa Kiadó, 2005.
- Kállai Ernő – Varjú Gabriella: A kisebbségi törvény. In: *A jövevényektől az államalkotó tényezőig. A nemzeti közösségek múltja és jelene Magyarországon*. Szerk.: Gyulavári Tamás – Kállai Ernő. Budapest, Országgyűlési Biztos Hivatala, 2010. 187.
- Kamusella, Thomasz: Silesia and Central European Nationalisms: The Emergence of National and Ethnic Groups in Prussian Silesia and Austrian Silesia, 1848-1918. West Lafayette, ind., Purdue University Press, 2006.
- Kamusella, Tomasz: Language in Central Europe's History and Politics: From the Rule of Cuius regio, eius religio to the National principle of Cuius regio, eius lingua? In: *Journal of Globalization Studies*. 2. évf. 2011/1. szám, 41–57.
- Kamusella, Tomasz: *The Dynamics of the Policies of Ethnic Cleansing in Silesia in the Nineteenth and Twentieth Centuries*. Budapest – Prága, Open Society Institute – Research Support Scheme, 1999. 84-140. Interneten elérhető: <https://web.archive.org> és <http://rss.archives.ceu.hu>.
- Kardos Gábor: A népirtás és a nemzetközi jog fejlődése. *Deliberationes*. 8. évf. 2015/2. szám, 25–29.
- Karsai Elek: Vádirat a nácizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez. 3. kötet. Budapest, Magyar Izraeliták Országos Szövetsége, 1960.
- Karsai László – Molnár Judit (szerk.): *Küzdelem az igazságért. Tanulmányok Randolph L. Braham 80. születésnapjára*. Budapest, Mazsihisz, 2002.,
- Karsai László: *A cigánykérdés Magyarországon 1919-1945. Út a cigány Holocausthoz*. Budapest, Cserépfalvi, 1992.

- Karsai László: A magyarországi zsidótörvények és -rendeletek, 1920–1944. In: *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában*. Szerk.: Molnár Judit. Budapest, Balassi Kiadó, 2005. 140–163.
- Karsai László: *Holokauszt*. h.n., Pannonica, 2001.,
- Kartag-Ódri Ágnes: A csoportidentitás és a kisebbségi kulturális jogok. *Regio. Kisebbség, politika, társadalom*. 9. évf. 1998/1. szám, 151–167.
- Katz Katalin: *Visszafojtott emlékezet. A magyarországi romák holokauszt-történetéhez*. Budapest, Pont, 2005.
- Katz, Steven T.: *The Holocaust in Historical Context*. 1. kötet: *The Holocaust and Mass Death before the Modern Age*. Oxford, Oxford University Press, 1994.
- Kautz Gyula: *Politika vagy országásattan*. Pest, Heckenast, 1862.
- Kauzlarich, David – Kramer, Ronald C.: *Crimes of the American Nuclear State. At Home and Abroad*. Boston, Northwestern University Press, 1992.
- Keating, Michael: *Nations against the State*. London, Macmillan, 1996.
- Keating, Michael: Plurinational Democracy in a Post-Sovereign Order. *Queen's Papers on Europeanisation* [Belfast] 2002. 1. füzet. és Keating, Michael: *Plurinational Democracy. Stateless Nations in a Post-Sovereignty Era*. Oxford, Oxford University Press, 2004.
- Kedourie, Elie: *Nationalism*. London, Hutchinson, 1960.
- Kende Anna – Kosztandinidisz Diana – Szilassy Eszter: Asszimiláció és kisebbségi identitás. *Jel–Kép. Televízió. Rádió. Sajtó*. 9. évf.. 1999/2. szám 79–92.
- Kende Tamás, Nagy Boldizsár, Sonnevend Pál, Valki László (szerk.): *Nemzetközi jog*. Budapest, Wolters Kluwer, 2014
- Kersbergen, Kees van (szerk.): *Expansion and Fragmentation. Internationalization, Political Change and the Transformation of the Nation State*. Amsterdam, Amsterdam University Press, 1999.
- Kertész Imre: *A holocaust mint kultúra*. Budapest, Századvég, 1993.
- Kertész István: *Az állam nemzetközi felelőssége*. Budapest, Grill, 1938.
- Kimmerling, B.: *Politicide. Sharon's War Against the Palestinians*. London, Verso, 2003.
- Kinkel, Marianne: *Races of Mankind: The Sculptures of Malvina Hoffman*. Urbana, University of Illinois Press, 2011.
- Kirs Eszter: A népirtás büntettének nemzetközi jogi szabályozása. In: *Doktoranduszok Fóruma*. 2003. november 6. Miskolc, Novotni Alapítvány, 2003, 149–153.
- Kirs Eszter: Népirtás az ICTY nagytáborja alatt. In: *Ünnepi kötet Dr. Bodnár László egyetemi tanár 70. születésnapjára*. Szerk.: Blutmann László. Acta Universitatis Szegediensis Szeged 2014. 303–311.
- Kirs Eszter: *Tettesek és bűnrészesek a délszláv háborúban. Gotovina, Perišić, Šešelj és Orić felmentésének nemzetközi büntetőjogi hátter*. Budapest, L'Harmattan, 2018.
- Kirsch András: *A soproni németek kitelepítése*. Sopron, Escort, 2006.
- Kis János: A kisebbségi kérdés az új világrendben *Beszélő*. 7 évf. 2002/4. szám, 34–48.
- Kisari Miklósné: *1946: A mezőberényi németek kitelepítése. Hiánypótló történelemkönyv*. Mezőberény, Mezőberényi Német Hagyományápoló Egyesület, Mezőberény öröksége 3, 2014.
- Klier, John Doyle – Lambroza, Shlomo (szerk.): *Pogroms. Anti-Jewish Violence in Modern Russian History*. Cambridge, Cambridge University Press, 2004.
- Klier, John: *Russians, Jews, and the Pogroms of 1881–1882*. Cambridge University Press, 2011. XII–XIV. és 17–57.
- Knuth, Rebecca: *Libricide. The Regime-Sponsored Destruction of Books and Libraries in the Twentieth Century*. Westport, Ct, Praeger, 2003, 2006.

- Kogon, Eugen: *Az SS-állam. A koncentrációs táborok rendszere*. Budapest, Coldwell, 2006. (eredetileg 1946)
- Koltay András: *A vallások, az állam és a szólás szabadsága*. Budapest, Századvég, 2016.
- Komoróczy Géza: *Holocaust. A pernye beleég a bőrünkbe*. Budapest, Osiris, 2000.
- Kontra Miklós: A nyelvi genocídium fogalma és mai magyarországi megvalósulásai / megvalósításai. *Kritika*. 38. évf. 2009/5. szám, 22-25.
- Kontra Miklós: Népszámlálás és nyelvi genocídium. *Kritika*. 41. évf. 2012/3. szám
- Kontra Miklós: Nyelvi genocídium az oktatásban a Kárpát-medencében. *Magyar Tudomány*. 2009/1. sz. és *FÓRUM. Társadalomtudományi Szemle*. 9. évf. 2009/4. sz.
- Koskenniemi, Matti: *The Gentle Civilizer of Nations. The Rise and Fall of International Law*. Cambridge, Cambridge University Press, 2002.
- Koselleck, Reinhart: *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. Ford. Szabó Márton. Budapest, Jósöveg Műhely Kiadó, 1997.
- Kotek, Joël – Rigoulot, Pierre: *A táborok évszázada*. Budapest, Napvilág, 2005.,
- Kovács András: Idegengyűlölet és a nyugat-európai szélsőjobboldal. In: *Gyűlölet és politika*. Szerk. Csepeli György – Örkény Antal. Budapest, Minoritás Alapítvány Kisebbségkutató Intézete, 2002. 83–91.
- Kovács András: Zsidó csoportok és identitásstratégiák a mai Magyarországon. In: *Zsidók a mai Magyarországon*. Szerk.: Kovács András. Budapest, Múlt és Jövő Könyvkiadó, 2002.
- Kovács András: Zsidóellenes előítéletesség és az antiszemitizmus dinamikája Magyarországon. In: *Társadalmi Riport 2014*. Szerk.: Kolosi Tamás – Tóth István György. Budapest, TÁRKI, 2014, 486–508.
- Kovács Mónika (szerk.) *Holokaust: történelem és emlékezet*. Budapest, Jaffa Kiadó, 2005.
- Kovács Mónika: Holokaust és holokaustoktatás [interjú]. *Világosság*. 2004/5. szám
- Kovács Péter: Nemzetközi büntetőbíráskodás. In: *Internetes Jogtudományi Enciklopédia*. Szerk.: Jakab András – Fekete Balázs. <http://ijoten.hu/szocikk/nemzetkozi-buntetobiraskodas>. 2018.
- Kovács Péter: *Nemzetközi közjog*. Budapest, Osiris Kiadó, 2011.
- Kőbányai János: *A holokaust mint elbeszélés. A hazugság helye*. Budapest, Múlt és Jövő Könyvkiadó, 2005.
- Kößler, Reinhart – Schiel, Tilman: Nationalstaaten und Grundlagen ethnischer Identität. In: *Nationalstaat und Ethnizität*. Szerk.: Kößler, Reinhart – Schiel, Tilman. Frankfurt am Main, IKO-Verlag für Interkulturelle Kommunikation, 1995. 1-23.
- Krausz Tamás és Varga Éva (szerk.): *A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban – Levéltári dokumentumok 1941–1947*. Budapest, L'Harmattan, 2013.
- Krausz Tamás: „Úriember” megszállók és „jogtipró” partizánok? A magyar megszálló csapatok népiertő tevékenysége Ungváry Krisztián értelmezésében. *Eszmélet*. 28. évf. 2016. 109. sz. 151–173. és Krausz Tamás: A náci népiertés magyar fejezete az elfoglalt szovjet területeken. *Ezredvég*. 22. évf. 2012/6. szám 111–116., valamint Krausz Tamás: Hogyan írná át Ungváry Krisztián a nagy honvédő háború történetét? *Századok*. 148. évf. 2014/1. 201–227.
- Krausz Tamás: Az új nemzetállamok Kelet-Európában – az etnikai tisztogatás, mint legitimáció? *Az új nemzetállamok és az etnikai tisztogatások Kelet-Európában 1989 után* [Az EL-TE BTK-n 2009. február 9-én tartott nemzetközi konferencia anyaga]. Szerk.: Juhász József – Krausz Tamás. Budapest, L'Harmattan, 2009. 345-352.
- Krausz Tamás: *Magyar megszállás – vajdó nemzeti önismeret. Válasz a kritikákra*. Budapest, Russica Pannonica, 2013.
- Kumaraswamy, P. R.: *The A to Z of the Arab-Israeli Conflict*. Lanham, Scarecrow Press (Rowman & Littlefield), 65-66.

- Kuper, Leo: *Genocide. Its Political Use in the Twentieth Century*. New Haven, Conn., Yale University Press, 1981.
- Kuper, Leo: *Race, Class and Power. Ideology and Revolutionary Change in Plural Societies*. New Brunswick, NJ., Transaction Publishers, 1974., új kiadásban: 2005.
- Kuper, Leo: Theoretical Issues relating to Genocide: Uses and Abuses. In: *Genocide. Conceptual and Historical Dimension*. Szerk.: Andreopoulos, George. Philadelphia, University Pennsylvania Press, 1994. [Presented originally at the Yale University Law School, Raphael Lemkin Symposium on Genocide, February 1991] 31–46.
- Kutassy-Nagy Noémi – Szajbély Katalin: A kisebbségi közösségek parlamenti képviseléről. In: *A jövőnyektől az államalkotó tényezőkig. A nemzeti közösségek múltja és jelene Magyarországon*. Szerk.: Gyulavári Tamás – Kállai Ernő. Budapest, Országgyűlési Biztos Hivatala, 2010. 273-299.
- Kymlicka, Will: Ethnicity and Liberalism in the USA. In: *The Ethnicity Reader. Nationalism, Multiculturalism and Migration*. Szerk.: Guibernau, Monserrat – Rex, John. Cambridge, MA, Polity, 2. kiadás: 2010.
- Kymlicka, Will: *Multiculturalism. Success, Failure, and the Future*. Migration Policy Institute Europe, 2012.
- Kymlicka, Will: Nacionalizmus, transznacionalizmus és posztacionalizmus. *Replika*. 2007. 59. szám, 63-92.
- Kymlicka, Will: *States, Nations, and Cultures*. Assen, Van Gorcum, 1997.

L

- Lamm Vanda: Genocídium – a nemzetközi jog és a büntetőjog határterülete. *Állam- és Jogtudomány*. 52. évf. 2011/4. szám, 457–476.
- Lanzmann, Claude: *Soah*. Budapest, Kossuth, 1999.
- Las Casas, Bartolomé de: *The Devastation of the Indies. A Brief Account*. Baltimore, John Hopkins University Press, 1974 (eredetileg *Brevíssima Relacion de la Destruycion de las Indas*. Sevilla, 1552.)
- Lemkin, Raphael: Genocide as a Crime in International Law. *American Journal of International Law*. 41. évf. 1947. 147.
- Lemkin, Raphaël: *Axis Rule in Occupied Europe. Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress*. Washington, DC, Carnegie Endowment for International Peace, 1944. (reprint kiadása: Clark, New Jersey, The Lawbook Exchange, 2005. (Samantha Power új bevezetőjével) ²2008. (William A. Schabas bevezetőjével)
- Leven, Mark: *Genocide in the Age of the Nation State*. 1. kötet: *The Meaning of Genocide* London, I. B. Tauris, 2005., 2008. – *The Rise of the West and the Coming of Genocide*. London, I. B. Tauris, 2005, 103-119.
- Lie, John: *Multiethnic Japan*. Cambridge, Mass, Harvard University Press, 2001.
- Liebermann, Benjamin: Ethnic Cleansing versus Genocide? In: *The Oxford Handbook of Genocide Studies*. Szerk.: Bloxham, Donald – Moses, A. Dirk. Oxford University Press, 2012. 42-60.
- Lijphart, Arendt: *Democracy in Plural Society. A Comparative Exploration*. New Haven, Yale University Press, 1977.
- Lijphart, Arndt: *Democracies. Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-one Countries*. New Haven, Yale University Press, 1984.
- Linenthal, Edward Tabor: *Preserving Memory. The Struggle to Create America's Holocaust Museum*. New York, Viking Penguin, 1997.
- Linz, Juan J.: Nemzetépítés és államépítés. *Magyar Kisebbség*. 7. évf. 2002/3. szám (25. szám) lásd <http://epa.oszk.hu> [020320.pdf]

- Lipset, Seymour Martin: *The First New Nation. The United States in Historical and Comparative Perspective*. New Brunswick, Transaction, 1979.
- Lipstadt, Deborah E.: *The Eichmann Trial*. New York, Shocken (Knopf Doubleday), 2011.
- Losonci Alpár: Szempontok a nemzeti kisebbség értelmezéséhez. In: *Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről*. Szerk.: Kántor Zoltán és Majtényi Balázs. Budapest, Rejtjel Kiadó, 2005. 86-111.
- Lucas, R. C. *The Forgotten Holocaust. The Poles under German Occupation*. Lexington, University Press of Kentucky, 1986.
- Ludassy Mária: *Téveszméink eredete*. Budapest, Atlantisz. 1991.

M

- M. Balázs Ágnes: Kötődés és identitás. A nemzetiségek országgyűlési képviselője, az identitás fogalma és az anyaországhoz való viszony tükrében. *Kisebbségkutatás*. 2018. 27. sz. 7-26. és M. Balázs Ágnes: Szólnak a szószólók? A nemzetiségi szószólók hatása a parlamenti napirendre. *Regio*. 25. évf. 2017/3. sz. 231-259.
- MacDonald, David B. – Hudson, Graham: The Genocide Question and Indian Residential Schools in Canada. *Canadian Journal of Political Science / Revue canadienne de science politique*. 45. évf. 2012/2. szám 427-449.
- MacKinnon, Catharine A.: Feminizmus, marxizmus, módszer és az állam. Úton a feminista jogelmélet felé. In: *Mai angol-amerikai jogelméleti törekvések*. Szerk.: Szabadfalvi József. Miskolc, Bíbor, Prudentia Juris, 1996. 127-154.
- Magicz András: A kisebbségi önkormányzatok és a kisebbségi választójog. In: *A jövevényektől az államalkotó tényezőig. A nemzeti közösségek múltja és jelene Magyarországon*. Szerk.: Gyulavári Tamás – Kállai Ernő. Budapest, Országgyűlési Biztos Hivatala, 2010. 205-228.
- Majtényi Balázs: *A nemzetállam új ruhája. Multikulturalizmus Magyarországon*. Budapest, Gondolat, 2007.
- Majtényi Balázs: Mi lesz veled „bezzeggyerek”? Változóban a kisebbségi jogi szabályozás. In: *Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről*. Szerk.: Kántor Zoltán és Majtényi Balázs. Budapest, Rejtjel Kiadó, 2005. 461-478.
- Makai György: *Fajelmélet, fajüldözés*. Budapest, Kozmosz, 1977.
- Makuch, Andriy – Sysyn, Frank E.: *Contextualizing the Holodomor. The Impact of Thirty Years of Ukrainian Famine Studies*. Alberta, Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2015.
- Manent, Pierre: *Politikai filozófia felnőtteknek*. Budapest, Osiris, 2003.
- Mann, Michael: *The Dark Side of Democracy. Explaining Ethnic Cleansing*. New York, Cambridge University Press, 2005., németül: *Die dunkle Seite der Demokratie. Eine Theorie der ethnischen Säuberung*. Ford.: W. Roller. Hamburg, Hamburger Ed., 2007. Magyarul az e kötetben kifejtett koncepciót megelőlegező tanulmány: A demokrácia sötét oldala. Az etnikai tisztogatás modern hagyománya. *Regio. Kisebbség, politika, társadalom*. 12. évf. 2003/4. szám, 3–33.
- Marcusen, Eric: Reflections on the Holocaust and Hiroshima. In: *The Genocidal Temptation. Auschwitz, Hiroshima, Rwanda, and Beyond*. Szerk.: Frey, Robert Seitz. Dallas, University Press of America, 2004. 25–40.
- Martin, Susan: Postwar Spatial Migration and the Humanitarian Regime. In: *Population Resettlement in International Conflicts. A Comparative Study*. Szerk.: Kacowicz, Arie Marcelo – Lutowski, Pawel. Lanham, Lexington Books, 2007. 21-40.
- Martin, Terry: The Origins of Soviet Ethnic Cleansing. *The Journal of Modern History* 70. évf. 1998/4. szám, 813–861.

- Mayadas, Nazneen S. – Elliott, Doreen: Integration and Xenophobia. An Inherent Conflict in International Migration. *Journal of Multicultural Social Work*. 1992. 47–62.
- Mayadas, Nazneen S. – Lasan, Delores B.: Integrating Refugees into Alien Cultures. In: *Education for social work practice. Selected international models*. Szerk.: Guzzetta, Charles – Katz, Arthur J. – English Richard A. New York, Council on Social Work Education for the International Association of Schools of Social Work, 1984. 39–49.
- Mazsu János: Az etnikai tisztogatás kategória használatáról. In: *Emlékkönyv Orosz István születésnapjára*. Szerk.: Angi János – Barta János. Debrecen, Multiplex Media – Debrecen University Press, Debrecen, 2005. 337-351., újraközölve: Mazsu János: *Tanulmányok a magyar értelmiség társadalomtörténetéhez 1825–1914*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2012. 209-222., első megjelenésben: Mazsu János: The shifting interpretation of the term „ethnic cleansing” in Central and Eastern Europe. In: *Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe*. Szerk.: Várdy, Steven Béla – Tooley, T. Hunt – Vardy, Agnes Huszar. New York, Boulder/Columbia, 2003. 743-757.
- Mendelsohn, John (szerk.): *The Holocaust. Selected Documents in Eighteen Volumes*. 1-18 kötet. New York–London, Garland Publishing, 1982.
- Merten, Ulrich: *Forgotten Voices. The Expulsion of the Germans from Eastern Europe after World War II*. New Brunswick, Transaction Publishers, 2013.
- Merton, Robert: *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Budapest, Osiris, 2002.
- Messing Vera – Ságvári Bence: „Ahogy »másokhoz« viszonyulunk, az tükrözi azt, amilyenek magunk vagyunk”. A magyarországi idegenellenesség okairól. *socio.hu*. 2016/2. szám, 17-37., és Messing, Vera – Ságvári, Bence: *Looking behind the culture of fear. Cross-national analysis of attitudes towards migration*. Budapest, Friedrich Ebert Stiftung, 2018.
- Midlarsky, Manus I.: *The Killing Trap. Genocide in the Twentieth Century*. Cambridge University Press, 2005.
- Mill, John Stuart: *Considerations on Representative Government*. London, Parker, 2. kiadás 1861.
- Miller, David: *On Nationality*. Oxford, Oxford University Press, 1995.
- Milloy, John: A National Crime. The Canadian Government and the Residential School System, 1879 to 1986. Winnipeg, University of Manitoba Press, 1996.
- Mirnic Károly: *Kisebbségi sors. Tanulmányok*. Újvidék, Fórum Kiadó, 1993. (továbbá: A nemzeti kisebbségek asszimilációja a jugoszláviai és a nemzetközi jogelmélet tükrében. *Regio. Kisebbségtudományi Szemle*. 2. évf. 1991/ 1. sz.)
- Mitsue Inazumi: *Universal Jurisdiction in Modern International Law. Expansion of National Jurisdiction for Prosecuting Serious Crimes Under International Law*. h.n. [Utrecht], Intersentia, School of Human Rights Research, 2005.
- Mocsáry Lajos: *Nemzetiség*. Pest, Ráth Mór, 1858.
- Mojzes, Paul: *Balkan Genocides. Holocaust and Ethnic Cleansing in the Twentieth Century*. Lanham, Rowman & Littlefield, 2011.
- Molina, Louis F.: Can State Commit Crime? The Limits of Formal International Law. In: *Controlling State Crime*. Szerk.: Ross, Jeffrey Ian. New Brunswick, NJ., Transaction Publishers, 1995, 2000. 349-388.
- Molnár Judit: Csendőrök, hivatalnokok, zsidók. Válogatott tanulmányok a magyar holokauszttörténetéből. Szeged, Szegedi Zsidó Hitközség Évkönyvei 1, 2000.
- Mommsen, Hans: A holokausztt és a német történettudomány. In: *Holokausztt: történelem és emlékezet*. id. kiadás (2005) 49-58.
- Mommsen, Hans: *Beamtenum im Dritten Reich*. Stuttgart, DVA, 1966.,
- Mommsen, Hans: *Das NS-Regime und die Auslöschung des Judentums in Europa*. Wallstein, Göttingen 2014.

- Morus, M. Christina: Bosnian Serb Perpetrators. In: *Bosnian Genocide. The Essential Reference Guide*. Szerk. Bartrop, Paul R. Santa Barbara, Cal., ABC-Clio, 2016. 33–36.
- Moses, A. Dirk: Raphael Lemkin, culture, and the concept of genocide. In: *The Oxford Handbook of Genocide Studies*. Szerk.: Donald Bloxham and A. Dirk Moses. Oxford, Oxford University Press, 2010. 19–38.
- Mosse, G. L.: *Toward the Final Solution. A History of European Racism*. New York, Howard Fertig Publisher, 1978
- Mulaj, Klejda: Politics of Ethnic Cleansing. Nation-State Building and Provision of In/Security in Twentieth-Century Balkans. Lanham, Lexington Books, 2008.
- Murphey R.: Sürgün. In: *Encyclopedia of Islam*. Szerk.: Bearman, P. – Bianquis, Th. – Bosworth, C.E. – Dozel, E. van – Henrichs, W.P. ²1960-2007., online: 2012. Elérhető: <http://referenceworks.brillonline.com>.
- Münzel, Mark: Genocídium, etnocídium és a néprajzkutatás. A kelet-paraguay-i achék. In: *„Primitív” kultúrák, ősi hitek, modern genocídium. Politikai antropológiai és etnológiai forrástanulmányok*. Szerk.: A. Gergely András. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete Etnoregionális Kutatóközpont, 2001. 7–21.
- Münzel, Mark: *The Ache Indians. Genocide in Paraguay*. Koppenhága, International Work Group for Indigenous Affairs, IWGIA Document 11, 1973.

N, Ny, O

- Nagy Károly: *Nemzetközi jog*. Budapest, Püski, 1999.
- Naimark, Norman M.: *Fires of Hatred. Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe*. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 2001., németül: *Flammender Hass. Ethnische Säuberung im 20. Jahrhundert*. München, C. H. Beck, 2004.
- Nash, Manning: The Core Elements of Ethnicity. In: *Ethnicity*. Szerk.: Hutchinson, John – Smith, Anthony D. Oxford, Oxford University Press, 1996. 24-30.
- Neményi Mária – Szalai Júlia (szerk.): *Kisebbségek kisebbsége. A magyarországi cigányok emberi és politikai jogai*. Budapest, Új Mandátum, 2005. (353–375) 365.
- Neubert, Stefan – Roth, Hans-Joachim – Yildiz, Erol (szerk.): *Multikulturalität in der Diskussion. Neuere Beiträge zu einem umstrittenen Konzept*. Wiesbaden, VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2008.
- Noack, Christian – Janssen, Lindsay – Comerford, Vincent (szerk.): *Holodomor and Gorta Mór. Histories, Memories and Representations of Famine in Ukraine and Ireland*. London, Anthem Press, 2014.
- Novic, Elisa: *The Concept of Cultural Genocide. An International Law Perspective*. Oxford, Oxford University Press, 2016.
- Novic, Elisa: *The Concept of Cultural Genocide. An International Law Perspective*. Oxford, Oxford University Press, 2016.
- Novick, Peter: *The Holocaust in American Life*. Boston, Houghton Mifflin, 1999.
- [n. n.] *Multiculturalism for all Australian* (1982), idézi Stratton, John – Ang, Ien: Multicultural Imagined Communities. Cultural Differences and National Identity. In: *Multicultural States: Rethinking Difference and Identity*. Szerk.: David Bennett. London, Routledge, 2013.
- [n.n.] (szerk.): *Etnikumok enciklopédiája*. Szerk.: Minority Rights. Budapest, Kossuth, 1992.
- Nyikiforov, Konsztantyin Vlagyimirovics: Az etnikai tisztogatás mint az új államok létrehozásának mechanizmusa a volt Jugoszlávia területén az 1990-es években. In: *Háborúk, békék, terroristák. Székely Gábor 70 éves*. Főszerk.: Majoros István. Szerk.: Faragó G. – Forgó Zs. – Háda B. – Madarász A. Budapest, ELTE Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, L'Harmattan, 2012. 103-113. o.,

- Offermanns, Mike: *Zwischen Nationalität und Multikulturalität*. München, GRIN Verlag, 2002.
- Ohmae, Kenichi: *The End of the Nation State. The Rise of Regional Economies*. New York, Free Press, 1995.
- Omi, Michael – Winant, Howard: A rassz paradigmái: etnicitás, osztály, nemzet. In: *Rasszizmus a tudományban*. Szerk. Kende Anna – Vajda Róza. Budapest, Napvilág, 2008. 55-99.
- Ondré Péter: Westminsteri kirándulás. *Politikatudományi Szemle*. 21. évf. 2012/1. szám, 7–30.
- Ormos Mária: *Múlt a jelenben*. Budapest, Kossuth Kiadó, 2013.
- Osterhammel, Jürgen: Nationalism and Globalization. In: *Oxford Handbook of the History of Nationalism*. Szerk.: Breuilly, John. Oxford University Press, 2013.

P

- Pál Gábor: Tereket nyitó kulcskategória. A gyűlöletbeszéd fogalma a magyar politikai diskurzusban 1994–2004. *Politikatudományi Szemle*. 20. évf. 2011/1. szám, 97-116.
- Pál Judit: A hivatalos nyelv és a hivatali nyelvhasználat kérdése Erdélyben a 19. század közepén. *Regio*. 16 évf. 2005/1. szám, 3–26.
- Pallares, Amalia: *From Peasant Struggles to Indian Resistance. The Ecuadorean Andes in the Late Twentieth Century*. Norman, University of Oklahoma Press, 2002.
- Papp András László: Nacionalizmus és nemzetállam: esszenciális vagy esetleges kapcsolat? In: *Nemzetfogalmak és etnopolitikai modellek Kelet-Közép-Európában*. Szerk.: Szarka László – Vizi Balázs – Majtényi Balázs – Kántor Zoltán. Budapest, Gondolat, 2007.
- Pappe, Ilan: *Die ethnische Säuberung Palästinas*. Berlin, Haffmans & Tolkemitt, 2014.
- Parekh, Bhikhu: *The Future of Multi-Ethnic Britain. Report of the Commission on the Future of Multi-Ethnic Britain*. London, Profile Books, 2000.
- Parrillo, Vincent N.: *Diversity in America*. Thousand Oaks, Cal., Pine Forge Press, Pine Forge Press, 2009.
- Pásztor Emil: A koponya. *Magyar Tudomány*. 2004/9. szám, 1002-1015.
- Patterson, David: *Emil L. Fackenheim. A Jewish Philosopher's Response to the Holocaust*. New York, Syracuse University Press, 2008.
- Paul Iganski: Miképp árthat a gyűlölet? In: *Gyűlölet és politika*. Szerk.: Csepeli György – Örkény Antal. Budapest, Minoritás Alapítvány Kisebbségkutató Intézete, 2002. 34–48.
- Pégorier, Clotilde: *Ethnic Cleansing. A Legal Qualification*. Abingdon, Routledge, 2013. 17-57. o.
- Pelle János: Népszámlálás: népirtás? *Kritika*. 2012/1. szám,
- Pellet, Alain: Can a State Commit a Crime? Definitely, Yes! *European Journal of International Law*. 10. évf. 1999/2. sz. 425-434.
- Percy, Carol – Davidson, Mary Catherine: *The Languages of Nation*. Bristol, Multilingual Matters, 2012.
- Péter László: „Állam”, „nemzet”, „nemzeti kisebbség”: Három szó használata. *Holmi*. 1997/10. szám, 1449-1458.
- Pethő-Szirmai Judit: Etnikai tisztogatás és alternatívái háború idején. *Kisebbségkutatás*. 26. évf. 2017/3. szám, 143-145. (Bulutgil, Zeynep H.: Ethnic Cleansing and its Alternatives in Wartime. *International Security*. 41. évf. 2017/4. szám 169-201.)
- Petrović, Dražen: Ethnic Cleansing. An Attempt at Methodology. *European Journal of International Law* 5. évf. 1994/3. szám, 342–359.
- Petrovic-Njegos, Petar: *Hegyek koszorúja. Drámai költemény*. Ford.: Csuka Zoltán. Budapest, Budapest Székesfővárosi Irodalmi és Művészeti Intézet, é.n.

- Porter, J. N.: *The Sociology of Genocide*. Washington, DC, American Sociological Association, 1998.
- Porter, Jack Nusan (szerk.): *Genocide and Human Rights. A Global Anthology*. Lanham, Maryland, University Press of America (Rowmann & Littlefield), 1982
- Proal, Louis: *Le crime et la peine*. Paris, F. Alcan, 1892. (angolul Proal, Louis: *Political crime*. New York, D. Appleton, 1898)
- Prusin, Alexander V.: Revolution and Ethnic Cleansing in Western Ukraine. The OUN-UPA Assault against Polish Settlements in Volhynia and Eastern Galicia, 1943-1944. In: *Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe*. Szerk.: Várdy, Steven Béla – Tooley, T. Hunt – Várdy, Agnes Huszar. New York, Boulder/Columbia, 2003. 517-535.
- Prusin, Alexander Victor: *Nationalizing a Borderland: War, Ethnicity, and Anti-Jewish Violence in East Galicia, 1914–1920*. University of Alabama Press, 2016.
- Purcsi Barna Gyula: *A cigánykérdés „gyökeres és végleges megoldása”*. Debrecen, Csokonai, 2004.

R

- Ranke, Leopold von: *Die großen Mächte*. Lipcse, Inzel-Verlag, 1916 (eredetileg 1833), digitálisan: <http://gutenberg.spiegel.de/buch/3017/1>, ugyanott Friedrich Meinecke bevezetője. Szemelvények műveiből angolul, Georg G. Iggers bevezetőjével *The Theory and Practice of History*. London, Routledge, 2011.
- Ranke, Leopold von: *Geschichten der romanischen und germanischen Völker von 1494 bis 1514*. Lipcse, Duncker und Humblot, 2. kiadás: 1884. (eredetileg: 1824)
- Ránki György: 1944. március 19. Magyarország német megszállása. Budapest, Kossuth, 1978.
- Renan, Ernest: Mi a nemzet? Ford. Réz Pál. *Holmi*. 6. évf. 1994/8. szám, 1177-1188. (újra-nyomva: *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. Szerk.: Bretter Zoltán és Deák Ágnes. Pécs, Tanulmány Kiadó, 1995).
- Rieder, Kurt: *A koncentrációs táborok története*. Kecskemét, Vagabund, 2001.
- Rivas, Althea-Maria – Browne, Brendan Ciarán: *Experiences in Researching Conflict and Violence. Fieldwork Interrupted*. Bristol, Policy Press, 2018.
- Romsics Ignác: *Nemzet, állam régió. Tanulmányok Erdélyről és Kárpát-medence interetnikus kapcsolatairól a 19-20. században*. Kolozsvár, Komp-Press Kiadó-Korunk, 2013.
- Romsics Ignác: *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép- és Délkelet-Európában a 19. és 20. században*. Budapest, Napvilág Kiadó, 1998.
- Rosenbaum, Alan (szerk.) *Is the Holocaust Unique? Perspectives on Comparative Genocide*. Milton Park, Taylor and Francis, 2009, Routledge, 2018.
- Ross, Jeffrey Ian (szerk.): *Varieties of State Crime and Its Control*. Monsey, NY, Criminal Justice Press, 2000.
- Ross, Jeffrey Ian: *An Introduction to Political Crime*. Bristol, Policy Press, 2012.
- Ross, Jeffrey Ian: *The Dynamics of Political Crime*. Thousand Oaks, Sage, 2003.
- Rossolinski, Grzegorz: *Stepan Bandera. The Life and Afterlife of a Ukrainian Nationalist*. New York, Columbia University Press, 2014.
- Rothe, Dawn – Mullins, Christopher W. (szerk.) *State Crime. Current Perspectives*. New Brunswick, NJ, Rutgers University Press, 2011.
- Rothe, Dawn – Mullins, Christopher W. (szerk.): *State Crime: Current Perspectives*. Bevezető: Cherif Bassiouni. New Brunswick, NJ, Rutgers University Press, 2011.
- Rothe, Dawn: *State Criminality. The Crime of All Crimes*. Rowman & Littlefield, 2009.
- Rubinstein, Murray A. (szerk.): *The Other Taiwan, 1945-92*. New York, Routledge (impr.), 1994, 2016.

- Rudolph, Michael: *Ritual Performances as Authenticating Practices. Cultural Representations of Taiwan's Aborigines in Times of Political Change*. Münster, LIT Verlag, 2008.
- Ruhashyankiko, Nicodème: *Study on the Question of the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide. Study*. UN Economic and Social Council, 1978.
- Rummel, R. J.: *China's Bloody Century. Genocide and Mass Murder Since 1900*. London, Routledge, 2017. (eredetileg: Transaction Books, 1991).
- Rummel, R. J.: *Death by Government. Genocide and Mass Murder in the Twentieth Century*. Rutgers, NJ, Transaction Publishers, 1994.
- Rummel, R. J.: *Democide. Nazi Genocide and Mass Murder*. Rutgers, NJ, Transaction Publishers, 1992.
- Rummel, R. J.: *Lethal Politics. Soviet Genocide and Mass Murder Since 1917*. Rutgers, NJ, Transaction Publishers, 1990. Routledge, 2017.
- Russell, Diana E. H. – Harmes, Roberta A.: *Femicide in Global Perspective*. New York, Teachers College Press (Columbia University), 2001.

S, Sz

- Sántha Ferenc: *A jogi személy büntetőjogi felelősségéről*. Budapest, KJK-Kerszöv, 2002.
- Sántha Ferenc: A népirtás bűncselekményének néhány problematikus kérdéséről. In: *Tanulmányok Dr. Dr. h. c. Horváth Tibor professor emeritus 80. születésnapja tiszteletére*. Miskolc, Miskolci Egyetem (Bűnügyi Tudományi Közlemények 8), 2007. 157–179.
- Sántha Ferenc: Az állam büntetőjogi felelőssége. In: *Keresztmetszet. Tanulmányok fiatal büntetőjogászok tollából*. Szerk.: Karsai Krisztina. Szeged, SZTE ÁJK Pólay Elemér Alapítvány Könyvtára 7. 2005.
- Sántha Ferenc: The crime of genocide and subjective elements of the crime in Hungarian Criminal Law. *Studia Iurisprudientiae Doctorandorum Miskolciensium* (Miskolci Doktoranduszok Jogtudományi Tanulmányai, Tomus 15/2.) Szerk.: Szabó Miklós. Miskolc, Bíbor Kiadó, 2014. 215–232.
- Sautman, Barry: „Cultural Genocide” and Tibet. *Texas International Law Journal*. 38. évf. 2003/2. szám, 183–231.
- Sautman, Barry: Cultural Genocide in International Context. In: *Cultural Genocide and Asian State Peripheries*. Szerk.: Sautman, Barry. New York, Palgrave Macmillan, 2006. 1–38.
- Schabas, William: *Genocide in International Law. The Crime of Crimes*. Cambridge, Cambridge University Press, 2009.
- Schabas, William: The Contribution of the Eichmann Trial to International Law. *Leiden Journal of International Law*. 26. évf. 2013. 667–677.
- Schaller, Dominik J. – Zimmerer, Jürgen (szerk.) *The Origins of Genocide. Raphael Lemkin as a historian of mass violence*. London, Routledge, 2013.
- Schaller, Dominik J. – Zimmerer, Jürgen: Introduction. In: *The Origins of Genocide: Raphael Lemkin as a Historian of Mass Violence*. Szerk.: Schaller, Dominik J. – Zimmerer, Jürgen. London, Routledge, 2013. 3–9.
- Schapiro, Yisrael A.: On the Mystification of the „Final Solution”. *Moreschet Journal for the Study of the Holocaust and Antisemitism*. 2. évf. 2005/3–4. sz. 87.
- Schleunes, Karl A.: *The Twisted Road to Auschwitz: Nazi Policy Toward German Jews, 1933–1939*. Urbana – Chicago, University of Illinois Press, 1970, ²2016.
- Schön Dezső: *A jeruzsálemi per*. Tel-Aviv, Újkelet, 1963.
- Schönbaum Attila: Nemzeti és etnikai kisebbségek parlamenti képviselője Európában. *Kisebbségkutatás*. 17. évf. 2008/1. szám 594–595.
- Schöpflin György: *A modern nemzet*. Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő,

- Schmitt, Carl: *A politikai fogalma*. Ford.: Cs. Kiss Lajos. Budapest, Osiris – Pallas Attraktor, 2002.
- Schwartz Michael: *Ethnische „Säuberungen” in der Moderne. Globale Wechselwirkungen nationalistischer und rassistischer Gewaltpolitik im 19. und 20. Jahrhundert*. München, Quellen und Darstellungen zur Zeitgeschichte, 95., Oldenburg, 2013.
- Schwartz, B. és DeCoste, F. C. (szerk.): *The Holocaust's Ghost. Writings on Art, Politics, Law, and Education*. Alberta, University of Alberta, 2000.
- Schweitzer Gábor: A „zsidótörvények” a közigazgatási bíróság ítélkezési gyakorlatában. *A holokaust Magyarországon európai perspektívában*. Szerk.: Molnár Judit. Budapest, Balassi Kiadó, 2005. 164-175.
- Service, Hugo: *Germans to Poles: Communism, Nationalism and Ethnic Cleansing After the Second World War*. Cambridge, Cambridge University Press, 2013.
- Seymour, David: *Law, Antisemitism and the Holocaust*. London, Routledge, 2007.
- Seymour, Michael (szerk.): *The fate of the nation-state*. Montréal, McGill-Queen's Univ. Press, 2004.
- Shanes, Joshua: *Diaspora Nationalism and Jewish Identity in Habsburg Galicia*. Cambridge, Cambridge University Press, 2012.
- Sharp, Deen: Urbicide and the Arrangement of Violence in Syria. In: *Beyond the Square*. Szerk.: Sharp, Deen – Panetta, Claire. h.n. Urpúb (kiadó), é.n. [2017.] 118–140. és Shaar, Al-Hakam – Templer, Robert: Urbicide, or an Elegy for Aleppo. Elérhető az interneten: [https://www.academia.edu \[29782378\]](https://www.academia.edu [29782378]).
- Shaw, Malcolm N.: *Nemzetközi jog*. Budapest, Osiris, 2001.
- Shaw, Martin: New Wars of the City. „Urbicide” and „Genocide”. In: *Cities, War, and Terrorism Towards an Urban Geopolitics*. Szerk.: Graham, Stephen. London, Blackwell, 2004. 141–153.
- Shaw, Martin: *What is Genocide*. Cambridge, Polity Press, 2013
- Shirinian, George N.: *Genocide in the Ottoman Empire. Armenians, Assyrians, and Greeks, 1913-1923*. New York, Berghahn Books, 2017.,
- Sieyès, Emmanuel-Joseph: Mi a harmadik rend? (részletek). In: *A Nagy Francia Forradalom dokumentumai*. Szerk.: Hahner Péter. Budapest, Osiris, 1999. 36-43.
- Sik Endre – Szeitl Blanka: Az idegenellenesség alakulása Magyarországon. *Credo*. 21. évf., 2015. 53–63.
- Sik Endre: *Idegenellenesség Magyarországon 1998-ban*. In: Glatz Ferenc (szerk.): *Magyarország és a magyar kisebbségek*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 2002, 163–171.
- Silverstein, Paul A.: A „másik” Franciaország. Regionális és transznacionális etnikai identitások. *Replika*. 1999. 38. szám, 137-160.
- Simonovics Bori – Szalai Boglárka: Idegenellenesség és diszkrimináció a mai Magyarországon. *Magyar Tudomány* 2013/3. sz. 254.
- Sipos Katalin: *A regionalizmus történeti és jogi aspektusai. Spanyolország, Olaszország, Franciaország*, Budapest, MTA ÁJI, 1993.
- Sjoberg, Katarina: *The Return of Ainu. Cultural Mobilization and the Practice of Ethnicity in Japan*. Amsterdam, Harwood Academic Publisher, 1993.
- Smith, A. D.: *Nations and Nationalism in a Global Era*. Cambridge, Polity Press, 1995.
- Smith, Anthony D.: *National Identity*. Reno, University of Nevada Press, „Ethnonationalism in comparative perspective” sorozat, 1993. 21.
- Smith, Anthony D.: *Nationalism and Modernism*. London, Routledge, 1998.
- Smith, Anthony D.: *Nationalism. Theory, Ideology, History*. Cambridge, Polity, Key concepts, 2. kiadás: 2010.

- Smith, Anthony D. A nacionalizmus. In: *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. Szerk.: Bretter Zoltán és Deák Ágnes. Pécs, Tanulmány Kiadó, 1995. 12-19. és Smith, Anthony D.: A nemzetek eredete. In: *Nacionalizmuselméletek. Szöveggyűjtemény*. Szerk. Kántor Zoltán. Budapest, Rejtjel, 2004., valamint Smith, Anthony D.: Nemzetállam. In: *Politikatudományi Enciklopédia*. Szerk. Bogdanor, Vernon. Budapest, Osiris. 2001.
- Smith, Anthony D.: *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford, Wiley-Blackwell, 1986.
- Smith, Anthony D.: *The Ethnic Revival*. Cambridge, Cambridge University Press, 1981.
- Smith, Karen E.: *Genocide and the Europeans*. Cambridge, Cambridge University Press, 2010.
- Sommerville, John: Nuclear war is „omnicide”. In: *Nuclear War. Philosophical Perspective. An Anthology*. Szerk.: Fox, M.A. – Groarke, L. New York, Peter Lang, 1985. 3–9.
- Sreten, Vujović: An Uneasy View of the City. In: *The Road to War in Serbia. Trauma and Catharsis*. Szerk.: Popov, Nebojša. Budapest – New York, Central European University Press.
- Stannard, David: American Holocaust. Columbus and the Conquest of the New World. New York. Oxford University Press, 1992.
- Steinberg, Stephen: *Az etnikum mítosza. Fajok, etnikumok és osztályok Amerikában*. Budapest, Cserépfalvi, 1991, ²1994.
- Steininger, Rolf: South Tyrol. A Minority Conflict of the Twentieth Century. London, Routledge, 2017
- Stephen L.: Language death and revival after cultural destruction. Reflection of a little discussed aspect of Genocide. *Journal of Genocide Research*. 7. évf. 2005/3. szám, 423–430.
- Stiennon, Richard: *Surviving Cyberwar*. Lanham, The Scarecrow Press, 2010.
- Stone, Dan: *Histories of the Holocaust*. Oxford, Oxford University Press, 2010.
- Stratton, John – Ang, Ien: Multicultural Imagined Communities. Cultural Differences and National Identity. In: *Multicultural States: Rethinking Difference and Identity*. Szerk.: David Bennett. London, Routledge, 2013.
- Suny, Ronald Grigor: „*They Can Live in the Desert but Nowhere Else*”. A History of the Armenian Genocide. Princeton, Princeton University Press, 2015.
- Szabó Márton: *Politikai idegen*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2003.
- Szakály Sándor: A hadsereg és a zsidótörvények az ellenforradalmi Magyarországon. *Valóság*. 28. évf. 1985/9. szám, 94-101.
- Szántó T. Gábor: Merre a kijárat a holokauszt-mélygarázból? *Élet és Irodalom*. 49. évf. 2005/16., szám: 2005. április. 22.;
- Szarka László (szerk.): *A felvidéki magyarok kitelepítése és deportálása 1945–1948 között. Szöveggyűjtemény a korszak tanulmányozásához*. Komárom, Kecskés László Társaság, 2014.
- Szarka László (szerk.): A szlovákiai magyarok kényszertelepítéseinek emlékezete 1945–1948. Visszaemlékezések, tanulmányok, dokumentumok. Komárom. MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Kecskés László Társaság, 2003;
- Szarka László: A közép-európai kisebbségek típusairól – adalékok a tipológiai besorolhatóság kérdéshez. In: *Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről*. Szerk.: Kántor Zoltán és Majtényi Balázs. Budapest, Rejtjel Kiadó, 2005. 158-170.
- Szarka László: A multietnikus nemzetállam 1918-1992. Kísérletek, kudarcok és kompromisszumok Csehszlovákia nemzetiségi politikájában. Pozsony, Kalligram, 2016.
- Szirtes Zoltán: *Temetetlen halottaink 1941. Körösmező, Kamenyec-Podolszk*. Budapest, k.n., 1996
- Szita Szabolcs: *Együttélés, üldöztetés, holokauszt*. Budapest, Korona, 2001.

- Szita Szabolcs: A munkaszolgálat Magyarországon, 1939-1945. *Hadtörténelmi Közlemények*. 117. évf. 2004/3. szám 817-858.
- Szőci Árpád: *Temesvár. A romániai forradalom kitörésének valódi története*. Nagyvárad, Partium Kiadó 2013 – Bloomington, iUniverse, 2013. 20.
- Szűcs Jenő: *A magyar nemzeti tudat kialakulása. Két tanulmány a kérdés előtörténetéből*. Szeged, Magyar Őstörténelmi Könyvtár, 1992., Budapest, Osiris, ²1997.
- Szűcs Jenő: Két történelmi példa az etnikai csoportok életképességéről. *Holmi*. 20. évf. 2008/11. szám 1399-1411.
- Szűcs Jenő: *Nemzet és történelem. Tanulmányok*. Budapest, Gondolat, 1984.
- Tabajdi, Csaba – Barényi, Sándor (szerk.): *Kisebbségi érdekérvényesítés, önkormányzatiság, autonómiaformák*. Budapest, Osiris, 1997.
- Tajfel, Henri: Csoportközi viselkedés, társadalmi összehasonlítás és társadalmi változás. In: *Előítéletek és csoportközi viszonyok. Válogatott tanulmányok*. Szerk. Csepeli György. Budapest, KJK, 1980. 25–39.

T

- Takács Péter: *Államtan*. Budapest, Nemzeti Közszerológiai Egyetem, Budapest, 2013.
- Takács Péter: A nacionalizmus és a nemzetállam eszméje. in: *Államelmélet I*. Szerk.: Takács Péter. Szent István Társulat, Budapest, 2008.
- Takács Péter (szerk.): *Az állam szuverenitása. Eszmény és/vagy valóság. Interdiszciplináris megközelítések*. Budapest – Győr, Gondolat – MTA JTI, 2015.
- Tal, U.: *Religion, Politics and Ideology in the Third Reich. Selected Essays*. London, Routledge, 2004
- Tamás András: *A közigazgatási jog elmélete*. Budapest, Szent István Társulat, (1997) 3. átdolg. kiad. 2005.
- Ther, Philipp: *Die dunkle Seite der Nationalstaaten. „Ethnische Säuberungen” im modernen Europa*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2011., új kiadása: Bonn, Bundeszentrale für politische Bildung (Schriftenreihe 1325), 2013., angolul: *The Dark Side of Nation-States. Ethnic Cleansing in Modern Europe*. Berghahn Books, 2014.
- Thym, Daniel: Die verfassungsgebende Gewalt in demokratischen Gesellschaften. Homogenität als Voraussetzung oder Ziel, Volksbegriff, Staat und 'Civil Society'. Berlin, Walter Hallstein Institut für Europäisches Verfassungsrecht Humboldt-Universität zu Berlin [WHI-Paper 1/97] 1997.
- Tilkovszky Lóránt: A magyarországi zsidótörvények. *Holocaust Füzetek*. 5. évf. 1996. 67-78.
- Tilkovszky Lóránt: *Nemzetiség és magyarság. Nemzetiségpolitika Magyarországon Trianontól napjainkig*. Budapest, Ikva, 1994.
- Tilly, Charles: War Making and State Making as Organized Crime. In: *Bringing the State Back In*. Szerk.: Evans, P. B. – Rueschemeyer, D. – Skocpol, Th. Cambridge, Cambridge University Press, 1985. 169-191. (magyarul részlete: Tilly, Charles: A háborúzás és az államépítés mint szervezett bűnözés. 2000. *Irodalmi és Társadalmi Havi Lap*. 24. évf. 2012/3. szám, 3-15.)
- Toal, Gerard – Dahlman, Carl T.: *Bosnia Remade. Ethnic Cleansing and Its Reversal*. New York, Oxford University Press, 2011.
- Tocqueville, Alexis de: *A demokrácia Amerikában. Válogatás [1835-40]*. Ford.: Frémer Justina et al. Budapest, Gondolat, 1983.
- Tolley, Erin: *Multiculturalism Policy Index. Immigrant Minority Policies*. Kingston [Kanada, Ontario], Queen's University School of Policy Studies Publication Unit, 2011. (<http://www.queensu.ca.../mcp/sites/webpublish/...pdf>).

- Totten, S. – Bartrop, P. – Jacobs, S. L. (szerk.): *Dictionary of Genocide*. Westport, Conn., Greenwood Press, 2007.
- Totten, Samuel: „Genocide”, frivolous use of the term. In: *Encyclopedia of Genocide*. Szerk.: Charny, Israel W. 2 kötet. Santa Barbara, Cal., ABC-Clío, 1999.
- Totten, Samuel: Genocide in Darfur, Sudan. In: *Centuries of Genocide. Essays and Eyewitness Accounts*. Szerk. Totten, Samuel – Parsons, William. London, Routledge, 2013. 513–577.
- Tódor János: *Vadászjelenetek Magyarországon. Gyűlölet-bűncselekmények Olaszliszkától a cigány sorozatgyilkosságig*. Budapest, Osiris Kiadó, 2017.
- Tóth Mihály: Mielőtt sebtében padot ácsolnánk a jogi személyiségű vádlottaknak... *Jogtudományi Közlöny*. 2001/7-8. sz. 279-286.
- Tózsza István: Afrika prognózis. Az afrikai országok földrajzi kohéziója. *Polgári Szemle*. 12. évf. 2016/4-6. sz. 447-463.
- Tunnell, K. D.: *Political Crime in Contemporary America*. New York, Garland, 1993.

U, V

- Ungváry Krisztián: *A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon 1919-1944*. Pécs-Budapest, Jelenkor–OSZK, 2012. – átgolgozva: *A Horthy-rendszer és antiszemitizmusának mérlege. Diszkrimináció és társadalompolitika Magyarországon 1919-1944*. Budapest, Jelenkor, 2016.
- Ungváry Krisztián: A magyar megszállás Ukrajnában és Lengyelországban 1941–1944. In: *Nagy Képes Millenniumi Hadtörténet*. Budapest, Századvég–Osiris, 1998. 403-408.
- Ungváry Krisztián: *Magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban, 1941–1944. Esemény – elbeszélés – utóélet*. Budapest, Osiris Kiadó, 2015.
- Ungváry Krisztián: Üllő és simogatás között. Válasz Krausz Tamásnak. *Századok*. 148. évf. 2014. 229–233.
- Vági Zoltán: Endre László. Fajvédelem és bürokratikus antiszemitizmus a közigazgatási gyakorlatban 1919-1944. In: *Tanulmányok a holokausztról*. Szerk. Randolph L. Braham. 2. kötet. Budapest, Balassi, 2002. 81-153., kül. 131-145.
- Vágvolgyi B. András: *Arcvonal keleten*. Budapest, Konkrét Könyvek, 2016.
- Valentino, Benjamin A: *Final Solutions. Mass Killing and Genocide in the 20th Century*. Ithaca, Cornell University Press, 2004.
- Várdy Béla: Etnikai tisztogatás az emberiség történelmében. *Valóság*. 47. évf. 2004/3. szám, 35-45.
- Várdy, Steven Béla – Tooley, T. Hunt – Vardy, Agnes Huszar (szerk.): *Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe*. New York, Boulder/Columbia, 2003.
- Vita – Magyarország és a második világháború – kerekasztal-beszélgetés. Résztevők: Konok Péter, Sipos Péter, Ungváry Krisztián, Vargyai Gyula, Zeidler Miklós, Krausz Tamás. *Eszmélet*. 16. évf. 2004. 61. 4–26.,

W, Y, Z

- Warren, Mary Anne: *Gendercide. The Implications of Sex Selection*. Totowa, NJ, Rowman & Allanheld, 1985.
- Weber, Eugen: *Peasants into Frenchmen. The Modernization of Rural France, 1870-1914*. Stanford, Stanford University Press, 1976.
- Weber, Max: *Der Nationalstaat und die Volkswirtschaftspolitik. Akademische Antrittsrede*. Freiburg (Breisgau) – Leipzig, J. C. B. Mohr, 1895.

- Weber, Max: Die Nation. In: *Schriften zur Sozialgeschichte und Politik*. Stuttgart, Reclam, 1997. 182-188. (magyarul Weber, Max: A nemzet. In: *Gazdaság és Társadalom: a megértő szociológia alapvonalai*. 2/3. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1996.)
- Weber, Max: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1992. 78. és *Tanulmányok*. Budapest, Osiris Kiadó, 1998.
- Weber, Max: *Politikai szociológia. Politikai közösségek. Az uralom*. Budapest, Helikon Kiadó, 2009.
- Weikersthal, Felicitas Fischer von – Garstka, Christoph – Heftrich, Urs – Löwe, Heinz-Dietrich (szerk.): *Der nationalsozialistische Genozid an den Roma Osteuropas. Geschichte und künstlerische Verarbeitung*. Köln, Böhlau Verlag, 2008.
- Weterly, Paul: Multiculturalism. In: *Political Ideologies*. Szerk. Weterly, Paul. Oxford, Oxford University Press, 2017.
- Wheeler, Albert – Huntington, J. (szerk.): *Racism. A Bibliography with Indexes*. New York, Nova Publishers, 2000.
- Wiesel, Elie: *Az éjszaka* (eredetileg jiddisül: *Un di velth hot geshvign: És a világ csendben maradt*, 1956). Ford.: Balabán Péter, Budapest, Láng, 1990
- Wild, Petra: *Apartheid und ethnische Säuberung in Palästina. Der zionistische Siedlerkolonialismus in Wort und Tat*. Bécs, Promedia, 2013.
- Winn, Dan – Davis, Raymond: *The Super Holocaust (in China). Remember: 9/18 and The Rape of Nanking*. Bloomington, Author House, 2005.
- Wolfe, Patrik: Settler Colonialism and the Elimination of the Native. *Journal of Genocide Research*. 8. évf. 2006. 391-400.
- Wyler, Eric: From „State Crime” to Responsibility for „Serious Breaches of Obligations Under Peremptory Norms of General International Law”. *European Journal of International Law*. 13. évf. 2002/5. sz. 1147-1160.
- Yahil, Leni: *The Holocaust. The Fate of European Jewry, 1932-1945*. (eredetileg héberül: Tel Aviv, Schocken, 1987). Oxford, Oxford University Press, 1991.
- Yildiz, Erol (szerk.): *Multikulturalität in der Diskussion. Neuere Beiträge zu einem umstrittenen Konzept*. Wiesbaden, VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2008.
- Zimmerer, Jürgen – Zeller, Joachim (szerk.): *Völkermord in Deutsch-Südwestafrika. Der Kolonialkrieg (1904-1908) in Namibia und seine Folgen*. Berlin, Ch. Links Verlag, 2003.,³2016.
- Zinner Tibor: *A magyarországi németek kitelepítése*. Budapest, Magyar Hivatalos Közlönykiadó, 2004.

A SZÖVEGBEN EMLÍTETT PUBLICISZTIKÁK:

A nemzetállam jövője kapcsán: Baranyi Márton: A nemzetállam a legjobb megoldás – Roger Scruton Budapesten. In: *Origo*. (2010. október 10.), Botos Botond: A nemzetállam halott. In: *Átlátszó*. 2017. augusztus 30. Béndek Péter (2017): Nem valószínű, hogy 2040 körül lesznek még nemzetállamok. In: *Béndek Péter blogja*. 2017. szeptember 5., Botos Botond: A nemzetállam halott. In: *Átlátszó*. 2017. augusztus 30., Lawson, Guy: Trudeau's Canada, Again. *The New York Times Magazine*. 2015. december 8.

A német „történészvita” kapcsán: Nolte, E.: Vergangenheit, die nicht vergehen will. Eine Rede, die geschrieben, aber nicht mehr gehalten werden konnte. *Frankfurter Allgemeine Zeitung*. 1986. június 6. Újraközölve: *"Historikerstreit". Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung*. München, Piper, 1986, ⁶1988, reprint: 1993. 39–47., Habermas, J.: Eine Art Schadensabwicklung. *Die Zeit*. 1986. június 11. Újraközölve: *"Historikerstreit". Die Do-*

kumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung. München, Piper, 1986, ⁶1988, reprint: 1993. 62–76., Karsai László: Humánus tömeggyilkosok. *Élet és Irodalom*. 47. évf. 2003. 31. szám.

A népirtás-fogalom értelmezése kapcsán: Bogár László: A globális főhatalom megbuktathatja Gyurcsányt. Reprodukciós válság előtt a társadalom. *Magyar Nemzet*. 2008. január 2. Dányi László: Kásler népirtás miatt a Nemzetközi Büntetőbírósághoz fordul. *Hir6.hu*. 2013. március 6., Szellemi népirtásról beszél a tudós [Interjú Inotai Andrással]. *Magyar Nemzet*. 2018. január 2., [n.n.]: Egy kulturális genocídium intő példája. *Erdélyi Örmény Gyökerek* [Budapest]. 19. évf. 2015. 217. szám, 23–24., Kaáli Nagy Botond: Kulturális genocídium, avagy az eltűnt város nyomában. *Erdélyi Örmény Gyökerek*. 16. évf. 2012. 184. szám, 28–29.

A Holokauszt Emlékközpont kapcsán: Dési János: Holokausztmúzeum Budapesten. *Múlt és Jövő*. 2002/4. szám, Dobozi Pálma – Dreissiger Ánes – Nagy V. Rita: Holokauszt-emlékhely a viták kereszt-tüzében. *Magyar Hírlap*. 2004. március 13., Gadó János: A Holokauszt Múzeum megnyitója elé. *Szombat*, 2004/4., Gerő András: Részleges amnézia. A holokauszt mint kiállítás. *Magyar Narancs*. 2006. március 23., N. Kósa Judit: Testet öltött hiány. *Népszabadság*. 2006. február 17., Szantó T. Gábor: A holokauszt-mélygarázs. *Népszabadság*. 2004. március 30., Szőnyei Tamás: Életvonalak. Jogfosztástól népirtásig. *Magyar Narancs*. 2006. március 2., Szőnyei Tamás: Emlékeztető. *Magyar Narancs*. 2004. február 19., Szőnyei Tamás: Állandó kérdőjelek – Holokauszt Emlékközpont. *Magyar Narancs*. 2005. július 7. Varró Szilvia: Holtpont. *Népszabadság*. 2004. március 27.;

A SZÖVEGBEN HIVATKOZOTT SPECIÁLIS KIADVÁNYOK

Mi a magyar most? Szép Szó különszám, 1936 és *Mi a magyar most?* Szerk.: Sándor Iván. Pozsony, Kalligram, 2011. – *Mi a magyar?* Szerk.: Szekfű Gyula. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1939. – *Mi a magyar?* Szerk.: Romsics Ignác – Szegedy-Maszák Mihály. Budapest, Rubicon Ház, 2005., Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal. 2. kötet: Official Text in the English Language. Proceedings 14 November 1945 – 30 November 1945. Nürnberg, International Military Court, 1947., A nürnbergi per vádbeszédei. Ford.: Auer Kálmán, Lénárt György et al. Budapest, Szikra, 1955., [n.n.] *Denying Human Rights and Ethnic Identity. The Greeks of Turkey. A Helsinki Watch Report*. New York, Human Rights Watch, 1992., [n.n.] *Genocide, War Crimes and Crimes Against Humanity. A Digest of the Case Law of the International Criminal Tribunal for Rwanda*. New York, Human Rights Watch, 2010.

A SZERZŐNEK AZ ÉRTEKEZÉS TÉMAKÖRÉBEN KÉSZÜLT PUBLIKÁCIÓI

1. A bürokrácia és a holokauszt kapcsolata. A XXXI. Országos Tudományos Diákköri Konferencia Társadalomtudományi Szekciójába benyújtott pályamunka, amely Szociológia I. tagozatban díjat kapott [absztrakt]. In: *XXXI. Országos Tudományos Diákköri Konferencia Társadalomtudományi Szekciója. A szekcióba benyújtott pályamunkák összefoglalói* [Kaposvár, 2013. április 8-10.]. Szerk.: Molnár Gábor – Györfi Veronika. Kaposvár, Kaposvári Egyetem Pedagógiai Kar, 2013. 294.
2. A holokauszt és a közigazgatás Magyarországon (1944). Általános értékelés és esettanulmány. *Acta Humana*. Új folyam 2. évf. 2014/2. szám 51-67.
3. Kollektív emlékezet és történelem. In: *[A] Nemzeti Közzolgálati Egyetem Közigazgatás-tudományi Doktori Iskola 2014/15-ös Kutatói Fórumának tanulmánykötete*. Szerk.: Gulyás Éva, Maróti Dávid, Máthé Réka Zsuzsánna, Somogyi Renáta, Sőreg Krisztina, Szinay Ildikó. Budapest, Nemzeti Közzolgálati Egyetem, Közigazgatástudományi Kar, 2015. 47-54.
4. Szerkesztett mű: *Nemzeti Közzolgálati Egyetem Közigazgatás-tudományi Doktori Iskola 2014/15-ös Kutatói Fórumának tanulmánykötete*. Szerk.: Gulyás Éva, Maróti Dávid, Máthé Réka Zsuzsánna, Somogyi Renáta, Sőreg Krisztina, Szinay Ildikó. Budapest, Nemzeti Közzolgálati Egyetem, Közigazgatástudományi Kar, 2015. 316. [társszerkesztőként] ISBN: 978 615 5057 53 3
5. A migráció jogi aspektusai és társadalmi-kulturális hatásai [konferencia-beszámoló]. *Kisebbségkutatás*. 25. évf. 2016/4. szám 140-150.
6. A migráció és az idegenellenesség fokozatai – egy xenofóbia-skála lehetősége. *Acta Humana*. Új folyam. 2016/4. szám 33-47.
7. A holokauszt Békés megyei történeteiből [recenzió]. *BUKSZ. Budapesti Könyvszemle*. 28-évf. 2016/1. 71-73.
8. Magyar és német tapasztalatok a xenofóbia terén az eltérő állami megközelítések tükrében. *Polgári Szemle*. 13. évf. 2017/1-3. szám 387-393.
9. The role of public administration in the Hungarian Holocaust: General assesement and case study in historical social psychology. *Central European Papers*. 4. évf. 2016 [2017]/2. szám 80-99.
10. Verschiedene Ansätze zur Xenophobie Anhand ungarischer und deutscher Erfahrungen. *Grotius*. 2017/tavaszi. 1-8.
11. A nemzetállam fogalmának változásai. *Jog. Állam. Politika. Jog- és Politikatudományi Folyóirat*. 10. évf. 2018/2. szám 59-86.
12. Nationale Einheit oder ethnische Vielfalt? Die poliethnischen Politiken und Homogenisierungspolitiken. *Studia Juridica et Politica Jaurinensis*. 2018/1. sz. [megjelenés alatt].
13. Az egység ára. Az etnikai tisztogatás kétféle felfogása. In: *A jövő közigazgatástudománya. A Közigazgatás-tudományi Doktori Iskola doktoranduszainak jubileumi tanulmánykötete*. Szerk.: Méhes Tamás – Téglási András. Budapest, 2018. 46-74. [megjelenés előtt]

14. Etnocídium. Tisztázó észrevételek egy gyakran használt fogalomhoz. *Kisebbségkutatás*. [megjelenés előtt]
15. Az etnikai tisztogatásról. *Jogelméleti Szemle*. 2018/3. szám. [megjelenés előtt]
16. A bűnöző államról és az állami büncselekményről. *Jogelméleti Szemle*. 2018/4. szám [megjelenés előtt]
17. A genocídium fogalmának változásai. Gondolatok az 1948-as genocídium egyezmény 70. évfordulóján. *REGIO. Kisebbség Kultúra Politika Társadalom*. 2018/3. szám. [előkészületben]